

*Dedem Mustafa avuş'un manevi şahsında
Kahraman şehrin bütün şehitlerine...*

***Bu Kitap İSKUR TEKSTİL ENERJİ TİC. VE SAN. A.Ş. 'nin
Bir Kültür Hizmetidir***

UKDE

UKDE KİTAPLIĞI: 112
MARAŞ TARİHİ SERİSİ: 22

Editör:

Yaşar ALPARSLAN
Serdar YAKAR

Baskı – Cilt:

ÖNCÜ BASIMEVİ
Kazım Karabekir Cad. No: 85/2
İskitler/ANKARA
Tel: 0.312.3843120

Kapak Tasarım:

Şükran İŞÇİ

ISBN :

978-605-62827-7-5

Baskı Tarihi :

Ekim - 2012

Yazışma Adresi:

Vefa Kitap Kırtasiye
İsmetpaşa Mah. Borsa Cad.
Buket Sitesi Altı No 17/C
Tel: 0.344.225 13 00
KAHRAMANMARAŞ

Doç. Dr. Nejla GÜNAY

**XX. YÜZYILDA MARAŞ
(Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)**

MAKALELER

Kahramanmaraş

2012

3

Doç. Dr. NEJLA GÜNAY

Kahramanmaraş'ta 1968'de doğdu. Sakarya İlkokulu ve Kahramanmaraş Kız Meslek Lisesini bitirdi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Tarih Anabilim Dalı'ndan 1989'da mezun oldu.

1990 yılında öğretmen olarak atandı. Erzincan ve Ankara'da görev yaptı. 1996 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bölümü'nde yüksek lisansa başladı. "XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri" adlı yüksek lisans tezini 1999'da tamamladı. Aynı yıl Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne okutman olarak atandı.

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bölümü'nde "Maraş Ermenileri" adlı doktora tezini verdi. 2007'de doktor unvanını aldı. 2009'da yardımcı doçent oldu. 2011 yılında Yakın Çağ Tarihi doçenti unvanını aldı.

İlmi dergilerde çok sayıda makalesi yayınlandı.

Yayınlanmış diğer eserleri; Gediz Bibliyografyası (1999), XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri (2005), Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları (2007), 100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları (2009'dur.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....7

ÖN SÖZ.....23

BİRİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA MARAŞ'IN SİYASÎ TARİHİNİ ELE ALAN MAKALELER

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin Osmanlı Ermenileriyle
İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları.....27

Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve
Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri.....47

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Anadolu'nun Güney Bölgelerinde Ermeni
Çete Faaliyetleri.....71

Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişmeleri
ve Bu Değişmede Ermeni-Fransız Rolü.....95

Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü
Propaganda Faaliyetleri.....117

Amerikan Misyonerlerine Anadolu Halkının Tepkisi ve Bunun Osmanlı-
Amerikan İlişkilerine Etkileri.....141

Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde Milliyetçilik Duygusunun Oluşmasındaki Rolü	153
Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi.....	161
1909 Adana Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar.....	171
1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları.....	205

İKİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA MARAŞ'IN KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİNİ ELE ALAN MAKALELER

Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki Yabancı Okullar.....	219
Maraş Ermenilerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri.....	245
XIX. Yüzyıldan Günümüze Maraş'taki Ekonomik ve Sosyal Değişikliklerin Şehirdeki Bazı Geleneksel Meslekler Üzerindeki Olumsuz Etkileri.....	255
Maraş'ta Bakırcılık Sanatı ve Ali (Aras) Usta.....	273

TAKDİM

Siyâseten milliyetçilik Fransız ihtilali ile başladı. Zira Fransız ihtilali ile i'lan olunan “insan hakları beyannamesi” insanların hukûken hür ve müsâvî olduğunu i'lan ediyordu. Hâkimiyet hakkını millete veriyordu. Kânûnu, hukuku kaynak olarak milletin irâdesine bağlıyordu.

İşte bu prensipler ki cemâatları duygulandırdı. Milletleri hareketlendirdi. Eşit şartlarda ayrışmaya yönlendirdi. Kendi idâresini kendine almaya niyetlendirdi. Kendine özge kânun ve devlet sâhibi olmaya heveslendirdi. Hukuk ve toprak üstünden istiklâl sâhibi olmaya karşı arzulanırdı.

O günkü Avrupa'da mahkum milletler vardı. Avusturya da Almanlar kendi kânunları ile birçok milletleri idâre ediyordu. Hâkezâ Rusya'da da birçok milletler Rusların kendine özge kânunları ile idâre ediliyordu. Onları mahkum milletler olarak kullanıyorlardı. Mahkum milletler olarak görüyorlardı. Ayrıca Almanlar İtalyanlar parçalanmış milletler olarak yaşıyorlardı. Daha milli birliklerini kuramamışlardı.

Şartlar bu iken milliyetçilik hareketleri başlamıştı. Ancak Avrupa'da – dünyada saf kavim, millet yoktu. Vara yakın gözükenler de muhtelitti. Avrupa da – dünyada muhtelit olan milletleri millet yapan değerler de farklı idi. Çoğu yerde coğrafya adı millet adı idi. O coğrafya da Fransa gibi birçok ırklar yaşıyordu.. Ta'mim edilen lisan bunlardan birinin lisani idi. Milletler farklı olunca milliyet ta'rifleri de farklı idi. Zira herkes milletin ikbaline göre ta'rif yapıyordu. Milletin aleyhine olacak milliyet ta'rifine girmiyordu. Sanki Avrupada kalem sâhibi sayısı kadar milliyet ta'rfi, teorisi vardı.

Evet milliyet ta'riflerinin içine politik çıkarlar girdiriliyordu. Herkes işine gelen milliyet tarifine sarılıyordu. Bu ta'riflerde diyelim Alman düşünürleri ile Fransız düşünürleri arasında fark vardı. Hatta ta'rifleri tedvinleri bir kendilere bir de işgalle mahkum ettikleri millet-

lere göre yapıyorlardı. Birinde derleyecek birinde dağıtacak şekilde işi götürüyorlardı.

Coğrafyalar çok el değiştirdiği milletler çok farklı olduğu için milliyet tarifleri yerine oturmuyordu. Boşlukta kalıyordu. Milletlerin oluşumunda dinler hasseten Avrupada mezhepler büyük rol oynamıştı. Hâlen de oynuyordu. Protestanlık Almanların işine geldiği gibi farklı versiyonları da İngilizlerin işine geliyordu, işine yarıyordu. Politik karakter Avrupalı milletler, daha yeni doğmuş milliyet düşüncesini, hareketini birbirininin aleyhine de kullanıyordu. Ya'ni doğarken, büyürken muallel hâle getiriyordu.

Milliyetçilik Avrupada milletleri birbirininin aleyhine büyümeye itiyordu. Şura senin bura benim kavgasına götürüyordu. Kavgaların başlama sebebi oluyordu.

Tabîî kârı da oluyordu. Milliyet kavgaları içinde derebeylikler, âile saltanatları yok oluyordu. Demokrasiye uygun halk kitleleri ortaya çıkıyordu. Eski Yunan kültüründen çıkartılan demokrasi kültürü geniş kitlelere uygulanır hâle getiriliyordu. Bunu sanayileşme süreci de hızlandırıyordu.

Sanayileşmeye başlayan Avrupa da bir burjuvâzî sınıfı doğuyordu. Bunlar da sermaye oluşumunu daha rahat yapıyordu. Zira halkla rahat bütünleşiyordu.

Milliyetler çağı sanayileşme süreci içinde bir de yavaş yavaş milliyetsizler çağını getiriyordu. Zorlamasız ulus devlet oluşturuyordu. Artık vatan insanların karnını doyurduğu yer oluyordu. Ama nedense bunlar pek görülüyor, büyüme sâiki olarak milliyetçilik kullanılıyordu.

Önce Fransızlar milliyetçilik davasıyla yollara düştü. Afrikada, Avrupa da yürüdü. Milliyetçilik ateşini yaktı. Meşalesini taşıdı. Rusyayı buldu. Avrupada krallıkları sarstı. Derebeyleri telaşlandırdı. Milliyetler savaşının arkası gelmedi. Uzun zaman sürdü. 1. ve 2. cihan harbi bile bu büyüme arzuları sebebiyle çıktı. Bu savaşlarda bütün dünyâ tarihinde savaşlarda ölen insanlardan daha çok insan öldü. Toprak bakımından Avrupada bu işin sonunda bu işlerden İngiltere kârlı çıkmadı. Bir de mezhebe bağlı yara aldı. Fransa Alsosloren bölgesine bağlı olarak biraz kârlı çıktı. Almanya birliğini sağlayarak pahaliya mal olsa da karlı çıktı. İtalya da birliğini sağlayarak karlı çıktı. Ne olduysa Avusturya-Macaristan imparatorluğuna oldu. Parçalandı. İçinden yeni

devletler çıktı. Rusya milliyetler çağında bile büyümekle beraber sonunda zararlı çıktı. Çarlık dönem sol hareketlere bulaştı. Onlar da sistemi yıkabilmek için “halklara özgürlük”, “serflere toprak dağıtım” gibi va’dlerle yollara çıktılar. Yıkıldılar. Va’dlere göre sınırlar ortaya çıkardılar. Sonra da güçlenince toparladılar. Ama bir kere hafızalara sınırları kazıdılar. Böylece son dönem yeniden bölünmenin temellerini de atmış oldular.

Milliyetler çağında ne olduysa Osmanlıya oldu. Milliyetçilik hareketlerinden en fazla Osmanlı zararlı çıktı. Çünkü Batıya bitişikti. Batıyla aralarında tükenmez kavgalar çıkmıştı. Batının ona karşı içinde ukdeler vardı. Biri haçın biri hilalin temsilcisiydi. Osmanlının içinde Batının istismar edeceği Hristiyan unsurlar vardı. Sonrası i’tibariyle Batı sanayinin en çok ihtiyacını hissettiği hatta bağımlı olduğu petrol onun topraklarındaydı.

Netice milliyetçilik kavgalarına çekilen Osmanlı dağıldı. Halbuki Osmanlı imparatorluk değildi. Devlet-i aliyye idi. Asimileci bir yapısı yoktu. Kendine özge bir milletler sistemine sâhipti. İdâre ettiği milletlerin diline dinine mezhebine müdâhele etmiyordu. Onları bunlara göre ayırıyor, millet kabul ediyordu. Onlara medenî hukuk alanında iç hukuk uygulama hakkı veriyordu. Askere almıyordu. Yerine güvenlik karşılığı vergi alıyordu. Güvenliği Müslümanlar, hasseten devletin kurucusu Müslüman Türkler götürüyordu. Böyle olunca Müslüman-Türk güvenlikte kırılırken Hristiyan Yahudi halka bir şey olmuyordu. Sanat, ticâret onlara kalıyor, onlar sanatta ihtisaslaşıyor, birikim sâhibi oluyorlardı.

Sona doğru kırsalda Türk yerleşiyor, yoğunlaşıyor onlar şehirlere iniyordu. Avrupa-Osmanlı arası ticaret gelişiyor, Avrupa ticareti bunların üstünden yapıyor, menfaatlarını bunların üstünden koruyordu. Bunlar varlıklı hâle gelirken Müslüman, Müslüman-Türk fakirleşiyordu. Bunu askerlikte dağlarda çöllerde kırılma hızlandırıyordu. Çünkü milliyetçilik hareketleri dağları taşları kaynatıyordu. Askerlik süresi uzuyor, giden gelmiyordu. Osmanlı bir de nüfus kaybiyle tarihten siliyordu. Zâten bu açıdan son kurşunlarını atarak ölüyordu.

Yine de askerlik Türkün elinde olduğu için devlette Türkün elindeymiş gibi gözükiyordu. Ayaklanan düzensiz ordu, komiteci, eşkiya ile işi götürürken Türk devlet geleneği içinde düzenli ordu ile devleti götürüyordu.

Osmanlı kuruluyorken etrafında büyük ve güçlü Hristiyan devletler yoktu. Halbuki milliyetler çağına girildiğinde etrafında onu yalnız başına dengeleyecek Hristiyan devletler vardı. Küçülen dünya uzağı yakın ettiği için cihanı dikkate alırsak ona çok çok muhâlif devlet vardı. Amerika çıkmıştı. Gücünü Osmanlıya taşımıştı. Müthiş deniz gücü vardı. Bir de kuzeyinde Rusya çıkmıştı. Osmanlıyla yaptığı her savaşı kazanıyor, Ortodoks unsurlara hâmi kesiliyor, onlar üstünden Balkanlarda ilerliyordu. Kafkasları da zorluyor, düşürüyordu. İngiltere zirve çağını yaşıyordu. Fransa da İtalya da yalnız başlarında Osmanlıyı dengeleyebilecek güçteydi.

Sanayi inkılabı bitmiş inkılabı yapabilen ülkeler sanâyisi üstünde yükseliyorken aynı zamanda bunu büyük coğrafya, büyük Pazar, büyük yer altı zenginliği üstünden yapıyorken aynı süreçte bunu yapabilen devletler şurda burada hasseten Osmanlıda küçük fantezi devletler ortaya çıkarma peşindeydiler.

Birbirlerine yüzleri yoktu. Hepsi el ele vermişler Mora' da Yunan devletini ortaya çıkarmışlardı. Büyük, yeterli devlet olma şansı yokken Yunan devleti doğarken uçarı Yunan halkı sevinmişti. Başında sonunda tükenmez kan dökmüştü. Devlet sahibi oldum demişti.

Halbuki sanayi çağında küçük devlet âfetti. Varlığı belâ idi. Geli-ri ancak devlet idâresine, savunmaya yeterdi. Onu da kendi yapamazdı. Dışarıdan alırdı. Ülkesini silah çöplüğüne çevirirdi. Tüketim toplumu olurdu. Kaderi kara devlet, millet, toplum olurdu.

Yunan devletinin doğmasını bütün bir Avrupa destekledi. Gûyâ eski Yunan halkını ihyâ ve devlet sâhibi yapacaklardı. Yaptılar da.

Ancak Yunanistan'ın doğumunu sâde Avrupalılar sağlamadı. Asıl Yunan devletinin doğumuna şartları, Arnavut asıllı ayanların çıkardığı isyanlar sağladı. Bu beктаşî karakter Arnavut asıllı ayanlar o topraklarda Osmanlıyı hırpaladı. Zayıf düşürdü. Zemini yumuşattı. Devletin gücünü kırdı. Avrupalının işini kolaylaştırdı. Navarona baskını sonrası da Yunan devletinin temelleri atıldı. Bir fantezi devlet olarak doğan Yunanistan, topraklarını o gün bugün büyüttü, ama güçlü devlet olamadı. Nüfusunu şimdiki İstanbul'a ulaştıramadı. Toprakları kendine zenginlik getirmedi. Ömrü Türk'e karşı bir varlık mücadelesi ile geçti. Savunma için harcadığı para Avrupa'yı zengin ederken kendini borç batağına soktu. Dediğimiz gibi bir fantezi tüketim toplumu kaldı. Ama asıl

kendini bu işe soyunduranlar aynı çağ dominyumlar yaratarak büyük devletler oldu. Teknoloji toplumu oldu.

Arnavutların ağırlığı Ortodoks Hristiyan idi. Müslüman olanın da ağırlığı Balım Sultanla aşırı yozlaşma sürecine girmiş Bektaşî idi. Şimdikilerin ta'birıyla Heterodoksi idi. Klasik Bektaşilikle bağları yoktu. Ayrı buyruk sahibi olmuşlardı. Velâyetnâme değil Cavidan okuyordu.

Balkan Müslümanlarında ağırlık Arnavutta idi. Ancak Arnavut'un aklına erken dönem milliyetçilik duygusu düşmüştü. Ağırlık buna kapılmıştı. Aydını modernizmin peşinde idi. Maksud modernizmle devletin gücünü kırmak, değişime yol açmaktı. O değişimin getireceği sistemle efendi olmaktı. İlk reaksiyoner milliyetçiliğin temelini de onlar atmıştı.

Arnavut'un ağırlıklı milliyetçilik hareketine girmesi Osmanlının Balkanlarda gücünü kırdı. Yalnız başına sair Balkan milliyetçilerinin çıkardığı karışıklığı karşılayamaz hâle getirdi. Ve Balkanlar bir de bu sebeble elden çıktı.

Yine de devletin yanında olan Arnavutlar vardı. Hasseten de idârî yapının içinde önemli mevkilerde azımsanmayacak derecede Arnavut vardı. Ancak devlet huzursuzluk çıkardıklarında onlara çok kolaylık gösterdi. İsteklerini yerine getirdi. Fakat sonuna kadar onları bir türlü memnun edemedi. Onlar da sonunda ayrıldı. Muradlarına erdi.

Fakat istedikleri sınır dâhilinde devletleri olmadı. Ortodoks Arnavutlar kendini Yunanistan'a yakın buldu. Orda kaldı. Yunanlılaştı.

Birinci Cihan Harbi içinde kuzeyini Avusturya, güney batısını İtalya, şarkını (gürice) Fransa işgal etti. İtalyanlar eski dininize dönün diye olmadık kötek attı. Harp bitti. Yugoslavya yeni teşekkül etmişti. Arnavutluğun önemli bir kısmını onlar işgal etti. Osmanlının memnun edemediği Arnavutlar onlardan hiçbir hak isteyemedi. Sâde baskı gördü. Kuzu kuzu itâat etti.

Arnavutlar hangi tarikat ve mezhepte olursa olsun İslam öncesi eski klan karakterini bırakmadı. İnkılap sonrası Türkiye'nin faal Bektaşîleri de Arnavutluğa gitti. İkinci Cihan harbi sonrası Arnavutların başına Enver Hoca geçti. Tarihin en dinsiz baskıcı idaresini kurdu. Dünyayı Arnavutların burnundan getirdi.

Velhasıl Bulgaristan dahil Balkan milletleri Osmanlıdan istiklali ni aldı. Ortodoks sılav ırkı onlara yardımcı olmuştu. Fakat fantazik birer devletleri oldu. Devletleri küçük kaldı. Balkanlar Osmanlı öncesi

Balkanlara döndü. Birbirleriyle problemler yaşadı. İmkanları ancak savunmalarına yetti. Uluslaşma gayretleri tutmadı. Karışıklıktan başka bir şey getirmedi. Kurulurken kan dökmüşlerdi. O kanı Alman işgali yerde koymadı. Arkasından gelen Rus işgali, koruması bütün milli ma'nevi değerlerini yedi bitirdi. Onları sefih toplum yaptı. Komitecilik yaparken kullandıkları silahlar üst yapıdır denildi, ellerinden alındı. Kader, o kılıçları onların bu şekilde kullanmasının intikâmını aldı. Adâlet etti. Velhasılı onları milliyetçiliğe oynatanlar onların üstünden büyüdü. Büyük devlet oldu. Onlarsa kısa, güdük kaldı. Devlet olmak pek sağlıklarına yaramadı. Belki devlet olmak istiyorlardı. Devlet oldular. Gönülleri oldu. İş bu kadar da kaldı.

Balkanlar da böyle oldu, kötü oldu da. Ortadoğu da iyi şeyler oldu değil. Orda da gûyâ İngilizler bütün Arap topraklarını Şerif Hüseyin'e verecekti. Halife yapacaktı. Rüyasını gördü. Arabistan ortasından ona bir yer verdiler. Çocuklarının birine Ürdün'ü, birine Irak'ı ihsan ettiler. Suudlar Vahhabi olduğu, kendilerine daha sadık olduğu için kendini devirdiler. Daha geniş topraklara Suudları getirdiler. Kendi de Sultan Vahdettin gibi gurbette öldü. Irak da çocuklarına kalmadı, ellerinden çıktı.

Bugün 22 Arap devleti var. Hepsi de tüketim toplumu. Hepsinde de yapay, halk tabanı olmayan idâreciler var. Hepsinin de petrol gelirlerini Batılılar yer, bir de batıya hizmet eden idareciler yer.

Velhasılı Osmanlının bölünmesi ne Balkanlarda ne Ortadoğu da Batılıdan başka kimsenin işine yaramadı. Boşuna kanlar döküldü. Düşmanlıklar yaratıldı. Döğüşler, kavgalar yaşandı. Zor bulunur, zor inşâ edilir bir birlikte yaşama geleneği kültürü bu arada öldü, unutuldu.

ERMENİLER

Ermeniler Hristiyan olmadan önce güneşe, yıldıza, yıldız kümelerine taparlardı. Van gölünün alt ve üst çizgisinde yaşarlardı. Milâdi 3. asrın başında Hristiyan olmuşlardı. İlk üç konsülün kararlarını kabul etmişlerdi. Milli bir mezhepleri olmuştu. Monofizmi tercih etmişlerdi. O bölgede o dönem başka halklar da vardı. Onlar da aynı kararları kabul etmişlerdi. Zamanla da mezhebe bağlı Ermenileşmişlerdi. Bu mezhebin adı Gregoryan mezhebi idi.

Bölünen Roma da İstanbul'u temsil eden Bizans Ortodoks'tu. Bizans bölgesinde başka mezhebe bağlı Hristiyan istemiyordu. Onun için

sürekli Ermenilerle uğraşıyordu. Bölgelerine giriyor, onlara zulmediyordu. Katliam yapıyordu. Tehcîre tabî tutuyordu. Türk girişine kadar bu böyle devam etmişti.

Anadolu'ya Türk girişinden sonra Ermeniler rahat eder oldu. Hatta bir miktar İslâmiyete yönelenler oldu fakat iyilik dokundu ki Haçlı seferlerinde Ermeniler saf değiştirdi. Türklerle arayı açtı. Seferler bitti. Selçuklu gitti Osmanlılar geldi. Osmanlının kurduğu milletler sistemi içinde rahatları iyi idi. Sanki en iyi kendileri idi. Osmanlıya intibak etmişlerdi. Ülkenin kuyumcuları, sarrafları kendileri idi. Türk bu işi pek yapmazdı.

Ermeni Osmanlı da sâde Maraş'ta değil hemen hemen ülkenin her tarafında büyük nisbette Türkleşmişti. Rumlar da dahil pek dillerini bilmezlerdi. Dışarıdan gören bunları Türk – Müslüman zannederdi. Zâten Türklerle de çok iyi geçinirlerdi.

Osmanlıda Ermeni'nin mezhep ayrılığı Protestanlığın çıkışı ile başladı. Protestanlık karşısında Avrupa da gerileyen Katolikler dışarıda güç oluşturmaya yöneldi. Bu arayış içerisinde bir de Osmanlı topraklarındaki Ermenilere yöneldi. Onları Katolikleştirmeye başladı. Katolikler vakıf zengini idi. O dönem arkalarında Fransa vardı.

Ermenilerin Katolikleşmesine kiliseleri karşı çıkıyordu. Zira Katolikleşen kendi dilini unutup, milletinin dışına çıkıyordu. Ermenileri Katolikleşmeye götüren maddi imkanlarının artması idi.

Yunanistan'ın kurulmasına zemin hazırlayan Navarin baskınından sonra Fransa Osmanlı da söz sâhibi olmuş, ağırlık kazanmıştı. O bakımdan Fransa bastırılmış Katolik Ermeniler müstakil kilise kurma hakkı elde etmişti (Sene M. 1829). Artık Avrupaya bakan yüzüyle Ermeniler bölünmüştü. Nihâyetinde yine Fransa ve Avusturya'nın bastırması ile Katolik gurup Osmanlı tarafından ayrı cemâat olarak tanınmıştı. Osmanlı milletler sisteminde iç hukuka kavuşmuştu. Osmanlı da var olan diğer Katolik milletler de onların kilisesine bağlanmıştı. Bölünme tescillenmiş, yeni Ermeni milletler topluluğu doğmaya başlamıştı.

Protestanlık Avrupa da 1600'den sonra misyonerlik faaliyetleri içinde yayılmaya başladı. Protestanlığın farklı tarafı İncil ve Tevrat'ın millî dillere tercemesinin kabulü idi. Nitekim öyle oldu. Sanki İncil ve Tevrat'ın çevrilmediği dil kalmadı. Bu İncil ve Tevrat'ı alan misyonerler yollara düştü. Milletlere ulaştı. Müslüman-Hristiyan demedi. Bu

Tevrat ve İncilleri dağıttı. Bunlar üstünden Hristiyanlık-Protestanlık propagandası yaptı.

Gün geldi 1810'lardan sonra Amerika gibi ülkeler Osmanlı memâlikinde bu işe resmen soyundu. Zâten İngiltere içinde idi. Bilâhere bu işe Almanya da girdi.

Zamanla bu çalışmalar Ermeniler arasında bir Protestan Ermeni milleti doğurdu. Bunlar da 1850'lerde padişah Abdülmecid zamanında millet olarak tanındı. Ve arkasından bu Protestan gurup daha da büyüdü. Çünkü her üç devlet Protestanlığa oynuyordu. Protestan olan Ermenilere çifte vatandaşlık gibi fâideler, haklar sağlıyordu. Açtıkları okullarda onları meslek sâhibi yapıyordu. Zâten bir Osmanlı vatandaşının bütün haklarını kullanan bu insanlar bir de ecnebi milletlerin vatandaşlık haklarını fazladan kullanıyorlardı. Burunları kanasa dayıları olan milletler imdatlarına koşuyordu. Velhasıl katoliklikden sonra Ermeniler bir de Protestanlıkla da tanışmışlardı. Bunların yüzü Avrupa'ya daha çok bakıyordu. Dayıları daha kuvvetli idi.

Amerika Osmanlı da yalnız başına Protestan-misyonerlik faaliyetinin yarıdan az fazlasını karşılıyordu. Götürüyordu. Bunlara Alman, İngiliz eklendi mi misyoner faaliyetlerinde kahr ekseriyet bunlara geçiyordu. Başlangıçta reaksiyon gören bu guruplar giderek revaç görüyordu. Kınanıyordu. Reaksiyon görmüyordu. Yeni nesil bu mezheplerin içine giriyordu.

Osmanlı da isyanlar birazda coğrafyaya bağlı doğuş zemini kazanmıştı. Doğmuştu. Yaşamıştı. Bu gerçi Batı kaynaklı bütün hareketlerde böyle idi. Batı yakından uzağa karıştırıyordu. Osmanlı ilk ulaştığı yerdı. Erken karıştırdı. Uzak doğuya geç ulaştı. Geç karıştırdı.

Osmanlı da batıya en yakın Mora-Yunanistan idi. En yakın halk da Yunan halkı idi. Kendine gelmiş Batı için Yunan; târihinden bir parça ve kültürüne bir kaynak idi. Onun için önce ona kafa taktı. Ona uyundu. Onu uyandırdı. Onlar da daha çok taşımacılıkla uğraştıkları için zâten Batıyı tanıyordu. Ordaki fikrî hareketleri ta'kip ediyordu.

Batılılar deniz güçlerini birleştirdiler. Olmazı oldurdular. Navaron baskını sonrası Mora da Yunan devletini ortaya çıkardılar. Girit'e döndüler. Sürekli ayaklanma çıkardılar. Rum'a karşı devlet ve toplum güvenini sarstılar. Ayrışmanın psikolojik zeminini yarattılar. Rum'un devlet hayatından uzaklaştırılmasını bilerek bilmeyerek sağladılar.

İşte bu durum bu şerâit Ermeni'ye yaradı. 19. yüzyılın en gözde bürokratları Ermeniler oldu. II. Abdülhamid dahil padişahların en güvendikleri adamları Ermenilerden seçildi, oldu. Aydınları çoktu. Basın yayın matbaa işlerinde en önde idiler. Dârülfünun da hocalık yapanları vardı. Hasseten lâdini derslere girerlerdi.

Sonuna kadar sayarsak Ermeniler Rusya, İran ve Osmanlı da yaşıyorlardı. Ama en rahat Osmanlı da yaşıyorlardı. Batının laik sistemleri içinde yaşasalar bile bu kadar milli ve dînî vasıflı kalarak yaşayamazlardı. 1863'de kurulmuş 140 kişilik bir millî meclisleri bile vardı.

Askere gitmiyorlardı. 19. Asır Rumlar gibi kırsalı terk ediyorlardı. Şehirlere iniyorlardı. Sanata daha çok yöneliyorlardı. Yeni sanat sahibi oluyorlardı. Batılılar kendileri üstünden ticaret yapar daha çok zengin olurlardı. Türk, şehirler arası ticareti zor yaparlarken onlar uluslar arası ticareti yaparlardı.

Bu bütün ülkede böyle Maraş'ta da böyle idi. Hırlakyan Maraş'ın en zengini idi. En iyi yurtlar, en büyük konaklar, en iyi, en büyük çiftlikler onlarındı. Bu varlık bu imkanlar giderek artıyordu. Böyleyken Fransız ihtilâliyle berâber Batı; Osmanlı memâlikine doğrudan tecâvüz ederek karıştırdığı gibi halkları milliyetçilik fikriyle ma'lul hâle getirip dolaylı olarak yine karıştırıyordu. Ülke komiteci yetiştiren diyar olmuştu. Türkün insanı ise bu olayları teskine yetmiyordu. Askere giden gelmiyordu. Gelen işe yaramıyordu. Türk kırılıyor, kırılarak eriyordu. Devletin geliri savaşları zor karşılıyordu. Devlet eğitime para harcıyamiyordu.

Devlet zayıftı. Perişandı. Batılı aç kurtlar kendini yemesin için çaresizlik içinde çare üretiyordu. En fazla yapabildiği şey aç kurtları birbirine düşürmektir. Birini biriyle dengelemektir. Böyle böyle ömrünü uzatmaktı.

1877-78 Türk-Rus savaşı sonun başlangıcı oldu. Bu savaş sonrası Ayestefanos, arkasından Berlin anlaşması ile Balkanlarda doğabilecek bütün devletler doğdu. Temelleri atıldı. Geriye bunların zaman içinde oynayıp oturması kaldı. Onlar da zaman içinde oturdu. Osmanlı Balkanlardan çekildi. Akılları milli devlete takılanlar epçik gibi olsa da devletlerine kavuştu.

Hristiyan din adamları devreye girmişti. Berlin anlaşmasına taraf olan devletlere Ermenilerin çokca yaşadığı bölgelerin islahat ve koruması için 61. madde dediğimiz bir madde koydurmuşlardı. Bu madde

Ermeni milliyetçiliğini hızlandıran bir tutamak oldu. Ayrıca Batılı devletler Osmanlı devleti içinde elleri ayakları olsun için bu günde olduğu gibi bu maddeyi öne sürerek problem yaratıyorlardı. Bu tür halkları alıyorlar, eğitiyorlar menfaatları nasıl icâb ederse öyle kullanıyorlardı. Halkları alıyorlar kendi kültürleri üzerine eğitiyorlar, milliyetçilik duygusu aşıyorlardı. Osmanlıya “şu menfaatı temin et, yoksa şu ma'luliyetinle, za'fiyyetinle seni hizâyaya getiririm” diyorlardı. Bunlar devlet olsa da küçük kaldıkları için işlerine geliyorlardı. Devlet etmeyip kullanıp attıkları da oluyordu.

Ermeniye Batının her milleti kullandı. Ama bir de Rusya kullandı. Ancak Rusya çok aşırı kontrollü kullandı. Zirâ kendi içinde de Ermeniler vardı. Rus Ermeniye çok hak vermezdi. Kendine zorluk çıkaracağını bilirdi. Ortodoks olmayan Ermeniye memur bile etmezdi. Ordusunda sayısını az tutardı.

Ermeniler Batının şımarık çocuğu olunca bu maddeye, anlaşmaya taraf olan ülkelere güvenerek ayaklanma hazırlarlar, asarlar, keserler sonra Osmanlı insanının üstüne atarlardı. 1894'de Maraş'ta dahil böyle yapmışlar hem hırsız, hem yavuz olmuşlar, Batının araya girmesiyle ceza da görmemişlerdi. Maraş'ta öldürdükleri insan sayısı yirmi binden aşağı değildi. Osmanlı bu bâdireden çok zor kurtulmuştu.

Ermeniler açılan mekteplerde Ermenice, Ermeni târihi öğreniyor, Ermeni milliyetçisi kesiliyorlardı. İşin içine devletler, artık devletler kadar kiliseler de girmişti.

Abdülhamit en nihayet işi Hamidiye alayları ile kurtarıyordu. Okumadan Paşa olmuş insanlar kendi usulünce sükûneti sağladığından doğuda ortalık biraz yatışıyordu. Zâten yapılabilecek başka şey de yoktu.

Bir ara Osmanlı Bankasını basarak, İstanbul'da ayaklanarak dikkat çekmeye çalışmışlar fakat halk köteği yiyerek yerlerine oturmuşlardı. İstanbul birkaç gün karışıklık yaşamıştı. Maksat mazlum rollerinde oynayıp Batının dikkatini çekmek, Batının müdâhalesine zemin hazırlamaktı.

Ermeniler mekteplerde Ermeni milliyetçisi oluyordu. Ermeni milliyetçisi olanın çocuğu da Ermeni milliyetçisi oluyordu. Bu işe kapılmayanlar yaşlılar kalıyordu.

Onların da giderek nesli tükeniyordu. Bu olguyu hızlandıran en kötü şeyse Ermeni komitecilerinin, komiteciliği götüren Hıncak, Troşa,

Taşnaksutyen gibi teşkilâtların sosyalist oluşu idi. Halkının üstüne baskı kuruşları idi. İşin içine girmeyene zorluk çıkarması, baskı yapması, terör estirmesi idi. Psikolojik metod uygulaması idi. Önce kendi kitlesine terör için baskı yapması idi.

Onun için girmeyen yurdunu bırakıyordu. Ya şehre göçüyor, ya yurt dışına çıkıyor, ya terörün hiç olmadığı bölgelere gidiyordu.

Meşrutiyet ilan edildi. Bu defa diğer unsurlarla geçinme yerine silahlanmayı artırdılar. Silah imâline yöneldiler. Târihte prensliklerinin olduğu Klikya bölgesine insan yığdılar. Her bölgeden insan getirdiler. 1909 Adana'da hâdise yarattılar. Hâdiseyi büyüttüler. Halk mukâbele etti. Zararlı çıktılar. Bu defa cıngar çıkardılar. Avrupayı devreye koydular. Mukâbele eden Türk halkına zarar verdirdiler. Boş yere devlete kendi halkını astırdılar, kestirdiler. Aralarını açtırdılar. Küstürdüler. Ancak Prensliklerini de kuramadılar. Bir de yerlerini karıncalandırdılar.

Halbuki bölgenin bütününde iyi durumda idiler. Bir şeyi unuttular. Veya bilerek yaptılar. Hristiyan idiler. Müslümanlarla arayı açıyor idiler. Vazgeçilmez değil idiler.

Aradan çok geçmedi Harb-i Umumi çıktı. Bu defa hesabı Rusya üstüne yaptılar. Rusya'nın doğuya girip kendileri için bir Ermenistan kurması hesabı üstüne yaptılar. Rusya'nın harpte gelmiyen yerini getirdiler. Kayseri Maraş gibi nerde güçlüler buralarda Osmanlıya zorluk çıkardılar. Askere gidenlerin yol emniyetini ihlal ettiler. Vurdular, öldürdüler. Osmanlıyı harp yapamaz hâle getirdiler.

Doğuda Rus ordularına katıldılar. Rusya'nın 93 Harbi'nde elde ettiği topraktan daha fazlasını kazanmasını sağladılar. Girdikleri belde-lerde Müslüman koymadılar. Kaçan kaçtı. Kaçamıyanı öldürdüler. Toplu katliam yaptılar. Ya'ni Rusya'ya taraf oldular. Osmanlının Rusya'ya karşı hakkıyla harp etmesini engellediler. Osmanlı Çanakkale de, Süveys'te harp ederken zorluk çıkardılar. Elini ayağını bağladılar. Gücünü böldürdüler.

Rusya'ya taraf olurken Rusya'nın hesabının üstünde Rus ordusuna katıldılar. Cephe ve cephe ötesi harp yaptılar. Devleti halkı zora soktular. Devleti kendileri için tedbir almaya zorladılar. Bilinmeyen bir şey değildi. Devlet tarafından tehcire tâbi' tutuldular. Hesaplarında yoktu. Çöldür değildir Suriye'nin kuzey mıntıklarına zarar çıkaramayacakları

şekilde dağıtıldılar. Ordan dünyaya dağılmaya başladılar. Yol hâli zarar gördüler. Devletin yok günüydü, perişan oldular.

Rusya da ihtilal oldu. Rus devleti çekildi. Yalnız kaldılar. Hatta devlet daha çekilmeden yeni rejimde çıkarı olan askerler Rusya'ya koşular. Yalnız kaldılar. Tehcirle rahatlayan Osmanlı orduları Doğudan kendilerini kâmilten attılar. Bugünkü Ermenistan'a kadar sürdüler. Küçücük bir toprak parçasında yaşamaya mahkum ettiler. Deniz çıkışı olmayan bir toprak parçasına mihladılar. Döktükleri kanlar ayaklarına dolaştı. Doğuda yerlerinden yurtlarından ettiler.

Harp bitti. Mondros mütarekesi yapıldı. Bir daha yeniden umutlandılar. Bu defa hesabi Klikeya üstüne dönderdiler. Sırtlarını İngiltere'ye dayadılar. Onlar çok yüz vermedi. Çok da sürmedi bölgeden ayrıldılar. Bölgeyi Fransa'ya bıraktılar. Fransa Ermeni çıkarları için daha uygundu. Devleti bıraksa valisi kendilerine yardım ederdi. Onları ığvaladılar. Komutanlarını kullandılar. Bölgeye 150-200 bin insan taşındılar. Klikeyadaki eski prensliği ihyâ edelim dediler. Matematik hesapla muvaffak olacaklarını zannettiler.

Fakat Maraş'ta hesabi tutturamadılar. Maraş'ta yenildiler. Çok kayıp verdiler. İşin kötüsü Fransa'yı dünyaya rezil ettiler. Bir şehir harbinde yenilmiş dedirdiler. Adamların dünya devleti havasını aldirdılar. Karizmasını çizdirdiler. Bölgeden çekilmesine sebep oldular.

Belki ilk devlete karşı duruşlarında haklı idiler. Zeytin Celâli isyanlarından sonra bir türlü ayağa kalkamamıştı. Ama 1850 sonrası Maraş'ta ne yaptılarsa ayıp yaptılar. Devletin Batı karşısında gücü yoktu. Şımarık çocuk rolünü oynadılar. Maraş halkına, Türkiye insanına çok çekirdiler. Halkların arasını açtılar. İki halkı yüz yüze bakamaz hâle getirdiler. Birbirlerinden soğuttular. Evlat acısı, kuyruk acısı yarattılar. Her şey bitti. Devletin ellerinde olmadığını gördüler. Çektiler gittiler. Lozan'da mübadelesine ihtiyaç bırakmadılar. Dünya'ya dağıldılar.

Bir asır insan zararı verdiler. Milli serveti hebâ ettiler. Bir takım sanatları kendiler yaparlardı. Zira konar-göçer millet değillerdi. Askere de gitmezlerdi. En nihayet temelli gittiler. Ekonomik boşluk yarattılar. Kalanlar da geri zekalı değildi. Onlar da o boşluğu kısa zamanda doldurdular. Eski nüfuslarını buldular. Aştılar. Bugün yeniden kaybettikleri bölge halklarını korkutur hale geldiler. Çağı okuyamadılar. Çağın büyük devletlerinin aleti oldular. Harcandılar, yok oldular.

Şimdi sâde fantezi, göstermelik bir devletleri var. Karları bu kadar. Hanelerinde ise sonsuz zarar.

Osmanlı da iki yer önemli idi. Biri Van, diğeri Maraş'ın içinde bulunduğu yüzü Akdeniz'e bakan dağlık bölge. Zira ortaçağlar altyapı i'tibariyle bu iki bölgede devlet olmaya müsâitti. Ormanı, mâdeni vardı. Suyu boldu. Anadolu da demirin inkıta'sız çıkarıldığı yer Zeytin'di. Berit'te gümüş gibi başka mâden de vardı. Kozan-Göksun arası yol stratejikdi. Geliri ufak bir devleti beslerdi. Çukurova'yı İçanadolu'ya bağlardı. Yolun geçtiği topraklar Avrupa'nın İsviçre'sine benzerdi. Derebeylik-Prenslik kurmaya müsâitti. İnsanı kış yaz beslerdi. Sanki tabii hudutları vardı. İnsan-ordu o bölgeye zor girerdi. Van gölü çevresi de buna yakındı.

Yine Batman-Sason önemliydi. Yol geçişleri olduğu, ruhbanlık merkezleri olduğu için değeri vardı. Kayseri, Sivas gibi bazı yerlerde sayıları biraz fazlaydı. Yol batıya düştümü sayıları azalır. Sivas gibi yerlerde çok olmaları Bizanslıların bunları buraları sürmeleri idi.

Her işte bir hayır var. Osmanlı'nın da Roma-Bizans-Pers devleti gibi kendi insanı için homojen, tek tipe yakın bölgesi yoktu. İdareci milletin bünyesi içinde, ayaklansa sıkıntı yaratacak, her inançta, tipte insanlar, milletler vardı. Bugün olmazdı yarın olurdu. Bunlar yönlendirilse problem olurdu. Veya devlet dağılsa kurucuya yer zor bulunurdu. Nihâyet Osmanlı da diğerleri gibi böyle oldu. Devlet dağıldı. Lozan öncesi sonrası iki tehcirle devlet Müslüman insanına ancak sağlıklı yer buldu. Milli-ulusal devlete sonra geçiş yapıldı. Belki de böyle iyi oldu. İleriye bağlı sağlıklı bir büyüme için bu hayır getirebilirdi. 20. asır şartlarında bu hayra vesile olabilirdi.

Her şeyin hayırlısı. Olanın kötüsü olmaz. Mevla görelim neyler, neylerse güzel eyler.

Nejla Günay Hanımefendi Maraşlı. Ankara Gazi Üniversitesinde çalışıyor. Çalışmaları hep Maraş üstüne. İlk eseri "Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyancıları", İstanbul IQ Yayını, 2007. Bu eser bir şaheser. Gayet tutarlı. Anlaşılır. Gerçekçi. Kaynakları muhkem. Birinci derece eserlere ve arşive dayalı.

Nejla Günay Hanımefendi bundan sonra bir kitap da bizim Ukde'den çıkardı. Memleketine karşı vefâ borcunu ödedi. 1909 Adana Olaylarını Maraş uzantısı ile beraber ortaya koydu. Yazdı. "100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları" Ukde yayını 2009.

Biz tanıştığımızdan itibaren Nejla Hocahanıma yine Maraş'a çalış, çalışmaların kitap hacmine gelirse getir biz yine şerefle basarız demiştik. Kabul ettiler. O günden bugüne çalıştılar. Çalıştıklarını makâle olarak yayınladılar. O makâleler kitap hacmine ulaştı. Zâten haberleşiyorduk. Getirdiler. Biz de şimdi basıyoruz.

Biz veya başkaları bu konularda kitap yayınladı. Ancak bu yayınları yeni bilgiler ekleyip yeni kitaplarla daha ileri götürmek gerekiyordu. İşte biz bu kitapla bunu yapıyoruz. Yeni belgelerle desteklenmiş bilinen konularla alakalı makâleleri yekun edip basıyoruz. Böylece şehrimizle alakalı târihi bilgileri daha uç noktalara çekiyoruz. Taşıyoruz. Târihini daha bilinir hâle getiriyoruz.

Biz Maraş târihi konusunda yirmiyi müteceviz eser çıkardık. Bunların bir kısmını belirli alanlara tahsis ettik. Bir kısmını ise bunları özetleyecek şekilde projelendirdik. Hazırladık. Bastırdık. Allah yardım edecek daha da hazırlayacağız, basacağız inşallah.

Biz bu kitapları bir de şu maksatla çıkarıyoruz:

İstiyoruz ki, memleketimizle alakalı temel eserler yayınlansın. Bunlar çoğalsın. Yayın boşluğu doldurulsun. Sonra kurumlar sempozyumlar için teşvik edilsin. Bu eserler işlensin. Bu eserlerden istifâde edilsin. Başka eserlerde kaynak olarak kullanılsın. Bilgi artsın. Bilgi çoğalsın. Memleketimizle alakalı çalışılmadık konu kalmasın. Varsa azalsın. Maraşımız bilinir olsun. Kültür şehri hüviyeti kazansın.

Çok şükür eserlerimizin, yayınlarımızın kaynak olarak kullanımını müşâhede ettikçe bu amaca ulaştığımızı görüyoruz. Seviniyoruz. Daha bir bu konuda gayret içine giriyoruz.

İşte şimdi yine Belediyemiz bu hususta sempozyum düzenledi. Konu "Osmanlılar Zamanında Maraş". İlim adamlarımız bu konuda hazırlıklarını tebliğ haline getirecekler, sempozyumda sunacaklar. Şehrimiz kültürüne katkıda bulunacaklar.

Bizim de niyetimiz bu eserle sempozyuma katılmak. Sempozyuma katkıda bulunmak. Sempozyumda bu eseri ilim adamlarına dağıtmak, hediye etmek. Bilâhère Türkiye ölçüsünde dağıtıp hizmeti, himmeti genişletmek.

Biz bu düşüncemizi muhterem M.Kadir KURTUL Beye evvelen açtık. O kültür altyapılı, kalkınma düşüncesinde olan asalet sâhibi bir muhterem insan. İster ki memleket insanı yerel, millî, dînî kültürü ile

önce bir zihniyet kazansın. Sonra da bunun verdiği duygu, düşünce ahlakla ileri yürüsün. Çağın içinde yerini alsın, kalkınsın.

Onun için de Kadir Bey düşüncemize hemen katıldılar. Sempozyuma, dolayısıyla memleket kültürüne katkıda bulunmak için eseri bastırmayı kabullendiler. Biz eseri bu sebeple onun adına basıyor, dağıtıyoruz. Ona da memleket namına şükranlarımızı arz ediyoruz. Allah memleketimizde onun gibi servetinin üstünde oturmasını bilen insanların sayısını çoğaltsın, artırsın istiyoruz. Ona Allah'tan sağlık, sıhhat, âfiyet ve bol kazançlar diliyoruz. Onun şahsında babası, onu yetiştiren muhterem insan İsmail KURTUL Beyefendi büyüğümüze de hürmetlerimizi sunuyoruz.

Yeniden eseri hazırlayan Nejla GÜNAY Hanımefendi ile eseri basıma hazır hâle getiren sağ kolumuz Serdar YAKAR Beyefendiye teşekkürlerimizi arz ediyoruz.

Allah'a şükrediyor, yeni eserler çıkarmak üzere yola devam ediyoruz. Lutfunu, keremini bekliyoruz.

Yaşar ALPARSLAN

ÖN SÖZ

Genel tarihlerin ayrıntıları bölgesel araştırmalarla ortaya çıkarılabilir. Bu yüzden şehir tarihi araştırmaları önemlidir. Bu fikirden hareketle akademik hayata adım attığımız andan itibaren çalışmalarımızın ana başlığı “Maraş” şehri oldu. Maraş ile ilgili ilk kapsamlı çalışmamız 2007 yılında yayımlanan “Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları” adlı kitap idi. Bu eserimizde XIX. yüzyılda Maraş Ermenilerinin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini incelemiştik. Ancak XX. yüzyılın ilk 21 yılı Maraş’ta Türk-Ermeni, Müslüman-Ermeni ilişkileri açısından çok önemliydi ve bu ilişkilerin nasıl devam edip sonuçlandığı merak uyandıran bir soruydu. Bu nedenle bu konuyu ele alan çalışmalarımız devam etti. Araştırmalarımız değişik tarihlerde farklı dergilerde yayımlandı. Doğrudan ya da dolaylı olarak Maraş şehrini ele alan çalışmalarımızın tek bir kitapta toplanması bu çalışmaları daha ulaşılır kılmak açısından uygun görüldü.

Bu eserde yer alan çalışmalar Maraş’ın siyasî, kültürel ve ekonomik hayatını inceleyen araştırmalardır. Bu sebeple iki bölüme ayırdığımız çalışmamızın birinci bölümünde Maraş’ın XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî tarihi ele alınmakta ve Maraş’ta Türk-Ermeni ilişkilerinin ne şekilde gelişip sonuçlandığını ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Ancak Zeytun Ermenilerinin Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra Zeytun’a geri dönüşlerini ve Zeytun ve çevresindeki Müslümanlarla olan münasebetleriyle Zeytun’dan ayrılışlarını ele alan “*Mondros Mütarekesi’nden Sonra Zeytun Ermenileri*, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Ermeni Sorunu ve Gelişimi Projesi, Proje Koordinatörü: Prof.Dr.Enis Şahin, cilt XV”te yayımlanması planlanan çalışmamız henüz yayımlanmadığı için esere dâhil edilemedi.

İkinci bölümde ise Maraş’ın kültürel tarihine kısmen yer verilmekte ve ayrıca Maraş ekonomisinin gelişimine günümüze kadar uzanan bir gözle bakılmaktadır. Araştırmalarımızda, temel kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay Başkanlığı Stratejik Etüt Başkanlığı’ndan alınan belgeler olmakla beraber Türk ve Ermenilerden olaylara bizzat şahitlik edenlerin anılarına da yer verildi.

Bu eserde yer alan makalelerin ilk olarak nerelerde yayımlandığıyla ilgili bilgileri içindekiler kısmında vermeyi uygun gördük. Konu temelde aynı olduğu için makalelerin yazılış amaçları farklı olsa da zaman zaman tekrar bilgiler söz konusu oldu. Bunu önlemek için titiz bir çalışma yapmak mümkün olabilirdi, o zaman da bu eser “Makaleler” külliyatı olmaktan çıkardı. Bu sebeple eserde yer alan metinler üzerinde büyük değişiklikler yapmamayı tercih ettik.

Çalışmamızın bazı bölümlerinde sözlü tarih çalışması yapıldı. Ancak bu gazilerimizin sayısının yok denecek kadar azalması sebebiyle Maraş’ın siyasî tarihini ilgilendiren bölümlerde mümkün olamadı. Bu eksikliği Sayın Yalçın Özalp’in hazırladığı “Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz” adlı eserden gidermeye çalıştık. Sözlü tarih çalışması sadece yok olmaya yüz tutmuş el sanatlarını belgelemek istediğimiz bölümler için mümkün olabildi. Bu vesileyle araştırmamız sırasında gerekli desteği veren zanaatkârlarımız ve Kahramanmaraş İl Kültür Müdürlüğü’ne tekrar teşekkür ederim.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında en büyük pay aileme aittir, kendilerine müteşekkirim. Ayrıca bu eserin basılması yönündeki teşvik ve gayretleri için Maraş’a, Maraşlılara gönül veren ve Maraş için birçok platformda hizmet eden Sayın Yaşar Alpaslan Hocama ve Sayın Serdar Yakar Beyefendiye şükranlarımı sunarım.

Doç.Dr.Nejla GÜNAY
5 Ağustos 2012 Ankara

BİRİNCİ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA MARAŞ'IN SİYASÎ TARİHİNİ ELE ALAN MAKALELER

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İTİLAFA DEVLETLERİ'NİN OSMANLI ERMENİLERİYLE İLİŞKİLERİ VE 1914/1915 ZEYTUN İSYANLARI*

Giriş

XX. yüzyıl başlarında bazı ülkelerin İngiltere ve Almanya'nın liderliğinde gruplaştıkları daha açık bir hâl almıştı. Dünyayı büyük bir savaşa doğru sürükleyen bu gruplaşma, toprakları birçok büyük devletin iştahını kabarttığı Osmanlı Devleti için pek hayra alamet değildi. Osmanlı Devleti'nin içinde de karışıklıklar yaşanmaktaydı. Nitekim 1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen sonra Adana'da Türkler ve Ermeniler arasında büyük bir kargaşa yaşanmış ve birçok insan hayatını kaybetmişti. Hemen ardından İtalyanlar Trablusgarb'ı işgal ederek 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile burayı Osmanlılardan aldı ve Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika ile bağını kopardı. Bu sırada Balkan Devletleri Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan atmak için saldırıya geçti. Bağımsızlıklarını kazanmak isteyen Anadolu Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki durumunu bulunmaz bir fırsat olarak görerek kendi anlaşmazlıkları bir tarafa bırakmaya karar verip birlikte hareket etmeye başladı (Bildirici: 59). Ekim 1912'de, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Taşnaksutyun, Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi ile Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun katıldığı danışma toplantısı sonunda: "Kahrolsun savaş! Yaşasın halkların uluslar arası dayanışması!" içerikli bir çağrı yapıldı. Ermeniler bu çağrıya uyarak Osmanlı ordusu için askerlik yapmaktan kaçındılar. Mesela Zeytun Ermenileri, tüm Balkan Savaşı boyunca askere bir tek kişi yollamadılar (Avagyan 2005: 109). Seferberlik emrine uymayan Zeytunlu Ermeniler bir taraftan Avrupa gazetelerinde propaganda yaparak Maraş ve Cebel-i Bereket arasındaki Ermeni köylerinde yaşayan kadın ve kızların Müslümanlar tarafından dağlara kaldırıldığına dair yalan haberler yayarken (HR.SYS.:84/18) bir taraftan da silahlanma faaliyetlerine devam ettiler. 1913 yılında Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Zeytun şubesi, parti merkezinden silah talebinde bulundu (Avagyan 2005: 116).

* Bilig Dergisi, Sayı: 51, Güz 2009, ss.85-104.

1913 yılının yazında Zeytun'da bazı küçük olaylar yaşandı. 1 Temmuz 1913'te Maraş'tan Göksun'a giden bir kadını muhafaza etmesi için yanına verilen jandarma süvarisi Ahmet ile Suçatı Karakolu'na giden İstepan ve Mustafa isimindeki süvari jandarma ve yolcular Kakor (Tekir?) mevkiinde 12 kişilik Zeytun eşkiyasının saldırısına uğradı. Saldırıda jandarma İstepan öldürülürken jandarma Mustafa yaralandı. Olayın duyulmasıyla Maraş Mutasarrıflığı'ndan Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Ta'kibat sonucunda Tokmak Serkis adındaki şaki yakalandı. Ancak eşkiya bu durumdan rahatsız oldu. 7 ve 8 Temmuz gecesi ard arda Zeytun Kaymakam vekili İbrahim Hakkı Efendi'nin evine taciz ateşi açıldı. Zeytun'da gerilimin yükselmesiyle bölgeye, talep edilen ek kuvvetler gönderilerek olayların büyümesinin önüne geçildi (DH.İD.: 158/8).

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda yenilince Balkanlardaki hâkimiyetinin sona ermesinin yanı sıra ekonomik, askerî, siyâsî ve sosyal anlamda da güç kaybetti. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce asker bulmakta dahi zorlanan Osmanlı Devleti kıtalarına katıldıktan sonra firar eden veya silah altına alındıktan sonra davete icabet etmeyen Ermeni askerlerini affetti. Daha sonra bu kararın Müslüman askerler için de uygulanacağı Meclis-i Vükela'da kabul edildi (MV: 173/2).

Osmanlı Ordusunda Seferberlik İlan Edilmesi Savaşın İlk Günlerindeki Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve ardından I.Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında katılması, bağımsızlıklarını kazanmada Rusya, İngiltere ve Fransa'ya güvenen Ermenilere bekledikleri fırsatı bir kez daha verdi. Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde İngiliz, Fransız ve Rus ordularına destek sağlamak amacıyla çalışmalar yaptı. Ermeni propagandacılar, seferberliğin ilanının hemen ardından yabancı devletlerin konsolosları ve misyonerlerinin yardımıyla başka ülkelerdeki komitelerle haberleşmeyi temin edip Anadolu Ermenilerini hızla silahlandırdılar. Bu durum daha sonra bağımsız Ermeni devletinin başkanlığını da yapan Taşnak Partisi'nin ileri gelenlerinden Kaçaznuni tarafından şu şekilde ifade edilmektedir (Gürün 1985: 196) :¹

“1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içindeyken, ön Kafkasya'da (Maveray-ı Kafkas) Ermeni gö-

¹ Kaçaznuni'nin bu görüşlerini dile getirdiği 1923 Parti Konferansı Raporu'na dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaçaznuni 2005) Ayrıca Osmanlı tebası Hristiyan azınlığın Birinci Dünya Savaşı'nda düşman devletlerle ilişkileri için bkz. (Soyel 2001a: 691).

nüllü grupları büyük bir şevk ve bilhassa şamatayla teşekkül etmeye başladı. Taşnaksutyun Erzurum'daki birkaç hafta öncesi Genel Kurulundaki kararına rağmen mezkur grupların teşkilatlanmasında ve bilhassa silahlanmalarında Türkiye'nin aleyhinde olarak fiilen yardımcı oldu...Bugün, gönüllülerimiz ön planda mı olmalıydı diye sormanın manası yoktur. Tarihi olayların kendilerine özgü bir mantığı vardır. 1914 sonbaharında Ermeni gönüllü grupları kuruldu ve Türklere karşı dövüştüler. Bunun aksi olamazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikoloji ile beslenmişti. Bu haleti ruhiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu”.

21 Eylül 1914'te Taşnak Komitesi'nin İstanbul'daki şubesinde olağanüstü bir hareketlilik olması Ermenilerin yeni bir yol haritası oluşturdukları izlenimi uyandırmaktaydı. Nitekim Taşnak Komitesi, Şam şubesini, yazdığı mektupla nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda bilgilendirdi. Buna göre; “Ruslar sınırı geçip Osmanlı orduları çekilmeye başladığı zaman, var olan araçlardan yararlanılarak her yanda genel bir ayaklanma başlatılmalıdır. Osmanlı ordusu böylece iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmi binalar uçurulacak, hükümet içerde işgal edilecek ve Alman taşıma araçlarına saldırılacaktır. Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde Ermeni askerler silahlarıyla kıtalarından ayrılacaktır; çete oluşturup Ruslarla birleşecektir” (Talat Paşa'nın Anıları 2003: 63). Osmanlı hükûmeti de Ermenilerin nasıl bir tavır sergileyeceklerini tahmin ettiğinden dolayı Ermenilerin ileri gelenlerini çağırarak düşmandan yana olmamaları konusunda uyardı. Hatta Ermenilerin düşman devletlerle işbirliğinin önüne geçmek isteyen Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin Rus ordusuna karşı Osmanlı ordusu ile birlikte hareket etmeleri ve Rus ordusunun mağlup edilmesi hâlinde özerk bir Ermenistan devleti kurulması sözü verdi. Ancak bu Taşnaklar için yeterli olmadı. Çünkü onlar Rus ordusunun başarılı olması durumunda bağımsız bir devlet kurabileceklerine inanıyorlardı (Keiler 1969: 25–26).¹

Yabancı ülkelerde yaşayan Ermeniler İtilaf Devletleri'nin desteğiyle silahlandırılıp gruplar hâlinde Osmanlı sınırlarından içeri girdi. Bunun için özellikle Kafkas sınırını kullandılar (Kurat 1985: 233; Uras 1987: 589–603). Ermeni komiteleri şubelerine gönderdikleri birer emirle; Rus birliklerinin ilerlemesi hâlinde Osmanlı ordusunun geri çekilişini zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapılması, ordunun malzeme tedarikinin engellenmesi, Osmanlı birliklerinin ilerlemesi durumunda ise Ermeni askerlerin birliklerinden ayrılarak çeteler oluşturmalarını ve Rus ordusuna katılmalarını emretti (Özdemir

¹ İttihat ve Terakki Partisi'nin, Taşnakların 1914 yazında Erzurum'da yaptıkları toplantıya Bahaddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey'lerden oluşan bir heyet göndererek Erzurum, Van ve Bitlis eyaletlerinin de olduğu topraklarda özerk bir Ermenistan kurulmasını teklif ettikleri hakkında bkz. (Hovannisian 1967: 41–42). Ayrıca bu konudaki tartışmalar için bkz. (Gürün 1985: 194–197).

vd. 2004: 56–57). Resmî Rus ordusundan ayrı olarak silahlandırılan bu Ermeni çeteleri, Rus ordusunun ileri ucu olarak görev yapacaktı.¹

Kilit bölgelerde isyanlar çıkarmak için yapılan bu hazırlıkların diğer amaçları; Türk ordusunun ilerleyişini engellemek ve cephedeki askerlere erzak ve mühimmat nakline mani olmak ve Osmanlı ordusuna katılımların önüne geçmektir. Böylece düşmanın hiçbir zorlukla karşılaşmadan Anadolu içlerine ilerlemesini temin etmek hedeflenmekteydi.

Bundan sonra Ermeniler, Türkiye aleyhine düşmanca davranışlarda bulunmaktan hatta Türk birliklerine karşı saldırmaktan geri kalmadılar. Savaşın başlamasından hemen sonra Ermeni asıllı birçok asker ile subay başlarında bir Ermeni mebusu ile beraber Rus sınırını geçerek “Ermeni Gönüllü Teşkilatı”na girdiler. Bu teşkil edilen birlikler, Rus cephesindeki sınırdan geçerek Müslüman halkın oturduğu Türk topraklarını kasıp kavurdular. Ayrıca Ermeni çeteleri, Osmanlı ordusunun arkasında kalan Türk karakollarına, nakliye araçlarına ve tecrit edilmiş birliklere baskınlar düzenliyorlardı. Türk hükûmeti ve ordu kumandanlığı Ermeni halkının büyük bir isyan çıkaracağından endişe ediyordu. Gerçekten böyle bir hadise önce Zeytun’da ardından Rusların yardımıyla Van’da isyan etmesiyle ortaya çıktı ve bu isyan aylarca devam etti (Pomiankowski 2003:143; Hovannisian 1967: 42; Keiler 1969: 29). Bu çalışmada Zeytun Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı’ndan hemen önce ve savaş başladıktan sonra çıkardıkları isyanlar ve bu isyanların sebep ve sonuçlarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

İtilaf Devletleri, 1915 yılının başlarından itibaren kendilerinden emir bekleyen Ermenileri Birinci Dünya Savaşı boyunca kendi menfaatleri doğrultusunda kullandılar. Bu durumun da etkisiyle 2 Şubat 1915’te Osmanlı ordusu tarafından Kanal’da başlatılan harekât başarısızlıkla sonuçlandı ve Osmanlı ordusu 3 Şubat günü yaklaşık 1400 kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı (Erden 2006: 40–41, vd). Osmanlı ordusu sadece Kanal’da değil Kafkas, Irak ve Çanakkale cephelerinde de şiddetli savaşlar yapmaktaydı. Ama Çanakkale cephesi devletin geleceğini doğrudan ilgilendirdiğinden hayati önem taşımaktaydı. İngilizler ve Fransızların desteklediği Ermeniler, Süveyş Kanalı’nda çatışmaların devam ettiği (Erden 2006: 73) ve Çanakkale Savaşlarının en şiddetli günlerinde Zeytun’da isyan başlattı. Esasen Anadolu’nun güneyinde başlatılan bu isyan Osmanlı Devleti için hiç de şaşırtıcı olmadı. Çünkü İngilizler daha önce Osmanlı ordusunun Suriye ile bağlantısını kesmek için İskenderun Limanı’na asker çıkarmayı planlamışlar ve burada başarılı olabilmek için de 1915 yılının Ocak ayında Arap şeyhlerini kışkırtarak isyana teşvik etmişlerdi. Ancak bu plan Cemal Paşa’nın olanları fark etmesi ve gerekli tedbirleri

¹ Bu planın Kilikya Ermenilerine faydası olmadığı, hatta onları yarı yolda bıraktığı görüşleri için bkz (Walker 1990: 204; Sonyel 2001b: 97).

almasıyla tutmamış, isyan hazırlığı içindeki Arap kökenli Osmanlı subayları başka cephelere kaydırılarak büyük bir felaketin önüne geçilmişti (Erden 2006: 66–67).¹ Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz orduları kumandanları bu isyanlar vasıtasıyla Suriye’yi Anadolu’dan koparmayı amaçlamaktaydı (Cemal Paşa 1996: 374).

Savaşı bir an önce bitirmek amacıyla İskenderun Limanı’na çıkarma yapmak isteyen İngilizler bölgeye keşif birlikleri gönderdiler. 3 Şubat 1915’te Adana sahiline çıkmaya teşebbüs eden 60 kadar düşman askerine Osmanlı askerleri tarafından ateş edildiği sırada, iki Ermeni asker avcı siperlerinden çıkıp düşmana doğru koşmuşlar ve teslim olmuşlardı. Bunun üzerine Ordu Kumandanlığı, birliklerdeki bütün Ermeni erlerinin cephe gerisinde görevlendirilmelerini emretti (Erden 2006: 113). İngilizler daha sonra Fransızların baskısıyla fikir değiştirerek İskenderun’a değil Çanakkale’ye asker çıkardılar.

İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni ileri gelenleriyle yaptığı görüşme sonucu ortaya çıkan kararları 3 Ağustos 1915’te Kahire’deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell’e gönderdiği raporunda şu şekilde ifade etmiştir (Özdemir vd 2004: 65):

“Talimatlarınızın gereği olarak Boghos Paşa’nın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian’la dün görüştüm. Kıbrıs’ta yaklaşık beş bin Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet, Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş bin beş yüz kadar kişi ile: Amerika Birleşik Devletleri’nde işçi olarak bulunan ve askerî deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır. ..Suedieh’e kadar uzanacak olan harekat için sekiz yüz kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktır. Geriye kalan kuvvetler 50–60 kişiden oluşan küçük birlikler hâlinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkartılacak; Zeytun ve Elbistan istikametinde daha Kuzeyde Makedonya hatlarındaki komiteciler gibi görevlendirilecektir.”

1914 Zeytun İsyanı

Halep Valiliği, 18 Nisan 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği şifre telgrafta, Maraş Mutasarrıflığından alınan bilgiye göre Zeytun kazasında bazı karışıklıklar yaşandığını haber verdi. Buna göre; 17 Nisan günü 7–8 kişilik bir eşkiya grubunun bir evde toplandığının haber alınmasıyla söz konusu ev asker tarafından abluka altına alınmış, ancak evdekilerin askerin üzerine ateş açması ve bu kurşunlardan birinin isabet etmesiyle olayları seyredenlerden biri ölmüştür. Bunun üzerine başını Ermeni Murahhasası’nın çekti-

¹ Erden’e göre bu isyan Arapların değil Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in isyanıydı ve İngiliz ajanları tarafından İngiliz altını, İngiliz buğday ve pirinçleriyle elde edilen Çöl Araplarının yardımıydı. (2006: 68–69).

ği ahaliden bir kısmı hükûmet konağını işgal etmek üzere toplanmışlar ve askerın eşkıyaya karşılık vermeden çekilmesini talep etmişlerdir. Bundan başka ölüm ve yaralanma olmasından çekinen asker geri çekilmiş ve bu esnada hükûmet civarında toplanmış binlerce kişi hükûmet binasıyla askere taş atmışlar ve üç askerın yaralanmasına sebep olmuşlardı. Konuyla ilgili bilgi veren Zeytun kaymakamının söylediğine göre evde toplananlardan bir kısmı mahkûm, bir kısmı şüpheli, bir kısmının da asker kaçacağı olduğu anlaşılmıştır (DH. EM. UM. 2.şb: 54/20–30). Bu gelişmenin duyulmasıyla Dâhiliye Nezareti konuyu incelemek üzere Zeytun’a müfettiş gönderdi. Zeytun’da incelemeler yapan mülkiye müfettişi, Zeytun Murahhasası Frankliyan Efendi’nin Zeytun eşkıyasını himaye etmenin yanı sıra hükûmet ile halk arasında gerginliğe sebep olacak faaliyetler yaptığını ve hatta Zeytunluların hükûmet uygulamalarını Sis Katogikosluğu’na şikâyet etmelerine ön ayak olduğunu tespit etti ve Zeytun’dan başka bir yere sürülmesini tavsiye etti (DH. EM. UM.2.şb: 68/11; Osmanlı Belgelerinde... 2007: 87–88).

Halep Valiliği Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği şifre ile olay sonrasında alınan tedbirleri bildirdi. Buna göre Zeytun’da bu gibi insanların çok sayıda olduğunu bildiğini, ancak Zeytun’un geçmişinden kaynaklanan özel durumu ve seferberlik ilan edilmesinden dolayı uygunsuz bir zamanda gerekli planlamaları yapmadan hareket eden ve bu şekilde hem istenen sonucu alamayan hem de hükûmet otoritesinin sarsılmasına sebep olan kaymakamın hatasının farkına vararak istifa etme isteği kabul edilmiştir. Yeni kaymakam tayin olana kadar kaymakamlık görevi vekâleten Binbaşı Münir Efendi’ye verilmiş ve olayların soruşturulması için de Mülkiye müfettişlerinin de yer aldığı bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca askere taş atanlarla hükûmetin icraatını engelleyenlerin tespit edilerek cezalandırılması kabul edilmiştir (DH. EM. UM.2.şb:54/20–31).

Osmanlı Devleti, 3 Ağustos 1914’te seferberlik ilân ederek asker sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunun güçlendirilmesi yönünde çeşitli tedbirler aldı. Buna göre daha önce birçok isyan çıkmasından dolayı Zeytun’da görev yapan piyade askerlerinin tamamının kendi alaylarına intibak etmeleri emredilerek Zeytun’un güvenliğinin jandarma güçleri tarafından temin edilmesi gerektiğinin kolordu kumandanlığınca bildirilmesi üzerine Halep Valisi Cemal Paşa jandarmanın Zeytun’da gerekli tedbirleri bir an önce almasını emretti (ATASE, BDH: K1.2287, Dos.32–12, Fh.1–2). Zeytunlu Ermenilerin 1850’lerden itibaren sık sık ayaklandıkları, hatta 1896 yılında çıkardıkları büyük isyanın etkileri hâlâ unutulmamışken böyle bir karar alınmasının olumsuz sonuçları olabileceği aşikârdı. Nitekim Zeytun’un tamamen askerden tecrit edilmesinin ortaya çıkaracağı sıkıntılar Dâhiliye Nazırı tarafından Harbiye Nezareti’ne bildirildi (ATASE, BDH: K1.2287, Dos.32–12, Fh.1–3) Ancak Harbiye Nezareti, bu uyarılara; kıta askerlerinin içeride asayışı temin etmekle

görevli olmayıp dışarıdan gelen saldırılara karşı devleti savunmakla yükümlü olduğu, içerde asayişin jandarma tarafından temin edileceği, Zeytun'un asayişinin 6. Kolordu'ya bağlı seyyar jandarma birlikleri tarafından sağlanacağı, şeklinde cevap verdi (ATASE, BDH: K1.2287, Dos.32-12, Fh.1-6). Harbiye Nezareti'nin bu kritik kararı bölgede Ermenilerin ayaklanmasına zemin hazırladı. Zira Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılmasıyla cesaretleri artan Zeytun Ermenileri açıkça hükûmet emirlerine karşı koymaya, vergi vermemeye, aske-re gitmemeye, askerlik şubelerine kayıt için giden Müslümanların yollarını keserek onları gasp edip katletmeye başladılar. Hatta daha da ileri giderek memleketlerini koruma bahanesiyle ve askerlik hizmeti karşılığında kumandan ve askerlerini kendilerinin belirleyeceği Zeytun Fedâî Alayı adıyla bir silahlı birlik kurmalarına izin verilmesini talep ettiler. Bu istekleri geri çevrilince silahlı gruplar hâlinde dağlara çıkarak isyan başlattılar (Ermeni Komitelerinin... 1983: 218; Süslü 1990: 71-72). Dağa çıkıp isyan eden Zeytunlu Ermenilerin 25'i eşkıyalığı hayat tarzı hâline getirmiş kişilerdi (Kerr 1973: 16; Bryce-Toynbee 2006: 257).¹

Zeytun, seferberliğin ilan edilmesinden sonra asker kaçaklarının kaçıp saklandıkları bir yer hâline geldiğinden Zeytunlu Ermeniler her geçen gün gücünü artırıyor, bu da onların devlete meydan okumalarında etkili bir sebep oluyordu. Maraş Mutasarrıflığı bu gelişmeleri 25 Ağustos 1914'te Halep Valiliği aracılığı ile Başkumandanlığa bildirerek Zeytun'daki asker kaçaklarının sayısının her geçen gün arttığı, bunların seyyar jandarma ile yakalanmalarının mümkün olmadığı, o yüzden Zeytun'da çıkması kuvvetle muhtemel olayların engellenmesi için kaldırılan kuvvetin yerine yenisinin bir an önce konması gerektiği uyarısında bulundu (ATASE, BDH: K1.2287, Dos.32-12, Fh.1-8). Dolayısıyla Zeytun'da yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti için hem bağımsız Ermeni devleti kurma amacıyla cephe gerisinde İtilaf Devletleri'ne destek olmak isteyen Zeytun Ermenilerinin isyan hareketini engellenmesi hem de asker bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti'nin askerden firar edenlere karşı mücadele etmesi anlamına gelmekteydi.

Seferberliğin ilan edilmesinden sonra asker temin etme Osmanlı Devleti'nin en önemli problemlerindendi. Çünkü askerden kaçmak isteyen bazı Osmanlı vatandaşları Yunanistan, Bulgaristan, Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya gibi devletlerin vatandaşlığına geçip bu devletlerin konsoloslarından aldıkları belgelerle durumlarını kanıtlayıp askerden muaf olurken bazıları da görevlilere rüşvet vererek çürük raporu alıyorlardı (Mutlu 2007: 33-40). Öte yandan Ermenilerin faaliyetlerinden haberdar olan hükûmet onları silahlı asker olarak kullanmaktan çekinerek cephe gerisinde kullanılmak üzere ame-

¹ Bu kişiler arasında Çolakyan Aram ve Mesrop lider konumundaydı. Bkz. (Hartunian 1968: 54)

taburlarında istihdam ediyordu (Mutlu 2007: 49). Harbiye Nezareti, bu taburlarda görevlendirilen Ermenilerin Taşnak Komitesi'ne mensup ırkdaşlarıyla bağlantı kurup olay çıkarmasından çekinerek 1., 2., 3. ve 4. Ordu komutanlıklarına konuyla ilgili gerekli caydırıcı tedbirlerin alınmasını emretti (ATASE, BDH, Kl.2291, Dos.24–27, Fh.6).¹

Zeytun Ermenileri, öteden beri isyan çıkarmaya karar verdiklerinde çevredeki Müslüman köylerini basarlar ve oradan geçen yolculara saldırırlardı. 30 Ağustos 1914'te Zeytun askerlik şubesinden terhis olup Fırnis yoluyla köylerine dönmeye çalışan 100 kadar Andırınlı Müslüman Zeytun Ermenilerinin saldırısına uğradı. Müslümanların para ve eşyası gasp edildi, büyük kısmı yaralandı ve öldürüldü (Ermeni Komitelerinin... 1983: 218).² İsyanı devam ettirmeye kararlı olan Zeytun Ermenilerinden 40 eşkıya, 1 Eylül 1914 tarihinde Zeytun'a bir saat uzaklıktaki Kaymakam Pınarı mevkiinde Maraş'a gitmekte olan Beşenli Köyü Müslümanlarından 21 yolcuya saldırarak 12 bin kuruş paralarını gasp ettiler. Bu olay çevredeki tüm Müslüman köylerinde endişeyle karşılandı. Hatta kışlada görevli bulunan çevre köy halkından 30 kadar asker firar ederek evlerine döndüler. Müslümanların da bu saldırılara karşılık vermesiyle olayların büyümesinden korkan hükümet, hem buna engel olmak hem de Zeytunluların yapabilecekleri başka saldırıların önüne geçebilmek için Maraş'ta bulunan 200 kişilik birlikle sonuç alınamayacağından 1160 mevcutlu depo taburunun da Zeytun'a gönderilmesine karar verdi. Ayrıca Dâhiliye Nezareti, seferberlik nedeniyle Zeytun'dan kaldırılmış kuvvet yerine çok acil olarak başka kuvvet gönderilmesini Suriye ve Havâlîsi Umum Komutanlığı ile 4. Kolordu Komutanlığı'na bildirdi (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32–12, Fh. 1–10, 1–12; Askerî Tarih... 1982: 15–17; Belgelerle Ermeni... 1992: 175). Yapılan ta'kibat sonucunda eşkıyadan Deli Usta oğlu Levon'un kendiliğinden teslim olduğu, meşhur Şakalyan'ın jandarmalar tarafından yakalandığı (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32–12, Fh. 1–14) ve diğer eşkıyanın peyderpey yakalandığı ya da teslim olduğu Halep Seyyar Jandarma Fırkası tarafından 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya bildirildi (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32–12, Fh. 1–10, 1-16). Eşkıyadan 61'i kendi imal ettikleri silah

¹ Mesela yol inşaatlarında görevli bazı mühendisler ayrılıkçı faaliyetlere girişerek Taşnaklarla irtibat kurdular. Maraşlı olup İstanbul Mühendis Mektebi'nden mezun olduktan sonra Ankara-Sivas hattı inşaatında istihdam edilen Nazaret Şerbetçiyân'ın Taşnaksutyun Komitesi'nin üyesi olduğunun ortaya çıkmasıyla yapılan araştırmada Şerbetçiyân'ın maiyetindeki Ermenilerle ve askerî doktor Hristo ile devlet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu belirlenmiştir. Bkz. (Mutlu 2007: 146).

² Bazı kaynaklar Zeytunluların bu isyanı, devletin Ermeni ırkını imha için savaşı bahane edeceğini sezdiklerinden çıkardıklarını iddia ederler. Bkz. (Bryce- Toynbee 2006: 243).

ve mühimmatla beraber yakalanırken 80 kadarı halen firardaydı. Ele geçirilen silahlar arasında 29 adet martini ve gra, 612 çakmaklı, 21 çifteli tüfek, 12 mavzer tabanca ile değişik ölçülerde birçok âdi tabanca ve ayrıca 70 kadar nakliye hayvanı vardı. Tutuklanan eşkiya kendilerini ilgilendiren her türlü belge ve kanıtla birlikte Maraş Mutasarrıfı'nın da eşlik ettiği depo taburuyla beraber Maraş'a nakledildi (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-10, 1-18; Ermeni Komitelerinin... 1983: 218).

Bu gelişmeler üzerine Zeytun Ermeni Murahhasası Ohannes Efendi ve bazı Zeytunlular Halep Valiliğine telgraf çekerek birkaç asker kaçağının cahilce davranışlarının bütün Zeytunlulara mal edilemeyeceğini ve Zeytun'da bir ihtilal hazırlığı olduğu iddialarının gerçek olmadığını bildirdiler. Yerel hükümet yetkilileri, Zeytunlulara kendilerinin devlete bağlılıklarından şüphe edilmediğini, ancak seferberliğin ilan edildiği şu günlerde Zeytunluların bile i'tidalli olmalarının gerektiğini, hükümetin emirlerine karşı gelmemelerini ve asker firarilerinin bir an önce birliklerine teslim olmalarını bildirdi. Ayrıca bölgeye, oradaki bazı çetelerin askere gidenlere saldırımları sebebiyle asker sevk edildiği, hükümetin Zeytun'u kuşatmak gibi bir amacının olmadığı özellikle vurgulandı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-49). Daha sonra tahkikatın genişletilmesiyle Zeytun Ermeni Murahhasası eşkiyaya yardım ve yataklık ettiği, silahların temininde rolü olduğu ve kilisesi olmayan yerlere din görevlisi atamak suretiyle askerî uygulamalara riâyet etmemesi nedeniyle tutuklanarak 6 Eylül 1914'te Divan-ı Harb'e sevk edildi (Osmanlı Belgelerinde...2007: 91).

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Zeytun İsyanı

Osmanlı Devleti'nin 29-30 Ekim 1914 tarihinde resmî olarak Birinci Dünya Savaşı'na müdahil olmasının hemen ardından İtilaf Devletleri, daha önce Ermenilerle ilgili olarak yaptıkları planı uygulamaya koydular. Nitekim 12 Kasım 1914 günü İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chceham, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta "*Bogos Nubar Paşa'nın Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkarmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırlarsa Türkiye'ye karşı isyan edebileceklerini...*" bildirdiğini nakletmektedir (Özdemir vd 2004: 58).¹

¹ Bogos Nubar Paşa, aynı zamanda Fransızlarla da temas hâlindeydi. Fransız Dışişleri Bakanı 1916 yılı sonlarında Bogos Nubar Paşa'dan kurulacak Doğu lejyonu için Suriyeli ve Ermenilerden gönüllü toplamasını isteyerek bunun karşılığında savaştan sonra Fransa'nın payına düşecek olan Kilikya'nın Ermenilere verileceğini vaat edecektir. Paşa bakana cevaben yazdığı mektubunda "*Ermenistan'ın kaderi müttefik devletlerin*

Bogos Nubar Paşa'nın kastettiği dağlık bölge hiç kuşkusuz Zeytun'dur (Arşiv Belgelerinde... 2008: 40).¹ Nitekim bölgede bir süre sükûnet hâkim olsa da Aralık ayında Zeytunluların dikkat çekici eylemlerinin yeniden başlamasıyla Göksun Kaymakamlığı tarafından yapılan tahkikat sonucunda Zeytun Ermenilerinin Murahhasası Ohannes önderliğinde ihtilal hazırlığında olduklarının belirlendiği bildirildi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Zeytun Kaymakam vekiline teyakkuzda olunmasını ve hatta eşkıyanın dışarıdan kuvvet gelmeksizin kontrol altına alınmasını emretti (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-48). Ayrıca Zeytun Murahhasası Ohannes Efendi'nin halkı isyana teşvik etmesi nedeniyle Zeytun'dan sürülmesi konusunda Patrikhane nezdinde girişimde bulunulması Halep Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'nden arz edildi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-47).²

Zeytun, askerden kaçan diğer Anadolu Ermenilerinin de saklandıkları bir yerdirdi. Bu yüzden hükûmet ve Zeytunlular sık sık karşılaşmaktaydı. Mesela 10 Şubat 1915 tarihinde Zeytun'un bazı mahallelerinde bir jandarma dövülerek silah ve cephanesi eşkıya tarafından alındı. 21 Şubat 1915'te askerden kaçan Zeytunlulardan Çulhaven oğlu Leon, Darik oğlu Ohannes ve Kara Ağahis? Oğlu İstapan'ın askerler tarafından takip edilmesiyle İstapan yakalanmış ve diğer firarilerin yakalanmaları için de takibe devam edilmiştir (DH.EM.UM.2.şb: 54/20-14). Zeytunluların Osmanlı ordusuna katılmama sebepleri düşmanla işbirliği yapıp Osmanlı ordusunu arkadan vurarak bir an önce Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlayıp Kilikya Ermeni Devleti kurmak arzusunun kaynağlanmaktaydı. Öyle ki Zeytunlu Ermenilerin Rusya'daki temsilcisi Kafkasya Rus ordusu karargâhına giderek 15 bin Ermeni'nin Türklerin ulaşım şebekesine saldırmak için beklediğini, ancak silah ve cephanelerinin yetersiz olduğunu, Zeytun'un Erzurum'daki ordunun ulaşım hattı üzerinde olması nedeniyle İskenderun Limanı'ndan kendilerine kolaylık-

elindedir. Bana yapılan bir davete büyük bir şevk ve arzu ile karşılık veriyorum, çünkü ben cumhuriyetten, zaferden sonra milli isteklerimizin tam ve kesin olarak sonuçlanacağı konusunda söz almış bulunmaktayım..." ifadelerini kullanacaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Uras 1987: .630). Kilikya'nın Ermenilere verilmesi için Akdeniz'e inmeye çalışan Rusya'nın gayretleri konusunda bkz. Bayur 1983: 25-30).

¹ Nitekim Mart ayında Zeytun'da yaşanan isyan hareketi sonrasında tutuklanan kişilerden bazılarının ev ve üzerlerinde yapılan aramalar sonucunda Bogos Nubar Paşa ile haberleştikleri hatta Nubar Paşa'nın Çakır oğlu Bedros'a kendilerini koruyup kolladıklarına dair mektup gönderdiği, Bedros'un da oğlu Vartuvar'la beraber bu mektupları halkın duyacağı şekilde yayımladığı belirlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Arşiv Belgelerinde...2008:40, 83, 87).

² Zeytun Ermeni Murahhasası Ohannes Efendi'nin Divan-ı Harb'e sevk edilme işlemlerinin başlatıldığı hakkında bkz.(DH. EUM, 2.Şb, 68/20); ayrıca bkz. (Osmanlı Belgelerinde...2007: 91).

la silah ve cephane ulaştırılabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Rusya, Zeytun'a Rusya'dan silah sokmanın imkânsız olması ve Fransız ve İngiliz hükûmetlerinin Zeytun'a İskenderun üzerinden silah ve cephane sokmalarının önemi nedeniyle Paris ve Londra büyükelçilerini bu konuyla ilgilenmek üzere görevlendirdi. Büyükelçiler hiç zaman kaybetmeden İngiltere ve Fransa Dışişleri Bakanlıkları nezdinde girişimde bulunarak konunun önemini anlattılar (Beylerian 1983: 7–8; Dilan 2005: LXXVI-LXXVII; Özdemir vd 2004: 59).

Zeytunluların Avrupalılar ile işbirliği hâlinde olduklarının deneyimli Osmanlı bürokratları tarafından tahmin edilmesi zor değildi. Zeytun'un eskiden beri isyankâr bir yapısı olması ve Zeytunluların hükûmeti tahrik ederek olaylar çıkarıp Avrupalı devletleri bu işe müdahale ettirmeye çalışmalarından dolayı endişelenen Halep Valisi Cemal Paşa, başta Halep Ermeni Murahhasası olmak üzere bazı Ermeni ileri gelenlerini uyararak Zeytun'da çıkarılmaya çalışılan olayların gerçekleşmesi halinde sonuçlarının çok kötü olacağını söyledi ve ona göre hareket etmeleri konusunda onları ikaz etti. Ancak bu uyarılara rağmen Zeytunlular bildiklerinden geri kalmadılar.

1 Mart'ta 70–80 kadar asker firarisi hükûmeti basmak teşebbüsünde bulunduysa da başarılı olamadılar (DH. EM. UM.2.şb: 5/32; Osmanlı Belgelerinde...2007:112–113). 2 Mart 1915 gecesı Kargalar Mahallesi'nde silah atıp asker kaçaklarının hükûmeti basacakları söylentisini yaydılar ve böylece Müslüman halka korku salıp Ermenilerin hükûmete itaat etmemelerini istediler. Hükûmet, bu meydan okuma karşısında bazı tedbirler aldı. İki Ermeni ileri geleniyle Protestan misyoner Herr Blank'ten oluşan bir komite hükûmetin de izniyle Zeytun'a giderek bir anlaşma temin ederek çıkması muhtemel çatışmaların önüne geçmek istedi. Zeytunlular, kanun kaçaklarının teslim olmaları konusunda ne gerekiyorsa yaptıklarını ancak başarılı olamadıklarını söylediler. Böylece komisyonun çalışmalarından sonuç alınamaması (Gürün 1985: 201) üzerine Osmanlı hükûmet yetkilileri Zeytunlulara, “Ya asker kaçaklarını teslim edersiniz ya da olacaktakardan siz sorumlu olursunuz” diyerek onları suçluları teslim etmeye zorladılar (Hartunian 1968: 54). Bu gelişmeyle daha önce Zeytun'da yaşanan her olayda olduğu gibi Ermeni Murahhasası Derkâr ile Belediye Reisi kaymakamlığa giderek olaylardan dolayı fevkalade üzüntülü olduklarını, olayların daha da büyümemesi için suçluların Zeytun dışına çıkarılmaları için yardıma hazır olduklarını bildirdiler. Fakat asker firarîlerinden sadece 40'ı teslim olurken Zeytun Ermenileri dağlarda barınmaya devam ettiler. (Hartunian 1968: 54).

Öte yandan Halep Valiliği, her an patlamaya hazır bir bomba olan Zeytun'a iki bölük asker gönderilmesini, ancak bu bölüklere kumanda edecek zabıtın zamana göre hareket etmeyi bilen biri olmasını 4. Ordu Kumandalığı'ndan talep etmeyi kararlaştırarak burada daha da çıkması muhtemel olayların önüne geçmeye çalıştı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20- 15) Dahiliye Nazırı

Talat Paşa ve Sadrazam Mehmet Sait Paşa'nın hazırladığı tezkire doğrultusunda Halep'e bağlı Maraş livasının müstakil sancak hâline getirilmesine dair Padişah irâdesi 3 Mart 1915'te yürürlüğe girdi (DH.İD.: 222/21). Bu düzenlemeyle Ermenilerle mücadelede daha hızlı hareket edilmesi amaçlanmaktaydı.

Zeytun Ermenilerinin Çanakkale'de ölüm-kalım mücadelesi veren Osmanlı Devleti'nin kesin bir yenilgiye uğrayarak yıkılmasını istemelerinin (Bryce-Toynbee 2006: 259; Ahmet Rüstem Bey 2001: 117) de etkisiyle gelen geçene yönelik saldırıları devam etti. Küçük bir jandarma müfrezesi Maraş ile Zeytun arasında 30 kişilik Zeytun Ermeni eşkiyasının saldırısına uğradı. Bu saldırıda altı jandarma şehit oldu. İki jandarma eşliğinde Zeytun'a gelmekte olan başka bir jandarma müfrezesi silahları alındıktan sonra asiler tarafından Tekke Manastırı'na (Saint Mary Kilisesi) hapsedildi. Bu olay üzerine Başkumandanlık, Ermenilerle meskûn bölgelerden geçecek olan müfrezelerin daha sıkı korunmaları gerektiği konusunda bir tamim yayınladı (DH. EM. UM.2.şb: 68/30-1; Osmanlı Belgelerinde...2007: 114-115; ATBD 1982: 97).

10 Mart 1915'te 500 asker Zeytun'a sevk edildi.¹ Divan-ı Harbi Örfî teşkil edilmesinden dolayı Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey ertesi gün Zeytun'a hareket etti ve ayrıca Elbistan ile iletişimin yeniden kurulabilmesi için Zeytunluların kestiği telgraf telleri onarıldı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-12). Mümtaz Bey Zeytun'a ulaştığında düşmanın eline geçen silahlardan sadece dört martini ile iki dinyesteri numaraları silinmiş olduğu hâlde ele geçirebildi (DH. EM. UM.2.şb:54/20-10). Zeytunluların askerden gasbettiği silahların çoğu kurtarılamadı (Eyicil 1999: 334). Bu gelişmeler üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hicaz Jandarma Alay Kumandanı Hurşit Bey'i Zeytun'a gitmek üzere görevlendirerek yanına iki cebel topu ile bir piyade taburu verilmesini emretti (Eyicil 1999: 335).

Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, Zeytun'a ulaştıktan sonra yaptığı incelemelerde, Zeytun'daki olayların gidişatının altı ay önceki karışıklıklarla kıyaslanamayacak kadar farklı geliştiğini, altı ay önceki olayların kendiliğinden çıkmış adi bir vaka olduğu hâlde şimdiki olayların önceden planlanmış ve siyasi içerikli olduğunu tespit etti. Hâl böyle olunca hükûmetin daha temkinli hareket etmesi gerektiğini ve önlemlerin kati ve caydırıcı olmasının önemini bildirdi. Konunun ciddiyetinin farkında olan Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Zeytunlu Ermenilerin Haçin ve Dört Yol Ermenileri ile işbirliği yapmalarının önüne geçmek için buralarda da bir Nizamiye Taburu görevlendirdi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-7). Zeytun'da bulunan Ermeni temsilcileri de

¹ Bu sayının 3000 olduğu yönünde iddialar için bkz. Hartunian, s.54; 5000 olduğu iddiaları için bkz. (Kerr 1973: 17).

Ermeni Patrikhanesi'ne olayların gidişatı hakkında bilgi vermekteydi. Ermeni Murahhasası Haçador ve Katolik Murahhasası Akrebyan'ın Patrikhane'ye bildirdiğine göre firarilerle asker arasında yaşanan çatışmalarda ahali askerle birlikte hareket etmekteydi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–34).

Olaylar Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey Zeytun'da iken de devam etti. 12 Mart gecesi eşkıyanın devriye gezen jandarma üzerine ateş açması sonucunda biri asker iki kişi öldü, üç kişi yaralanırken eşkıyadan da iki kişi öldü (DH. EM. UM.2.şb: 68/31; Osmanlı Belgelerinde...2007: 115–116).

Hurşit Paşa, 21 Mart 1915'te Zeytun'a ulaştı. Ancak toplar ve askerin tamamı henüz gelmediği için harekâta başlanamadı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–8). Beklenen kuvvetler 22 Mart'ta Zeytun'a ulaştı. Öte yandan Zeytun Ermenilerinin Haçin ve Dört Yol Ermenileriyle bağlantısını kesecek olan tabur 24 Mart'ta görev yerinde olacağından harekâtın 24 Mart gecesi başlatılması kararlaştırıldı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–36). 24 Mart gecesi Zeytun'a hâkim üç tepeyi bir bölükle tutan Osmanlı askeri, sabah saat 1'de Tekke Manastırı ile manastırın çevresindeki yaklaşık 20 evi üç bölük askerle kuşattı. Önce iki cebel topu ve daha sonra bir de mandallı top ile adı geçen yerler bombardımana tutularak gedikler açıldı. Buna rağmen söz konusu Manastır gayet müstahkem olduğundan burada bulunan asiler, daha önce açmış oldukları mazgallardan ateşe devam ettiler. Üstelik aralıksız ateş etmeleri cephanelerinin ne kadar çok olduğunu göstermekteydi. Bu hazırlık karşısında şaşırان Osmanlı askerleri gerekli tertibatı alabilmek için ateşe ara verdiler. Eşkıya sayısının 500–600 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Bu ilk karşılaşma sırasında altı Osmanlı askeri şehit oldu, 12'si hafif olmak üzere 26'sı da yaralandı. Şehit düşen askerler arasında Maraş Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman'da vardı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–34).¹ Binbaşı Süleyman Bey, manastıra hücum edildiği sırada askeri teşvik etmek amacıyla en önde hücum etmiş ve yukarıdan atılan kurşunla şehit edilmişti. 24/25 Mart gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü, 27'si de yaralandı. Eşkıyadan 32 kişi ölürken geri kalanı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada beş eşkıya manastırı ateşe vermişlerse de yakalanarak öldürülmüşlerdir (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–16).²

¹ Şehit düşen Osmanlı askeri sayısının 300 olduğu iddiası için bkz. (Bryce- Toynbee 2006: 267).

² Başka bir belgede ölen eşkıya sayısı 37 olarak verilirken 100'ünün de yaralandığı bilgisi yer almaktadır. Bkz. (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos.32–12, Fh.1–32,33). Ölen asker sayısının 200–300 olduğu ve olayların sebebinin askerlerin evleri aramasından kaynaklandığı hakkında bkz. (Kerr 1973: 16–17). Zeytun'da yaşanan bu olaylara hiç yer vermeksizin jandarmaların Ermeni kadınlarını rahatsız ettiği ve buna karşı çıkan 32 Ermeni gencinin manastıra sığındığı iddiaları için bkz. (Tuğlacı 2004: 661).

Askerler kısa sürede Zeytun'da hâkimiyet kurdular ve 25 Mart günü herhangi bir olay meydana gelmedi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–37). Kasabanın tüm girişlerine asker yerleştirilerek suçluların kasaba dışına kaçmaları engellendi. Seyyar jandarma taburuna mensup 200 kadar asker görevlendirilerek zabitlerle birlikte kasabadaki tüm evler arandı. Bu sırada meydana gelen karışıklıklarda beşi yaralı olmak üzere 25 şüpheli yakalandı. Yapılan aramalarda çok sayıda tüfek, tabanca, kama, bıçak, bir miktar barut, iki cemiyet mührü, birçok fotoğraf ve incelenmediği için niteliği henüz belirlenemeyen çok sayıda evrak ele geçirildi. Kasabanın güvenliğini temin etmek amacıyla stratejik yerlerde olan bazı evlere asker yerleştirildi. Asker firarilerini sakladığı düşünülen bazı kişiler firarileri teslim etmeleri konusunda uyarıldılar. Bu arada Zeytun halkının büyük kısmının Zeytun'u terk ettiği gözlemlendi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–17).

Zeytun'da yapılan ta'kibat ve gösterilen kararlılık sayesinde askerden kaçanların sayısında önemli bir azalma oldu. Maraş'ın içinden 300 kişi askere alınmak üzere askerlik şubelerine başvurdu ve Zeytun ile Elbistan taraflarındaki asker firarileri hızla yakalanmaya başlandı (ATASE, BDH, K1.2287, Dos.32–12, Fh.1–32,33). Bu karışıklıklardan çevre illerde yaşayan hem Müslüman hem de Ermeniler tedirgin oldu. Nitekim Antep'te Müslüman mahallelerinde oturan Ermeniler gece karanlığından faydalanarak Ermeni mahallelerine taşınmaya başladılar. Bunda tedirginliğin yanı sıra Ermeni vatandaşların bir araya gelip güç oluşturmak ve birlikte hareket etmek arzusu da etkilidir. Bunun üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa bir genelge yayınladı. Buna göre; Zeytun'daki harekâtın asker firarileriyle kanunlara uymayanlara karşı yapıldığı, Ermeni vatandaşların büyük kısmının vatana ve devlete bağlılıklarından şüphe edilmediği, bu yüzden diğer vatandaşların Ermenilere yönelik hiçbir hareket yapmamaları uyarısında bulundu. Genelgeyle memleketin sükûn ve asayişini bozanların cezasını devletin vereceği, vatandaşların bu işe müdâhale etmemelerinin önemi vurgulanarak bu emre uymayanlara ağır cezalar verileceği ifade edildi ve konuyla ilgili olarak çeşitli düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelere göre; hiçbir Ermeni'nin yer değiştirmesine izin verilmemesi ve daha önceden yer değiştirenlerin eski mahallerine dönmesi, ahalinin can, mal ve namus güvenliğinin temin edilmesi ve ihtilalci olsun olmasın Ermeni vatandaşlara saldıran Müslümanlar olursa derhal cezalandırılması kararlaştırıldı (Arşiv Belgeleriyle... 2008: 3; Osmanlı Belgelerinde...2007: 120–121):

29 Mart 1915'te hükümetin kararlı tutumunu gören asker firarilerinden 130'u daha kendiliğinden teslim olurken beş zanlı askerler tarafından tevkif edildi ve bunlardan 45'i Maraş'a gönderildi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–19). Maraş'a gönderilenler arasında Zeytun Belediye Başkanı Nazaret Çavuş da vardı (Hartunian 1968: 55). Tutuklananlardan Melkon ifadesinde; komitenin kendilerini, İngilizlerin İskenderun'a asker çıkardıkları söyleyip İngilizlere

destek olmak için isyan çıkarmak suretiyle orduya asker katılımını engellemek ve devleti Zeytun'da meşgul etmekle görevlendirdiğini söyledi (Parmaksızoğlu 1981: 79–80).

Maraş'a gönderilen zanlıların Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmalarına karar verildi ve yargılamalara Nisan ayının başında başlandı. Maraş Divan-ı Harbi Örfisi bir taraftan da Ermenilerin Maraş'ta örgütlenmelerine karşı mücadele başlattı. Buna göre Mısır'da bulunan "Barigor Ziragan" adlı Ermeni şirketi tarafından Adana ve Halep'teki halka ziraat eğitimi amacıyla gönderilen Gazaros Polat isimli kişinin Paris'te ziraat eğitimi aldığı ve Taşnaksutyun Cemiyeti'nin üyesi olduğu Zeytun, Kozan, Adana'da bulunduğu ve 30 Haziran 1914 tarihinde Dört Yol üzerinden Maraş'a gelerek burada ikamet etmeye başladığı anlaşıldı. Maraş Protestan ruhanî lideri Badaylı Harun Efendi, Alman Mektebi Muallimi Ağya Efendi, muallim Paçacıyan Artin Efendi, Mekteb-i İdadî Fransızca muallimi Ohannes Şişmanyan ve Dr. Kalmust Kakunyan ve beş-altı kişinin cemiyete üye oldukları ortaya çıkarıldı. Adı geçen kişilerin evlerinde yapılan aramalarda örgüte ait belgeler, halka dağıtılacak bildirimler ve örgütün Mısır'daki merkezi ile yapılan yazışmaların ele geçirildiği 17 Nisan 1915 tarihinde Halep Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi (DH. EM. UM.2.şb: 9/78). 54/20–17).¹

Zeytun'daki olaylarla ilgili olarak sanık ve tanık ifadeleri ve soruşturma evrakıyla etkilerinin incelenmesi sonucunda Yarbay Mehmet Şükrü başkanlığında dört üyeden oluşan mahkeme heyeti 24 Temmuz 1915'te karar aşamasına geldi. Buna göre her ne kadar suçlanan tutuklulardan bazıları suçu kabul etmeyip bütün suçları firarda bulunan kişilere yüklemişlerse de yargılamadan ve tutanaklardaki delillerden çıkarılan sonuca göre; Ermenilerin öteden beri takip ettikleri Ermeni bağımsızlığı amacını gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin mevcut sıkıntılı durumundan yararlanıp bir ortam oluşturulmak istenmiştir. Bu nedenle içeride bir ihtilal ve genel ayaklanma başlatabilmek için çete oluşturan bazı Ermeniler, Maraş'tan Zeytun'daki jandarma birliğine cephane getirmek üzere 17 askerinin sevk edildiğini duymuşlar ve bunun üzerine Ali Kayası mevkiinde cephane getiren askerleri pusuya düşürmek suretiyle yedisini şehit etmişlerdir. Çete üyelerinin ifadelerinden devlet aleyhine planlar yapmak üzere gizli toplantılar tertipledikleri belirlenmiştir. Ayrıca sanıkların Hükûmet Konağı'nı basıp jandarmaların silahlarını gasp etmek, civar köylerde oturan bazı Müslümanlarla jandarma erlerinden ikisini öldürmek, telgraf tellerini keserek haberleşmeyi engellemek ve seferberlik emrine uymayarak

¹ Ayrıca Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'nın tarımsal faaliyetleri için bkz. (Tuğlacı 2004: 684).

devletin emirlerine açıkça karşı çıkmak suçlarını işledikleri tespit edilerek işledikleri suça göre cezaya çarptırılmalarına karar verilmiştir (Arşiv Belgele-riyle...2008: 38–39).

Sonuç

Zeytun Ermenileri arasında bağımsızlık hareketleri 1850'den itibaren başlamış, bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin yaşadığı her karışıklığı bağımsız Ermenistan devleti kurabilmek için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı ordusu tarafından i'lan edilen seferberlik emrine uymayarak ne Bal-kan Savaşlarında ne de Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna asker göndermemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafında savaşa girmesini fırsat olarak gören Taşnak Komitesi, Anadolu Ermenileri adına Rusya ile anlaştı. Buna göre Osmanlı ordusunda silâh altına alınan Ermeniler Rus tarafına geçtiler ve küçük çeteler hâlinde örgütlenip Osmanlı ordusuna karşı Rus ordusunun ileri gönüllü alayları olma görevini üstlendiler.

İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenebilmek için Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. İngilizlerin Kanal harekâtının devam ettiği sırada Arapları isyan ettirme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat Ermeniler isyan çıkarmak için gönüllüydü. Çünkü Osmanlı Devleti yıkılırsa bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

Harbiye Nezareti, Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşması ve askerden kaçmalar nedeniyle asker sıkıntısı yaşaması sebebiyle 1879'dan beri Zeytun'da bulunan askerî bölük ordu komutanlığı tarafından cepheye sevk edilerek Zeytun'un güvenliğinin seyyar jandarma tarafından sağlanmasına karar verdi. Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılması isyan etme planları yapan Ermenilerin cesaretini artırdı. Çünkü seyyar jandarma kuvvetleri asker kaçaklarının katılımıyla gücünü iyice artıran Zeytun Ermenileriyle baş edecek kadar güçlü değildi. Üstelik Ermenilerin isyan çıkarmasının ardından cephelerdeki askerlerin bir bölümünün Zeytun'a kaydırılması zarureti ortaya çıkmış, bu da cephelerde görevli asker sayısının azalmasına sebep olmuştu. Dolayısıyla devletin çok sayıda cephede savaşması ve asker sıkıntısı çekilmesi nedeniyle sonuçlarının ne olacağı hesaplanmadan alınan kararlar ordunun gereksiz yere uğraşmak zorunda kalması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun en önemli problemlerinden biri asker kaçaklarıydı. Ermeni asker kaçakları daha çok Bitlis ve Zeytun'a kaçmaktaydı. Zeytun'un asker kaçaklarının toplandığı bir merkez hâline gelmesiyle Zeytunlu Ermenilerin silâhlı gücü iyice arttı. Ermenilerin çevredeki Müslüman köylere baskınlar yapıp yoldan gelip geçenleri katl ve gasbetmeye başlamasıyla Zeytun'a harekât yapılması mecburiyet hâline gel-

di.1914 yılının yaz sonlarında yapılan harekâtla asker kaçaklarının bir bölümü yakalandıysa da olayların elebaşı olan Zeytun eşkiyası kaçmayı başardı.

Zeytun Ermenileri Çanakkale Savaşları'nın devam ettiği Mart 1915'te eylemlerini yeniden başlattı. Ermenilerin orduya cephane taşıyan askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını esir almaları üzerine Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Bu, cephede olması gereken askerlerin içeride meşgul edilmesi anlamına geliyordu. Yapılan harekât sonucunda Zeytunlu asiler yakalanamadı. Ancak bu harekât asker kaçakları üzerinde etkili oldu. Asker kaçakları orduya geri dönmeye başladılar. Böylece harekâtın amaçlarından birine ulaşılmış oldu.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Hariciye Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.), 119/16; 84/18.

Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri (DH. İD.), 222/21.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2.Şube, 5/32; 9/78; 54/20-7; 54/20-8; 54/20-10; 54/20-12; 54/20-13; 54/20-14; 54/20-15; 54/20-16; 54/20-17; 54/20-19; 54/20-30; 54/20-31; 54/20-34; 54/20-36; 54/20-37; 54/20-47; 54/20-48; 54/20-49; 68/11; 68/20; 68/30-1; 68/31.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 173/2.

b-Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör Numarası (Kl.):2287, Dosya Numarası (Dos.):32–12, Fhrist (Fh.):1,2,3,6,8, 1-10, 1-12, 1-14, 1-16, 1-18, 1-32, 1-33; Kl.2291, Dos.24-27, Fh.6.

2-Araştırma ve Tetkik Eserler

Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, cilt VIII, (2008), Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (1982), 81, Ankara: 15–17.

Avagyan, Arsen (2005), İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler, çev.L.Denisenko, Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya, İstanbul: Aras Yay.

Bayur, Yusuf Hikmet (1983), Türk İnkılabı Tarihi, cilt III, Ankara: TTK Yayınları.

- Belgelerle Ermeni Sorunu (1992), Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları.
- Beylerian, Arthur (1983), *Les Grandes Puissances, L'empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises(1914–1918)*, Préface de Jean-Baptiste Duroselle, Paris: Publications de la Sorbonne.
- Bildirici, Yusuf Ziya(1999), *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İşbirliği*, Ankara: Köksav Yayınları.
- Bryce, James-Toynbee, Arnold (2006), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev.Tuygan, Attila-Değirmenciler, Jülide, cilt 2, İstanbul: Pencere Yayınları.
- Cemal Paşa (1996), *Hatırât*, haz. Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları.
- Dilan, Hasan (2005), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, cilt I, Ankara: TTK Yayınları.
- Erden, Ali Fuat (2006), *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyyesi (1983), haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Eyicil, Ahmet (1999), *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Gün Yayınları.
- Gürün, Kamuran (1985), *Ermeni Dosyası*, Ankara: TTK Yayınları.
- Hartunian, Abraham H. (1968), *Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide*, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian, Vartan, Boston: Beacon Press.
- Hovannisian, Richard G. (1967), *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley: University of California Press.
- Kaçaznuni, Ovannes (2005), *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, çev. A. Acaloğlu, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Keiler, Barbara Jean(1969), *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, PHD thesis: California State College at Fullerton.
- Kerr, Stanley E. (1973), *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief 1919–1922*, Albany: State University of New York Press.
- Kurat, Yuluğ Tekin (1985), “Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu(1900–1920)”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara: 227–242.
- Mutlu, Cengiz (2007), *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları 1914–1918*, İstanbul: IQ Yayınları.

- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920) (2007), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özdemir, Hikmet-Çiçek, Kemal-Turan, Ömer-Çalık, Ramazan- Halaçoğlu, Yusuf (2004), Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara: TTK Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1981), Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller, Ankara: DSİ Basım.
- Pomiankowski, Joseph (2003), Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914–1918 1. Dünya Savaşı, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Sonyel, Salahi (2001a), “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, cilt II, sayı 38. 687–691.
- Sonyel, Salahi (2001b), The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara: TTK Yayınları.
- Süslü, Azmi (1990), Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- Talat Paşa’nın Anıları (2003), haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tuğlacı, Pars (2004), Tarih Boyunca Batı Ermenileri, cilt 3, İstanbul: Pars Yayınları.
- Uras, Esat (1987), Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul: Belge Yayınları.
- Walker, Christopher J. (1990), Armenia The Survival of a Nation, New York: St Martin’s Press.



Harp sonrası kamplarda korumaya alınan Ermeniler



Harp içinde yanan Maraş

ERMENİLERİN TEHCİR EDİLMESİ KARARINDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER VE MARAŞ-ZEYTUN ERMENİLERİNİN TEHCİRİ*

Giriş

Osmanlı Devleti, XX. yüzyıla girerken siyasî, ekonomik ve askerî yönden sıkıntılar içerisindeydi ve yüzyılın başında önce Trablusgarp daha sonra Balkanlarda ağır kayıplar verdi. Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşları sonucunda Balkanlardaki topraklarını kaybetmesi bağımsızlıklarını elde etmek isteyen Anadolu Ermenilerini heyecanlandırdı¹ ve onların devlete bağlılık duygularını zayıflattı. Bunun sonucunda mesela Zeytun Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı'nda seferberlik emrine uymayarak Osmanlı ordusuna asker göndermediler, aksine silahlanıp dağlara çıktılar ve Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yaparak devlete meydan okudular. Kafkasya'da da benzer bir durum yaşandı ve Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafında savaşa girmesini fırsat bilen Taşnak Komitesi, Anadolu Ermenileri adına Rusya ile anlaştı. Bu anlaşmaya bağlı olarak Osmanlı ordusunda silah altına alınan Ermeniler Rus tarafına geçtiler ve küçük çeteler hâlinde örgütlenip Osmanlı ordusuna karşı Rus ordusunun ileri ucunda görev aldılar. Ermenilerin bir kısmının bu ihâneti, Osmanlı hükümetinin savaşın bütün hızıyla devam ettiği bir anda bütün Ermenilerin sadakatinden şüphe duymasına sebep oldu.²

İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenibilmek için diğer Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak bu bölgeyi Anadolu'dan koparmayı tasarlamak-

* Belleten, Cilt. LXXIII, Sayı: 267, Ağustos 2009, Ankara 2009, ss. 555-580.

¹ Richard Hovannisian, "The Armenian Questions, 1878-1923", The Crime of Silence The Armenian Genocide The Permanent Peoples' Tribunal, Preface by Pierre Vidal-Naquet, Bath, 1985, p.18. Bu gelişmeyle Balkanlar Hristiyanlaşırken Anadolu'daki Müslüman nüfusu arttı. Özellikle Kilikya'da Müslüman nüfusun artması bağımsız devlet kurmayı amaçlayan Ermeniler için pek de olumlu sonuçlar doğurmayacaktır. Hans Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yay, 2005, s415.

² Kalerya Antonnina Belova, "The Interests of the Combatants of the Caucasian front during World War I", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.101-105; Donalt Qoataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yay, 2005, s.266-267; Boyajian, Dickran H., *Armenia The Case for a Forgotten Genocide*, New Jersey, Educational Book Crafters, 1972, p.109.

taydı.¹ Rusya, Kafkas Ermenileri aracılığıyla sosyalist ve anarşist ruhlu Van, Zeyton, Haçin ve Diyarbakır Ermenilerini kışkırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi.² Ayrıca Kafkasya’da başarılı olmak için Osmanlı Devleti’ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeyton olduğunu düşünen Rusya bir taraftan Zeyton Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken³ bir taraftan da Erzurum⁴ ve Karadeniz’deki bazı limanlar üzerinden Zeytonlu Ermenilere silah gönderdi.⁵ İngiltere, Rusya’nın bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için bir fırsat olarak görerek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi’ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi.⁶ İngiltere, Türkiye’ye İskenderun üzerinden saldırma planlarında Mısır ve Kıbrıs’ta toplanan Ermeni gönüllüleri ile Zeyton’daki Ermenilerinden yararlanmayı düşündü. Urfa, Sivas, Harput ve Zeyton’dan gelerek Kıbrıs’taki kamplarda toplanan Ermeniler burada bir taraftan silahlı ta’lim edip Kilikya’da kurmayı hayal ettikleri devlet için isyana hazırlanırken bir taraftan da Osmanlı Devleti’ne bağlı diğer Hristiyan azınlık Rumlarla işbirliği yapmaya çalışıyorlardı. Bunun sebebi Rumların da İtilaf devletleriyle işbirliği yapmaları ve Fransız ordusuna 100 binden fazla Rum’un destek vereceklerini taahhüt etmeleriydi.⁷ İngilizlerin Kanal harekâtının devam ettiği sırada Arapları isyan ettirme girişimi başarısızlıkla sonuçlansa da bu, Ermeni isyanlarını herhangi

¹ Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt II, Ankara, TTK Yay, 2005, s.XXXI.

² Hovannisian, Richard G., Armenia on the Road to Independence 1918, California, University of California Press, 1967, p. 54.

³ Ermeni ileri gelenlerinin Büyük Devletlerle ilişkileri tehcirden sonra da devam etti. 23 Temmuz’da Ermeni Hınçak Örgütü liderlerinden ve Zeyton Fedai Alayları’nın kurucusu olan Norveç’e gittiler. Üzerlerinde Rus pasaportu taşıyan bu kişiler Amerika Birleşik Devletleri’ne gitme konusunda İngiliz Dışişleri’nden yardım istediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Findley, Anadolu’da Ermenilere yapılan uygulamaların katliam olduğunun şüpheli olduğunu söyleyerek Ermenilere yardım etmedi. Bkz. Salahi Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, TTK Yay, 2001, s.130.

⁴ Donald Bloxham, The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians, New York, Oxford University Press, 2007, p. 80.

⁵ Zeytonlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner’e İngiliz ve Fransızların Zeytonlu Ermenileri silahlandığını anlatmışlardır. Guenter Lewy, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005, p.104.

⁶ Stefanos Yerasimus, “Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu”, 1915’te Ne Oldu?, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005, s.148.

⁷ Bloxham, The Great Game, p.81.

bir şekilde engellemedi. Çünkü onlar Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına ve bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

Osmanlı Devleti birçok cephede savaşması ve askerden kaçmalar nedeniyle asker sıkıntısı çekmekteydi. Bu nedenle 1879'dan beri Zeytun'da bulunan askerî bölük ordu komutanlığı tarafından cepheye sevk edilerek Zeytun'un güvenliğinin seyyar jandarma tarafından sağlanmasına karar verildi. Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılması isyan etme planları yapan Ermenilerin cesaretini artırdı. Çünkü seyyar jandarma kuvvetleri asker kaçaklarının katılımıyla gücünü iyice artıran Zeytun Ermenileriyle baş edecek kadar güçlü değildi.

Zeytun'un asker kaçaklarının toplandığı bir merkez hâline gelmesi ve Zeytunluların çevredeki Müslüman köylere baskınlarını artırıp yoldan gelip geçenleri katil ve gasbetmeye¹ başlamasıyla Zeytun'a harekât yapılması mecburiyeti doğdu. 1914 yılının yaz sonlarında yapılan harekâtle asker kaçaklarının bir bölümü yakalandıysa da Zeytun eşkıyası kaçmayı başardı.

Zeytun Ermenileri Çanakkale Savaşları'nın devam ettiği sırada eylemlerini yeniden başlattı. Çünkü İtilaf donanmasının Akdeniz'i geçip İskenderun Limanı'nı bombalaması, demiryollarını keserek Türk ordusunun Filistin ve Mezopotamya ile bağlantısını koparması² ve Çanakkale Savaşları'nın tüm şiddetiyle devam etmesi Ermenilerin bir taraftan cesaret ve umutlarını bir taraftan da kendilerini destekleyenlerin sayısını artırdı.³ İçeriden temin edilen gücün yanı sıra yurt dışındaki Ermeniler de Kilikya Ermenilerine para ve kuvvet yardımında bulundular. Taşnaklar 20000 gönüllüyü Kilikya'ya gönderirken Balkanlardan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 10'ar bin gönüllü Kilikya'ya geldi. Merkezi Boston'da bulunan Ermeni Milli Savunma Komitesi Ermenilere silah ve mühimmat temin etti. Bu komitenin Kahire şubesi de önemli yardımlarda bulundu. Böylece oluşturulan yerel kuvvetlerle beraber Kilikya bölgesinde ciddi sayıda asker toplandı.⁴ Bütün bunlar Ermenileri kontrol edilemez hâle getirdi. Böylece İngiltere ve Fransa, donanmalarının Akdeniz'i geçmesine paralel olarak İskenderun Körfezi'ne yakın olan Dört-

¹ Bazı Batılı yazarlar Ermenilerin herhangi bir isyan hareketi yapmadıklarını, çünkü Rusların nasılsa gelip kendilerini kurtaracaklarına inandıklarını iddia ederler. Bkz. Yerasimus, Birinci Dünya Savaşında, s.148.

²Lewy, The Armenian Massacres, p.104.

³ Bloxham, The Great Game, p.81.

⁴ Bu sayının 50000 civarında olduğu iddiaları için bkz. Lewy, The Armenian Massacres, p.105; Sonyel, The Great War, p.130. Bu kuvvetler genellikle Kıbrıs adası üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu. Anadolu'ya geçmeden önce adadaki kamplarda askerî eğitim alıyorlardı. Bkz. Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt 1, sayı 1, Kış 2007, s.120–124; Halil Aytekin, Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı, Ankara, TTK Yay, 2000, s.93–104.

yol, Musababa, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında çıkarmayı daha önceden planladıkları Ermeni isyanını Zeytun'da başlatmış oldu.¹

Zeytun Ermenilerinin orduya cephane taşıyan askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını esir almaları üzerine Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Bu, cephede olması gereken askerlerin içeride meşgul edilmesi anlamına geliyordu. 24/25 Mart 1915 gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü,² 27'si de yaralandı. Eşkıyadan 32 kişi ölüirken geri kalanların büyük kısmı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada manastırı ateşe vermek isteyen beş eşkıya yakalanarak öldürülmüşse de Zeytunlu asiler yakalanamadı. Ancak bu harekât asker kaçakları üzerinde etkili oldu. Asker kaçaklarından bir kısmı orduya geri dönmeye başladılar Nisan ayı başlarında Maraş'tan 450, Zeytun'dan 125 asker kaçağının teslim olmasıyla³ harekâtın amaçlarından birine ulaşılmış oldu. Bu çalışmada Maraş ve Zeytun'da sürgün kararının alınmasındaki faktörler ile sürgünün Maraş bölgesinde uygulanışı ele alınacaktır.

Sürgün Kararının Alınması

Sürgün kararının alınmasında Ermenilerin eylemleri ve İtilaf Devletleri adına oynadıkları rol etkili oldu. Çünkü onlar hükümetin ikazlarını hiçe sayıp tecâvüzkâr hareketleriyle Türk ordusunu nefsi-i müdâfaaya zorlayarak hükümetin karşı tedbirler almasına sebep oldular. Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına sempati ile yaklaşarak onların yardımıyla Türk hâkimiyetinden kurtulmayı, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ve Kilikya'yı da içine alan bir coğrafyada büyük bir Ermenistan devleti kurmayı hayal ettiler.⁴ Batılı yazarların çoğu Ermenilerin tehcir edilmesindeki temel sebebi Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda yer alarak Ruslarla birlikte hareket etmeleri ve Sarıkamış'ta Osmanlı ordusuna büyük zayıyat verdirmelerine bağlarlar.⁵ Sürgün kararının alınmasında hükümetin, Ermenilerin önemli ikmal hatlarına

¹ Cemal Paşa, Hatırât, haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yay, 1996, s.374.

² Bazı Ermeni kaynakları Zeytun Ermenilerinin Osmanlı ordusuna baş kaldırıp askerleri öldürüşünü gururla karşılarlar ve Zeytunluları "Kahraman" olarak nitelerler. Bkz. Hayk Ghazarian, *The Genocide of the Armenian People in the Ottoman Empire*, Yerevan, 2005, p.61 vd.

³ Kıvanç Galip Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, İstanbul, Kaknüs Yay, 2007, s.49.

⁴ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914–1918 1. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yay, 2003, s.148.

⁵ Richard Hovannisian, "The Armenian Questions", p.19; Walker J. Christopher, *Armenia The Survival of a Nation*, New York: St Martin's Press, 1990, p.204; Avadis K. Sanjian, *Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Massachusetts, 1965, p.283; Sarkissian K.V., "The Armeian Church", *Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict*, Ed.A.J.Arbery, volume I, 1969, p.489.

yakın olması ve düşman birliklerinin Adana kıyısına bir çıkartma yapması ihtimali olması nedeniyle endişelenmesinden kaynaklandığı görüşünü savunanlar olduğu gibi¹ Zeytun Ermenilerinin İngilizlerle mektuplaştıklarının ortaya çıkmasından dolayı bölge halkının (Maraşlı Müslümanların) kendileri için tehlike oluşturan Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin oradan uzaklaştırılmasını istemelerine bağlayanlar da vardır.²

Ermenilerin Zeytun'dan sürgün edilmelerinin sebebi Zeytunluların Mart 1915'te çıkardıkları ayaklanmadır.³ Bu ayaklanmanın bastırılabilmesi için bölgeye Dördüncü ordu bünyesinden asker sevk edilmesi asker sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunu zora soktu. Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Başkumandanlık Vekâleti'ne bildirdiğine göre bütün Zeytun havâlisinde 5 Nisan 1915 itibariyle Binbaşı Hurşit Bey kumandasında 22. Alay'dan 1

¹ Hilmar Kaiser, , “1915–1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Mülkiyet Politikaları”, İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma, Der. Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yay. 2006. s.130.

² Ayrıca yazarın tehcir kararının önceden planlanmayıp aniden alındığını kabul etmesi ve yerel tehcirlerin Şubat ayında başladığı iddiası için bkz. Yerasimos, Birinci Dünya Savaşında, s.148.

³ 1915 yılının Şubat ayı başlarında Zeytun dağlarında barınan Ermeni eşkıya kendilerine sığınan asker kaçaklarıyla beraber hem yolculara hem de Osmanlı askerlerine öteden beri yaptıkları saldırıları artırdılar. 1 Mart'ta 70–80 kişilik bir grup hükümet konağını basmaya teşebbüs etti. 2 Mart'ta Kargalar Mahallesi'nde silah attıktan sonra asker kaçaklarının hükümeti basacağı şayiasını yayıp halk arasında korku ve huzursuzluk yarattılar. Telgraf hatlarını kestiler. Küçük bir jandarma müfrezesi Maraş ile Zeytun arasında 30 kişilik Zeytun Ermeni eşkiasının saldırısına uğradı. Bu saldırıda altı jandarma şehit oldu. İki jandarma eşliğinde Zeytun'a gelmekte olan başka bir jandarma müfrezesi silahları alındıktan sonra âsiler tarafından Tekke Manastırı'na (Saint Mary Kilisesi) hapsedildi. Bu olay üzerine Başkumandanlık, Ermenilerle meskûn bölgelerden geçecek olan müfrezelerin daha sıkı korunmaları gerektiği konusunda bir tamim yayınladı ve bölgeye iki bölük asker sevk edildi. Öte yandan olayların büyümesinin önüne geçmek isteyen hükümet iki Ermeni ileri geleni ve Protestan misyonerlerinden oluşan bir heyeti Zeytun'a göndererek âsilerin itaat etmesini temin etmeye çalıştı. Ancak 12 Mart gecesi devriye gezen askerler üzerine ateş açılması sonucunda ikisi asker üç kişi öldü. Olayların devam etmesi üzerine Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Hurşit Paşayı Zeytun'a harekât yapmak üzere görevlendirdi. İlk karşılaşma sırasında altı Osmanlı askeri şehit oldu, 12'si hafif olmak üzere 26'sı da yaralandı. Şehit düşen askerler arasında Maraş Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman'da vardı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–34).³ Binbaşı Süleyman Bey, manastıra hücum edildiği sırada askeri teşvik etmek amacıyla en önde hücum etmiş ve yukarıdan atılan kurşunla şehit edilmiştir. 24/25 Mart gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü, 27'si de yaralandı. Eşkıyadan 32 kişi ölürlen geri kalanı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada beş eşkıya manastırı ateşe vermişlerse de yakalanarak öldürülmüşlerdir DH. EM. UM.2.şb: 68/30–1; Osmanlı Belgelerinde...2007: 114–115; ATBD 1982: 97.

Nizamiye Taburu, Halep Mürettep Fırkası'ndan 3 Depo Taburu, 2 Süvari Bölüğü ve 2 cebel topu bulunmaktaydı.¹Batılı yazarlar Zeytun'daki Osmanlı askeri miktarı hakkında farklı rakamlar verirler. Bu yazarların bir kısmı asker sayısının 3000², bazıları 4000³, bazıları da 5000⁴ olduğunu iddia ederler. Bunun sebebinin Osmanlı bölük, tabur ve alaylarında bulunan asker sayısının değişken olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim bazen bir Alay'da 600 asker olabildiği gibi⁵ bazen bir tabur 750⁶ veya 800⁷ askerden oluşabiliyordu. Bu durumda Zeytun'a nakledilen taburlardaki asker sayısını eldeki verilere göre net olarak ortaya koymak mümkün görünmemekle beraber Zeytun'da askerin barınacak yerinin olmaması, Osmanlı ordusunun birçok cephede savaşması ve asker sıkıntısı çekmesinden dolayı bu sayının 1000–1500 arasında olduğu tahmin edilebilir.

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Zeytun'un etrafındaki dağlara çıkarak isyan eden Osmanlı askerini cephelerden uzak tutup burada meşgul eden eşkıyaya karşı caydırıcı bir tedbir olarak âsilerin ailelerindeki erkeklerin Zeytun'dan çıkarılarak başka yerlere sürülmesini emretti. Bu karar halen fi-rarda olanlar için de geçerliydi. Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezareti, ilgili güvenlik birimlerinden görüş sordu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, sadece erkeklerin başka bölgelere sevk edilmesinin isyanlarıyla ünlü Zeytun meselesini çözmek için yetersiz olacağını, Zeytun'daki karışıklığın sonlandırılmasının eskiden beri Zeytun'da isyan etmeyi meslek hâline getirmiş kişilerin aileleriyle birlikte hükümetin belirleyeceği başka bölgelere bir an önce sevk edil-

¹ Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör Numarası(KI.):2287, Dosya Numarası (Dos.):32–12, Fhrst(Fh.), 1–32–33.

² Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide*, translated from the original Armenian manuscripts by Vartan Hartunian, Boston, Beacon Press, 1968, p.54.

³Johannes Lepsius, *Archives du Génocide des Arméniens: Recueil de Documents Diplomatiques Allemands Extraits de Deutschland und Armenien (1914-1918)*, Paris, Fayard, 1986, p.82.

⁴ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, Albany, State University of New York, 1973, p.17. Bu operasyon için 5000 sayısının abartılı olduğunu kabul edip bu kadar çok asker sevk edilmesinin Ermenilerin sürgün edilmesi fikrinin önceden planlanmasından kaynaklandığı hakkındaki görüş için bkz. Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jakob, 2006, p. 726.

⁵ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2006, s.63.

⁶ Mesela 1909 olaylarında Konya'dan Maraş'a sevk edilen Konya Redif Taburunda 750 kişi bulunmaktaydı. Bkz. BOA. İ.ASK., 1327/R-45.

⁷ Bkz. Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s.4; Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.73.

meleriyle mümkün olacağı yönünde görüş bildirdi.¹ Benzer bir görüş isyan nedeniyle Zeytun'da bulunan Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey tarafından 30 Mart 1915 tarihli şifre telgrafta Dâhiliye Nezareti'ne bildirilerek Zeytun'da şu tedbirlerin alınması tavsiye edildi:² “Zeytun'daki olaylar Zeytun'un coğrafi konumu ve Zeytun çevresindeki köylerde Hristiyanların oturmasından ve vakitiyle buralarda bulunan Müslüman köylülerin Zeytunlulara duydukları korku nedeniyle arazilerini Ermenilere satıp gitmelerinden kaynaklanıyordu. Zeytun'daki Ermeni isyanlarının önüne geçebilmek için dağlık arazide oturan Ermeni köylüleri ovaya indirilmeli, onların boşalttıkları yerlere de Müslüman muhacirler yerleştirilmelidir” .

Bu tavsiyelerin haklılığına kanâat getiren Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 8 Nisan 1915'te Başkumandanlığa bir şifre göndererek Zeytun'da yaşanan olayların öteden beri görüldüğü için şaşırtıcı olmadığını, bu yüzden olaylara karışan kişilerin aileleriyle birlikte Anadolu'nun daha iç bölgesinde olan Konya'ya sevk edileceklerini ve ayrıca Maraş'ta komite üyesi olup bu karışıklıklarda rolü olan kişilerin de Konya'ya sevk edileceklerini, bu kişilerin Konya'da iskân ve işlerinin sağlanması konusunda Dâhiliye Nezareti'nin gerekli tedbirleri almasını, bildirdi.³ Hükûmet bir taraftan da Maraş'ta Ermenilerin silahlarını teslim etmesi konusunda çalışmalar başlattı.⁴ Ermeniler silahlarını teslim ediyor görünseler de mahalli hükûmet silahların tamamının teslim edildiği konusunda ikna olmayarak 4 Nisan Cumartesi gününden itibaren Ermeni evlerini tek tek aramaya başladı.⁵ Aslında hükûmetin Ermenilere güvenmemesinin temelinde daha önce birçok Ermeni'nin silahlandığı bilindiği hâlde teslim edilen silah miktarının oldukça az olmasıydı. Nitekim Ermeniler uzun zamandan beri silahlanma faaliyetleri yaptıklarından silahları nasıl

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2.Şube (DH. EUM.2.şb.), 54/20–18. Fut Dündar, Cemal Paşa'nın 26 Şubat 1915 tarihinde Adana Vilayeti'ne gönderdiği şifrede “...Hâl ve vaz'iyet takdiriyle hükûmet tarafından ihtilal ve isyanı intac edecek ahval vuku'una meydan bırakılmamakla beraber Ermenilerin harekât ve fa'aliyetleri tezayüd eden menatıkda son derecede şiddet ve sür'atle hareket olunmak ve her vak'ayi mü'essir ve kat'i vesa'it ile mahallinde esbab-i vuku'uyla birlikte imha etmek icab eder...” demesini genel olarak Ermenilerin sürülmesiyle ilgili bir emir olarak değerlendirir. Bkz. Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, 267, 487.

² Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2007, s.121-122.

³ ATASE, BDH, K1.2287, Dos.32–12, Fh., 1–34.

⁴ Ara Sarafian, United States Official Documents on the Armenian Genocide, volume I: The Lower Euphrates, London, Gomidos Institute, 2004, p.8'den naklen National Archives and Research Administration of the United States of America(NARA), 867.00/761.

⁵ Hartunian, Neither to Laugh, p.56.

saklayacakları konusunda uzmanlaşmışlardı. Mesela Boyacı Artin ve Vartan silah saklamadaki maharetleri nedeniyle ün salmışlardı. Maraşlı Ermeniler bazı evleri silah saklamak için kullanıyorlar ve silahların bulunmaması için bu evleri sık sık değiştiriyorlardı.¹ Yapılan aramalarda silah bulamayan ancak çok sayıda zararlı yayın bulan yerel makamlar pek çok Ermeni entelektüelini komiteci oldukları suçlamasıyla tutukladı. Tutuklananlar arasında Paris'te ziraat eğitimi gördükten sonra Mısır'daki Barigur Zirakan? Adlı Ermeni şirket aracılığıyla Adana ve Halep vilayetlerinde ahaliye ziraat eğitimi vermek üzere görevlendirilen ve Taşnaksutyun Komitesi'ne üye olduğu belirlenen ve 30 Haziran 1914'te geldiği Maraş'ta Ermeni Mektebi'nde idarecilik yapan Gazaros Polat, Alman Mektebinde muallim Ağya Efendi ile Pançacıyan Artin, Mekteb-i İdadi Fransızca hocası Ohannes Şişmanyen, Dr. Kalmust Kakonyan da vardı. Söz konusu kişiler yargılanmak üzere yeni teşkil edilen Dıvan-ı Harb-i Örfî'ye sevk edildiler.²

Sürgün kararı alınan Zeytun'dan 35 ailenin oluşturduğu ilk kabile hayvanları ve taşıyabilecekleri eşyalarıyla beraber 9 Nisan Cuma günü Konya'ya doğru yola çıktı. 11 Nisan Pazar günü yola çıkan ikinci kabilede üç papazla birlikte Zeytun'un lider ailelerinden birinin reisi de bulunmaktaydı. Üçüncü kafilenin Çarşamba günü yola çıkarılması planlandıysa da yağmur yağması nedeniyle ertelendi.³ Konya'da bulunan ve buraya gelen Ermenilere yardım eden Amerikalı misyoner Dr. Dodd'un raporuna göre Zeytun ve çevre köylerinden Konya'ya getirilen Ermeniler kasabadan çıkarken yanlarına değerli eşyalarını, hayvanlarını, eşeklerini, atlarını ve öküzlerini aldılarsa da bunları daha ileri götüremeyerek Toroslarda satmak zorunda kaldılar. Bir süre hanlarda ve okullarda barındırılan Ermeniler 15 gün sonra Sultaniye'ye nakledildiler.⁴ Zeytun ve Maraş'tan Konya'ya sürgün edilenlerin sayısı Dr. Dodd'göre 1000⁵, Wolffskeel'e göre 200 aile olmak üzere toplam 2000 kişi civarındaydı.⁶ Konya'ya sürgün edilenlerin sayısını Amerika Birleşik Devletleri Halep

¹ Mary H.Heghin, Olive Trees Grow Again, USA, Seekers of sēkhimm, 1976, p.72.

² BOA.DH.EUM. 2.Şb., 9/78.

³ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.6'dan naklen National Archives and Research Administration of the United States of America(NARA), 867.00/761. Üçüncü kafilenin 13 Nisan Çarşamba günü yola çıkarıldığı hakkında bkz. Kévorkian, Le Génocide des Arméniens, p.727.

⁴ Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915–1917, Ankara, TTK Yay, 2005, s.229-230; James Bryce, - Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, çev.Tuygan, Attila-Değirmenciler, Jülide, cilt 2, İstanbul: Pencere Yay, 2006, s.267.

⁵ Bkz.Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, 229.

⁶ Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide, [Second Edition], Ed., Hilmar Kaiser, London, Gomidas Institute, 2004, p.14.

Konsolosu J.B.Jackson 4500–5000¹ civarında, Kévorkian ise 6000 olarak vermektedir.² Kieser'e göre ise Zeytun'dan Konya'ya sadece kadın ve çocuklar gönderilmişti.³ Sultanîye'ye yerleştirilen Ermenilerin dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için patrik vekili tayin edilmesi ve daha ne gibi tedbirler alınması gerektiği konusunda Konya Vilayeti'nden görüş soran⁴ Dâhiliye Nezareti, 5 Ağustos 1915'te ani bir karar değişikliğiyle daha önceden Konya'ya yerleştirilen Zeytunlu Ermenilerin Zor'a gönderilmelerini Konya Valiliği'ne emretti.⁵

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Zeytun'da Ermenilerin birkaç ay önce çıkardıkları olaylar sonrasında⁶ Maraş Mutasarrıfı tarafından tutuklanan ve Halep Hapishanesi'nde bulunan Ermenilerden bazılarının Halep'te bazı kişilerin araya girmesiyle serbest bırakıldığını,⁷ Ermenilerin yaptıkları yanlarına kâr kaldıkça bu olayların artarak devam edeceğini, bu nedenle hâlen tutuklu bulunanların yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e sevklerinin elzem olduğunu ve Zeytun Ermenilerine uygulanan sürgün kararından geri adım atılmamasının çok önemli olduğunu vurguladı.⁸

Zeytun'a Muhacirlerin İskânı

Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Mutasarrıf Mümtaz Bey'in tavsiyesinin haklılığını dikkate alarak Zeytun ve çevresindeki köylere Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesini onayladı. İlk muhacir kafilesi 20 Nisan 1915'te

¹ Sarafian I: The Lower Euphrates'ten naklen p.15'den naklen NARA, 867.4016/72. Ayrıca krş. NARA, 867.4016/97 için bkz. Sarafian I: The Lower Euphrates'ten naklen p.35.

² Kévorkian, Le Génocide des Arméniens, p.727.

³ Zeytunlu tüm kadınlar ve 12 yaşın altındaki çocukların Konya'ya, erkeklerin Suriye'ye gönderildikleri iddiası için bkz. Kieser, Iskalanmış Barış, s.479.

⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH.ŞFR.), 53/307(26 Mayıs 1331/ 8 Haziran 1915).

⁵ BOA, DH.ŞFR., 54A/278(23 Temmuz 1331/ 5 Ağustos 1915).

⁶ Zeytun Ermenilerinin, 1914 Ağustos ayı sonunda terhis olup memleketlerine dönmeye çalışan 100 kadar askere Andırın yakınlarında saldırmışlar, 1 Eylül'de de yol keserek yolcuları katl ve gasb etmeleri üzerine bölgeye harekât yapılmış ve 61 eşkiya tutuklanmıştı. ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32–12, Fh. 1–10.

⁷ Tutuklulardan bir kısmının affedilmesi konusunun duyulması üzerine Maraş ve sık sık Zeytunlu Ermenilerin baskınına uğrayan Elbistan, Andırın ve Göksum eşrafi ayrı ayrı bildiriler yayınlayarak buna karşı çıkmışlardır. Bu bildirilere imza koyanlar arasında devlete sadık Ermeni vatandaşlar da vardır. Bu bildiri metinleri için bkz. ATASE, BDH, Kl.2287, Dos. 32–12, Fh. 1–25, 1–26, 1–28.

⁸ ATASE.,BDH. Kl.2287, Dos.32–12, Fh.1–39.

Zeytun'a yerleştirilmek üzere Ayıntap'tan yola ıktı.¹ Bunların sayısı 900 civarındadır.² Bu uygulama daha sonra diğer bölgelerde de yaygınlaştı. Mesele Maraş ve Adana'ya Balkan muhacirleri iskân edilirken³ Elbistan ve Göksun'da Ermenilerin boşalttıkları evlere Makedonya'dan gelen göçmenler yerleştirildi.⁴

Hkومت, muhacirlerin daha düzenli olarak yerleştirilebilmeleri için vilayetlerden tahliye edilen Ermenilerin boşalttıkları yerlerin coğrafi durumu, hava ve toprak yapısı, ziraata uygun olup olmadığı, miktarı, yerlerine nereli muhacirlerin yerleştirilmesinin uygun olacağı konusunda rapor hazırlamalarını valiliklerden istedi.⁵

Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat Zeytun'dan Ermenilerin sevk edilmesinin ardından 31 Mayıs 1915'te Zeytun adının son Ermeni isyanında Şehit edilen Binbaşı Süleyman Bey'in anısına "Süleymanlı" olarak değiştirilmesi hususunda irade buyurdu ve bunun icrasında Dâhiliye Nazırını görevlendirdi.⁶ Daha sonra Süleymanlı ve çevresiyle ilgili birtakım idarî düzenlemeler yapıldı. Süleymanlı Kazası'nın merkezi değiştirilerek Süleymanlı kasabasının içinde Süleymanlı nahiyesi teşkil edildi.⁷ Daha nce Müslüman ve Hristiyanların bir arada yaşadıkları Göksun Kazası'na bağlı Keban köyünün adı "Fevziye" olarak değiştirildi.⁸ Fırns nahiyesinin merkezi Süleymanlı'dan Yeniyanan Köyü'ne nakledildi.⁹

¹ BOA, DH.ŞFR., 52/51(5 C1333/20 Nisan 1915); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 23; Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918), İstanbul, İletişim, 2008, s.270-271. Zeytun'a yerleştirilen muhacirlerin Ermeni oldukları iddiası için bkz. Ahmet Eyicil, Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri, Ankara, 1999, s.337. Ayrıca Zeytun'a ilk muhacir kafilesinin 8 Nisan'da geldiği iddiası için bkz. Kvorkian, Le Gnocide des Armniens, p.314. Zeytun'un boşaltılmasının hemen ardından buraya muhacirlerin yerleştirildiği Mersin Amerikan Konsolosu Nathan'ın Büyükelçisi Morgenthau'ya verdiği bilgiden de anlaşılmaktadır. Krş. Ara Sarafian, United States Official Documents on the Armenian Genocide, volume II: The Peripheries, Massachusetts, The Armenian Review, 1994, p.80.

² Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde, s.171-177.

³ Bloxham, The Great Game, p.83.

⁴ Kvorkian, Le Gnocide des Armniens, p.729.

⁵ BOA, DH.ŞFR., 54/15(1 Haziran 1331/ 14 Haziran 1915).

⁶ BOA. İrade Dâhiliye, Dosya numarası:1514, 1333/B-34; BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ.UM.), 48/11(1333 B 20/3 Haziran 1915).

⁷ BOA. DH. İ.UM., 45-2/49 (1334 R 117).

⁸ BOA, DH.İ.UM., 48/12(1333 Ő 17/30 Haziran 1915).

⁹ BOA, DH.İ.UM., 10/3-2/33(1338 Ő 8/27 Nisan 1920).

Zeytun Ermenilerinin Konya'ya Sevkinde Tepkiler

Ermeni Patriği, Zeytun Ermenilerinden bir kısmının Konya'ya sevk edilmesi kararına şiddetle karşı koyarak uygulamanın haksız olduğunu bildirince Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Başkumandanlığa bu kararın alınmasını gerektiren süreci anlatan bir şifre gönderip Zeytunluların düşmanca bir tutum sergileyerek Osmanlı ordusunu meşgul ettiğini, aksi takdirde sırf asayiş nedeniyle Zeytun'da ciddi bir kuvvet bulundurmamak zorunda olduğunu bildirdi.¹ Nitekim son olaylar nedeniyle Zeytun'a Binbaşı Hurşit Bey kumandasında 11. Alaydan bir nizamiye taburu, Halep Mürettep Fırkası'ndan üç depo taburu, iki süvari bölüğü ve iki cebel topu gönderilmişti.² Bu, sekiz ayrı cephede savaşan Osmanlı Devleti için önemli bir kuvvet kaybıydı. Öte yandan Osmanlı hükümeti Ermenilerin Zeytun'dan çıkarılması kararının doğruluk ve haklılığına o kadar inanmaktaydı ki inceleme yapmaya Maraş ve Zeytun'a gitmek isteyecek yabancı konsolos ve memurlara her türlü kolaylığın gösterilmesi hususunu yerel makamlara emretti.³

Maras ve Zeytun Ermenilerinin Güney Bölgelerine Sevki

Ermeniler, Anadolu genelinde özellikle de Adana, Zeytun, Van gibi düşmanın lojistik desteğini alabilecekleri yerlerde isyanlar çıkararak devam eden Çanakkale Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi için çabalamaktaydı. Van Ermenilerinin isyan başlatması⁴ hatta Van'da bağımsızlıklarını ilan etmeleri Osmanlı hükümetini daha köklü tedbirler almaya mecbur bıraktı. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 24 Nisan 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya bir şifre göndererek Zeytun ve Maras'tan gönderilen Ermenilerin toplu olarak Konya'da yerleştirilmelerinin asayiş tehlikeye atmasından dolayı bundan sonra yola çıkacak kabilelerin Urfa, Zor ve Halep'in güneydoğusuna gönderilmelerini istedi.⁵ Zeytun'dan yola çıkan kabileler önce Maras'ta Arasa Hanı'nda toplandı. Arasa Hanı'nda toplanan kabilelerdeki hasta, yaşlı ve çocuklara gönüllü Ermeni doktor ve hemşirelerle Amerikan misyonerleri tarafından bakılmakta ve giden kabilelerin yerini yenisi almak-

¹ ATASE, BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-37.

² ATASE, BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-32-33.

³ BOA, DH. ŞFR. 51/200(21 Mart 1331/3 Nisan 1915).

⁴ Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, 13 Nisan 1915'te Çatak'ta, 20 Nisan 1915'te de Van'da isyan başlattı. Bu savaşın başından beri Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını daha da artırdı. Mayıs ayı ortalarında Van, Ermeniler tarafından Ruslara teslim edildi ve burada Rus-Ermeni yönetimi tesis edildi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Sakin, Ermeni İsyân Günlüğü 1915, İstanbul, Ekim Yay. 2007, s.32-197; Yusuf Halaçoğlu, Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları, İstanbul, Babıali Kültür Yay., 2006, s.47.

⁵ BOA, DH.ŞFR., 52/93(11 Nisan 1331/ 24 Nisan 1915); BOA. DH. ŞFR., 52/112(12 Nisan 1331/25 Nisan 1915); Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.124.

taydı.¹ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Maraş Mutasarrıfı'na 5 Mayıs'ta gönderdiği şifre ile Zeytun Ermenilerinin tamamının ihraç edilmesini emretti.² Halep Konsolosu Jackson'a göre bu defa Zeytun'dan sürgün edilenlerin sayısı 2000 kişi ya da 350 ailedir.³ Kerr'e göre ise Deyr-i Zor'a Zeytun'dan 8000 ve çevre köylerden 17000 Ermeni sürgün edildi.⁴ Kévorkian ise bu sayıyı 6000'i Konya'ya, 5000'i Halep'e ve geri kalanı Rakka ve Musul civarına gönderilenler olmak üzere 18000 olarak vermektedir.⁵ Zeytun'un boşaltılmasının ardından Geben, Fırnis ve Elbistan'dan önce lider aileler olmak üzere Ermeniler Halep ve Zor'a sevk edildiler.⁶

Düşmanın çıkarma yapması ihtimali bulunan İskenderun Limanı çevresinin güvenliğinden emin olmak isteyen Osmanlı Devleti 23 Mayıs 1915'te Adana, Sis ve Maraş'ın şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) livaları dâhilindeki köy ve kasabalarda yaşayan Ermenileri de sürgün kapsamına aldı. Buna göre belirlenen yerlere ulaşan Ermeniler duruma göre ya mevcut köy ve kasabalarda ahaliden ayrı bir yere inşa edecekleri evlerde ya da yerel makamlar tarafından belirlenen bölgelerde yeni kurulacak köylerde yerleşeceklerdir. Ermenilerin sevk ve iskânı, can ve mallarının güvenliği, iaşe ve istirahatlarının temini güzergâhlarda bulunan idarî memurlara ait olacaktır.⁷ Maraş ve diğer yerlerden Halep'e sevk edilen Ermeniler vilayet merkezine yerleştirilmeyip bu vilayetin güney doğusuna yerleştirileceklerdir.⁸ Ayrıca demiryolu hattı çevresinde belirlenen kuralara aykırı olmamak şartıyla (en az yirmi beş kilometre uzakta olması) Ermenilerin iskân edilmesinde bir sakınca olmadığı Dâhiliye Nazırlığı tarafından Maraş Emval-i Metruke Komisyonu Riyaseti'ne bildirildi.⁹ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Ermenilerin gönderildikleri bölgelerde örgütlenip yeniden devlete isyan etmelerinden çekiniyordu. Bu yüzden Ermenilerin iskân edildiği Suriye,

¹ Heghin, *Olive Trees Again*, p.75–76.

² BOA, DH. ŞFR., 52/253(22 Nisan 1331/ 5 Mayıs 1915); BOA, DH. ŞFR., 52/286(26 Nisan 1331/9 Mayıs 1915).

³ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.230.

⁴ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences With American Near East Relief 1919–1922*, Albany: State University of New York Press, 1973, s.17.

⁵ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁶ Walker, *Armenia The Survival*, p.204; Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁷ BOA, DH. ŞFR., 53/92(10 Mayıs 1331/23 Mayıs 1915).

⁸ BOA, DH. ŞFR., 54/54(4 Haziran 131/ 17 Haziran 1915).

⁹ BOA, DH. ŞFR., 54A/307(25 Temmuz 1331/7 Ağustos 1915); Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara, TTK.Yay., 2001, s.49.

Halep, Musul vilayetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına şifre göndererek şu hususları emretti:¹

“1-Zeytun, Suriye ve Adana sahil muntkasından oralara dağınık bir surette yerleştirilen Ermenilerin ülke içi ve yurt dışı haberleşmeleri Türkçe yapılacaktır.

2-Yeni kurulan yerleşim bölgelerine Ermeni mektepleri açılmasına izin verilmeyecektir.

3-Şimdilik yalnız İstanbul’daki Ermenice gazetelerin çıkmasına izin verilecek diğer vilayetlerdeki Ermeni gazeteleri kapatılacaktır”.

Ermenilerin iskânında onların isyan edemeyecek şekilde yerleştirilmeleri ve daha önce isyanlara adı karışan Ermenilerin diğerleriyle aynı yerde tutulmamaları alınan bir diğer tedbirdi.²

Ermeni sevki sırasında istisnâî bir şekilde bazı kesimler sevkten muaf tutuldu. Mesela Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maraş Mutasarrıflığı’na 8 Haziran 1915’te gönderdiği şifreyle ticaretle uğraşan Ermenilerin memleketlerinde bırakılmaları talimatını verdi.³

Bazı Ermeniler sevk edilmemek için ihtidâ etme yolunu seçti. Ancak hükümet bu gibilerin sevklerinin gerçekleştirilmesi yönünde emir verdi.⁴ 1 Temmuz 1915’te, Talat Paşa, tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla ihtidâ eden Ermenilerin sevkiyle ilgili geniş bir talimat göndererek ihtidâ “bir netice-i kanâat” olduğu için sevk meselesinde “mevzû-ı bahs” olunmaması ve bu şekilde vukû bulacak ihtidâlara itimat edilmemesini istedi. Ayrıca bu gibi kişilerin, öteden beri kendilerini tehlikede gördükleri zaman ihtidâyâ başvurduklarını ve bu yüzden müracaatlarının kati surette kabul olunmamasını; ihtidâ etseler bile tayin olunan mahallere sevklerinden vazgeçilmemesini emretti.⁵ Bu emre rağmen tehcir esnasında Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldığı görüşünde olanlar da vardır.⁶

3 Ağustos’ta Katolik ve Protestanların sevk edilmemesi emri verilirken⁷ daha sonra bu emrin adı geçen mezheplere inanan bazı zararlı kişilerin de sevk edilmemesi manasına geleceği göz önüne alınarak Dâhiliye Nezare-

¹ BOA, DH. ŞFR., 54/261(18 Haziran 1331/ 1 Temmuz 1915); Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, cilt VIII, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, 2008, s.5.

² BOA, DH. ŞFR., 53/201(19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915).

³BOA, DH. ŞFR., 53/295(26 Mayıs 1331/8 Haziran 1915).

⁴Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.184–185.

⁵ BOA, DH. ŞFR., 54/254; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.58.

⁶ Kaiser, 1915–1916 Ermeni Soykırımı, s.129. Ayrıca Merzifon’daki Ermenilerin hayatta kalmak için Müslümanlığı kabul etmekten başka çareleri kalmadığı iddiaları için bkz. Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, s.121.

⁷ BOA, DH. ŞFR., 54A/252(21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915).

ti'nden Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifreyle bu mezheplere inanan muzır kimselerin sevklerinin bir müddet ertelendikten sonra yapılması emredildi.¹

Sevkıyatta zaman zaman büyük karışıklıklar yaşandı. Bu durum özellikle Katolik Ermenilerin sevkinde göze çarpmaktaydı. Nitekim zararlı faaliyetleri olmayan Katoliklerin sevk edilmemeleri emredildiği halde karışıklık yaşanarak bazı Katolik ailelerin de sevk edildiğinin ortaya çıkmasından sonra Talat Paşa konuyla bizzat ilgilenerek yanlışlığın düzeltilmesi ve Katolik ailelerin Maraş'a geri dönmeleri için gerekli emirleri verdi.² Maraş Katoliklerinden Hırlakyan'ın yeğenleri Kirkor Ohannes Şudarboyan? ile Karlusyan Oseb'in sevkinden sarf-ı nazar edilmesi Talat Paşa tarafından Maraş mutasarrıfına emredildi.³ Maraş mebusu olan Hırlakyan Efendi'nin kardeşleri Avadis ve Artin ile yeğenleri Mihran, Osep, Setrak, Gabriel ve Kavacıyan Stepan'ın daha öteye gönderilmeyerek Halep'te bırakılmaları Dâhiliye Nazırı'nın bir başka emriydi.⁴ Hırlakyan Efendi'nin kayınbiraderlerinden Antep'ten Halep'e gönderilen Kendirci Minas Efendi'nin Mersin'e,⁵ Antep'ten Deyr-i Zor'a gönderilen Kendirci Osep Efendi ve yakınlarının da Halep'e gönderilmeleri emredildi.⁶ Daha sonra Konya'ya geldikleri anlaşılan Hırlakyan'ın akrabaları ve diğer Katoliklerin Maraş'a gönderilmeleri emredildi.⁷ Halep'e gönderilmek üzere Urfâ'da bulunan Maraşlı Katolik Ermenilerle Maraş mebusu Hırlakyan'ın biraderi olup Birecik'te bulunan Avadis ve diğer akrabalarının tekrar Maraş'a gönderilmeleri emredildi. Söz konusu kişiler önce Halep'e⁸ oradan da Antep üzerinden Maraş'a sevk edildi.⁹ Ancak daha sonra mebus Hırlakyan'ın Halep'te bulunan kardeşi Avadis'in pirinç ziraati için Maraş'a gönderilmesini talep etmesi¹⁰ ve bu talep doğrultusunda 1 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Halep Valiliği'ne Avadis Hırlakyan'ın pirinç ziraati için Maraş'a gitmesine müsaade edilmesini emretmesinden¹¹ ve 19 Aralık 1917'de de mebus Hırlakyan Efendi'nin Halep'te bulunan bazı akraba-

¹ BOA, DH. ŞFR., 55A/22(20 Haziran 1331/ 3 Temmuz 1915).

² BOA, DH. ŞFR. 63/157 (19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916).

³ BOA, DH. ŞFR. 56/316 (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915).

⁴ BOA, DH. ŞFR. 57/103 (11 Teşrin-i Evvel/24 Ekim 1915).

⁵ BOA, DH. ŞFR. 62/4 (1 Mart 1332/14 Mart 1916); BOA, DH.ŞFR., 62/177(17 Mart 1332/30 Mart 1916).

⁶ BOA, DH. ŞFR. 62/9 (1 Mart 1332/14 Mart 1916).

⁷ BOA, DH. ŞFR. 63/163 (19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916).

⁸ BOA, DH. ŞFR. 64/61(5 Mayıs 1332/18 Mayıs 1916).

⁹ BOA, DH. ŞFR. 63/158 (19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916).

¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 75/220 (23 Nisan 1333/ 23 Nisan 1917).

¹¹ BOA, DH. ŞFR. 78/1 (1Ağustos 1333/ 1 Ağustos 1917).

larının İslahiye'ye gitmeleri emrinin verilmesinden¹ Avadis ve diğerlerinin Maraş'a gitmeyip Halep'te kaldıkları anlaşılıyor.

Osmanlı kayıtlarına göre 5 Ağustos 1915'e kadar sancakta yaşayan Ermeni nüfusunun üçte ikisi sürgün nedeniyle azalmıştı.² 22 Ağustos 1915'te Protestanların ekserisinin zararlı faaliyetlerde bulduklarının bildirilmesi üzerine bunlardan devlete sadık aileler haricinde geri kalanlarının sevk edilmeleri emredildi.³ Maraş'ta 24 Ekim 1915'te 2500 Ermeni ile 3000'den fazla Protestan bulunmaktaydı.⁴ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 27 Ekim 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifreyle belli yerlere gönderilmek üzere toplanmış ve yola çıkarılmış olanlar dışındaki Ermenilerin sevk edilmemelerini,⁵ 28 Ekim'de gönderdiği şifreyle de geri kalan Ermenilerin sevkinin durdurulmasını emretti.⁶ Ancak bu emir hiçbir olaya karışmamış Ermeniler için geçerli olacaktı. Olaylara karışan ve komitelerle bağlantısı olan Ermeniler daha önce emredildiği gibi belirlenen yerlere sevk edilecekti.⁷ Dâhiliye Nezareti bu kararın alınmasının hemen ardından vilayet ve mutasarrıflıklara birer genelge göndererek hiç sevk edilmeyip ikametgâhlarında kalan Ermenilerle özel izin almak suretiyle sevkleri engellenenlerin ihtidâ etmek istemeleri durumunda buna izin verileceğini bildirdi.⁸ Bazı Ermeniler sevk edilmemek için Katolik ya da Protestan mezheplerine inandıkları iddiasında bulununca onlara nüfus tezkirelerinde yazılı olana göre muamele edileceği ancak bir yanlışlık olması durumunda bunun düzeltilmesinin mümkün olduğu ifade edildi.⁹ Katolik ya da Protestan olduklarını iddia eden yaklaşık 1000 nüfusun durumu netlik kazanmasa da Maraş dışına gönderilmelerinin uygun olmayacağı Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıfı'na bildirildi.¹⁰ Öte yandan ne olursa olsun bu kişilerin Dâhiliye Nezareti'nin izni olmadan vilayet dışına çıkarılmamaları emredildi.¹¹

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 16 Şubat 1916'da Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek tehcir kararında daha önce Osmanlı Devleti'ni destekleyen Almanların fikir değiştirebileceği, o yüzden asker sevki nedeniyle Ermeni sevkıyatının durduğu Adana ve Maraş

¹ BOA, DH. ŞFR. 82/138 (19 Kanun-ı Evvel 1333/ 19 Aralık 1917).

² Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, 169.

³ BOA, DH. ŞFR. 55/149 (9 Ağustos 1331/22 Ağustos 1915).

⁴ BOA, DH. ŞFR. 57/96(11 Teşrin-i Evvel 1331/24 Ekim 1915).

⁵ BOA, DH. ŞFR. 57/135 (14 Teşrin-i Evvel 1331/27 Ekim 1915).

⁶ BOA, DH. ŞFR. 57/182 (15 Teşrin-i Evvel 1331/28 Ekim 1915).

⁷ BOA, DH. ŞFR. 61/72 (7 Şubat 1331/20 Şubat 1916).

⁸ BOA, DH. ŞFR. 57/28 (22 Teşrin-i Evvel 1331/4 Kasım 1915).

⁹ BOA, DH. ŞFR. 58/70 (7 Teşrin-i Sâni 1331/20 Kasım 1915).

¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 59/38 (6 Kanun-ı Evvel 1331/19 Aralık 1915).

¹¹ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.349.

gibi yerlerde uygulamaya devam edilmesi gerektiği, aksi halde şu ana kadar alınan tedbirlerin sonuçsuz kalma ihtimali olduğu uyarısında bulundu.¹ Ancak hükümet 15 Mart 1916'da Ermeni sevkıyatının tamamen durdurulmasını ve şu ana kadar çıkarılanlar dışında hiçbir Ermeni'nin ihraç edilmemesini kararlaştırdı.² Bu kararın alınmasından sonra yapılan araştırmada Maraş'ta 3845 erkek ve 5000'den fazla kadın Ermeni nüfus bulunduğu ve bunlardan 3500 kadınının Ermeni geri kalanınının Katolik ve Protestan olduğu anlaşıldı. Maraş Mutasarrıfı hakkında daha önce kendisine verilen emirleri uygulamaması sebebiyle soruşturma açılarak Mülkiye müfettişlerinden Haydar Bey görevlendirildi.³

Maraş'ın Dördüncü Ordu mıntıkasında olmasından dolayı Dördüncü Ordu Kumandanı Ahmet Cemal Paşa bu bölgeyle yakından ilgileniyordu. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ilk Ermeni isyanı Maraş'ın Zeytun bölgesinde yaşanmış ve Cemal Paşa birliklerinden bir kısmını buraya sevk etmek zorunda kalmıştı. Maraş'ta kalan Ermeni sayısının daha da fazla olabileceğini tahmin eden Ahmet Cemal Paşa yaptırdığı inceleme neticesinde Maraş'ta 15000 ve bağlı merkezlerinde de hemen hemen aynı sayıda Ermeni kaldığını öğrenince Maraş Mutasarrıfı'na 13 Nisan 1916'da bir telgraf göndererek gerek merkez gerekse bağlı bölgelerdeki Ermenilerin sevkine derhal başlanmasını istedi ve kabilelerin iaşeleriyle güvenliğinin kendisi tarafından sağlanacağını bildirerek kabilelerin Nizip üzerinden sevk edilmelerini tavsiye etti.⁴ Söz konusu emir 14 Nisan'da Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırıldı⁵ Yine de Maraş'taki Ermenilerin tamamı sevk edilmedi.⁶ Halep Amerikan Konsolosu J.B.Jackson'un 4 Mart 1918 tarihli raporuna göre Maraş'ta 14000 Ermeni bulunmaktaydı.⁷ Kirkor Kalustyan'ın Amerikan Yardım Komitesi'nde çalışan Stanley Kerr'e bildirdiğine göre 6000,⁸ Levon Bilezikçıyan'a göre 8000 ve Almanya'da yapılan bir çalışmaya göre 6000 Ermeni Maraş'ta kaldı.⁹

Öte yandan daha önce Maraş'a sevk edilmek üzere Halep'e gönderilen Maraşlı 12 Katolik Ermeni ailesinin Halep'ten Maraş'a gönderilmesi emrine rağmen ailelerin başka yerlere sevk edildiği haberlerinin gelmesi üzerine Emniyet-i Umumiye Nezareti, Halep Vilayeti'ne gönderdiği şifreyle söz konusu

¹ Arşiv Belgeleriyle Ermenilerin, s.104.

² Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.356.

³ BOA, DH. ŞFR. 63/100 (12 Nisan 1332/25 Nisan 1916); Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s. 363.

⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni, s.107.

⁵ Arşiv Belgeleriyle Ermeni, s.108).

⁶ Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, s.233.

⁷ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.143'den NARA, 867.4016/373.

⁸ Kerr, The Lions of Marash, p.25.

⁹ Lewy, The Armenian Massacres, p.187.

sevkıyatın önlenmesini, sevk edilenlerin geri çağrılmasını ve bu durumun sebebinin ne olduğunun bildirilmesini istedi.¹

Bazı Ermeniler karışıklıklardan istifade ederek memleketlerine dönmeyi başardılar. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa vilayet ve mutasarrıflıklara birer şifre göndererek bu gibi durumların tahkik edilerek gelenler varsa onların buldukları yerlerdeki civar köy ve kasabalara yerleştirilmelerini emretti.² Sevk edilen Ermenilerden bir kısmı Amele Taburları'nda alıkonularak ordunun geri hizmetlerinde görevlendirildi. Mesela Konya Vilayeti'nde Koçhisar kazasında iskân olunmak üzere Maraş'tan sevk edilen 80 kişilik bir Ermeni kafilesinde bulunan 47 kişi askeri inşaatlarda istihdam edilmek üzere menzil kumandanı tarafından Pozantı'da alıkondu.³ Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Halep Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği bir şifre telgrafla 7 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Şam'a toplam üç bin Ermeni'nin geldiğini, bunlardan biri bin diğeri iki bin mevcutlu iki amele taburu oluşturulduğunu, iki bin kişilik taburun Rakka-Şam-Manitra? yolu inşaatında diğeri taburun da Mısır Şimendiferinde görevlendirildiğini bildirdi.⁴ Ancak daha sonra bu uygulamadan vazgeçildi ve Dâhiliye Nezareti demiryolu yapımında çalışan Ermeni amelelerin 24 saat zarfında Maraş'a dönmemeleri hâlinde ailelerinin Maraş'tan gönderileceğini bildirerek söz konusu kişilerin en kısa zamanda Maraş'a dönmelerini istedi.⁵ Harbiye Nezareti Asayiş Şubesi 10 Ağustos 1916'da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre ile başka mahallere gönderilmiş asker ailelerinin başka yerlere nakledilmeyip buldukları yerde mahalli yetkililerin himayesinde korumaya alınmaları emredildi.⁶

Tehcir edilen nüfusun sayısı ile ilgili değişik kaynaklarda farklı bilgiler olduğundan net sayının tespiti zordur. Mesela 14 Mayıs 1915 tarihli Osmanlı Devleti'ne ait resmî bir belgeye göre Maraş Sancağı genelinde Ermenilerle ilgili nüfus durumu şu şekildeydi: Maraş Merkez Kazası'nda 12744, Süleymanlı (Zeytun)'da 9930, Elbistan'da 1168, Göksun'da 3229 ve Pazarcık'ta 30 olmak üzere nüfusa kayıtlı olan toplam 27101 Ermeni sevk edildi.⁷ İngiliz istihbarat subayı Binbaşı R.E. imzalı ve Kuzey Suriye ile Türkiye'deki duru-

¹ BOA, DH. ŞFR. 62/3 (1 Mart 1332/14 Mart 1916); BOA. DH.ŞFR., 62/157(19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916); Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.366.

² BOA, DH. ŞFR. 64/34(2 Mayıs 1332/15 Mayıs 1916).

³ BOA, DH. ŞFR. 63/191 (21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).

⁴ ATASE, BDH, Kl.13, Dos.1049-63, Fh.18.

⁵ BOA, DH. ŞFR. 63/75(9 Nisan 1332/22 Nisan 1916).

⁶ ATASE, BDH, Kl.2291, Dos.24-27, Fh.10.

⁷ ATASE, BDH, Kl.361, Dos.1445, Fh.1-8. Göksun ve çevre köylerden 9500, Elbistan civarından 6000 Ermeni'nin göç ettirildiği ve İslamiyet'i kabul eden 3000 Ermeni'nin Geben'e sığındığı iddiaları ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kévorkian, Le Génocide des Arméniens, p.727.

mu anlatan bir istihbarat raporunda yer alan bilgilere göre de 1915 yılının Temmuz ayında Zeytun, Dörtyol, Maraş ve Urfa'dan tehcir edilenlerin toplamı 26500'dür. Bunlardan 5000'i Konya'ya, 5500'ü Halep ve çevresiyle Mezopotamya'ya, bir kısmı da Bağdat yakınlarına gönderilmişlerdir.¹ İngiliz istihbarat raporu Osmanlı Devleti'nin hazırladığı çizelgeden iki ay sonra yazıldığı ve Maraş dışında Urfa ve Dörtyol'dan tehcir edilenleri de kapsadığı hâlde Osmanlı rakamlarından daha az nüfusun tehcir edildiği izlenimi vermektedir.

Osmanlı hükûmeti, Ermeni sevkıyatı yapılan vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifrelerle sık sık sevk edilen Ermenilerin mal ve canlarının muhafazasına dikkat edilmesi ve Ermenilerin iskân ve işlerinin sağlanması hususunda kati emirler vermesinin² yanı sıra bu konuda bir de talimatname yayınladı.³ Ancak kabilelerin güvenliğini sağlamakla görevli olan jandarma sayısının yetersiz olması bazı suiistimallere sebep olabiliyordu.⁴ Bu yüzden Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın talebiyle sevk edilen Ermenileri korumak üzere Pozantı ve Adana arasında iki bölük asker görevlendirildi.⁵ Güvenlikle ilgili bu tedbirler alınsa da açlık, yorgunluk, uykusuzluk ve salgın hastalıklar⁶ sebebiyle de ölümlere rastlanmaktaydı. Üstelik bu durumun düzelmesi ihtimali de çok düşüktü. Çünkü Osmanlı Devleti savaş şartlarından dolayı askerlerini dahi beslemekte güçlük çekiyordu.⁷ Öte yandan bazı konular sevkıyatta görevlendirilen askerlerin yetkisinde olduğundan uygulamada farklılıklar oldu. Bazı görevliler kadın, çocuk ve yaşlıların içinde buldukları ağır şartları görmezden gelirken bazıları çok insancıl davranabildiler. Yürümekte zorlanan bir kadının dinlenmesine izin verip ardından ona binebileceği bir araba temin eden görevlilere de rastlanmaktaydı. Yolculuk sırasında bazı kabilelerin işesi devletçe karşılanırken bazılarında yerli halkın yardım etmesine izin ve-

¹ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.35'den NARA, 867.4016/97. Ayrıca krş. Özdemir vd, Ermeniler, Sürgün ve Göç, s.74. Antep'te Dr. Shepard'ın aynı rakamları içeren 20 Haziran 1915 tarihli mektubu için bkz. Bryce-Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.246.

² ATASE, BDH, K1.361, Dos.1445, Fh.3-1; ATASE, BDH, K1.401, Dos.50-1580, Fh.1-16.

³ ATASE, BDH, K1.401, Dos.50-1580, Fh.1-17. 3 Mayıs 1915 tarihli talimatname metni için bkz. Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, s.326.

⁴ Miller, E.Donald&Miller, Lorna Touryan, Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide, California, University of California Pres, 1993, p.88-89.

⁵ ATASE, BDH, K1.401, Dos.50-1580, Fh.1-44.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Ankara, TTK Yay., 2005, s.244-250.

⁷ Bryce&Tonbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.253.

rildi. Ama kabilelerden bir kısmı bu yardımların hiç birini alamadığından aç ve sefil düştü.¹

Sevkiyat esnasında Kürt aşiretlerinin saldırıları sonucunda hayatını kaybeden Ermeniler de vardı. Maraş ve çevresinde Kürt aşiretlerinin olmaması ve buradan tehcir edilenlerin daha kısa bir mesafe kat etmeleri Maraş Ermenilerinin tehcir sırasında daha az kayıp vermelerine sebep oldu.² Yine de olası suiistimallerin önüne geçmek isteyen Osmanlı hükûmeti lüzumu hâlinde Ermenilerle meskûn tüm vilayetlerde Divan-ı Harbi Örfî teşkil edilmesini kararlaştırdı.³

Tehcirden Sonra Maraş'ta Kalan Kadın ve Çocukların Durumu

Osmanlı hükûmeti, sevkini küçük çocuk ve kadınlar üzerinde olumsuz bir etki bırakacağını tahmin ettiği için genel veya özel düzenlemeler yapabilmekteydi. Tehcirin ilk günlerinde vilayetlere gönderilen emirlerle dul kadın ve yetim çocukların sevkini ertelenmesi istendiği hâlde vilayetlerdeki kargaşa nedeniyle bu emre riayet edilmediği, dul ve yetimlerin Urfa'da yoğunlaştığı anlaşıldı. Bunun üzerine hükûmet, bunlardan 3000'inin Maraş ve Ayıntab'a sevkini, geri kalanların da Harran'da iskânını kararlaştırdı.⁴

Hükûmet, Ermeni çocuklarının varsa ebeveynlerine teslim edilmesini, ebeveyni olmayanlarınsa darüleytamlara gönderilmesini benimsediğinden çocuk ve kadınların barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli tedbirler almaktaydı. Örneğin Maarif Nazırı, Maraş Mutasarrıflığına 16 Haziran 1915'te bir telgraf göndererek çocukların yol şartlarına dayanmaları çok güç olacağından on yaşından küçük olanların vilayet dâhilinde bir darüleytam açılarak orada barındırılmasının uygun olacağını bildirdi.⁵ Maraş'ta çeşitli ülkelerin misyonerleri tarafından açılmış yetimhanelerle birlikte az sayıda Müslümanlara ait yetimhaneler de vardı. Mesela The Times'ta 4 Haziran 1916 tarihinde yer alan bir habere göre Maraş'ta 1909 Adana olayları sonrasında açılan kimsesiz kalmış kadın ve kızların barındığı bir yetimhane Türklere devredilmişti.⁶ Bu yetimhanenin Birinci Dünya savaşının çıkmasıyla Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelen İngilizlere ait olma ihtimali güçlüdür. Zira İngilizler tarafından işletilen yetimhaneler Amerikalılara⁷ ya da Türklere devredilmiştir.

¹ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.36'dan NARA, 867.4016/97.

² Bryce&Tonbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.241.

³ ATASE, BDH, K1.13, Dos.1049-63, Fh.2-3.

⁴ İbrahim Ethem Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923), Ankara, Babil Yay., 2005, s.51

⁵ BOA, DH. ŞFR. 54/150 (13 Haziran 1331/ 26 Haziran 1915).

⁶ Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları, s.71.

⁷ Nejla Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki Yabancı Okullar", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sayı 64-65-66, cilt XXII, s.407.

Ermenilerin tehcir edilmesiyle Amerikan okullarındaki eğitim öğretim faaliyetleri durdu ve bu okullarda çalışan Amerikalıların çoğu yardım görevlisi oldu. Böylece Amerikalı misyonerler Ermeni kadın ve çocuklarının koruyuculuğunu üstlendiler. Antep, Harput ve Merzifon'daki kolejlerle Kayseri, Maraş ve Sivas'taki Amerikan okulları yardım merkezlerine çevrildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki kurumlarının bir kısmı Amerikan okullarından mezun olmuş kimsesiz çocuklarla doldu. Tehcirin olduğu bölgelerde ciddi bir yapılanmaya giden Amerikan misyonerleri Antep, Kayseri, Harput, Konya, Maraş, Mardin, Merzifon ve Sivas'taki misyon hastanelerinde de çocuk barındırmaya başladı. Bazen Türklere emanet bırakılmış Ermeni çocuklar da bakılmaları için bu misyonlara bırakılıyordu.¹

Hükümet, 26 Ağustos ve 1 Eylül'de Maraş Mutasarrıflığı'ndan şehirdeki Alman yetimhane ve müesseselerinde bulunan Ermeniler hakkında bilgi istedi.² Bunun üzerine Alman yetimhanelerinde çalışan iki hizmetli ve sekiz öğretmeninin tamamının Ermeni olduğu Emniyet-i Umum Müdüriyeti'ne bildirildi.³Bazı yerlerde yabancı misyonlarda çalışan Ermenilere saldırılar olduğu bildirilmesine rağmen Alman misyoner Beatrice Rohner'in raporuna göre; Maraş'taki Alman yetimhanesinde görevli hemşire Paula Schafer işini hiçbir engelle karşılaşmadan serbestçe yapabiliyordu. Ayrıca 1916 yılında Protestan misyonerlerin Halep'te faaliyet gösteren yetimhanesi dışında Kilis, Maraş, Hama, Resulayn, Şam ve Deyr-i Zor'da açtıkları yetimhanelerde 2000'den fazla çocuk barındırılmakta ve 100 civarında gönüllü kadın çalışmaktaydı.⁴

Bazı Ermeni kadınlarının İslamiyet'e geçmesi Ermeniler için önemli bir sorundu. Mondros mütarekesinden sonra İngiliz işgaline uğrayan Maraş'ta sert uygulamalarla karşılaşıldı. İngilizlerin desteğini alan Ermeni gençler, Müslüman olan Ermenilere sözlü ve fiili tecavüzde bulununca, bazı şahıslar kiliselere giderek eski dinine döndü, isimlerini değiştirdi. Türklerle evlenen kadınların zorla Müslüman oldukları iddia edilerek onlar yeniden eski dinlerine davet edildi. İkna edilemeyenler için ilgili köşe başlarına afişler asılarak Müslüman kalmakta ısrar edenler polis ve jandarma zoru ile Amerikan Koleji'ne götürüldüler ve burada Ermeni din adamları tarafından telkin ve tehdit edildiler. Bu kadınlardan bir kısmı eski dinine geçerken Müslümanlıktan vaz-

¹ Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları, s.82-86.

² BOA, DH. ŞFR. 55/238 (13 Ağustos 1331/ 26 Ağustos 1915); BOA, DH. ŞFR. 55/346 (19 Ağustos 1331/ 1 Eylül 1915).

³ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumîye Müdüriyeti 5. şube, 27/16'dan naklen Günay, Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki, s.398.

⁴ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.153'den NARA, 867.4016/373. Ayrıca krş.Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları, s.103.

geçmeyenler kocalarına geri döndü. Bu arada bir Türk ile evli olan Ermeni kadını koleje gitmediği için Ermenilerce işkence edilerek öldürüldü.¹

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Amerikan Kongresi, Yakın Doğu'da bir yardım kampanyası başlattı. Türkiye'deki yardım faaliyetlerini Near East Relief (NER) adı verilen bir kuruluş yürütecekti. Böylece Anadolu'daki eski misyon merkezleri yeniden faaliyete geçirildi. Ancak bunlar eğitimden ziyade yardım çalışmalarını organize etmek ve bu yardımları ağırlıklı olarak Ermeni muhacir, yetim kız ve kadınlara ulaştırmak amacıyla örgütlendi. Buna göre merkezler Merzifon, Maraş, Konya, Arapkir, Malatya, Harput, Mardin, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Ulukışla, Samsun, İzmit, Derince, İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, Haçin, Antep, Urfa ve Adana idi.² Near East Relief, Maraş'ta Almanlardan yüzlerce yetim çocuk devralmıştı. Ayrıca Maraş Kız Koleji bünyesinde kadın ve çocuklara bakmak amacıyla yetimhaneler ve Müslüman evlerinde kalan kızlar için "Kurtarma Evi" kurulmuştu. Şehirde sağlık taraması ve yetim çocukların bakımı açısından çok büyük yardım faaliyeti mevcuttu.³

Maraş'taki yetimhanede İsviçreli Maria Timm görevliydi ve burada 1000 yetim barınıyordu.⁴

Tehcire Diğer Devletlerin Gösterdiği Tepki

Ermenilerin tehcir edilmeleri fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve sorumluları konusunda tartışmalar vardır. Konunun bu kadar çok tartışılmasının sebebi İtilaf Devletleri'nin Ermeni tehcirini propaganda aracı olarak kullanması ve tehcir esnasında Ermenilerin yaşadıkları zorlukları, savaş şartlarını göz ardı ederek dramatik bir şekilde kamuoyuna aktarmasıdır.⁵ Tehcirin sorumluluğunun tek başına Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu düşünenlerin yanı sıra tehcir fikrinin Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlar tarafından ortaya atıldığını savunanlar da vardır. Halep Amerikan Konsolusu Jackson 4 Mart 1918 tarihli raporunda Almanların 60000 Fransız'ı Kuzey Fransa'dan sürmesinin

¹ Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları, s.214–215.

² Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları, s.239.

³ Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları, s.251.

⁴ Kieser, İskalanmış Barış, s.526.

⁵ Bu tip yayınlara örnek olarak İngiliz Mavi Kitabı ile Ermenilere Yardım Komitesi'nde yer alan İsviçre Komitesi'nin bir yayını, A.B.D., İsviçre ve Danimarka misyonerleri, Kızılhaç görevlileri ve bazı Almanların tanıklığına dayanarak hazırlanmış kitaplar gösterilebilir. Bkz. Andre N. Mandelstam, LA Société des Nations et les Puissances Devant Le Probleme Arménien, Paris, 1926, p.44. Ayrıca Almanlar bu tip yayınların sayısının artması üzerine kendi Dışişleri'nden özenle seçilmiş belgeleri yayınlayıp tehcirde Almanya'nın bir sorumluluğu olmadığını ispatlama yolunu seçti. Bu görev ise Lepsius'a verildi. Mandelstam, Société des Nations, p.44.

Osmanlı hükûmeti tarafından model alındığını ya da Almanların bunu Osmanlı hükûmetine önerdiğini iddia eder.¹ Ermeni tarihçi Dadrian, Almanya'nın tehcirde en az Osmanlı Devleti kadar sorumluluğu olduğunu iddia ederek Almanya'nın engel olabileceği bir konuda hiç bir şey yapmadığını, hatta Almanya'nın İtilaf Devletleri'ni desteklemelerinden dolayı Ermenilerden kurtulmak istediğini dile getirir.²

Alman Dışişleri Bakanlığı dokümanlarına dayanılarak hazırlanan "Almanya ve Ermeniler" adlı çalışmanın değerlendirmesini yapan J.Ellis Barker tehciri Almanların başlattığını söyler.³ Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, Türkiye'deki siyasî emellerine ulaşmak isteyen Almanları, Osmanlı hükûmetine Ermenilerin tehcir edilmesi fikrini vermekle suçlayarak buna gerekçe olarak da Ermenilerin İtilaf Devletleri'nin yanında hareket etmelerini gösterir.⁴ Almanya'nın Halep Konsolosusu'nun şu açıklaması Amerikan Büyükelçisi'ni destekler niteliktedir:⁵ "*Ermenilerin kendilerini içinde buldukları durum her ne kadar kötü ve acımasız olursa olsun Türk hükûmeti başka türlü hareket edemezdi, çünkü onlar her yerde Türkiye'nin düşmanlarına yardım ettiler.*" Ulrich Trumpener ise "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu 1914–1918" adlı çalışmasında Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanmak için Ermenileri tehcir etme yolunu seçtiğini savunurken⁶ Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da görev yapan ve kendi devletinin politikasını beğenmeyen Alman Papaz Lepsius Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallawicini ile ortak hareket ederek Talat Paşa'yı Ermenilere karşı yürütülen uygulamalara son verilmesi konusunda uyarsa da Alman hükûmeti bu konuda doğrudan bir tavır takınmamıştır.⁷ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Askerî Ataşesi Joseph Pamiankowski Osmanlı hükûmetinin tehcir emrini vermesi konusunda şu bilgileri vermektedir:⁸

"Bu emrin uygulanmasıyla Ermeni halkın Anadolu'daki nüfusunun azaltılmasına çalışılıyordu. Ermenilerin tehciri öyle gizli sürdürülüyordu ki,

¹ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.141'den NARA, 867.4016/373.

² Vahakn N. Dadrian, İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı Toplu Makaleler Kitap 3, İstanbul, Belge Yay., 2007, s.13–30,51,vd. Aynı doğrultuda görüş için bkz. Mandelstam, Soci  t   des Nations, p.44-45.

³ Walker, Armenia The Survival, p.231.

⁴ Almanların Osmanlı Devleti'ndeki siy  si ve ekonomik çıkarları ve tehcirdeki rolleri iddiaları için bkz. Henry Morgenthau, Secrets of the Bosphorus: Constantinople 1913-1916, London, Hutchinson and co., 1918, p.58-59, 182-186. Ayrıca krş. Pomiankowski, Osmanlı İmparatorluğu'nun   k  ş  , s.145.

⁵ Bryce&Tonbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.244.

⁶ Walker, Armenia The Survival, p.231–232.

⁷ Walker, Armenia The Survival, p.232.

⁸ Pomiankowski, Osmanlı İmparatorluğu'nun   k  ş  , s.144.

Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallawicini ile İstanbul'daki diğer yabancı ülkelerin temsilcilerinin bu olaydan ancak 1915 yılı yaz sonlarına doğru haberi olabildi. Ermenilerin yeni yerlerine yerleştirilmeleri ile ilgili söylentiler o zaman kulağımıza gelmişti. Ancak ayrıntıları ve gerçeği daha sonra öğrenebildik”.

Ağustos ayı ortalarında, Pallawicini ile Alman Maslahatgüzarı Prens Hohenlohe, Sadrazam Said Halim Paşa'ya başvurarak Ermenilerin hayatlarının tehlikeye atılmasını her iki hükümetin de onaylamadığını söyleyip bu hareketin derhal durdurulmasını istediler. Said Halim Paşa, Ermenilerin hayatlarından kaygı duyulmasının söz konusu olamayacağını “Ermeniler, sadece başka bir yere yerleştirilmiştir. Böyle bir uygulamaya da savaş durumunda olunduğu için gerek görülmüştür.” sözleriyle ifade etmiştir.¹

Ermeni tehcirinin Büyük Devletlerin gündeminden düşmeyeceğinin farkına varan Harbiye Nezareti, Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları katliam ve mezalimin bölge halkının şahadeti ve fotoğraflarla desteklenmek suretiyle belgelenmesini, tehcir kararının alınmasındaki etkenlerin ortaya konmasını emretti.²

Sonuç

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanlarında bir taraftan askerden kaçarak bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yapıp isyanlar çıkarmak suretiyle İtilaf Devletleri'ne dolaylı olarak yardım ettiler. Asker bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti'nin ordunun bir bölümünü asayiş için cephelerden geri çekmesi orduda sıkıntı yaratıyordu. Öte yandan Ermenilerin düşmanla işbirliği içinde olması düşmanların Anadolu'da ilerlemesine zemin hazırlamaktaydı.

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Zeytun'da ayaklanarak Osmanlı birliklerini burada meşgul eden Zeytun asilerinin 1915 yılının Nisan ayı başlarında Konya'ya sürülmelerini emretti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti ilgili güvenlik birimlerinden Ermenilerin Zeytun'dan sürülmeleri konusunda görüş sorduktan sonra bu kişilerin ailelerini de Konya'ya sevk etti. Buradaki amaç Ermenilerin Zeytun'un coğrafi ve demografik özelliklerini kullanarak isyan etmelerinin önüne geçmektir. Bu amaca tam anlamıyla ulaşabilmek için Zeytunlu Ermenilerin boşalttıkları evlere Balkanlardan gelen Müslüman muhacirler yerleştirildi. Maraş'ta komite üyesi olduğu belirlenen kişiler tutuklandı. Bu kişilerin yargılanabilmesi için Divan-ı Harbi Örfi teşkil edildi.

¹ Selami Kılıç, “Ermeni Sorunu: Suçlanan Almanya ve Almanya'nın Kendini Aklama Politikası”, Ermeni Araştırmaları, 1.Türkiye Kongresi Bildirileri, cilt I, Ankara, ASAM Yay., 2003, s.87.

²ATASE, BDH, Kl.359, Dos.1023–1435, Fh.3–10.

Alınan bu önleme rağmen Zeytun asker kaçaklarının sığındığı yer olma özelliğini devam ettirmekteydi. Öte yandan Van'da Ermenilerin büyük bir isyan çıkararak şehri Ruslara teslim etmeleriyle Ermeni-düşman işbirliğinin çığırından çıktığı anlaşıldı. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, düşmanın çikarma yapma ihtimali olan İskenderun Limanı'nın güvenliğinden emin olmak için daha önce Konya'ya sürülmesini istediği Ermenileri bundan sonra Halep, Şam ve Deyr-i Zor'a sevk etme kararı aldı. Ermenilerin sevk edildikleri bölgelerde isyan çıkaramayacak şekilde iskân edilmelerine özen gösterildi.

Bazı Ermeniler sevkten kurtulmak için ihtidâ yolunu seçtiyse de hükûmet buna itibar etmeyerek bu gibilerin sevkinden vazgeçmedi. Katolik ve Protestan olanlardan zararlı faaliyetlerde bulunmayanlar sevk edilmedi. Ancak Maraş'ta Katolik ailelerin sevk edilip edilmemesi hususunda büyük karışıklıklar yaşandı. Bu durum Ermeni tehcirinin önceden planlanmadığının göstergesi olarak düşünülebilir. Öte yandan sürgün edilen Ermenilerin herhangi bir şekilde öldürülme kaygısı yaşamadıkları ve memleketlerine tekrar döneceklerinden emin oldukları anlaşılıyor. Zira mebus Hırlakyan Efendi böyle bir kaygı yaşamadığı için kardeşi Avadis'in memleketine dönüp pirinç tarlalarının ekimini gerçekleştirmesini hükûmetten talep etmiş, hükûmette ona gerekli izni vermiştir. Bu iki taraf arasında karşılıklı güven duygusunun var olduğunun bir sonucu olmalıdır.

Maraş'ta oturan Ermenilerin tamamı tehcire tabi tutulmadı. 6000–8000 arasında Ermeni Maraş'ta kaldı. Açlık, yorgunluk, uykusuzluk ve Kürt aşiretlerinin saldırısı nedeniyle tehcir sırasında bazı kayıplar yaşandı. Maraş'tan tehcir edilen Ermeniler gidecekleri yolun çok uzun olmaması ve güzergâhlarında Kürt aşiretler bulunmaması sebebiyle bu olumsuzluklardan daha az etkilendiler.

Hükûmet yolculuğa dayanamayacak küçük çocuklar için yetimhaneler açtı. Amerika Birleşik Devletleri de Near East Relief adlı yardım kuruluşu aracılığıyla Ermenilere yardım elini uzattı.

Ermeni tehcirinde Osmanlı Devleti'ni destekleyen Almanlar uygulamada yaşanan sıkıntıların ardından olayla ilgisi yokmuş gibi davrandı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ANADOLU’NUN GÜNEY BÖLGELERİNDE ERMENİ ÇETE FAALİYETLERİ*

Giriş

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na İttifak Devletleri’nin yanında girmesinden sonra İtilaf Devletleri, Osmanlı ordusunu yenebilmek için Osmanlı sınırlarında yaşayan halkları isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak Anadolu’dan koparmayı tasarlamaktaydı.¹ Osmanlı topraklarının bir kısmını sınırlarına katmak isteyen Rusya, Kafkas Ermenileri aracılığıyla sosyalist ve anarşist ruhlu Van, Zeytun, Haçin ve Diyarbakır Ermenilerini kıskırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi.² Ayrıca Kafkasya’da başarılı olmak için Osmanlı Devleti’ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeytun olduğunu düşünen Rusya bir taraftan Zeytun Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken³ bir taraftan da Erzurum⁴ ve Karadeniz’deki bazı limanlar üzerinden Zeytunlu Ermenilere silah gönderdi.⁵ İngiltere, Rusya’nın bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı

* Atatürk Araştırma Merkezi ATAM Dergisi, Sayı 74, Cilt XXV, Temmuz 2009.

¹ Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt II, Ankara, TTK Yay, 2005, s.XXXI.

² Hovannisian, Richard G., Armenia on the Road to Independence 1918, California, University of California Press, 1967, p. 54.

³ Ermeni ileri gelenlerinin Büyük Devletlerle ilişkileri tehcirden sonra da devam etti. 23 Temmuz’da Ermeni Hınçak Örgütü liderlerinden ve Zeytun Fedai Alayları’nın kurucusu olan Norveç’e gittiler. Üzerlerinde Rus pasaportu taşıyan bu kişiler Amerika Birleşik Devletleri’ne gitme konusunda İngiliz Dışişleri’nden yardım istediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Findley, Anadolu’da Ermenilere yapılan uygulamaların katliam olduğunun şüpheli olduğunu söyleyerek Ermenilere yardım etmedi. Bkz. Salahi Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, TTK Yay, 2001, s.130.

⁴ Donald Bloxham, The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians, New York, Oxford University Press, 2007, p. 80.

⁵ Zeytunlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner’e İngiliz ve Fransızların Zeytunlu Ermenileri silahlandığını anlatmışlardır. Guenter Lewy, The Armenian

kurulması için bir fırsat olarak görerek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi.¹

İngiltere, Türkiye'ye İskenderun üzerinden saldırma planlarında Mısır ve Kıbrıs'ta toplanan Ermeni gönüllüleri ile Zeytun'daki Ermenilerden yararlanmayı düşündü. Urfa, Sivas, Harput ve Zeytun'dan gelerek Kıbrıs'taki kamplarda toplanan Ermeniler burada isyana hazırlandılar. Ermeniler bu şekilde Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına ve bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

İtilaf donanmasının Akdeniz'i geçip İskenderun Limanı'nı bombalaması, demiryollarını keserek Türk ordusunun Filistin ve Mezopotamya ile bağlantısını koparması² ve Çanakkale Savaşları'nın tüm şiddetiyle devam etmesi, Ermenilerin bir taraftan cesaret ve umutlarını bir taraftan da kendilerini destekleyenlerin sayısını artırdı.³ İçeriden temin edilen gücün yanı sıra yurt dışındaki Ermeniler de Kilikya Ermenilerine para ve kuvvet yardımında bulundular. Taşnaklar 20000 gönüllüyü Kilikya'ya gönderirken Balkanlardan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 10'ar bin gönüllü Kilikya'ya geldi. Merkezi Boston'da bulunan Ermeni Milli Savunma Komitesi, Ermenilere silah ve mühimmat temin etti. Bu komitenin Kahire şubesi de önemli yardımlarda bulundu. Böylece oluşturulan yerel kuvvetlerle beraber Kilikya bölgesinde ciddi sayıda asker toplandı.⁴ Bütün bunlar Ermenileri kontrol edilemez hâle getirdi. Böylece İngiltere ve Fransa, donanmalarının Akdeniz'i geçmesine paralel olarak İskenderun Körfezi'ne yakın olan Dört Yol, Musababa, Halep, Antep,

Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005, p.104.

¹ Stefanos Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", 1915'te Ne Oldu?, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005, s.148. İlk olarak Mısır'daki İngiliz Generali Maxwell tarafından (Secretary of State for War) Kitchener'e bildirilen İskenderun'a çıkarma yapılmasının amaçları ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Arslan, "İngilizlerin İskenderun'u İşgal Projesi ve Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirler (1914-1915), IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996) Bildirileri, Ayrı Basım, Antakya, 1997, s.1-27.

²Lewy, The Armenian Massacres, p.104.

³ Bloxham, The Great Game, p.81.

⁴ Bu sayının 50000 civarında olduğu iddiaları için bkz. Lewy, The Armenian Massacres, p.105; Sonyel, The Great War, p.130. Bu kuvvetler genellikle Kıbrıs adası üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu. Anadolu'ya geçmeden önce adadaki kamplarda askerî eğitim alıyorlardı. Bkz. Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt 1, sayı 1, Kış 2007, s.120-124; Halil Aytekin, Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı, Ankara, TTK Yay, 2000, s.93-104.

Urfa ve Zeytun taraflarında çıkarmayı daha önceden planladıkları Ermeni isyanını Zeytun'da başlatmış oldu.¹

27 Mayıs 1915'te Ermenilerle ilgili olarak sevk ve iskân kararının alınmasında, Ermenilerin eylemleri ve İtilaf Devletleri adına oynadıkları rol etkili oldu. Çünkü onlar hükûmetin ikazlarını hiçe sayıp tecâvüz-kâr hareketleriyle Türk ordusunu nefsi-i müdâfaaya zorlayarak hükûmetin karşı tedbirler almasına sebep oldular. Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına sempati ile yaklaşarak onların yardımıyla Türk hâkimiyetinden kurtulmayı, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ve Kilikya'yı da içine alan bir coğrafyada büyük bir Ermenistan devleti kurmayı hayal ettiler.²

Bu makalenin amacı bazı Ermenilerin zorunlu göç sırasında silahlanıp dağlara çıkarak isyan çıkardıklarını ve çıkardıkları isyanların bölgeye ancak çok sayıda asker gönderilmesiyle bastırılabilir kadar büyük olduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada ayrıca, isyan eden ve isyanları organize eden Ermeni çetelerinin amaçlarına ulaştıktan sonra dağlara kaçarak faaliyetlerine devam ettikleri ve Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman vatandaşlarından ne şekilde yardım gördükleri incelenecektir.

Fındıcak* İsyânı

Zeytun'dan sevkîyatın 8 Nisan 1915'ten itibaren başlamasıyla Maraş'ın Ermeni köylerindeki ahali yeni bir isyanın üssü olarak belirlenen Fındıcak'ta toplanmaya başladı. Çünkü Maraş'a iki saat mesafede bulunan Fındıcak, Dereköy Ermenilerin göç etmesiyle güçlenmiş kaleleri olarak düşünülüyordu. Zeytun'da çıkardıkları sayısız isyanla Osmanlı Devleti'ni uğraştıran hatta Ermenilerin sürgüne gönderilmesindeki rolleri tartışılmaz olan Çolakyan Aram ve beraberindeki 20 kişilik çete de Fındıcak'a geçti. Fındıcak'ta toplanan Ermeniler Zeytun'da başarıya ulaştığını düşündükleri bu çetenin ardından gitmede bir sakinca görmeyerek Fındıcak'ta toplandılar ve çetenin isteklerini harfiyen yerine getirdiler.³

¹ Cemal Paşa, Hatırât, haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yay, 1996, s.374.

² Joseph Pomiankowski, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914–1918 1. Dünya Savaşı, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yay, 2003, s.148.

* Fındıcak, Maraş ile Bahçe kasabası arasında, Gavur (Nur) Dağı'nın kuzeyinde bir tepe üzerine kurulmuş bir köydü.

³ Abraham Hartunnian, Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian, Vartan, Boston, Beacon Pres, 1968, p.58.

Keşifli Köyü'nden 82, Dereköy'den 140 hanenin Fındıcak'a göç etmesiyle köyün nüfusu kısa sürede 400 haneye ulaştı.¹ Fındıcak'ta toplanan Ermeniler bir taraftan zahire, yiyecek ve cephanedepolarken bir taraftan da köyün çevresini tahkim mükemmel siperler kazarak isyana hazırlandılar.² İlk iş olarak adı geçen köylerde yaşayan 60 kadar Müslüman'ı ortadan kaldırdılar.³

Adana Valisi Hakkı Bey, Bahçe Kaymakamı'nın kendisine verdiği malumatı aktarmak üzere 29 Temmuz 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bir şifre göndererek Ayvacık Yaylası'na altı saat mesafede bulunan ve Maraş'a bağlı Fındıcak ve Dönüklü köylerindeki Ermenilerin, Ermeni ahalinin sürgün edilmesi için Maraş'tan gönderilen 20 kadar jandarmaya silahla karşılık vererek adı geçen köyleri ateşe verdiklerini ve rast geldikleri Müslüman ahaliyi katledip köylere baskınlar düzenlediklerini ve 132. Alay Kumandanıyla Maraş Mutasarrıfının olayları önlemeye çalıştıklarını, adı geçen alaya bağlı askerlerle eşkiya arasında 20 Temmuz günü çıkan çatışmalarda iki jandarmanın şehit olduğunu, üçünün de yaralandığını, ayrıca bu gelişmeler üzerine bölgeye atlı birlikler gönderildiğini bildirdi.⁴

Fındıcak'ta olanların sıradan baskın eylemi olmadığını sezinleyen Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Yüzbaşı Ömer Bey'i Fındıcak'ı kontrol altına almak üzere görevlendirdi. Ancak Fındıcak'ta Ermeniler tarafından kurulan tahkimat 100 kişilik bir birliğin baş edemeyeceği kadar büyüktü. Ermeni asilerin daha da güçlenmesini önlemek isteyen Yüzbaşı Ömer Bey komutasındaki jandarma birliği 26 Temmuz günü Fındıcak'a saldırıya geçti. Ancak asilerin bir kısmı dağı arkadan dolaşarak Yüzbaşı ve askerlerini arkadan kuşattı. Bu şekilde iki ateş arasında kalan Yüzbaşı ve askerleri şehit edilirken Ermeniler Maraş'tan gelen takviye kuvvetlerle çatışmaya iştirak eden bazı Müslüman köylüleri esir aldılar. Ertesi gün de çevredeki Müslüman köylere baskınlar yapıp ahalinin can ve malına kastettiler.⁵ Dönüklü Köyü'nde

¹ Ahmet Eyicil, Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyâsi Faaliyetleri, Ankara, Gün Yayıncılık, 1999, s.342-343.

² Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, Haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s.357. Avrupa ülkelerinde bulunan Ermeni ileri gelenleri Ermenilerin Anadolu'da yürüttükleri çete faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Gamsaragan'ın İskenderiye'den Paris'teki Bogos Nubar Paşa'ya "...Anadolu'da dağınık çetelerin savunması sürmektedir." şeklindeki 30 Haziran 1915 tarihli telgrafi ve Zeytinli çetelerin dağlara çekildiğinin Fransız Dışişleri Bakanı'na bildirilmesiyle ilgili 14 Temmuz 1915 tarihli rapor için bkz. Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918, cilt II, Ankara, TTK Yay., 2005, s.168, 171-177.

³ Hartunnian, Neither to Laugh, p.58.

⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt I, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., 2005, s.528.

⁵ Eyicil, Osmanlı'nın Son Döneminde, s.344.

Müslümanlara ait 33 ev ve beş harmanı yakan eşkıya, köyün imamı Maraşlı Mehmet Efendi ile Fakih Mehmet'in oğlunu boğazlayarak öldürdü. Fındıcak'ta oturan 20 kadar Müslüman parçalanarak, Köpezli Müslüman Köyü'nden bir ihtiyar boğazlanarak öldürüldü. Yakında bulunan dört Müslüman köyü ve bu köylerde yaşayan kaçmaktan aciz yaşlı ve çocuklar köyle beraber yakıldı.¹

Durumun sanılandan çok daha ciddi boyutlarda olduğunun anlaşılması üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa 132. Alaya takviye olarak bir nizamiye taburu ve bir cebel takımını bölgeye gönderdi. Olayların bastırılması sorumluluğunu Adana Valisi Hakkı Bey'e veren Cemal Paşa, valiyi Müslüman ahalinin işe karıştırılmaması ve isyanla ilgisi olmayan Ermenilerin incitilmemesi konusunda uyardı.² Birliklerin komutanı Ali Bey Fındıcak'a doğru yola çıktı.³

Osmanlı hükûmeti bir taraftan da Ermeni ileri gelenlerinden bir heyet oluşturarak asileri ikna etmeye çalıştı. Buna göre Maraş Mutasarrıfı İsmail Kemal Bey, şehirde bulunan Ermeni ruhani liderlerinden aracılık etmelerini istedi. Ancak Katolik Ruhani Reisi ve diğer Katolik papazlar, asilerin kendi mezheplerinden olmadıkları için onların üzerinde etkili olamayacakları gerekçesiyle bu işe karışmak istemediklerini söylediler.⁴ Bunun üzerine Apostolik papazlar Ter Şahak Ter Bedrosyan ve Ter Arsen Ter Hovannisyan ile Protestan Papaz Hartunyan'ın yer aldığı heyet asi Ermenileri ikna etmek üzere 29 Temmuz 1915 günü jandarmalar eşliğinde Fındıcak'a doğru yola çıktılar ve ertesi günü köye ulaştılar. Hartunyan bundan sonrasını şu şekilde anlatıyor:⁵ *"31 Temmuz Cumartesi sabahı Türk subaylarının olduğu dağı terk edip köye girmemiz emredildi. Her iki tarafta ateş açtığı için eğer ilerleseydik vurulacaktık. Bu yüzden ateşkes istedik. Ondan sonra köye girdik. Köy muhtarı, ağalar, Çolakyan biraderler ve cesur Zeytunlular ki hepsi tepeden turnağa silahlı olarak etrafımızı sardı. Kendilerini Cemal Paşa'nın bir askeri vali kumandasında 3000 askeri⁶ görevlendirdiğini ve bu askerlerin Fındıcak'a*

¹ Ermeni Komitelerinin A'mal, s.357.

² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt I, s.530; Süleyman Beyoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Ermeni Meselesi'ndeki Rolü", Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, Ed. Bülent Bakar vd, İstanbul, IQ Yay., 2007, s.181, Eyicil, Osmanlı'nın Son Döneminde, s.343.

³ Eyicil, Osmanlı'nın Son Döneminde, s.345.

⁴ Stanley E. Kerr, The Lions of Marash, Albany, State University of New York Press, 1973, p. 19.

⁵ Hartunian, Neither to Laugh , p.59-60.

⁶ Bu sayı eşkıyayı caydırmak amacıyla söylenmiş olmalıdır. Nitekim Ali Bey'in 1 Ağustos'ta dağı 353 askerle kuşattığı görülüyor. Bu sayının ihtiyat kuvvetleriyle beraber en fazla 400 kişi civarında olduğu tahmin edilebilir. Bkz. Ek 2.

doğru yola çıktıklarını söyleyerek uyardık. Fakat onlar bu uyarımıza karşı çıkarak 'çöle sürülmektense çarpışarak ölüürüz' dediler."

30 Temmuz 1915'te Maraş'ta Nahirönü civarında yakalanan Fındıcak Köyü'nden Panos oğlu Kazor ifadesinde; iki kişi olduklarını, yanındaki arkadaşı Kişifli Köyü'nden Arasil Haçer'in firar ettiğini söyledi. Kendilerini Fındıcak'tan Maraş'a yardım toplamak üzere Minaskisyan ve Osep Ağa'nın oğlu Kator Ağa'nın sonra Maraş'ta Nalçaçıyan Karabet Ağa, Bilezikçıyan Ermenek ve kardeşi Nazaret ve daha isimlerini bilmediği kişilerin Maraş'tan Fındıcak'a silah ve sıhhi imdat göndermeleri için yolladığını belirtti. Panos, Maraş'a geceleri Öksekalı yolunu kullanarak geldiklerini söyledi. Panos, Fındıcak'ta 60 kadar Zeytun eşkıyası olduğunu ve Kişifli ve Dönüklü köyünden birçok Ermeni'nin burada toplandığını, bunlardan 1000 kadarının silahlı olduğunu, bunların yarısının mavzer, martini, gra gibi silahlarla donandığını, geri kalanının da âdi çiftte, tek kapsüllü ve çakmaklı 500 tüfekten ibaret olduğunu ve ayrıca köyün dört bir yanına taştan istihkâm yaptıklarını, köyde toplananların harp etmek niyetinde olduklarından Çakıroğlu, Köyceğiz ve Sarılar köylerinde oturan Ermenilere haber yollayıp Fındıcak'a gelmelerini istediklerini belirtti.¹

Asilerin ikna edilememesi üzerine Ali Bey 1 Ağustos günü Fındıcak'ı kuşattı. Ali Bey, dağ toplarının ateşlenmesi emrini verene kadar eşkıya çok sayıda askeri şehit etti. Ancak topların ateşlenmesiyle eşkıyanın gücü kırılıldı. Osmanlı askeri çok sayıda şehit vermeyi göze alarak yoğun ateşe rağmen Fındıcak'a girdi. Eşkıyanın bir kısmı Gâvur Dağları'na* kaçmayı başardı. Çarpışmalarda hem askerlerden hem de asilerden birçok insan hayatını kaybetti. Çatışmanın sona ermesinin ardından 91 elebaşı Fındıcak'ta idam edildi. Maraş'a gönderilen 100 eşkıya da 7 Ağustos 1915'te Maraş'ta asılarak idam edildi.²

Fındıcak'ta çıkan bu isyan Sivas'tan sevk edilen 4000 haneden fazla Ermeni'nin güzergâhının değiştirilerek yolculuklarına Maraş istikametinden değil Elbistan üzerinden devam etmelerine sebep oldu.³

25 Temmuz 1915 tarihli bir İngiliz raporunda Hınçakların Zeytun'da bir ayaklanma organize ettikleri bilgisi yer aldı. Bu ayaklanmanın Fındıcak'ta çıkarılan ayaklanma olduğu muhtemeldir.⁴ Aynı şekilde Avusturya-

¹ BOA. DH.EUM.2.Şb., 71/37. Bkz. Ek.1.

² BOA. DH. EUM. 2. Şb. 71/37; Kerr, The Lions of Marash, p.20-21. Ayrıca 1 Ağustos'ta Fındıcak'a yapılan taarruzun krokisi için bkz. Ek. 2.

*Bugünkü Nur Dağları.

³ BOA. DH. ŞFR., 54A/220.

⁴ Ermeniler, Sürgün ve Göç, Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, Ankara, TTK Yay., 2004, s.65.

*Musadağ isyanı olmalı.

Macaristan İmparatorluğu'nun Halep Konsolusu Dandini, Dışişleri Bakanı Burián'a 27 Ağustos 1915'te gönderdiği raporunda Antakya, Suveydiye* ve Zeytun taraflarında Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar yaşandığını ve Diyarbakır'dan gelen 2000 kişilik bir Ermeni çetesinin bir Çerkez köyünü bastığını bildirdi.¹

Musa Dağı İsyanı

Antakya Ermenilerinin sevk edileceği kararı 30 Temmuz'da kendilerine tebliğ edilerek bir hafta içinde yola çıkmaları emredildi. Bunun üzerine Antakya'ya bağlı altı köyden 868 aile yola çıkmayarak Musa Dağı (Cebel-i Musa)'nda toplandılar. Yanlarına bol miktarda erzak, silah ve cephane aldılar. Dağı tahkim edip siperler kazarak isyana hazırlandılar. Ellerindeki imkânları büyük bir disiplin içinde kullanarak Osmanlı ordusuna meydan okudular.² Bir taraftan da Fransa'nın Mısır Ortaelçisi M. Defrance aracılığıyla Fransa'dan, Kıbrıs'a gönderdikleri delegasyon aracılığıyla da diğer devletlerden askerî ve fikrî destek istediler.³ Ermenilerin Musa Dağı'nda toplandıkları esnâda içlerinden bir iki kişinin kayıklarla düşman gemilerine gitmesi bu ayaklanmanın İtilaf Devletleri tarafından organize edilmiş olabileceği izlenimini vermekteydi. Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Antakya'dan tehcir edilen Ermenilerin Musa Dağı'nda toplanıp isyana karar verdikleri haberini Başkumandanlığa bildirirken bu hususa da dikkat çekmiştir.⁴

Dağda toplanan silahlı Ermeniler, cephaneleri bitene kadar Osmanlı ordusuna karşı koydular. Sayıları 5000⁵ civarında olan Ermenilerin elinde 150 kadar martini tüfek ile çok sayıda çakmaklı ve av tüfeği vardı. Aralarında beşi Papaz olan Ermenilerden bir kısmı Haçin ve Zeytun'dan gelmişti.⁶ Çatışmalar 8 Ağustos–10 Eylül arasında devam etti. Çatışmalara katılan Osmanlı askerinin sayısı ve verilen kayıplar konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir.

¹ Artem Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877–1936, Wien, 1995, no.1068; HA PA XXXVIII 366 Z.12/P, cilt VI, s.4704–4705'den Avusturya Macaristan ve Ermeni Meselesi 1914-1915, Haz. İnanç Atılğan-Kertsin Tomenendal, cilt VI, B, Viyana, 2004.

² Piskopos Thorgom tarafından düzenlenen ve Port Said'e götürülen Ermeni mültecilerle ilgili rapor için bkz. James Bryce-Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, İstanbul, Pencere Yay., 2006, s.308-310.

³ Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde, cilt I, s.263, 270–271, 278.

⁴ ATASE, Birinci Dünya Harbi (BDH), Klasör (Kl.) 13, Dosya (Dos.) 1049–63, Fhrist (Fh.) 11.

⁵ Bazı kaynaklar bu sayıyı 6000 olarak vermektedir. Bkz. Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, Ankara, TTK, 2005, s.235.

⁶ Ermeni Komitelerinin Â'mâl, s.359.

Buna göre 1500¹ veya 3500² asker tarafından kuşatılan Musa Dağı'ndaki çatışmalarda Ermeniler 20 ölü, 16 yaralı verirken Osmanlı askerlerinden 300 ölü, 600 yaralı vardı.³ Bu sayı ABD Halep Konsolosu Jackson'un görüştüğü bir tanığın ifadesine göre 500, Tchobanian tarafından Fransa Dışişleri Bakanına ulaştırılan 30 Eylül 1915 tarihli mektuba göre 1000⁴ Osmanlı askerinin öldüğü yönündedir.⁵

Cemal Paşa Başkumandanlığa gönderdiği raporda, isyan eden Ermenilere karşı Musa Dağı'na 41. Tümen'den iki alay ile bir dağ topçu takımı gönderildiğini, ancak Suveydiye civarına gelen düşman harp gemilerinin bombardımanından dolayı civarda beklediklerini, daha sonra da bölgede hiçbir Ermeniyle karşılaşılmasından dolayı Ermenilerin geceleyin düşman gemilerine binerek kaçtıklarının anlaşıldığı, olayın sorumlularının yakalanarak cezalarının verilmesi için Fahri Paşa'nın görevlendirildiğini ve Antakya'dan tehcir edilmeyen diğer Ermenilerin tehcirlerinin ivedilikle yapıldığını da bildirdi.⁶ Gerçekten de cephan ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başlayan Ermeniler o sırada Akdeniz'i abluka altında tutan İtilaf gemilerine beyaz bayrak sallayarak yardım istemişler, onların yardım istediğini anlayan Fransız Guichen gemisinin kaptanının yardım çağrısıyla İtilaf gemilerinden bir kısmının top atışı ile bir taraftan Türk birlikleri meşgul edilmiş bir taraftan da Ermeniler dağın arka tarafından sandallarla Fransız kruvazörüne taşınmıştı ve bu işlem yaklaşık bir buçuk gün sürmüştü.⁷

Fransız askeri makamlarının 22 Eylül 1915 tarihinde yayımladıkları tebliğde de Musa Dağı'nda Temmuz sonundan beri ayaklanma hâlinde olan Ermenilerin cephan ve yiyeceklerinin tükenmesinden dolayı dayanma güçlerinin kalmadığı, Fransız kruvazörlerinin buradan 5000 civarında Ermeni'yi alarak Port Said'e taşıdıkları bilgisini verdi.⁸ Halep Konsolosu Dandini, 25 Ekim 1915 tarihli raporunda Cemal Paşa'ya paralel bilgiler vermekteydi. Buna göre Musa Dağı'nda ayaklanan Ermenilerin aileleriyle birlikte İngiliz gemilerine binerek kaçtıklarını, kadın ve çocukların Kıbrıs'a gittiklerini, 6000 civarında erkeğinse İtilaf Devletleri adına savaşmak üzere Çanakkale Boğazı'na gittiğini bildirdi.⁹

¹ Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, s.235.

² Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde, s.220.

³ Bryce-Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.311.

⁴ Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde, s.220–221.

⁵ Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, s.235.

⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 81 (Aralık 1982), s.196.

⁷ Bryce-Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.310–311.

⁸ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 81 (Aralık 1982), s.200.

⁹ Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no. 1105; HA PA XII 463 Z.15/P, s.4798–4800'den Avusturya Macaristan ve Ermeni, cilt VI C.

Urfa İsyamı

Ermenilerin tehcir kapsamına alınmasından sonra başka yerlerden birçok komiteci ve asker kaçağı Urfa'ya geldi. Bunlar Van'ın Ermenilerin eline geçtiğini, Rusların birkaç ay içinde Siverek üzerinden Urfa'ya geleceğini anlatarak Ermenileri isyana davet ettiler.¹ Urfa'daki Ermenilerin isyana ikna edilmesi zor olmadı.² Nitekim Meşrutiyet'in ilanından sonra Urfa'da hem Protestan ve Katolik misyonerlerin sayı ve faaliyetlerinin artması hem de Ermeni komitelerinin kurulmasıyla Ermeni milliyetçiliği yükselmiş ve bağımsız devlet kurma çalışmaları hızlanmıştı. Ermeniler bu amaçla Urfa'da kız-erkek tüm gençlere silah kullanmayı öğretip arabacılar aracılığıyla Suriye, Halep ve Antep'te bulunan İtilaf konsolosları, asker firarileri ve aşiretlerden silah temin etmişler ve Bağdat Demiryolu İnşaat Şirketi'nde çalışan Ermeni ustalardan da çok miktarda dinamit, bomba fitilleri, cephane ve mühimmat almışlardı. Öte yandan kendileri Amerikan Yetimler Evi'nde bulunan demircilik imalathanesinde çok miktarda mermi, hatta büyük su borularından top bile imal etmişlerdi.³ Ermeniler, sevk emrinin gelmesinden sonra bu emre karşı gelerek şehirde azınlık olmalarına rağmen bazı yerleri istihkâm edip isyan hazırlığına başladılar ve evden eve hatta mahalleler arasında yeraltından tüneller kazarak birbirleriyle bağlantı kurdular.⁴

İsyan etmek için gerekli donanımına sahip olmaları Ermenilerin isyana meyilli olmasında çok etkili oldu. İkna olan Ermenilerden bir kısmı şehirdeki müstahkem binalarda bir kısmı da Amerikalı misyoner Leslie'nin Yetimler Evi'nde toplandılar. Konuyla ilgili olarak Başkumandanlığı bilgilendiren Cemaal Paşa, Urfa'ya takviye birlikler ve bir de topçu takımı gönderdiğini ancak top kullanılması durumunda Amerikan müesseselerinin de zarar görebileceği uyarısında bulunarak durumun Amerikan Büyükelçiliği'ne bildirilmesini istedi.⁵ İsyan etmeye karar vermiş olan Urfa Ermenileri 29 Eylül 1915 günü devriye gezen jandarma birliklerine ateş etmek suretiyle kararlarını eyleme dönüştürdüler ve devriye gezen jandarmalardan ikisini şehit ettiler, sekizini de yaraladılar. Bununla da yetinmeyerek şehirdeki asker sayısının azlığını fırsat bilip Müslüman mahallelerine saldırdılar. Yabancı devletlerin vatandaşlarıyla yabancı kurumlarda çalışan memurların can ve mallarına zarar vermeye baş-

¹ Ermeni Komitelerinin Â'mâl, s.342.

² Urfa isyanının nasıl geliştiği hakkında ABD Halep Konsolosu Jackson ile Urfa'da bulunan Konsolos Vekili Leslie arasındaki yazışmalar hakkında bkz. Çiçek, s.209–223.

³ Ermeni Komitelerinin Â'mâl, s.341.

⁴ Bryce-Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere, s.317, 325.

⁵ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 81 (Aralık 1982), s.207.

ladılar.¹Değişik yaşlarda on Müslüman kadını öldürdüler.² Urfa'daki isyan üzerine cephelerde görev yapan muharip askerlerin bir kısmı Urfa'ya nakleildi. Buna rağmen Urfa'daki çatışmalar yaklaşık bir ay sürdü ve ancak 21 Ekim'de sonlandırılabilirdi. Olayların başlangıcından itibaren 20 jandarma şehit edilirken 50'si de yaralandı.³Olaylarda 349 Ermeni ölü geçirildi. Sağ olarak yakalananlar Divan-ı Harbe sevk edildi, sayıları 2000 civarında olan kadın ve çocuklar da güvenlik içinde Musul'a yollandılar.⁴ Olaylarda çok sayıda Müslüman'ın evinin yandığı belirlendi. Devlet bu durumda olanların evlerinin tamirâtı için gerekli olan paranın ödenmesini veya onlara boşalan Ermeni hanelerinden yer verilmesini kararlaştırdı.⁵Halep Konsolosu Dandini, 25 Ekim 1915 tarihli raporunda Urfa isyanına da değinerek Fahri Paşa kuvvetlerinin Urfa'daki Ermeni isyanını bastırıldığını, Amerikan misyonuna sığınan Ermenilerin teslim edilmemesi üzerine buraya açılan ateş sonucunda iki Amerikalının öldürüldüğünü bildirmekteyse de⁶ bu bilgi başka kaynaklarca doğrulanmamaktadır.

Başkumandanlığın Urfa isyanıyla ilgili olarak yabancı sefaretlere gönderdiği bilgilendirme raporunda da belirtildiği gibi Ermenilerin amacı bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin mal ve kurumlarına zarar vermesini temin etmek bir taraftan da cephe'deki Osmanlı askerlerini kendi üstlerine çekip oyalamaktı.⁷

Diğer Bölgelerde Çete Faaliyetleri

Ermeni sevkıyatı Ermeni çetelerinin hareketlenip olay çıkarmalarını da beraberinde getirdi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maraş'ta yapılan aramalarda bazı evlerde bomba ve dinamitler bulunduğunu⁸ ve Halep'e sevk edilen Ermeniler tarafından çete teşkilatlanmalarına başlandığını bildirerek Kilis'te teşkil edilen 24 kişilik bir çetenin Diyarbakır civarına doğru harekete geçtiğinin duyulması sebebiyle Halep ve Adana vilayetleriyle Urfa, Maraş ve Zor mutasarrıflıklarına teyakkuzda olmalarını emretti.⁹ Ayrıca hükümet Maraş'ta

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyâsi(HR.SYS.), 2875/3'ten Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., 2007, s.292-293.

² Ermeni Komitelerinin Â'mâl, s.346.

³ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 86 (Nisan 1987), s.41.

⁴ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 86 (Nisan 1987), s.45.

⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.310.

⁶ Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no. 1105; HA PA XII 463 Z.15/P, s.4798-4800'den Avusturya Macaristan ve Ermeni, cilt V1 C .

⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 86 (Nisan 1987), s.41.

⁸BOA. DH.ŞFR., 62/257(24 Mart 1332/6 Nisan 1916).

⁹ BOA. DH.ŞFR., 63/175(20 Nisan 1332/3 Mayıs 1916).

Ermeni çetelerinin yaptıkları işleri soruşturmak ve inceleme yapmak üzere Emniyet-i Umumiye Müdür Muavini Esat Bey'i görevlendirdi.¹ Bu görevlendirmede, Esat Bey'in daha önce Ermeni olaylarıyla ilgilenmiş olması ve Ermenice bilmesi etkili oldu.²

29 Kasım 1915'te Maraş Mutasarrıflığı tarafından hazırlanıp başkentteki yetkili birimlere gönderilen raporda, Ermenilerin hangi köylerde kaç kişiyi yaralayıp öldürdükleri ve mallarına verdikleri zararın boyutları ayrıntılı olarak yer aldı. Buna göre Maraş merkezinde 12 Müslüman öldürüldü, ikisi yaralandı. Dört Müslüman'ın da evi yakıldı. Fatmalı Köyü'nden bir kişi, Hartlap Köyü'nde üç, Ökse Köyü'nde dört, Afşarlı Köyü'nde üç, Kümperli Köyü'nde bir, Musalar Obası'nda bir ve Hacı Köşeler? Çiftliği'nde iki olmak üzere toplam 27 Müslüman öldürüldü, 16 kişi yaralandı. Ermeni baskınlarında 51 ev yakılırken 33 kişinin eşyası yağmalanıp gasp edildi.³

1916 yılının başlarında Ermeni tehcirinin devam ettiği günlerde bir Ermeni çetesinin Zeytun'da faaliyet gösterdiği tespit edildi.⁴ Nitekim 14 Ağustos 1916'da 12. Fırka'ya mensupken firar eden İsmail, Mehmet Mustafa oğlu Ahmet ve diğer bir arkadaşı, Süleymanlı Kazası'na iki saat uzaklıkta ormanlık bir alanda yürürlerken 10 kişilik bir eşkıyanın saldırısına uğradılar. Eşkıya, adı geçen kişilerin para ve eşyasını gasp ettikten sonra boğulmaları için boğazlarından iple birbirine bağladıktan sonra kaçarak uzaklaşmış, ancak adı geçen asker firarileri ölmemiş, kendilerine geldikten sonra yürüyerek durumu Süleymanlı Kaymakamlığı'na bildirmişlerdir. Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey, Süleymanlı Jandarma Komutanı'nı eşkıyanın takip edilmesi için görevlendirmiştir. Yapılan ta'kibatta yedi eşkıya yakalanmıştır. Bunların verdiği ifadeye göre değişik yerlerden firar eden çok sayıda Ermeni'nin Süleymanlı dağlarında toplandığı anlaşılmış, bunun üzerine Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey Dâhiliye Nezareti'ne, firar edenlerin mahalli asayişini bozmasına fırsat vermemek için ya Zeytunluların kendi mahallerinden daha uzak bölgelerden sevk edilmelerini ya da kaçmalarına fırsat verilmemesinin önemini bildirmiştir.⁵

Ermeniler Zeytun'a yakın yerlerde de çeteler kurdular. Mesela 10 Şubat 1916 tarihinde bir Ermeni çetesi Kayseri'nin Efkere nahiyesinde saklandıkları mağarada suç delilleriyle beraber yakalandı.⁶

Ermeniler Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarma emellerinden vazgeçmeyerek Halep'te örgütlendiler. Gasp, katl gibi eylemlerin yanı sıra Os-

¹ BOA. DH. ŞFR. 63/263(27 Nisan 1332/10 Mayıs 1916).

² BOA. DH. ŞFR. 63/282(28 Nisan 1332/11 Mayıs 1916).

³ BOA. DH.EUM.2.Şb., 14/48.

⁴ BOA. DH.ŞFR., 62/57(6 Mart 1332/19 Mart 1916).

⁵ BOA. DH. EUM. 2. Şb., 26/40. Ayrıca asker firarilerinin fotoğrafları için bkz. Ek 3.

⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.355.

manlı sınırına tecavüz ve düşman ordusuyla birleşmek amacıyla Halep'te kurdukları silahlı komiteye Halep'te bulunan Ermenilerden sürekli olarak üye kaydedip onları silahlandırdılar. Bu komiteye bağlı olarak faaliyet gösteren 25 kişilik bir kafilenin üyelerinden dokuz eşkıya Maraş'ta yakalandı. Yakalananların verdiği ifadeye göre komitenin üst düzey yöneticileri Halep Ermeni Murahhasası Nerses Vartabet, Kazgancı Çarşısı'nda oturan Eczacı Nerses Efendi, Diyarbekrî İsa, Nişan, Muşeg Dikran, tüccardan Kıl Hanı'nda oturan Dikran Müfdikyan, Diyarbakırlı Agop, Sasonlu Muhtar Ohannes ve Şeyh Mahallesi'nden Fırınacı Haço isimli şahıslar olduğu ve bu şahısların örgüte silah ve cephane temin ettikleri belirlendi. Ayrıca komite reisinin Silvanlı İsa olduğu, Marhasa Nerses Efendi'nin de ihtilal heyetine reislik ettiği ve aralıklarla Kürt Dağı'na kuvvet çıkarıp burada kuvvet yığıldıktan sonra kendisi de dağa gelerek karşılarına çıkan mahalleri yakıp yıkmayı tasarladığı ortaya çıkarıldı.¹

Amanos Dağları menzil hattında çok sayıda, tehirden kaçan Ermeni ve asker firarisi bulunmaktaydı. Bu kişiler hava değişikliği için memleketlerine gönderilen askerlere saldırarak ellerindeki “*tebdil-i heva*” evrakını alıp gelip geçen yolcuları taciz etmekteydi.² Bu tacizlerin artması üzerine Adana Mıntıka Kumandanlığı'nın bölgede yaptığı ta'kibat sonucunda 4 Ekim 1916'da 35 asker firarisi ile iki Ermeni yakalandı. Bunlardan bir Ermeni ile iki asker firarisi, eşkıyanın geri kalanının saklandıkları yeri bildiklerini ve gösterebileceklerini ifade ettiler. Yakalananların tamamı Divan-ı Harb'e sevk edildi.³ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Halep Konsolosu'nun kendi Dışişleri Bakanı Burián'a gönderdiği bir raporda, Halep'te Ermenilerin bir çete oluşturdukları ve Osmanlı askerî üniforması giyerek Avusturya-Macaristan ve Alman konsolosluklarına baskın düzenleyip Osmanlı ülkesinde asayiş ve düzeni bozmayı amaçladıklarının hükümet tarafından istihbar edilmesiyle 70 komiteci Ermeni'nin Halep'te tutuklandığını bildirdi.⁴

Niğde civarında faaliyet gösteren bir Ermeni çetesinin şimendifer hattını tahrip etmek amacıyla Adana'ya geçmesi üzerine Adana'daki ilgili birimler buna meydan verilmemesi için uyarılmış ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁵ Bunun üzerine hemen 45 kişilik bir kuvvet sevk edilmiş, eşkıyanın geri çekilme ihtimaline karşı Kızıldağ Kayışlı Nahiyesi çevrildi. 28 kişilik bir

¹ Maraş Komiser Muavini'nin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne raporu için bkz. BOA. DH. EUM. 2.Şb., 21/7. Ayrıca bkz. BOA. DH.ŞFR., 63/194(21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).

² ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195-57, Fh.1.

³ ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195-57, Fh.1-8.

⁴ Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no.1186; HA PA XXXVIII 369, no.5/P, cilt VII, s.5153'den Avusturya Macaristan ve Ermeni, cilt VII.

⁵ ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-6.

kuvvet de Pozantı'ya sevk edildi. Eşkîyanın başında Beyoğlu Komiserliği'nden atılmış Topal Agop olduğu belirlendi.¹

Dördüncü Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, İslâhiye dolaylarında Ermeni çetelerini takip etmekle 44. Fırka Komutanı ve çetenin yakın olduğu yerlerdeki zabıt kumandanlarını görevlendirerek 40 kişilik iki müfreze teşkil edilmesini ve jandarma kuvvetlerinin de desteğiyle çetenin derhal yakalanmasını emretti.² Öte yandan İslâhiye'ye iki müfrezenin komutanı olarak gönderilen Mülazım-ı Evvel Kemal Efendi'nin hazırladığı rapor, 44. Fırka Kumandanı tarafından 15 Ocak 1917'de 12.Kolordu Komutanlığı'na ulaştırıldı. Bu rapora göre; silahlı bir eşkıya çetesi olmamakla beraber gündüzleri iş başında olan, inşaatlarda amelelik eden Ermenilerden bazılarının geceleri gündüz sakladıkları silahlarını alarak eşkıyalık yaptıklarını, hatta bu durumun bölge halkı tarafından da bilindiğini, bu kişilerin tamamının elinde inşaat işçisi olduklarına dair İnşaat Müfettişi Fuat Ziya Bey'in imzasını taşıyan belgeleri olduğunu, bu durumda bu şahısların tutuklanmalarının mümkün olmadığını, ancak çok büyük bir gözetim altında tutulmaları halinde eşkıyalık etmelerinin önüne geçilebileceği bildirilmekteydi.³

Yetkilileri en çok endişelendiren konu, eşkıyanın arazi şartları çok ağır olan Zeytun'a kaçma ihtimaliydi. Bu yüzden tedbirler alınarak eşkıyanın Zeytun'a geçmesinin önüne geçildiyse de⁴ eşkıya Maraş tarafına yöneldi. Eşkîyanın etkisiz hale getirilmesi için Maraş 1. Taburu takviye birlik olarak bölgeye sevk edildi.⁵ Ancak bu taburda salgın hastalık baş göstermesi ve askerlerin çok yorgun olması yüzünden beklenen destek alınmadı. Dolayısıyla salgın hastalık tehdidi altındaki asker eşkıya takibinde zorluklar yaşadı.⁶

İslâhiye'de çetenin ele geçirilmesi için bizzat çalışmalar yapan Adana Jandarma Alay Komutanı 10 Şubat 1917'de çektiği telgrafta, ele geçirilen çete üyelerinin evvelce sürgün edilmiş Ermenilerden olduğu, geri kalanlarla onlara silah temin edenlerin yakalanması için Cebel-i Bereket Mutasarrıfı ile birlikte ta'kibata devam edileceğini bildirdi.⁷ 10 Şubat 1917 tarihli ve Adana Jandarma Alayından Umum Jandarma Kumandanlığına gönderilen şifre telgrafta; İslâhiye'nin Şıhlı Köyü civarında 1 Şubat 1917 günü 32 Ermeni çetesiyle çatışmaya girildiği, dört şehit ve bir yaralı verildiği, Ermeni eşkıyanın arazinin sarplığından faydalanıp kaçtığı, 5 Şubat 1917 günü yeniden çatışma olduğu,

¹ ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-2.

² ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2.

³ ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2-5.

⁴ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh. 011.

⁵ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh.012, 012-01.

⁶ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh. 012, 02. Ayrıca bkz ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh.13.

⁷ ATASE, BDH, Kl. 4223, Dos.81-84, Fh.1.

eşkıyadan ikisinin ölü, birinin yaralı olarak ele geçirildiği, ayrıca üç şehit daha verildiği, eşkıyanın Antep tarafına kaçtığı, fesatçıların firarlarına meydan vermemek ve karşı harekât icra edilmek üzere İslâhiye’de bulunan tabur emrine ivedi olarak yeni kuvvet gönderilmesi gerektiği arz olunmuştur.¹Buna rağmen 8 Mart 1917’de Halep’ten sızarak İslâhiye ve Bahçe kazalarının Maraş’a sınır olan dağlarında Sivaslı Manok adındaki şaki, etrafına topladığı 60 kadar jandarma elbiseli silahlı eşkıya ile birlikte civardaki köylere saldırarak köylülerin bir kısmını öldürdü bir kısmını da yaraladı.²

Ne kadar takip edilirse edilsin Ermeni çetelerinin Anadolu ile Suriye’nin bağlantısının sağlandığı bölgedeki faaliyetlerinin önüne geçilemiyordu. Adana Valisinin 12. Kolordu Komutanlığı’na 3 Kasım 1917’de bildirdiğine göre 20 kişilik bir Ermeni çetesi demiryolu, tüneller ve diğer önemli yerlere saldırmak amacıyla Adana sınırlarına girmiş, iki-üç gün evvel 32 silahlı kişi Kamışlı’nın İşçi Bekirli? Köyünü basmış, önceki gün Pozantı’nın ormanlık bölgesinde 15 silahlı şahsın dolaştığı görülmüş, eşkıyanın yakalanması için hemen harekete geçilse de yeterli jandarma kuvveti temin edilemediğinden başarılı olunamamıştır.³ Aynı çete on gün kadar sonra Kamışlı Nahiyesi’ne baskın düzenleyerek bazı evleri yaktı.⁴

Ermeni çeteleri erzak ihtiyaçlarını Müslüman köylerine baskınlar yaparak karşılamaktaydı. Maraş’ta teşekkül ettikten sonra Maraş ve Maraş dışında faaliyet gösteren bir Ermeni çetesi 1918 yılının Haziran ayında İslâhiye’ye bağlı Yanık Köyü’ne 70 kişilik bir grupla baskın yaparak erzak ve hayvan gasp ettikten sonra kaçmayı başarmış, eşkıyanın takibi için jandarma ve askeriye müfrezeler çıkarılmıştır.⁵ 22 Haziran 1918’de İslâhiye’ye dokuz saat mesafede bulunan Hacılar ve ..?.. köyleri civarında 40 kişilik bir Ermeni çetesi pusuya düşürdükleri yedi jandarmayı, ertesi gün de Sabunsuyu mevkiinde dördü ahaliden ve ikisi jandarmadan olmak üzere altı kişiyi katletti.⁶ Temmuz ayı başlarında da 44.Tümen mıntıkasında bir asker kaçağının takibi için görevlendirilen bir onbaşı ile iki er, İslâhiye yakınlarında İntelli denilen bölgede Zincirli ve Süleymanağa köyleri arasındaki sazlıkta Ermeni çeteleri tarafından şehit edildi. Olayın demiryolu hattının çok yakınındaki dağlık bölgede meydana gelmesi, üstelik eşkıyanın izini hemen kaybettirmeyi başarması akla demiryolunda çalışan işçi ve hizmetlilerin çete oluşturduğu fikrini getirmekteydi. Bu nedenle 12. Kolordu tarafından oluşturulacak bir müfrezenin Adana

¹ Türk- Ermeni İhtilafı Makaleler, Ed. Hikmet Özdemir, Ankara: TBMM Yay., 2007, s.194.

² BOA. DH. ŞFR., 74/72 (8 Mart 1333/ 8 Mart 1917). Ayrıca bkz. Ek 4.

³ ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1.

⁴ ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-14.

⁵ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 55/24 (25 Haziran 1334/25 Haziran 1918).

⁶ ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh.2, 2-1.

jandarma müfrezesiyle beraber İslahiye-Osmaniye demiryolu hattı tarafındaki Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı bölgesini iyice tarayarak suçluları yakalayıp cezalandırılması kararı verildi.¹

Eşkriyanın yakalanması için bölgeye 6 Ağustos 1918'de takviye kuvvetler gönderildi.² Çeteler yakalanamayınca 12 Ağustos 1918'de 10. Depo Alay Komutanlığı'na bağlı iki tabur, Ermeni çetelerini yakalamak üzere görevlendirildi.³

Ermeni çetelerinin birbirleriyle koordineli bir şekilde faaliyet göstermesi üzerine Dâhiliye Nezareti harekete geçerek 7 Kasım 1918'de bir talimatname yayınladı. Buna göre liva jandarma mevcutlarından bir kısmı başka hizmetlerden muaf tutularak inzibat işlerinde istihdam edilmek üzere müfrezeler oluşturulmaya başlandı. Ayrıca daha önceden çetelerin takip edilmesiyle görevlendirilmiş olan asker müfrezelerinin de yeterli olmaması nedeniyle kuvvetlendirilmesi ve askerlerle jandarmanın birlikte hareket etmesi için gereklerin yapılmasına ilişkin emirlerin verilmesi hususu Maraş Mutasarrıfı Ata Bey tarafından İkinci Ordu Kumandanlığı'na bildirildi.⁴ Maraş Mutasarrıfı'nın bu isteği ilgili makamca derhal cevaplandırılarak Ermeni çetelerinin takibi için jandarmadan kuvvet oluşturulması çalışmalarına derhal başlandı.⁵ Ayrıca jandarma haricinde otuzar kişiden oluşan iki Nizamiye müfrezesi de İslâhiye'deki Ermeni çetesinin takibiyle görevlendirildi.⁶

Çetelerin İhtiyaçlarını Temin Etme Yolları

Daha önce sürgün edilen Ermeniler buldukları yerlerden kaçarak Halep'e gelmekte ve burada Amanos dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde bağımsız devlet kurmak amacıyla oluşturulan teşkilata katılarak amaçlarına ulaşincaya kadar eylemlerini devam ettirmekteydiler. Bunun için Amanos dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde her türlü tahribatı yapmaya çalışıyorlardı. Dağa çıkan Ermenilere her türlü malzemeyi temin edip ellerine ulaştırdıklarından şüphelenilen Halep Şimendifer Merkez Müdürü Mihnas, İstanbul'da oturan Basmacıyan, yine İstanbul'da oturan ve işletme şirketi kasaları olan Papasyan, Halep istasyon telgraf memurlarından Maraşlı Karamanyan, diğer telgrafçı Balabanyan ve tüccar Tuma kardeşler hakkında gizlice ve çok dikkat edilerek tahkikat yapıl-

¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, cilt II, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005, s.268.

² ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130–247, Fh. 14.

³ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A–303, Fh..001.

⁴ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,01.

⁵ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,02.

⁶ ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195–57, Fh.2–2.

ması Halep Valiliği'ne emredildi.¹ Çünkü çeşitli yollarla tedarik edilen silah, cephane ve erzak farklı kişiler tarafından adı geçenlere teslim edilmekte ve böylece söz konusu eşya hiçbir denetime tabi tutulmadan İslâhiye'ye sevk edilip Alis Efendi vasıtasıyla dağıtılmaktaydı. Üstelik bu sevkıyat Şimendifer Başmüdürü Alman milletinden İsviçreli Şoven Donrer'in bilgisi dâhilinde yapılmaktaydı.² Ermeni çetelerinin silah temin ettikleri tek yol bu değildi. Çeteler, Osmanlı Hükûmeti'nin Bahçe ve Meydan-ı Ekber istasyonlarından asker için sevk ettiği silah ve cephaneden bir kısmını aşırıp trenlerle İslâhiye'ye yollamaktaydı. Bu nakliyat makinist Hayik, Sivaslı makinist Vahan ve ateşçi Arakil aracılığıyla kolaylıkla yapıyordu. Bazen de ekmek çuvallarının altına gizlenen silah ve cephane, İslâhiye'ye götürüldükten sonra ambar memuru Küpeli Anastas tarafından saklanmaktaydı.

Cephane nakliyatı yapılan bir diğer yol ise, bölgede Tahta Köprü ile Aran arasında İspalya şosesinde ateşçilik yapan Hasanbeyli Tarakçı oğlu İjbik? ile Ayrağa-İslâhiye arasında işleyen Balast treninde Şukka treninin mntikasını belirleyen Kartallı Balanyan'ın temin ettikleri silah ve cephaneyi Bahçe İstasyon müdürü ile tutuklu bulunan eski İslâhiye İstasyon müdürüne teslim etmesiydi. Bu faaliyetten Yarbaş İstasyonu'nda telgrafçı olan Ceridyan'ın da haberi vardı. Önce Meydan-ı Ekbez İstasyonu'nda daha sonra Tahta Köprü'de dolaşan Hasanbeyli Marko oğlu Foça, Meydan-ı Ekbez İstasyonu'nda demircilik yapan Hasanbeyli Artin oğlu Agop önceleri eşkıya arasında iken ayrılarak şirkette işe girmişler ve silah ve cephane tedariki ile görevlendirilmişlerdir.

Halep ve Bahçe taraflarında eşkıyanın çeşitli yollarla temin ettiği bu silahların İslâhiye'ye nakledilmesinden İslâhiye Kumandanının da haberdar olduğu istihbar edilmekteydi. Buna göre silah ve cephane İstasyon Kumandanı namına bakkallık eden İsmail Çavuş'un dükkânında bekletilmekteydi. Çoğu zaman İslâhiye İstasyonu'nda kalan silah ve cephaneyi, eski istasyon müdürü Sabit Alis, istasyonda sevk memurluğu yapan Rupen, makasçı Şükrü Osman ve daima yanında bulunan Mehmet Ali Çavuş birlikte gizlice sevk ederek beş altın liraya köylerde satmakta ve parayı kendi aralarında paylaşmaktaydı.

Çetelerin takip edilmesiyle Amanos Dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeyton havalisinde her türlü tahribatı yapmalarından dolayı evvelce sürgüne gönderilen ancak bir kısmının kaçtığı anlaşılan Ermenilerin yakalanması suretiyle çetelerin dağıtılması amaçlanmaktaydı. Bu amaca ulaşmak

¹ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A-303, Fh..3-4.

² Demiryolu hatlarında hatta Amele Taburları'nda çalışan Ermenilerin çetelere yataklık ettikleriyle ilgili tespitler pek çok kez yapılmıştı. Mesela bunun Geyve'deki örneği için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.385.

isteyen Başkumandanlık adı geçen tüm şahısların tutuklanarak gerekli işlemlerin yapılmasını emretti.¹

Öte yandan daha önce tutuklanan, Papasyan, Basmacıyan ve Merkez Başmüdürü Şondermaher'in eşkıyaya sevk ettiği cephaneyi Almanlardan temin ettikleri 44. Fırka Kumandanlığı tarafından tespit edildi ve adı geçenlerle birlikte onlara yardım eden bazı kişilerin tutuklanmalarına karar verildi.²Bu kişiler Divan-ı Harb'e sevk edildi³ ve Yüzbaşı Cemal Efendi yargılamaları takip etmekle görevlendirildi.⁴

İslâhiye Çamlık ormanında bulunan eşkıyaya yardım edenlerin tutuklanmasıyla erzak sıkıntısı çekmeye başlayan eşkıya başka bölgelere yöneldi. Sayıları 40 civarında olan eşkıya grubunun Kilis civarına gidip erzak toplamaya çalıştığı ve ayrıca sayısı belli olmayan başka bir grubun da Hodi Dağı civarında dolaştığının belirlendiği, eşkıyanın kaçmasını önlemek ve kendi mıntıklarına sokmamak için Gâvur Dağı, Pazarcık ve Antep'te tedbirlerin artırılması istendi.⁵

Ermeni çeteleriyle mücadelede, bir taraftan da eşkıyaya yardım ve yataklık ettikleri belirlenenler tutuklandı veya mıntika dışına sürgün edildi. Mesela Haruniye'deki Alman mektebinde öğretmenlik yapan beş Ermeni ile Haruniye'de demircilikle uğraşan Molkan'ın eşkıyaya yardım etmeleri sebebiyle bölge dışına sürülmeleri eşkıyayı takip etmekle görevlendirilmiş 44. Fırka Kumandanlığı'nca uygun görülmüştür.⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti tarafından tehcir kararının alınması ve bu kararın uygulanması esnasında bazı bölgelerde Ermeni isyanları çıktı. Bu isyanların en önemli ortak özelliği, Ermenilerin göç etmelerinin istendiği Anadolu ile göçün yapıldığı Suriye'nin birleşme noktaları denilebilecek Fındıcak(Maraş), Musa Dağı(Antakya) ve Urfa'da çıkmasıdır. Bu ayaklanmalarda kullanılan silahların sayı ve niteliği de bazı sonuçlar ortaya koymaktadır: Buna göre ilk sonuç, asilerin İtilaf Devletleri tarafından yönlendirilmiş olma ihtimalidir. Nitekim isyanlarda kullanılan silahların bir kısmı döneminin en gelişmiş silahlarıdır. Bu ihtimali güçlendiren diğer faktörler, asilerin yabancı devletlerin temsilcileriyle olan irtibatlarının Osmanlı istihbarat birimlerince tespit edilmesi ve Mu-

¹ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.3-4, 5, 6, 7, 8.

² ATASE, BDH, K1.2722, Dos. 133-51, Fh.003-37.

³ ATASE, BDH, K1.2688, Dos. 39-243, Fh.003-03.

⁴ ATASE, BDH, K1.2722, Dos. 133-51, Fh.003-40.

⁵ ATASE, BDH, K1.2688, Dos. 39-243, Fh.003-13. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.395.

⁶ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh. 011, 02.

sa Dağı'nda toplanıp isyan eden Ermenilerin adeta görevlerini tamamlamalarının ardından yabancı kruvazörlerce kurtarılmasıdır. İkinci sonuç ise Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin elindeki silahları toplama gayretlerine rağmen bu konuda başarısız olduğudur.

İsyanlara katılanların sayısının çokluğu da kayda değerdir. Zira Osmanlı Devleti, isyan bölgelerine muharip güçler sevk etmek zorunda kalmış, isyanlar ancak bundan sonra bastırılabilmiştir. İsyanlar bastırılabilse bile isyanın elebaşları kaçmayı başarabilmiş, bu da bölgede çete faaliyetlerinin süreklilik göstermesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra tehirden kaçmayı başarabilenlerle bazı asker firarilerinin çetelere katılması onların hem güçlerini artırmış hem de faaliyet alanlarının genişlemesine sebep olmuştur. Bu çeteler Müslüman köylerine baskınlar yapıp katl, gasp ve yağmalamalarda bulunarak Osmanlı sınırını taciz etmişler ve düşman ordusuna içerden destek vermişlerdir.

Çetelerin faaliyetleri tüm gayretlere rağmen dağlık bir bölgede faaliyet göstermeleri ve onları takip eden birliklerin sayıca azlığı nedeniyle engellenemedi. Eşküyaya demiryolu hattında çalışan Ermeniler ve bazı yabancılar silah, cephane ve yiyecek temin etmekteydi. Bunlardan tespit edilebilenler Divan-ı Harbe sevk edilerek yargılandılar ve hak ettikleri cezalara çarptırıldılar.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı(DH.ŞFR):

DH. ŞFR., 54A/220.

DH.ŞFR., 62/257(24 Mart 1332/6 Nisan 1916).

DH.ŞFR., 62/57(6 Mart 1332/19 Mart 1916).

DH.ŞFR., 63/175(20 Nisan 1332/3 Mayıs 1916).

DH.ŞFR., 63/194(21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).

DH. ŞFR. 63/263(27 Nisan 1332/10 Mayıs 1916).

DH. ŞFR. 63/282(28 Nisan 1332/11 Mayıs 1916).

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2.Şube Evrakı:

BOA. DH.EUM.2.Şb., 14/48.

BOA. DH. EUM. 2.Şb., 21/7.

BOA. DH. EUM. 2. Şb., 26/40.

BOA. DH. EUM. 2.Şb., 55/24.

BOA. DH.EUM.2.Şb., 71/37.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi:

ATASE, Birinci Dünya Harbi (BDH), Klasör (Kl.) 13, Dosya (Dos.) 1049–63, Fhrist (Fh.) 11.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195–57, Fh.1.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195–57, Fh.1–8.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1–6.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1–2.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195–57, Fh.2.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195–57, Fh.2–5.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh. 011.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.012, 012–01.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh. 012, 02.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.13.

ATASE, BDH, Kl. 4223, Dos.81–84, Fh.1.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1–14.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130–247, Fh.2, 2–1.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh..14.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A-303, Fh..001.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,01.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,02.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195–57, Fh.2-2.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A-303, Fh..3-4.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.3–4, 5, 6, 7, 8.

ATASE, BDH, Kl.2722, Dos. 133–51, Fh.003–37.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos. 39–243, Fh.003–03.

ATASE, BDH, Kl.2722, Dos. 133–51, Fh.003–40.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos. 39–243, Fh.003–13.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh. 011, 02.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Abraham Hartunnian, *Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide*, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian, Vartan, Boston, Beacon Pres, 1968.

Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, Gün Yayıncılık, 1999.

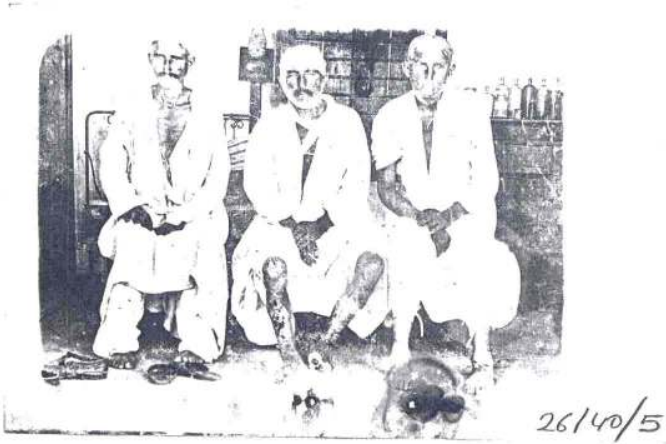
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt I, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., 2005.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt II, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005, s.268.
- Artem Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877-1936, Wien, 1995.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 81 (Aralık 1982), s.196.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 86 (Nisan 1987).
- Cemal Paşa, Hatırât, haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yay, 1996.
- Donald Bloxham, The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians, New York, Oxford University Press, 2007.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, Haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983.
- Ermeniler, Sürgün ve Göç, Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, Ankara, TTK Yay., 2004.
- Guenter Lewy, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005.
- Halil Aytekin, Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı, Ankara, TTK Yay, 2000.
- Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt I, II, Ankara, TTK Yay, 2005.
- Hovannisian, Richard G., Armenia on the Road to Independence 1918, California, University of California Press, 1967.
- James Bryce-Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, çev. Attila Tuysan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, İstanbul, Pencere Yay., 2006.
- Joseph Pomiankowski, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 1. Dünya Savaşı, çev. Kemal Turan, İstanbul, Kayıhan Yay, 2003.
- Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü, Ankara, TTK, 2005.
- Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt 1, sayı 1, Kış 2007.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., 2007.
- Salahi Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, TTK Yay, 2001.

Stanley E. Kerr, The Lions of Marash, Albany, State University of New York Press, 1973.

Stefanos Yerasimus, “Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu”, 1915’te Ne Oldu?, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005.

Süleyman Beyoğlu, “Fahreddin Paşa’nın Ermeni Meselesi’ndeki Rolü”, Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, Ed. Bülent Bakar vd, İstanbul, IQ Yay., 2007.

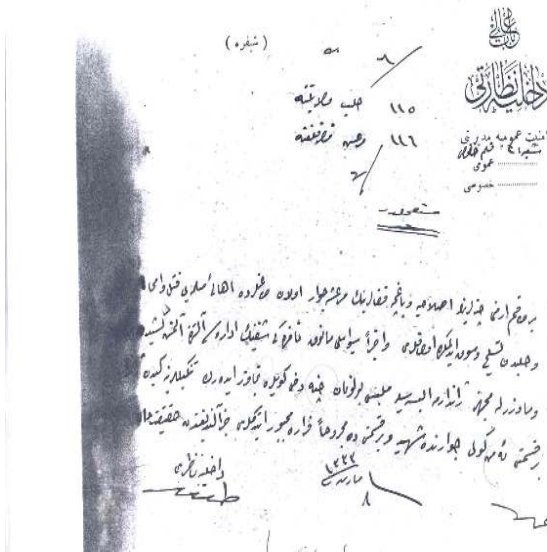
Türk- Ermeni İhtilafı Makaleler, Ed. Hikmet Özdemir, Ankara, TBMM Yay., 2007, s.194.



Ek 3: Bazı Müslüman Asker Firarileri (DH. EUM. 2.Şb., 26/40).

DH-ŞFR-74/72

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı



Ek 4: Sivaslı Manok ve Çetesinin Müslüman Köylere Baskınları (DH. ŞFR., 74/72).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA MARAŞ YÖRESİNDE SOSYAL YAPI DEĞİŞMELERİ VE BU DEĞİŞMEDE ERMENİ-FRANSIZ ROLÜ*

Giriş

Osmanlı hükûmeti tarafından daha önce zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerle ilgili olarak savaşın sona ermesinden sonra çıkarılan geri dönüş kararnamesiyle “Askerî ve siyasi sebeplerden dolayı başka mahallere sevk edilmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönmelerine müsaade edileceği” (ATASE, İSH, Kl. 342, Göm. 63, Fh. 63–1; ATASE, İSH, Kl. 72, Dos. 149, Fh.149–1) ilan edildi ve bu, aralıklarla ilgili vilayetlere duyuruldu. Bu kararname sadece tehcir edilenleri değil kendi isteğiyle başka ülkelere göç edenleri de kapsıyordu. Nitekim Dâhiliye Nezareti 12 Nisan 1919’da, Harbiye Nezareti’ni, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya ve başka yabancı ülkelere kaçan Ermenilerden kânûnen mani hâlleri olmayanların ülkeye geri dönmelerine izin verilmesi ancak cinayet ve diğer suçlar sebebiyle firar etmiş olanların ülkeye dönmelerine izin verilmemesi konusunda uyardı (ATASE, İSH, Kutu 22, Göm. 102, Bel. 102–1; ATASE, İSH, Kutu 33, Göm. 159, Bel. 159–1).

Bu kararnamenin ardından bazı Ermeniler memleketlerine döndüler. Geri dönenlerle ilgili olarak hazırlanan ve Maraş ile Zeytun nüfusunu detaylandıran bir raporda, savaş öncesi ve savaş sonrası Ermeni nüfusu verilmiştir. Buna göre Maraş merkezde savaş öncesi 30000 Ermeni’nin yaşadığı, bunlardan 19000’inin sürgün edildiği, 11000’inin yerinde bırakıldığı, sürgün edilen 11000 Ermeni’nin göçerken kayıp olduğu, savaş sonrasında sürgün edilen 19000 Ermeni’den 8000’inin geri döndüğü, 1919 yılında Maraş’ta toplam Ermeni nüfusunun 19000 olduğu, diğer yerlerden gelen 3000 Ermeni’yle birlikte 1920’deki sayılarının 22000’e ulaştığı, sürgünden döndükten sonra 11000 Ermeni’nin daha kaybedilmesiyle toplam kayıp sayısının 22000 olduğu tespit edilmektedir. Zeytun’da ise savaş öncesi yaşayan 10000 kişinin tamamı sürgün edildi. Bunlardan 8800’ü göçerken kaybedildi. Geri dönüş kararname-

* Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, Sayı: 51, Ekim 2009, ss. 235-258.

sinden sonra 1200 Zeytinli geri döndü. Diğer yerlerden göç edenlerle Zeytin Ermenilerinin 1920'deki sayısı 1500'e ulaştı (Özdemir vd., 2004: 130).

Ermenilerin geri dönüş kararnamesiyle memleketlerine dönmeye başlamalarının ardından İtilaf Devletleri bölgede nasıl bir tutum izleyeceklerini de netleştirmeye başladı. Zira Ermeniler tarafından hem Doğu Anadolu'da "Vilayat-ı Sitte" olarak adlandırılan topraklarda hem de "Kilikya"¹ denen güney bölgelerinde bağımsız Ermeni devletleri kurulması tasarlanmaktaydı. Boghos Nubar Paşa, Ermeni delegasyonu başkanı olarak katıldığı barış müzakerelerinde Kilikya'dan "Küçük Ermenistan" şeklinde bahsederek burada bir Ermenistan devleti kurulması çabasını açıkça ortaya koymaktaydı (Clair, 1922: 217). Bu durum bölgeyi işgal etmeyi amaçlayan ve bu amaçlarını daha sonra gerçekleştiren yabancı devletlerin işini kolaylaştırıcaktır. İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından imzalanan Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak Ermenilerin Kilikya diye adlandırdıkları güney bölgelerini işgal ettiler. Mondros Ateşkes Antlaşması'na göre müttefikler ancak Toros tren geçidini ve müttefikler için bir tehdidin ortaya çıkmasına neden olabilecek herhangi bir stratejik noktayı işgal edebilirlerdi. Ancak Toroslarda müttefiklerin güvenliğini tehdit edebilecek herhangi bir tehlike yoktu. En azından böyle bir tehlike, Fransızlar ateşkes antlaşmasının maddelerini ihlal edene kadar yoktu. Diğer taraftan güney Anadolu'daki hiçbir vilayetin işgal edilmesini gerektirecek geçerli bir neden de yoktu (McCarthy, 2006: 255). Buna rağmen Maraş, mütareke şartları gereği Osmanlı askerinin şehri terk etmesinin ardından mütarekeye aykırı olarak 22 Şubat 1919'da İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizler, bu arada geri dönen Ermenileri kendi kasaba ve köyleri yerine Maraş'ın içine ve Süleymanlı'ya yerleştirdiler (Akbiyık, 1999: 11). Ermeniler, işgali fırsat bilip Türklerden intikam alma hevesine düşmüşlerse de İngilizler buna fırsat vermediler. Yönetimle ilgili işlere de fazla müdahale etmediler. 15 Eylül 1919'da Fransızlarla imzaladıkları Suriye Antlaşması gereği 1 Kasım 1919'da Maraş'ı Fransızlara teslim ederek geri çekildiler (Akbiyık, 1999: 45-46).

Fransız işgali Maraş'taki Ermeniler tarafından coşkuyla karşılandı. Ermeniler Fransız ordusunda Ermeni lejyonları da olmasının etkisiyle Müslümanlara karşı katliama başladılar. Bunun yanı sıra Fransızların şehrin yönetimini ele geçirmeye çalışmaları, halkın dinî ve millî duygularına saygı göstermemeleri, hatta kadınların namusuna el uzatmaya kalkışmaları şehirde gerginliği artırdı. Ermeniler ve Türkler arasındaki anlaşmazlık Fransızların Ermenilere verdiği destek sonucunda uzlaşılabilir bir hâl aldı. Maraşlılar, Pazarcık ve Elbistan'da kurulan Kuvay-ı Milliye'nin etrafında toplanarak

¹ Kilikya; Ermeni literatüründe coğrafi bir terimdir. Buna göre Kilikya; Suriye'nin kuzeyinde Toroslarla Akdeniz arasında dağlarla çevrilmiş bir yer olup Urfa'dan Mersin'e, Maraş'tan İskenderun'a geniş bir alanı kapsar (Compton, 1922: 68).

örgütlendiler. Taraflar arasında 22 Ocak 1920’de başlayan sıcak çatışmalar 11 Şubat 1920 gecesine kadar devam etti. Maraşlıların baskısına daha fazla dayanamayacağını anlayan Fransız güçleri kimseye haber vermeden sessizce geri çekildiler.¹ Bu çalışmada; Fransızların geri çekilmesinden sonra Maraş’ta Türkler ve Ermenilerin genel durumları, şehirde yaraları sarma çabaları, iki toplumun birbirine bakışları ve Ermenilerin hangi sebeplerle Maraş dışına çıktıkları incelenecektir.

Fransız Ordusunun Maraş’tan Ayrılışı ve Genel Durum

30 Ekim 1919’da Maraş’ı cebren işgal eden² Fransız ordusu,

¹ Fransızlar geri çekildiklerini kimsenin duymaması için atlarının nallarına keçe bağlamışlardır.

² Fransızlar, Maraş’ı işgal ettikten sonra Maraş’taki mevcut düzeni bozup yönetime de el koymak isteyince Maraşlı Müslümanlar buna karşı koymuşlar bir taraftan da şehirdeki Ermenilere işgale karşı işbirliği teklif etmişlerdir. Ancak ret cevabı almışlar, bu sefer de Ermenilerden hiç olmazsa tarafsız kalmaları istenmiş fakat onlar Fransızlarla birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Türkler, bu amaçla Ermeni vatandaşlarına hitaben şöyle bir beyanname hazırladılar (ATASE, İSH, Kutu 1329, Göm. 39, Bel. 39-1):

“Ey zavallı ve müeffel Ermeniler!

Yeter artık yeter! Müstevliler menafiine, Fransızların âmâline akıttığımız kanlarınız! Hakikati idrak etmek zamanı çoktan geçmiştir. Anadolu’nun sâir yerlerindeki Ermeniler bu hakikate âgâh oldular. Ermeniler her yerde bizimle beraberdir. Yalnız siz muhalif kaldınız. Başka yerlerdeki vatandaşlarımız siperlerimizdir. Onlar bizimle hem dest-u felâh oldukları halde kahramâne harb ediyor. Haksız düşmanlara yüzüstü tecavüzlere karşı koyuyorlar. Siz burada Fransız sansürü altında bulunduğunuz için ahvâl-i umûmiye vakif değildiniz. Fransızlar şunun kâine ve fütuhâtınızdan korkarak sizi mütemadiyen kontrol altında bulunduruyor, sizi ihtilattan men ediyorlar. Geliniz! El ele verelim sarılalım, zavallı vatanımızı zehir-i istilay-ı ecanibten kurtarmak için lazım gelen esbaba birlikte tavessül edelim. Arkadaşlar bu vatan ne Fransızın ve ne de İngilizlerindir. Ancak yedi yüz seneden beri sahibi bulunan ve üzerinde şimdiki kadar kemâl- i şan-ı sükûn beraber yaşayan milletlerindir. Yani sizin ve bizimidir. Diğerleri hep gâsib hep şâkidir.

Ermeniler! Milletiniz dünyada en zeki kavimdir. Size İslamlardan başka daha vefakâr hiçbir millet olmadığını anlamalısınız...Avrupa’nın menfaatleri peşinde koşan entrikacı milletlerin asılsız mevâidine aldanmak, inanmak zekaset-i milliyenizle gayr-ı kâbil-i te’lif ahvaldendir. İslamların dini pek âlâ ve pek müşiftir. Edyan-ı sâireye enba-ı seniyyesine karşı resm olan şeriat-ı İslamiye milel-i gayr-i müslimeye tecavüzü taarruzu katiiyen men eder. Bunun delili tezahurat-ı fiiliye havalesidir. Düşmanlarımızla tevhid-i mesâî bizimle harb etmeye sizi sevkedecek ortada hiçbir sebep yoktur Vatandaşlar! Emin olunuz ki hukukuyla menâfi-i içtimaiyyeniz nazarımızda muhteremdir. Ermeni milletinin refah ve saadeti... inkişafına en büyük emelimiz var. Bakınız! Bin seneye yakın bu topraklarda müstercayine yaşıyor, zengin oluyordunuz.

22 Ocak'ta başlayan ve yaklaşık 22 gün süren çarpışmalar¹ neticesinde 11 Şubat 1920 gecesi Ermenilere haber dahi vermeden Maraş'ı terk ettiler. Fransızlar giderken; Belediye Başkanı Bekir Sıtkı, Kocabaş Hacı Nuri, Şişmanzade Arif, Mühendis Abdüllatif Beyler ile Maraş Jandarma Komutanı İsmail Hakkı Bey'i esir edip beraberlerinde götürdüler. Daha sonra Jandarma Komutanı İsmail Hakkı Bey, soğuktan etkilenerek yolda yürüyemez hâle gelince Fransızların onu bıraktıkları anlaşıldı. İsmail Hakkı Bey, Fransız birliklerini takip eden Türk kuvvetleri tarafından bulunarak Maraş'a getirildikten sonra tedavi edilmeye çalışıldıysa da başarılı olunamadı ve 22 Şubat'ta şehit oldu (Bağdadlıoğlu, 1942: 113; Kurtaran*: 85).²

12 Şubat 1920 günü Kerhan Köyü'nde bulunan ve savaşın kazanılmasında büyük emeği olan Kılıç Ali ile başta Yakup Hamdi Bey olmak üzere diğer Kuvay-ı Milliye komutanları Maraş'a geldi. Komutanlar düşmanın geri dönme ihtimalini dikkate alarak Maraş'ın giriş yerlerinde mevziler hazırlattılar (Saral&Saral, 1970: 202). Şehrin asayişini temin etmekle görevli olan Elbistan'daki askerler (Eyicil, 2004: 945) ve savaşın başlamasıyla Elbistan taraflarına giden Müslümanlar da şehre geri dönmeye başladı (Özalp, 1984: 236).³

Mütevellilerin fırdaklarına, tahrîkatına aldanmamış olsaydınız emin olunuz ki daha çok rahat edecek daha zengin olacaktınız. Fakat ne yapaım ki sizi bu hâle getiren sizsiniz. Yabancılara düşmanlara alet olmanızdır....”

¹ Maraş'ta Türkler ile Fransız ve Ermeni kuvvetleri arasında yaşanan çarpışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Der. Hulûsi Turgut, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2008; Adil Bağdadlıoğlu, Uzun Oluk (İstiklal Harbinde Maraş), Bas. Ali Rıza Pişkin, İstanbul, Ülkü Basımevi, 1942; Hüsamettin Karadağ, İstiklal Savaşı'nda Maraş, haz. Yaşar Alparslan-Serdar Yakar, Kahramanmaraş, Ukde, 2008; Türk İstiklâl Harbi IVüncü cilt Güney Cephesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966; Yaşar Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999; Ahmet Eyicil, “I. Dünya savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi”, Belleten, C.LXVII, Aralık 2003, S.250, s.911-947; Mabel Evelyn Elliott, “The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb., 1920”, The Armenian Review, Vol. 31 (Spring 1978), pp.47-69.

*Ali Sezai Kurtaran savaşta ve sonrasında yaşadıklarını kendi el yazısıyla yazmış, bu notlar Demokrasiye Hizmet gazetesinde yayınlanmış ayrıca bir kısmı Yaşar Alparslan – Serdar Yakar'ın birlikte hazırladıkları “Maraş-Fransız Harbi” adlı eserde yayınlanmıştır. Ancak bu notlar bir bütün halinde henüz basılmamıştır.

² Diğer tutuklular ise daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne telgraf çekmesiyle hükümetin girişimleri ve Amerikalı Amiral Bristol'un gayretleriyle serbest kaldı. Fransa'nın Beyrut Genel Komutanı General Gouraud Türk tutsakları Ağustos 1921'de serbest bırakacaktır (Kurtaran; Akbıyık: 2005, 245; Gönen: 2005, 227).

³ Müslümanların Elbistan'a savaştan kaçmak değil orada teşkil olunan “Milli Kuvvetler”e katılmak amacıyla gittikleri hakkında bkz. (Hartunian: 1968, 130). Bu amaçla Elbistan'a gidenler arasında Maraşlı İttihatçılardan Dr. Mustafa ve kardeşi Ezcacı

Maraş savunması için vilayetin değişik bölgelerinden gelenler için sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez sıcak yemek dağıtılmaktaydı. Bunun için camilerde millet mutfakları kurularak Maraşlı kadınlar tarafından mücahitlere ekmek ve yemek pişirildi. Teslim olduktan sonra Ermenilerin iaşesi de bir süre millî kuvvetlerce temin edildi. Öte yandan şehitler defnedilip yaralıların bakımına başlandı. Bunun için Alman Hastanesi düzenlenerek Sıhhiye Müdürü Murat, Hükûmet Doktoru Hilmi ve sıhhiye memurlarından Cernağaoğullarından Hamdi, hastanede çalışmaya başladı (Bağdadlıoğlu, 1942: 113–114). Müslüman halk büyük bir sevinç yaşamının yanı sıra perişan bir hâldeydi. Toplam 200 kişi şehit olurken en az 500 kişi de yaralanmıştı.¹ Üstelik bunların büyük kısmı dom dom kurşunu denilen ucu açık mermilerin isabetiyle yaralandığından durumları çok ağırdı ve iyileşme ihtimalleri zayıftı (Saraç&Saraç, 1970: 203).²Bütün bunların yanı sıra savaşın getirdiği ağır şartlar nedeniyle şehirde sıtma, dizanteri ve İspanyol Gribi gibi salgın hastalıklar baş gösterdi. Hatta Amerikalı Doktor Wilson da sıtmaya yakalananlar arasındaydı (Kerr, 1973: 206, 211). Yaralıların bakımında Amerikan misyonerleriyle Near East Relief Cemiyeti çalışanlarının da katkıları oldu. Yaralıların bakımı için Alman Hastanesi yetersiz kalınca şehrin farklı noktalarında düzenlenen iki hastane daha kullanıldı. Daha sonra bu hastanelerin teşkilatı daha da genişletilerek Bahçe, İslahiye, Haruniye ve Antep civarından getirilen yaralıların tedavisine uygun hâle getirilmiştir (Bağdadlıoğlu, 1942: 113).

Fransızların şehri terk etmesi Müslüman ahâlî tarafından büyük sevinç ve coşkuyla karşılanırken düşmanla işbirliği yapan Ermeniler hayal kırıklığına uğradılar. Ermenilerden bir kısmı düşmanın ardından şehri terk ederken yenilgiyi kabul etmekte zorlanan bazı Ermeniler Abarabaşı Kilisesi'nden ateş açmaya devam ettiler. Geride kalan Ermeniler Abarabaşı Kilisesi'nden başka Fransisken Manastırı ve Katolik Kilisesi'nde bulunuyorlardı. Şehirdeki Protestan Ermenilerin lideri olan Hartunian (1968: 147) anılarını yazdığı eserinde kendi kilisesi güvenli olmadığı için Katolik Kilisesi'ne sığındıklarını ve 5000 kişi olduklarını ifade etmektedir. Fransız işgalinin sona ermesi gerçekten de Ermeniler için zor bir durumdur. Çünkü Ermenilerin de teşvikiyle ülke işgal edilmiş ve bunun sonucunda hem birçok Maraşlı şehit olmuş hem de memleket vîrâneye dönmüştü. Yaptıklarının farkında olan Ermeniler, durumlarının ne olacağı konusunda endişeliydi. Savaşın yıkıcı etkilerini şehirde bulunan Müslümanlar ve Ermenilerle birlikte hissedilen Amerikalılar da Maraş Mutassarrıflığı'na bir dilekçe yazarak canları ve Amerikan müesseselerinin korun-

Lutfi'de vardı. Onlar Elbistan'da Türk millî direnişinin organizasyonunu yaptılar (Kerr, 1973: 67).

¹ 200 şehit sadece düzenli birliklerin verdiği kayıp olmakla beraber Türklerin toplam kaybının 4500 civarında olduğu hakkında bkz. (Kerr, 1973: 195).

² Bağdadlıoğlu (1942: 113) şehit ve yaralıların toplam sayısını 200 olarak vermektedir.

ması talebinde bulundu (Özalp: 2005, 191). Bunun üzerine savaşın sona ermesiyle Maraş'ta önemli görevler üstlenip güvenliği sağlamaya devam eden Kuvay-ı Milliye, Maraş'taki Amerikalıların güvenliğini sağlama sorumluluğunu da üstlendi (ATASE, İSH, Kutu 119, Göm. 81, Bel. 81-1; ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 49, Bel. 49-3).

Yıllardır Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiren ve Ermenilerin Maraş'ı terk etmelerinden endişelenen Amerikan misyonerleri beyaz bayrakla Heyet-i Merkeziye'ye gidip Ermeniler için af talebinde bulundular. Bu talebin kabul edilmesi sonucunda kiliselerinden ateş açmaya devam eden Ermeniler silahlarıyla birlikte teslim olmayı kabul ettiler(Hartunian, 1968: 148; Karadağ, 2008: 54-55; Kurtaran). Maraş Kuvay-ı Milliye Heyeti adına Kılıç Ali, Arslan Bey ve Yörük Selim bu işlemin yapılabilmesi için jandarma mülazımı Ramazan, Karaküçük Hacı Mustafa, Fatmalı Derviş, Vezir Mehmet, Ali Rıza Pişkin ve Efe Hasan'dan oluşan bir heyet belirledi. Bu heyete daha sonra Amerikalı Doktor Wilson ve Mr. Lyman da iştirak edecektir. Heyet şunları teslim almıştır:

Katolik Kilisesi'nde; 700'den fazla Ermeni, ikisi subay olmak üzere 10 Fransız, 27 mavzer ve birçok yerli tüfek. Kümbet'deki yetimhanede; 800 Ermeni, beş Alman memur ve öğretmen, 30 mavzer ve birçok yerli silah. Abarabaşı Kilisesi'nde; çoğunluğu askerlik çağında 75 Ermeni erkek, biri subay 51 Fransız askeri, 30 mavzerle birçok başıbozuk tüfeğiyle çok miktarda cephaneye. Hastane ve kolejde ise çoğu çocuk olmak üzere binden fazla Ermeni.¹

Daha sonra yapılan tahkikatta geride kalan Fransız askerlerinin, bir kısmının kış gecesi ani olarak verilen ve çok gizli yürütülen çekilme kararını alamadıklarından bir kısmının da yaralı olmalarından dolayı gidemedikleri anlaşıldı. Kiliseler ve evlere toplu olarak sığınan Ermenilerin can, mal ve namus güvenlikleriyle beraber şehirde kısa sürede asayiş ve huzur temin edildi. Esir düşen Fransızların da güvenliği için tedbirler alınıp yaralı olanlarının tedavisine başlandı. Ölülerine saygı gösterilerek cesetleri kendi inançlarına göre defnedildi. Maraş'taki çarpışmalarda şehrin yarısı yanmış, üçte biri de top mermileri ile tahrip edilmişti. En büyük on mahalle tamamen yıkılmış, 8 cami, 10 kilise, 15 okul ve Maraş Kışlası yakılmıştı (Saraç&Saraç, 1970: 203).²

¹ Teslim alınan silah ve cephanenin saklanan, (çünkü savaştan sonraki aylarda toprak altından pek çok silah çıkarılmıştı) kullanılan ve kaçırılan silahların geri kalanı olduğu ve özellikle Fransız ordusunun arkasından Maraş'ı terk eden Ermenilerin silahlarını beraberlerinde götürdüğü konusunda bkz. (Bağdadlıoğlu, 1942:114). Ayrıca kırş (Gönen, 2005: 228).

² Tekke, Kümbet, Kuyucak mahalleleri tamamen, Divanlı, Pınarbaşı, Şekerdere, Acemli, Ekmekçi ve Çukuroba mahalleleri kısmen, Abarabaşı Kilisesi'nin doğu ve

Fransız Ordusunun Ardından Maraş'ı Terk Eden ve Şehirde Kalan Ermenilerin Durumu

İslahiye'ye doğru çekilmekte olan Fransız Yürüyüş Kolu'nda 200'ü yaralı 1500 civarında Fransız askeri, 1200 hayvan, 150 araba ve 115 deve bulunuyordu. Ayrıca bazı kaynaklara göre 5000 civarında (Compton: 1922, 71), bazılarına göre ise 3000'den fazla (Hartunnian, 1968: 149) Ermeni yürüyüş kolunu biraz geriden takip ediyordu. Ermeni grubunun çoğunluğunu genç kızlar ve çatışmalarda bizzat yer alanlar oluşturmaktaydı (Kerr. 1973: 165–166; Yetişkin, 2004: 74). Kaçan Fransızlar Belpınar'a ulaştıklarında Bahçe'den gelen ahalinin taarruzuna uğradı. Şiddetli bir topçu ateşiyle karşılık verdilerse de 50 askerlerini kaybettiler, ahalden de dört kişi şehit düştü (Özalp: 1984, 236; Akbıyık: 2005, 237). Maraş mücadelesi başlamadan önce çevre köylerden gelenlerle birlikte Maraş'ta toplam 12000 (Compton: 2005, 71) ila 14000 (Bağdadlıoğlu, 1942: 115) arasında Ermeni varken çarpışmalardan sonra bu sayının azaldığı görüldü. Savaştan sonra şehirde ne kadar Ermeni kaldığı konusunda kaynaklarda farklı ama birbirine çok da uzak olmayan sayılar verilmektedir. Buna göre; 17 Şubat 1920'de Sivas'tan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen rapora göre; askerî birlikler mal, can ve namus güvenliğini temin etmek üzere çeşitli kilise ve binalarda toplanmış bini silahlı olmak üzere 8500 ve ayrıca Kuvay-ı Milliye tarafından da 450 civarında Ermeni kadın ve çocuğun yani 9000 civarında Ermeni'nin teslim alınmıştır (Osmanlı Belgelerinde Ermeni, 2004: 134; Akbıyık, 1999: 246). Maraş'ta kalan Ermeni sayısının 8000 küsur, (Bağdadlıoğlu, 1942: 115) 1300'ü silahlı olmak üzere 9500, (Kurtaran) 10000 (Hartunian, 1968: 157) ve 9700 (Kerr, 1973: 196) olduğunu ifade edenler de vardır. Amerikan Yardım Kuruluşu (Near East Relief Committee) adına görev yapan Dr. Kerr, yardım dağıtabilmek için Ermenilerin evlerine geçmeden önce toplu olarak buldukları binalarda yaptığı sayımlar sonucunda 9700 sayısına ulaştığını ifade etmektedir. Şehirde kalan Ermenilerin büyük kısmı Fransisken Manastırı'ndaydı. Bunların sayısı 2500–3000 arasındaydı. Beithshalom Yetimhanesi'nden 400 erkek çocuk teslim alınmıştı (Gönen:2005, 218).

Ermenilerin bir kısmının Fransızların arkasına takılarak şehri terk ettiği biliniyordu ve bunların büyük kısmının yolda donarak öldüğü konusunda kaynaklar hemfikir olmakla beraber (Akyüz, 1975: 124)¹ Kurtaran ve

kuzey tarafı kısmen, Belediye Çarşısı ve beş köy tamamen yanmıştı (Akbıyık: 2005, 249; Gönen: 2005, 229). Ayrıca krş. (Osmanlı Belgelerinde Ermeni, 2004: 179).

¹ Soğuk nedeniyle 1000 civarında Ermeni ile çoğu Senegalli 800 civarında Fransız askeri hayatını kaybetti. Bu rakamlar Fransızların Maraş'ta verdikleri ölü ve yaralı sayısının toplamına, Ermenilerin de Maraş'ta verdikleri ölü sayısına yakındır. Maraş'ta çatışmalarda 1200 civarında Fransız askeri ölmüştür. (Gönen:2005, 221–222,

Compton (1922: 71) bu sayıyı giden 5000 kişinin 3000'i olarak verirken Elliott (1978: 63), İslahiye'ye giden 5000 Ermeni'den 3000'nin ulaşmış olabileceği, Hartunian (1968: 149) ise 3000 kişinin gittiği ve bunlardan yarısının öldüğü görüşündedir. Savaşta Ermeni kayıplarını Ermenilerin savaştan evvelki nüfuslarından¹ bile daha fazla gösteren kaynaklar da vardır. Mesela Nansen, (1928: 317) Maraş ve Haçin'de Şubat 1920'de 30000 Ermeni'nin katliama maruz kaldığını iddia eder.

Maraş'ta Asayişin Temin Edilmesi İçin Alınan Tedbirler

Çatışmaların durmasından sonra Maraş'ta önemli bir olay olmadı ve kalan Ermenilerden hiç birinin burnu dahi kanamadı (Akbıyık: 2005, 323).² Bununla beraber Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahattin Bey, 2 Mart 1920'de Harbiye Nezareti'ne bir telgraf çekerek Maraş'ta asayiş ve sükûnetin hâkim olduğunu,³ hatta halkın artık silah taşıma ihtiyacı duymadığını, ancak Fransız ve Ermenilerin İslahiye ve Bahçe'den kuzeye doğru harekete geçip Maraş'a yeniden girmeyi deneme ihtimalleri nedeniyle şehirde asayişin bozulmaması için sıkıyönetim ilan edilmesinin gerekli olduğunu bildirdi (ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 60, Bel. 60–1). Harbiye Nazırı Hurşit Paşa, Kuvay-ı Milliye tarafından Maraş'ta zaten örfi idare ilan edildiği bilgisinin Dâhiliye Nezareti tarafından kendisine verildiğini ve üzücü olaylara meydan verilmemesi açısından bu kararın yerinde olduğunu, hükûmet otoritesinin teminine kadar askerî güçlerle yerel hükûmetin işbirliği yapması gerektiğini ifade ederek sıkı-

236). Ölen Fransız askerlerinin A.B.D.'den gelen gönüllü Ermeniler olduğu konusunda bkz. The 22 Days of Marash, Armenian Review, vol. 31 (April 1979), p.417. Bu konuyla ilgili olarak Amiral Bristol'un hazırladığı rapor ve benzer görüşler için ayrıca bkz.(Özalp: 1984, 255).

¹ Savaş başlamadan önce Maraş'ta ne kadar Ermeni bulunduğu konusunda farklı rakamlar verilmektedir. Buna göre; Hartunian (1968: 123) Maraş'a geri dönen Ermeni sayısının 25000'e ulaştığını söyler. Kurtaran'a göre; savaştan önce Maraş'ta 20000, Ghazarian'a göre 22000 (Elliott, 1978: 68) ve Bağdadlıoğlu (1942: 115)'na göre 14000 Ermeni vardı.

² Buna karşılık Hartunian (1968: 151), anılarının bir yerinde savaş bittikten sonra Maraş'ta 50 Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia etse de eserinin başka bir yerinde de "1920'nin son yedi ayında Maraş'ta kalan 10000 Ermeni gerçek ve belli bir zulüm olmadan rahat yaşadılar." der.(1968: 157). Başka bir Ermeni yazar ise "Fransızların çekilmesinden sonra Türkler Ermenilerin silahlarını aldıktan sonra hepsini kurşuna dizdi" şeklinde çok iddialı bir ifade kullanmaktadır (Heghin, 1976: 164).

³ Amerikan Yardım Komitesi'nde görevli olan Dr. Kerr (1973: 201), Selahattin Bey'in bu telgrafı 16 Şubat'ta çektiğini, hâlbuki o tarihte bütün Ermenilerin kiliselerinden çıkmadıklarını iddia etse de hem kiliselerdeki Ermeniler 16 Şubat'ta silahlarıyla teslim olmuşlardır hem de Osmanlı resmî yazışmalarına göre telgrafın tarihi 2 Mart'tır(Bkz. Aynı belge).

yönetim ilan edilmesiyle ilgili kararı onayladı (ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 60, Bel.60–2) .Sıkıyönetim Komutanlığına Maraş'ta bulunan Süleymanlı Askerlik Şubesi Başkanı Cemil Bey tayin edildi (Özalp: 1984, 236). Öte yandan şehirde savaş suçularının yargılanması için Divan-ı Harbi Örfi kurularak muhakeme edilmek üzere 60 kadar Ermeni'nin tutuklanması, Ermenilerin paniğe kapılmasına sebep oldu.¹ Tutuksuz yargılananlardan biri olan Hartunian (1968: 151) bu konuyu şöyle değerlendirmektedir: “*Maraş'a İngilizlerin gelmesinden kısa bir süre sonra Ermeni Milli Komitesi kuruldu...Bu zaman sürecinde ben ve diğer liderlerle Ermeni ağaları mahkemede yargılanmaya başladık. Hepimiz Ermeni Milli Komitesi'nin üyeliydik ve suçumuz Maraş Harbi'ne sebep olmaktı. Maraş'taki sivil savaştan bizi sorumlu tutuyorlardı. Evet, bu doğrudu, savaşa biz sebep olduk. Bu suçun cezası idamdı. Bazı arkadaşlarımız hemen tutuklanarak hapse atıldı, ben o zaman hapse atılmasam da her günüm korkuyla geçti.*” Amerikalılar araya girince yetkililer onlara, bunun halkın yatıştırılabilmesi için mecburen yapıldığını, kimsenin idam edilmeyeceğini bildirdiler. Gerçekten de savaşa bizzat katıldığı, Müslümanlara karşı farklı noktalarda silah kullandığı herkes tarafından bilinmesine rağmen Setrak Hırlakyan'ın mahkeme tarafından suçsuz bulunarak 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması sonrasında serbest bırakılmasına savaşın izlerini hâlâ yaşayan Müslüman ahali tepki gösterip onun bir üst mahkemede yargılanmasını talep edecektir (Kerr, 1973: 200; Akbıyık, 2005: 247; Gönen, 2005: 228).

16 Şubat 1920'de aralarında Latin Kilisesi Ruhani Reisi adına Rahip Malcano, Ermeni muteberanından Çorbacıyan Karabet, Ermeni Murahhasası Haçador, Ermeni Katolik Murahhasası Avadis Ohannes Muratyan Ferlatyan, Başrahip Kayadikyan gibi isimlerin de bulunduğu bazı Ermeni ileri gelenleri Dâhiliye Nezareti, Patrikhane, İtilaf Devletleri Temsilcilikleri ve Kolordu Komutanlığı'na birer telgraf çekerek “*Fransızların Maraş'a gelir gelmez bazı ev ve kiliseleri işgal ettiklerini, bazı Ermeni gençlerini tehditle silahlandırıp Türklere karşı kışkırttıklarını, Türklere dostane münasebetlere devam edenleri tehdit ettiklerini ve bunlardan bazılarını esir aldıklarını, memleketi ateşe vererek binlerce Ermeni'nin kanına girdiklerini, Fransızlar gittikten sonra can, mal ve namuslarının güvende olduğunu*” bildirdiler. Ermeni ileri gelenle-

¹ Yetişkin, (2004: 75) Divan-ı Harbi Örfi'nin birkaç suçlunun asıldığını belirtmekle beraber bu kişilerin sayısı ve Ermeni mi Türk mü olduğu hakkında ayrıntı vermemektedir. Maraş Protestan Cemaati lideri Hartunian (1968: 121–122), İngiliz işgalinin başlamasıyla sayıları 12 kadar olan Müslüman'ın Hristiyan olduğunu, şehirde Türk Protestan Kilisesi kurulduğunu iddia ederken (Kerr, 1973: 200) bu kişilerden bazılarının Katolik Kilisesi'ne yerleşerek Türklere karşı mukavemet edip yaralandıklarını ve Ermenilerin teslim olmasından sonra da yerel makamlarca tutuklandıklarını, kendilerinden bir daha haber alınmadığını ve idam edildiklerini duyduklarını söylemektedir.

ri 26 Şubat 1920’de de 40–50 kişilik bir grup oluşturarak Maraş Mutasarrıf vekili İrfan Bey’i ziyaret ederek Maraş Müslümanlarından ayrılmak istemediklerini beyan ettiler (ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 55, Bel. 55–1). Ancak Ermenilerin düşmanla işbirliği yapıp Müslüman komşularına top ve kurşun yağdırması, üstelik bunun sonucunda birçok masumun şehit olması Müslümanların bazı Ermenilerden nefret etmeleri sonucunu beraberinde getirdi.¹ Mesela Ziraat Bankası memurlarından Arşadi Efendi ve oğlunun savaş sırasında kurşun atarlardan olması ve bunun yapılan tahkikatla kesinleşmesinden sonra kendisinin Maraş’taki görevine 16 Şubat 1920’de son verilerek Ziraat Nezareti’ne adı geçen kişinin tayininin başka bir yere çıkarılması hususu arz edildi (ATASE, İSH, Kutu 767, Göm. 109, Bel. 109–1).

Fransızların Maraş’a Geri Dönme Çabaları

Fransızların Maraş’tan çekilmesi itibar kaybetmelerine sebep olmuştu (Yavuz, 1994: 58). Üstelik Maraş’ın kurtuluşundan sonra umut ve cesaretleri artan Urfalılarla Antep’lilerin Fransızlara karşı milli galeyanlarının artması ve Fransızların Mersin’e yeni birlikler çıkarmaya başlaması üzerine düşmanın Maraş’a geri gelmesiyle ilgili tereddütler arttı. Zira General Querette giderken geri döneceği hususunda Maraşlıları tehdit etmişti (Gönen: 2005, 230).

Ayrıca Suriye’de Fransızları istemeyen Arapların burada milli bir direniş başlatmaları da Fransızların tekrar gelmesi konusunda Maraş’ta endişe ve huzursuzluğa sebep oldu (ATASE, İSH, Kutu 1320, Göm. 72, Bel. 72–1) Fransızların geri gelme ihtimalleri düşünülerek yeni bir seferberlik ilanı ile ihtiyat subaylarının kumandasında yeni taburlar oluşturuldu. Bu taburlar hem Maraş’ın güvenliği hem de işgalin devam ettiği Adana ve Antep çevresinde görev aldılar (Bağdadlıoğlu, 1942: 113). Fransızların Maraş’a geri gelme teşebbüsleri buranın cemaat liderlerini endişelendirdi. Çünkü Fransız işgali Müslümanlar gibi Ermenilerin de kayıplar yaşamasına sebep olmuştu. Ermeni ileri gelenlerince Antep’teki Ermeni cemaat liderlerine yazıldığı tahmin edilen ve bir nüshası ele geçirilerek tercüme edilen mektuptaki, “...*Fransız kuvve-i askeriyesinin Maraş hükümetini zabt-ı teshir için ...ve silahlı komitelerce yapılan taarruzlar neticesinde şehrimizde mezhepdaşlarımızdan birçok efradın imha ve emlâk-ı mesken ihrâk harabeye mucceb olmuşsa da hükümet-i*

¹ Fransız kamuoyu savaşın sona ermesinden sonra Ermeni askeri kullanılmasının sonuçlarını tartışmış ve bunun Fransız ordusunun yenilgiye uğramasındaki en önemli sebep olduğu sonucuna varmıştır. Nitekim savaşa katılanlardan birinin L’Humanité gazetesinde 5 Octobre 1922 tarihinde yayımlanan demeci şu şekildedir: “Eğer Ermeniler yatıştırılmasaydı Müslüman halkı yok ederlerdi. Kontrol altında tutuldukları zaman bile masum Türkleri haraca kestiler, soydular...”. Ayrıca daha farklı yorumlar için bkz. (Akyüz, 1975: 124).

seniyyenin saffet u hamiyeti sayesinde asayiş-i mahalliye iade olunmuş taraftınızdan buraya göndereceğiniz zevatın müşahadesiyle dahi anlaşılıyor. Şehrimizde bilahare bu misillu ahval-i netice bence mütecevaz-i adiyeye meydan vermemek için orada bulunan Fransız memurin ve kuvve-i askeriyesiyle katiyen ihtilaf etmekten (kaçınarak) ederek herhalde Fransızların orada kıyam etmemelerini şayet bu tarafa gelmek arzularını anlar ise siz bu ahvalin men ve izalesine tedbir-i cedid ittihaz eylemenizi ve yalnızca gerek şehrinizde ve gerek şehrimiz Maraş'ta ba'dehû bâlâda mezkûr ahvalin adem-i vukûuna itina eylemenizi ve icabında her hâlde uhdenizin hükûmet-i mahalliye Müslümanlarıyla ittihad ederek Fransızların Ayntab'tan ricat ettirilmesi için tedbir-i lâzıme ifasıyla itina göstermenizi isteriz.” ifadeleri Maraşlı bazı Ermenilerin ihanetlerinden dolayı pişman olduklarının bir göstergesidir (ATASE, İSH, Kutu 819, Göm. 180, Bel. 180–1, 180–2).

Savaş sonrasında şehirde yaşanan bazı zorluklar Fransızların geri dönme ihtimalinin tartışılmasına yol açtı. Bunlardan biri Maraş'ta kalan Ermenilerin iâşesinin temininde sıkıntılar yaşanmasıydı. Bunu büyük ölçüde karşılayan Amerikan misyonerleri “...kişi başı 5,5 ons pirinç, mercimek ya da kuru fasulye yani günde 1,5 ton pirinç ve 10000 ekmek” dağıtımına uzun süre dayanamayarak iflaslarını açıkladılar (Kerr, 1973: 201–202). İaşe temininde zorluk yaşayan Dâhiliye Nezareti tarafından Fransa nezdinde girişimlerde bulunulması sonucunda Fransızlar birtakım şartlar öne sürerek yardıma bulunabileceklerini ifade etmişlerse de Maraş'taki yerel görevlilerle askerî yetkililer ne olursa olsun Fransızların yeniden Maraş'a girmesine müsaade etmeyeceklerini bildirdiler.¹

Mustafa Kemal Paşa'nın Maraş'ın Kurtuluşundaki Önemi

Mustafa Kemal Paşa da Maraş'ın düşmanı yenip geri çekilmesine nail olmasından sonra bir tebrik mesajı yayımlayarak Maraşlıları kutladı. Paşa aynı zamanda düşmanın geri dönme ihtimaline karşı tedbirler alınması ve düşmana karşı nerelerde zafiyet olabileceğinin tespiti (Zeidner, 2005: 192) konusunda çeşitli emirler verdi. Buna göre; Paşa, İslahiye ve çevresinde kuvvet bulundurmanın önemine dikkat çekerek “*Düşman İslahiye çevresinde mevzilenmeseydi Maraş'a yardım kuvvetleri gönderemeyecek ve bunca kan dökülmeyecekti.*” demiştir. Ayrıca amacını “*İslahiye ve havalisine hâkim olmaktan maksadımız Bahçe-Belpeyker, Belpeyker-Antep arasındaki dağlık mıntıka ile Karasu tarafına doğru kuvvetli bir teşkilat yapmaktır. Böylece İslahiye-Adana,*

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Akbiyık, 1999: 255–259). Fransızlar, Maraşlıların kendilerini kesin bir dille şehre sokmayacaklarını ifade etmelerinin ardından şehirdeki Amerikalılara Ermenilerin iâşesinin karşılanması için 2000 Altın Lira (10000 Dolar) verdi (Kerr, 1973: 212).

Halep ve Maraş arasındaki boğaz ve geçitlere hâkim olarak bu sahada hareket edebilen eşkiya kuvvetlerini tehdit etmek ve garb ve şark muntukalarını müdahalesinde kat' edilebilmesi mümkün olacaktır.” şeklinde özetleyen Mustafa Kemal Paşa, bölgedeki birliklerin üç hat üzerinde konuşlandırılmasını emretti. Buna göre; Birinci Hat olarak Bahçe, Belpeyker (Belpınar) ve Belpeyker'in doğusundaki dağlar, İkinci Hat olarak Gâvur Gölü tarafı, Üçüncü Hat olarak da Maraş tarafındaki boğaz belirlendi. Paşa buranın başına en başarılı askerlerin tâyinini ve boğaz çevresindeki dağlarda da millî teşkilatlar oluşturulmasını emretti. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, daha önce kendisine mektup gönderen Halep Teşkilat-ı Milliye Riyaseti ile Suriye ve Filistin Müdafaa-i Kuvay-i Osmaniye Heyet-i Umumiyesi Riyaseti'ne yazdığı cevaptaki; Fransız ordusuna karşı nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunarak “*Türk ve Arap milletleri arasına girmiş Fransa ve Ermeni işgal kuvvetlerini serîan ber-taraf ederek emin bir surette şerhlerle irtibatı tesis ve tevhid-i harekâtın temini mülahazasıyla harekete başladığımızdan bila-ifade dikkat Halep, Hama bir kontrat-ı ber-vech-i âtî hareketi müreccih görüyoruz. Bu kuvvetleri Hama ve Cebel-i Lazkiye ve İskenderun'a karşı temin etmenizden sonra kısm-ı gelen ile İslahiye ve ikinci derece kuvvetlerle Ayntap, Osmaniye istikametlerinde hareket ile düşmanı Urfa'dan göndermesi pek mühimdir...*” diyerek onlarla düşmana karşı işbirliği yapılmasını temin etti (ATASE, İSH, Kutu 273, Göm. 128, Bel. 128-1, 128-4). Bunun sonucunda Araplar, Camıslı ve Yaslık civarında çatışmaya girdikleri Fransızları yenerek geri püskürttüler (Eyicil, 2004: 946).

Düşmanın geri çekilmesinden sonra Maraş'ta; on makineli tüfek, iki süvari bölüğü ve bir cebel topu vardı. Çevredeki kuvvetler ise şu şekildeydi (ATASE, İSH, Kutu 819, Göm. 205, Bel. 205-1):

Sakçağözü'nde, 600 kişilik Kuvay-ı Milliye bölüğü ve adi bir cebel topu ile dört makineli tüfek; Pazarcık'ta Kılıç Ali kumandasında Belpeyker-Katranlı hattında 200 er, dört makineli tüfek, Sarılar'da bir bölükle iki makineli tüfek. Düşman kuvvetleri ise 800 mevcutlu bir taburla dört makineli tüfek ve Bahçe'de 450 kişilik Ermeni'den oluşmaktaydı. Öte yandan Andırın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi Hacı Bey'in 28 Şubat 1920'de Hariciye Nezareti'ne çektiği “*Maraş'ta Fransızlarla birlikte silaha sarılan Ermenilerin bir kısmı Andırın'a kaçmıştır. Buradaki Ermeniler Müslümanları tahrîke ve zaten kuşatılmış olan nahiyemizin halkını katliama başlamışlardır. Bunun üzerine çıkan çatışmalarda Müslüman ve Hristiyanlardan birkaç kişi ölmüştür...Huzur ve asayîşi ihlalden başka bir mahiyeti olmayan geçici işgallere son verilmesini ve halkın çoğunluğunun hak ve hürriyetlerinin korunmasını temenni eder, bu gibi istenilmeyen durumların ortaya çıkmasını protesto ederiz.*”(Osmanlı belgelerinde Ermenilerin, 2004: 170) şeklindeki telgrafından kırsal kesimlerde Ermenilerin hâlâ mücadele etme gayretinde oldukları anla-

şılmaktaydı. Müslüman ahalinin korku ve endişeye kapılmasına sebep olan bu durum Fransız işgali ihtimalinin de devam ettiğinin göstergesiydi.

Maraş'ta İdari ve Sosyal Düzenlemeler

Hükûmet, 16 Ağustos 1920'de Bakanlar Kurulu kararıyla ölen ya da şehirden ayrılan Ermenilerin gayrimenkullerini idare etmeyi üstlenmişse de (Cumhuriyet Arşivi, Sayı:157, Dosya:135-1, Fon Kodu: 30..18.1.1., Yer No: 1.8..19.) Maraş'ta sükûnetin tam olarak temin edilmesiyle 8 Ekim 1920'den itibaren tehirden sonra iltizama verilmiş olan bağ ve bahçelerden sahibi belli olanların Ermenilere iade edilmesine, Maraş'ın işgali sırasında sahibi kaybolmuş arazilerin hâsılatının muhtaç ailelere verilmesine ve terk edilmiş malların Amerikan Yardım Heyeti'nin de ricasıyla ilgili cemaatlerin idaresine bırakılmasına karar verdi (ATASE, İSH, Kutu 766, Göm. 207, Bel. 207-1).

Savaşta büyük kısmı ve özellikle önemli binaları yanan Maraş'ın yeniden imar edilmesi gerekiyordu ve devletin bu iş için bütçe ayırması mümkün değildi. Şehrin imarı yerel imkânlarla yapılabileceğinden 1921 yılında Maraş'a tayin olunan Komiser Şevket Paşa tüm erkekleri bu amaçla göreve çağırıldı. Özellikle 1921 yılının son dokuz ayında hız kazanan şehrin yeniden imarı faaliyetlerinde Ermeniler de görev aldılar (Hartunian, 1968: 159). Öte yandan Maraş'ta millî mücadele büyük bir zaferle kazanılmışsa da Anadolu'nun önemli bir kısmı hâlâ düşman işgali altındaydı. Ordunun ise silah ve levazımata ihtiyacı vardı. 1921'de Maraş'taki Ermeni zanaatkâr ve sanatkârlar da askerî amaçlar için kullanılmak üzere kaydedildiler (Hartunian, 1968: 158). Bu ihtiyacın karşılanması için 10 Mayıs 1921'de bazı meslek ve zanaat erbabı gayrimüslimin Maraş'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Buna göre; 25 marangoz, 20 bakırcı ve kalaycı, 50 demirci, 10'ar tesviyeci, tüfekçi, dökmeci ve tornacı olmak üzere toplam 125 zanaatkâr Maraş'a gönderildi (ATASE, İSH, Kutu 807, Göm. 184, Bel. 184-1, 184-2). Ancak Fransızlarla Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ermenilerin Maraş dışına gitmeyi tercih etmeleri ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından 8 Mart 1922 tarihinde verilen "*Milel-i Hristiyanîye'den hiçbir neferin hiçbir surette mensup oldukları şube muntikasında istihdam edilmemesi ve hemen muntika haricine sevkleri*"¹ şeklindeki emir sonucunda şehrin ekonomisinde önemli yer tutan sanatkârların da şehirden ayrılması bazı mesleklerde geçici sıkıntılar yaşanmasına² sebep oldu (ATASE, İSH, Kutu 1471, Göm. 59, Bel. 59-5).

¹ Başkumandanlık, Yunan ordusuna son darbeyi indirebilmek için yaptığı hazırlıkları büyük bir gizlilik içerisinde yürütmek istediğinden bu gibi tedbirler almış olabilir.

² Maraş'ta Ermenilerin gitmesinden sonra bakırcılık sanatında yaşanan sıkıntılar hakkında bkz. Nejla Günay, "Maraş'ta Bakırcılık Sanatı ve Ali (Aras) Usta", Milli Folklor, Bahar 2009, S.81, 83-88.

Üçüncü Kolordu Komutanı Selahattin Bey'in yabancıların casuslukla ilgili çalışmalar yapabilecekleri konusundaki endişeleri yersiz değildi. Nitekim Karadeniz Bölgesini işgal eden İngilizler, Ermeni güzel kızları Türk subaylarıyla yakın ilişki kurmaya teşvik ederek Türk ordusu ve çalışmaları hakkında bilgi toplamaya çalışmaktaydı. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Başkan Vekili Ferik Hurşit Paşa, 16 Ocak 1920'de yetkili birimlere yazı yazarak bir Ermeni kızının bir Türk subayından hamile kaldığının belirlendiği, bunun vatanın selametiyle doğrudan doğruya alakalı olduğundan gerekli tedbirlerin bir an önce alınması konusunda uyardı (ATASE, İSH, Kutu 728, Göm. 113, Bel. 113-1). Benzer bir olay 26 Ekim 1921'de Mutasarrıf Refet Bey'in bildirdiğine göre Maraş'ta yaşandı. Antep'ten Maraş'a gönderilen Sivaslı Asna? Adındaki bir Ermeni kızı ve beş arkadaşının İngilizler adına casusluk yaptığı belirlendi (ATASE, İSH, Kutu 1109, Göm. 165, Bel. 165-1).

Fransız işgalinin olduğu bölgelerde de Ermenilerin casusluk yapmalarına rastlanmaktaydı. 2 Ağustos 1921'de Üçüncü Kolordu Kumandanlığı, ilgili makamlara bir emir göndererek Ermenilerin Maraş'tan firar edip Cebel-i Bereket Livası'na geçmelerinin önlenmesini istedi. Dokuzuncu Fırka Kumandanlığı'nı da "*Ermenilerin yazdıkları mektupları Osmaniyeye'ye, Osmaniyeden aldıkları evrakı Maraş'a götürmek suretiyle casusluk yaptıkları belirlenen Örsen Köyü'nden Mehmet ve Kürtüllü Mehmet'in bir-iki gün önce Kürtül'den Örsen'e geçerek aldıkları evrakı düşmana teslim ettikleri...*" bilgisini vererek daha dikkatli olunması konusunda uyardı (ATASE, İSH, Kutu 1324, Göm. 67, Bel. 67-1, 67-3).

24 Mayıs 1921'de Maraş'ta görev yapan askerî ve mülki yetkililer hazırladıkları raporda Maraş'ın durumu ve bunun önemi hakkında ilgili makamlara bilgi vererek şehirdeki asker sayısının azlığına dikkat çekip acilen Maraş ve kazalarında jandarma sayısının artırılmasının gerekli olduğunu bildirerek Maraş'ın hem asker kaçaklarının hem de eşkıyanın barındığı bir yer hâline gelmesi, onların takibinde asker ve jandarmanın azlığı nedeniyle yerli halkın işe karışma ihtimali olması ve bunun da asayişin bozulmasına sebep olacağından duyulan kaygıyı dile getirdiler (ATASE, İSH, Kutu 1321, Göm. 166, Bel. 166-1).

Ermenilerin Maraş'ı Terk Edışı

Amerikan Yardım Cemiyeti Müdürü ve Amerikan Board'ın temsilcisi olan Mr. Sanink'in Ermenilerle gereğinden çok daha fazla ilgilenip Ermenilerin dışarıdaki soydaşlarıyla haberleşmesini temin etmesi, Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'nda Batı Cephesi Savaşları için yapılan askerî hazırlığın Amerikalı misyonerler tarafından düşman devletlere bildirilmesi endişesini doğurdu. Bu durum 27 Mayıs 1921'de Fevkalade Kumandanlığı'na bildirilerek

Amerikalıların sınır dışı edilmesi tavsiye edildi (ATASE, İSH, Kutu 817, Göm. 104, Bel. 104–1).

Amerikalı misyonerler, Müslüman halk tarafından da hoş karşılanmıyordu (Kerr, 1973: 240)¹. Maraş Mutasarrıf Vekili İrfan Bey'in Aksu Köprüsü civarında Amerikalı misyonerlerle fotoğraf çektiğinin duyulması şehirde izdihama sebep olmuş ve eşraf İrfan Bey'in görevden alınmasını istemiş, İrfan Bey ise bunu yalanlamak zorunda kalmıştı (ATASE, İSH, Kutu 821, Göm. 130, Bel. 130–1).² Amerikalılara gösterilen tepki bununla da kalmadı. Amerikalıların “The Young Men’s Christian Association International (Uluslar arası Genç Hristiyanlar Cemiyeti)” adlı bir cemiyet kurup Konya, Antep, Halep ve Maraş gibi vilayetlerde şubeler açması Müslüman ahali tarafından tepkiyle karşılandı ve cemiyetin Maraş şubesinin sorumlusu olan Frank Johnson ve Genel Sekreter James Perry Antep’ten Maraş’a gelirken yolda öldürüldü (Ye-tişkin, 2004: 77). Misyonerlerin Anadolu’ya gelmesinden sonra hem Türklerin hem de Ermenilerin huzurunun bozulduğunu dikkate alan yerel hükümet, Maraş’taki Ermeni cemaat liderleri Ter Haçador Vartabet, Ter Gazaryan ve Hartunyan’ı hükümet binasına çağırarak onlardan bütün Amerikalı misyonerlerle yardım kuruluşu üyeleri olan yabancıların Maraş’tan gitmelerini istediklerini ifade eden bir belgeyi imzalamalarını istedi. Ancak cemâat liderleri başlarına gelen her şeyin sebebinin bu yabancılar olduğunu kabul etmekle beraber onların gitmeleri hâlinde güvende olamayacaklarını düşünerek söz konusu belgeyi imzalamaktan kaçındılar (Hartunian, 1968: 162).

Adana, Antep ve Maraş’ta Fransızların yenilgiye uğrayıp geri çekilmelerinin ardından Ermenilerin büyük kısmı bölgeyi terk etmeye başladı. Özellikle Fransızların ellerindeki hayvan, eşya, demirhane gibi mal ve mülkleri satmaları Ermenilerin telaşlanıp hızla bölgeden kaçmalarına sebep oldu (ATASE, İSH, Kutu 1327, Göm. 87, Bel. 87–1). Fransızlarla 20 Ekim 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransızların bölgeyi Türklere bırakmasıyla Ermenilerin umudu tamamen sona erdi. Öte yandan Ankara

¹ Misyoner Kerr (1973: 240), bu durumu kendilerinin Ermenilere yardım etmesine bağlasa da hem Müslüman halk hem de Ermeniler aralarındaki huzurun bozulmasının temel sebebi olarak onları görüyorlardı. Misyonerlerin faaliyetlerinden dolayı Ermeni toplumunun kendi içinde de parçalanması İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi’ni de rahatsız etmekteydi. Bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyâsi Mücadeleler, Ankara, ASAM, 2000; Nejla Günay, “ Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde Milliyetçilik Duygusunun Oluşmasındaki Rolü”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 40, 2008, 61–68.

² Amerikan misyonerleriyle çekilmiş bir fotoğrafın üzerinde Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey olduğuna dair not bulunmakla beraber adı geçen mutasarrıfın İrfan Bey olduğu ihtimali daha güçlü görünmektedir. Söz konusu fotoğraf için bkz. Ek.

Hükûmeti'nin, önce Anadolu'daki hiç bir okulda herhangi bir dini eğitim yapılamayacağına dair karar vermesi (Kieser, 2005: 705) ve Amerikalıların bölgeden ayrılmasının ardından Adana, Antep ve Maraş'ta yaşayan Ermenilerin göç hareketi daha da hızlandı. Amerikan misyonunda barındırılmakta olan çocuklar, İstanbul'a nakledilme talebinin hükümetçe kabul edilmemesinden sonra dört katile hâlinde Lübnan'a götürülmek üzere yola çıkarıldılar. Amerikan Yardım Heyeti'nin Maraş'tan son olarak 29 Temmuz 1922'de ayrılan üyeleri "Bize şehirde 10'dan daha az Ermeni ailesi kaldığı söylendi" (Kerr, 1973: 254) ifadesini kullanmaktadır.

Hükûmetin Ermeni vatandaşların göç edebilmesi için gerekli olan seyahat iznini vermekte güçlük çıkarması (Hartunian, 1968: 177; Kerr, 1973: 241–242) aslında Ermenilerin başka yerlere gitmesinin istenmediği şeklinde de değerlendirilebilir.

Ermenilerden bazıları Suriye ve Lübnan'a, bir kısmı da yabancı ülkelere göç etti. Bazı Ermeniler de Anadolu'da bağımsız devlet olma umutlarını hâlâ kaybetmeyip Batı Anadolu'yu işgal altında tutan Yunanlıların zafer kazanmasına bel bağlayarak Rumlarla işbirliği yapıp var güçleriyle Yunan ordusuna destek olmak¹ için buraya göç etmeye başladılar. Bu amaçla Maraş'ın yanı sıra Mersin, Beyrut ve hatta İstanbul'dan İzmir'e geçen Ermeniler vardı. Maraş'ın Protestan lideri Papaz Hartunian da İzmir'e gidenlerden biriydi (Hartunian, 1968: 187). Dolayısıyla 1920 yılının yaz aylarında Anadolu'nun güneyinden büyük bir Ermeni göç hareketi başladı. Mersin Limanı bu hareketliğin ana merkezlerinden biri oldu. Zira hem Yunan ordusuna katılmak isteyenlerin hem de İzmir Limanı'ndan Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek isteyenlerin ilk çıkış yeri burasıydı (ATASE, İSH, Kutu 638, Göm. 62, Bel. 62–1; ATASE, İSH, Kutu 639, Göm. 21, Bel. 21–1).

Yunanlılar, kendi işgal bölgelerine göç eden Ermenileri ihtiyaç olduğunu düşündükleri Türk bölgelerinde iskân ettiler. Örneğin Hudut Emniyet Müfettişi'nin 14 Temmuz 1921'de bildirdiğine göre Silivri'ye üç vapur dolusu Rum ve Ermeni iskân edildi (ATASE, İSH, Kutu 1501, Göm. 50, Bel. 50–1). Yunanlılar başlangıçta işgal bölgelerinde Hristiyan nüfus yerleştirmeyi amaçlarken savaşın ilerleyen safhalarında asker ihtiyaçlarının artmasıyla iskân ettikleri kişilere askerliği zorunlu hâle getirdiler. Hatta Yahudilerden de askere gitmemeleri karşılığında altı ay için 1000 Drahma bedel talep ettiler (ATASE, İSH, Kutu 1501, Göm. 56, Bel. 56–1, 56–2).

Ermenilerin Anadolu'dan çıktıkları noktalardan biri de Adana'ya bağlı Karataş idi (ATASE, İSH, Kutu 765, Göm. 194, Bel. 194–1). Adana ve çevre-

¹ 8 Mayıs 1921'de Mersin'de toplanan Ermenilerden bir kısmının Etyalya? Vapurlarına binerek Yunan ordusuna katılmak üzere yola çıktıkları hakkında bkz. ATASE, İSH, Kutu 1251, Göm. 113, Bel. 113–1.

sinden 1921 yılının Ocak ayı içerisinde yaklaşık 36000 Ermeni göç etti (ATASE, İSH, Kutu 630, Göm. 18, Bel. 18–1). Suriye-Halep gibi yakın yerlere gidenler Anadolu'dan otomobilleriyle ayrıldılar.¹ Başka yerlere gitmeleri yasaklanmış olan Ermeniler kılık değiştirerek Maraş'tan ayrıldılar. Mesela, Bilezikçıyanların evinde ikamet eden Fotoğrafçı Ohannes ve dört arkadaşı, Devecili Mahallesi'nden Manok oğlu Ohannes, Kümbet Mahallesi'nden Gürcü oğlu Mihran ve Semerci oğlu Agop ile Kulağı Kurtlu Mahallesi'nden Kasap Minas oğlu Agop bu şekilde Maraş'tan ayrıldılar (ATASE, İSH, Kutu 1325, Göm. 103, Bel. 103–1, 103–2). Maraş'tan ayrılmaya çalışanlar arasında Maraş Ermeni Cemaat liderlerinden Ter Bedrosyan da vardı. Ter Bedrosyan, A. B. D.'ne göç etmek için işlemlerini Halep Amerikan Konsolosu'nun yardımıyla yürütmekteydi (ATASE, İSH, Kutu 1254, Göm. 65, Bel. 65–1).

Divanlı Mahallesi'nden Havin oğlu Magis, Adana veya Halep tarafına kaçmaya çalıştıysa da başarılı olamadı (ATASE, İSH, Kutu 817, Göm. 37, Bel. 37–1). Halep'e göç eden Ermenilerden bir kısmı çeteler oluşturarak Türklere intikam almak istedi. Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin 7 Ocak 1922'de Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre Ermeniler 30 kişilik bir fedai çetesi oluşturarak İstanbul, İzmir gibi yerlerde olay çıkarmanın yanı sıra başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere devlet büyüklerine suikast düzenlemeyi amaçlamaktaydı (ATASE, İSH, Kutu 1543, Göm. 160, Bel. 160–1, 160–2). Ermenilerin asıl hedefi millî hareketi boğmaktı. Maraş Mutasarrıfı Refet Bey, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne, Maraş Ermenilerinden Vartanos ve Minoş adlı kadınlarla Amerikalıların müesseselerinde çalışan Gazil oğlu Serkis'in millî harekete karşı gelmenin yanı sıra Maraş'tan kaçacak olanları evlerinde sakladıkları ve bundan Katolik rahip Ter Manuel'in de haberdar olduğunun ele geçirilen belgelerden anlaşıldığını bildirdi (ATASE, İSH, Kutu 1544, Göm. 43, Bel. 43–1).

Bakanlar Kurulu, göç taleplerinin çokluğunu dikkate alarak 22 Nisan 1922'deki toplantısında Adana ve çevresindeki Hristiyan ahalinin yabancı ülkelere serbestçe seyahat etmesine izin verilmesini kararlaştırdı (ATASE, İSH, Kutu 1542, Göm. 88, Bel. 88–1).

1922 yılına gelindiğinde Maraş'ta bulunan 9700 civarındaki Ermeni, Lübnan, Güney Amerika ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Ermenistan, (Kerr, 1973: 254) Kıbrıs (Yavuz, 1994: 157), Suriye, Balkanlar, Mısır ve Fransa'ya göç etti (Heghin, 1976: 164).

¹ 60 kadar Ermeni ailesinin Antep'ten Suriye'ye otomobilleriyle geçtiği bilgisi için bkz. ATASE, İSH, Kutu 804, Göm. 80, Bel. 80–1; 804, Göm. 81, Bel. 81–1.

Sonuç

Bağımsız devlet kurabilmek için elli yılı aşkın süredir faaliyet gösteren Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesini fırsat bilerek "Kilikya" dedikleri Güney Anadolu'nun bir bölümünü kapsayan bölgenin önce İngiltere, daha sonra da Fransa tarafından işgal edilmesinde büyük rol oynadılar. Müslümanlar Ermenilere işgale karşı birlikte hareket etmeyi teklif ettilerse de olumsuz cevap aldılar. Üstelik Ermeniler, işgal döneminde tehcir nedeniyle nefret ettikleri Müslümanlardan intikam almaya kalkışarak bölgedeki Müslümanlara karşı mezâlim başlattılar. Özellikle Fransızların Maraş'ı işgal ettikten sonra yönetimi ele alıp Müslüman halkın dini duygularını hiçe saymaları Ermenilerin Müslümanlara yönelik tahriklerinin kontrolden çıkmasına sebep oldu.

İşgali kabul etmeyen Türk milleti örgütlenecek direniş hareketi başlattı. Bunun sonucunda Fransız ordusu Ermenilere haber dahi vermeden kaçarcasına Maraş'tan ayrıldı. Savaşın bitmesinden sonra 3000-5000 Ermeni, Fransız ordusunun ardından Maraş'ı terk ederken şehirde 9000-10000 Ermeni kaldı. Türkler, geri kalan bu Ermenilerin güvenliğini sağlayarak iâşelerini temin etmeye çalıştı. Aynı şekilde yaralı oldukları için veya başka sebeplerden dolayı şehirde kalan Fransızların da her türlü ihtiyacı karşılandı.

Maraş'ta savaş bitmişse de çevre illerde işgal devam ettiğinden Maraş için de tehdit devam etmekteydi. Bunu dikkate alan yerel yöneticiler şehirde Mart ayı başlarında sıkıyönetim ilan etti. Ayrıca Maraş'ta bir de savaş suçlularının yargılanması için askeri mahkeme kuruldu. Mahkeme bu suç nedeniyle 60 civarında Ermeni'yi muhakeme etse de hiç birine ağır cezalar vermedi. Aslında savaş suçlusu oldukları aşikâr olan bu kişilerin cezalandırılmamasında şehirde gerginlik çıkmasının istenmemesi ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde düşman işgalinin hâlâ devamının etkili olduğu düşünülebilir.

Bazı Ermeniler, Fransızların kendilerini yüzüstü bırakıp gitmeleri nedeniyle ihanetlerinden dolayı pişmanlık duyduklarını ifade eden dilekçelerini zaman zaman resmi makamlara iletiler. Her şeye rağmen Fransızların tekrar Maraş'a gelme ihtimalini göz ardı etmeyen Mustafa Kemal Paşa, Suriye'de yaşayan Arapları işgale karşı örgütleyerek Fransızların Suriye'de oyalanmalarını temin etti.

Savaş nedeniyle şehir halkının iâşesi güçlüklerle karşılandı, bu konuda bazen çok büyük sıkıntılar yaşandı. Ayrıca savaş sırasında Maraş'ın büyük kısmı yandığından şehirde kapsamlı bir imar hareketi başlatıldı. Bu çalışmalarda Ermenilerden de faydalanıldı.

Fransızlarla 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara İtilafnamesi ile Maraş Türkiye'ye bırakıldı. Öte yandan Ankara hükümetinin 1921 yılı sonlarında Anadolu'da hiçbir okulda dini eğitim verilemeyeceğine dair karar çıkarmasın-

dan sonra Amerikalı misyonerlerin Anadolu'da kalış amaçları ortadan kalktı. Misyonerlerin Türkiye'den ayrılmaya karar vermelerinin ardından Maraş'ta yaşayan Ermeniler de şehri terk etmeye başladılar. Hükümet, ülkeden ayrılmak isteyenlere gerekli izni vermekte zorluk çıkararak Ermenilerin Anadolu'dan ayrılmalarını onaylamak istemedi. Ancak göç taleplerinin fazlalığı ve Ermeni vatandaşların ülkeyi gizlice terk etmeleri sonucunda hükümet gerekli izni vermek zorunda kaldı. Maraş'tan ayrılan Ermenilerden bir kısmı Yunan ordusuna katılmak üzere Batı bölgelerine gitti. Diğerleri ise Amerika Birleşik Devletleri, çeşitli Avrupa ülkeleri, Suriye, Lübnan, Avustralya ve Ermenistan'a göç etmişlerdir. Bu şekilde Maraş'ın sosyal ve demografik yapısı tamamen değişti.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- a) Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Türk İstiklal Harbi (İSH); Kutu 342, Gömlek 63, Fhrist 63-1; Kutu 72, Göm. 149, Fh.149-1; Kutu 22, Göm. 102, Bel. 102-1; Kutu 33, Göm. 159, Bel. 159-1; Kutu 1329, Göm. 39, Bel. 39-1; Kutu 119, Göm. 81, Bel. 81-1; Kutu 57, Göm. 49, Bel. 49-3; Kutu 57, Göm. 60, Bel. 60-1; Kutu 57, Göm. 60, Bel.60-2; Kutu 57, Göm. 55, Bel. 55-1; Kutu 767, Göm. 109, Bel. 109-1; Kutu 1320, Göm. 72, Bel. 72-1; Kutu 819, Göm. 180, Bel. 180-1, 180-2; Kutu 273, Göm. 128, Bel. 128-1, 128-4; Kutu 819, Göm. 205, Bel. 205-1; Kutu 766, Göm. 207, Bel. 207-1; Kutu 807, Göm. 184, Bel. 184-1, 184-2; Kutu 1471, Göm. 59, Bel. 59-5; Kutu 728, Göm. 113, Bel. 113-1; Kutu 1109, Göm. 165, Bel. 165-1; Kutu 1324, Göm. 67, Bel. 67-1, 67-3; Kutu 1321, Göm. 166, Bel. 166-1; Kutu 817, Göm. 104, Bel. 104-1; Kutu 821, Göm. 130, Bel. 130-1; Kutu 1327, Göm. 87, Bel. 87-1; Kutu 638, Göm. 62, Bel. 62-1; Kutu 639, Göm. 21, Bel. 21-1; Kutu 1501, Göm. 50, Bel. 50-1; Kutu 1501, Göm. 56, Bel. 56-1, 56-2; Kutu 765, Göm. 194, Bel. 194-1; Kutu 630, Göm. 18, Bel. 18-1; Kutu 1325, Göm. 103, Bel. 103-1, 103-2; Kutu 817, Göm. 37, Bel. 37-1; Kutu 1254, Göm. 65, Bel. 65-1; Kutu 1542, Göm. 88, Bel. 88-1; Kutu 1543, Göm. 160, Bel. 160-1, 160-2; Kutu 1544, Göm. 43, Bel. 43-1; Kutu 804, Göm. 80, Bel. 80-1; 804, Göm. 81, Bel. 81-1; Kutu 1251, Göm. 113, Bel. 113-1.
- b) CUMHURİYET ARŞİVİ, Sayı:157, Dosya:135-1, Fon Kodu: 30..18.1.1., Yer No: 1.8..19.

Araştırma ve Tetkik Eserler, Anılar ve Yayımlanmış Belgeler

- AKBIYIK, Yaşar (1999): Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi.
- AKYÜZ, Yahya (1975): Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919–1922), Ankara, TTK.
- ALİ SEZAI KURTARAN'IN MİLLİ MÜCADELE İLE İLGİLİ NOTLARI ATATÜRK'ÜN SİRDAŞI KILIÇ ALİ'NİN ANILARI (2008): Der. Hulüsi Turgut, İstanbul, Türkiye İş Bankası yayınları.
- BAĞDADLIOĞLU, Adil (1942): Uzun Oluk (İstiklâl Harbinde Maraş), Bas. Ali Rıza Pişkin, İstanbul, Ülku Basımevi.
- CLAIR, Price (1922): “Present Turkish Rule in Cilicia”, Current History (New York), 16:2, pp. 216–220.
- COMPTON, Major T. E. (1922): The French Campaign of 1920–21 in Cilicia”, Royal United Service Institution, Journal, 67, pp. 68–79.
- ELLIOTT, Mabel E. (Spring 1978): “The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb., 1920”, The Armenian Review, vol.31, 47-69.
- EYİCİL, Ahmet (2004): “I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş savaşı Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi”, Belleten, Cilt LXVII, Aralık 2003, Sayı 250, 911–947.
- GÖNEN, Cengiz (2005): Ulusal Kurtuluş Savaşının İlk Kahramanı, Ankara, Lazer Yay.
- GÜNAY, Nejla (2008): “Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde Milliyetçilik Duygusunun Oluşmasındaki Rolü”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 40, 61–68.
- GÜNAY, Nejla (2009): “Maraş'ta Bakırcılık Sanatı ve Ali (Aras) Usta”, Milli Folklor, S.81, 83–88.
- HARTUNIAN, Abraham H. (1968), Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian, Vartan, Boston: Beacon Press.
- HEGHIN, Mary A. (1976): Olive Trees Grow Again, Altadena, Seekers of Sēkhimm.
- İSTİKLAL SAVAŞINDA MARAŞ (2008): Haz. Yaşar Alparslan-Serdar Yakar, Ukde.
- KERR, Stanley E. (1973), The Lions of Marash: Personal Experiences With American Near East Relief 1919–1922, Albany: State University of New York Press.
- KIESER, Hans Lukas (2005): Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938, İstanbul, İletişim.

- KILIÇ, Davut (2000): Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, ASAM.
- McCARTHY, Justin (2006): Osmanlı'ya Veda, Çev.Mehmet Tuncel, İstanbul, Etkileşim Yay., 2006.
- NANSEN, Fridtjof (1928): Armenia and The Near East, London, George Allen&Unwin Ltd.
- OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ-FRANSIZ İLİŞKİLERİ (1920–1922) (2004): Cilt III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- ÖZALP, Yalçın (1984): Mustafa Kemâl ve Milli Mücadele'nin İlk Zaferi, Ankara, Bemih Ofset.
- ÖZALP, Yalçın (2005): Ermeni İntikâm Alayı Maraş'ta Vesikalar: 1919–1920, Kahramanmaraş, Selçuk Ofset.
- ÖZDEMİR, Hikmet-ÇİÇEK, Kemal-TURAN, Ömer-ÇALIK, Ramazan-HALAÇOĞLU, Yusuf (2004): Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara: TTK Yay.
- SARAL, Ahmet Hulki& SARAL, Tosun (1970): Vatan Nasıl Kurtarıldı, Ankara, Türkiye İş Bankası yay.
- THE 22 DAYS OF MARASH: PAPERS ON THE DEFENSE OF THE CITY AGAINST TURKISH FORCES JAN.-FEB., 1920" (Winter 1977-1978): The Armenian Review, vol.30, 382-397.
- TÜRK İSTİKLÂL HARBİ IVüncü CİLT, GÜNEY CEPHESİ (1966): Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- YAVUZ; Bige (1994): Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919–1922, Ankara, TTK.
- YETİŞKİN, Mehmet (2004): "Ermenilerin Maraş'tan Ayrılmaları, 1920–1922", Atatürk Araştırma Merkezi dergisi, Sayı 58, Cilt XX.
- ZEIDNER, Robert F. (2005): The Tricolor Over the Taurus 1918–1922, Ankara, Turkish Historical Society.

EK:



Sağdan; Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey, Yüzbaşı Yörük Selim, Arslan Bey ve Amerikalı görevliler.

ERMENİLERİN AVRUPA VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE YÜRÜTTÜĞÜ PROPAGANDA FAALİYETLERİ*

Giriş

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin, Anadolu'nun doğusunda, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapması ve buralarda yaşayan Hristiyanların, Kürt ve Çerkezlere karşı korunması hükmü yer aldı.¹Rusya'nın bu antlaşma sonrasında Kafkasya'ya hâkim olması, Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da etkisinin artması İngiltere'yi rahatsız etti. İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz'de dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayestefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılmasıyla Berlin'de yeni bir antlaşma yapılması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi. 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da oturan Ermeniler için İngiltere ile birlikte kararlaştıracağı bir ıslahat yapacaktı. İngiltere de Doğu Anadolu'da bulunan Rus tehdidini önlemek için bu tehlike kalkıncaya kadar Kıbrıs adasına yerleşecekti. Böylece İngiltere, Hindistan'a giden en kısa yolun güvenliğini sağlamış² ve Ermeni ıslahatı konusu artık bir Avrupa meselesi hâline getirilmişti.³ Bu bildiride Ermenilerin Berlin Antlaşması'ndan sonra bağımsız devlet kurma çabalarını artırmalarına paralel olarak Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yürüttükleri propaganda çalışmaları, bu çalışmalarda kimlerden ne şekilde destek gördükleri ve propaganda çalışmalarından beklentileri ele alınacaktır.

* Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, haz. M. Metin Hülagü vd., cilt 3, Kayseri, 2009, ss.351-380.

¹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987, s.199.

² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, cilt VIII, Ankara, TTK Yay., 1983, s.66-72.

³ Avedis K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Massachusetts, Harward University Press, 1965, p. 46; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, TTK Yay., 1985, s.84.

Ermenilerin Propaganda Metotları ve Amaçları

Yabancı basının Ermeni konusuna eğilmesi, Berlin Antlaşması'nda yer alan "Ermeni Islahatı"nı gündeme alarak bunun gerçekleşmesini temin etmek ve hızlandırmak amacına yönelikti. "Times" gazetesi, 26 Nisan 1883 tarihli nüshasında, Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'nın Hâriciye Nazırı Ârifî Paşa'ya yaptığı bir uyarıya geniş yer vererek dikkatlerin bu konu üzerinde toplanmasına sebep oldu. Buna göre Musurus Paşa Hâriciye Nazırı Ârifî Paşaya, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Ermenilerin oturdukları vilayetlerde Kürt ve Çerkeslere karşı korunmalarının Osmanlı hükûmetince garanti edildiği halde bu konuda bugüne kadar hiçbir şey yapılmadığını söylemekteydi. Öte yandan Büyük Devletlerin bu maddeyi biraz da Rusya'nın Asya'da izlediği politikayı engellemek için antlaşmaya eklediklerini söyleyerek Osmanlı hükûmetinin bu konudaki tutumunda bir değişiklik olmazsa konunun yeniden gündeme getirilebileceği uyarısında bulunmaktaydı.¹

Bağımsız devlet kurma hayali taşıyan Ermeniler, Avrupalı büyük devletlerin kendilerine maddi ve manevi destek sağlamasından da cesaret alarak Hınçak (1887), Taşnaksutyun (1890) gibi komitelerde teşkilatlanıp propaganda ve terör cemiyetleri kurdular. Bu cemiyetlerin esas görevi Ermenileri devlete karşı isyana hazırlamaktı. Cemiyetler, propaganda ve terör eylemleriyle; Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine tahrik ederek kendi davalarını kazanıp seçimle iktidara gelen Avrupalı hükûmetlerin dikkatini Anadolu'daki Ermenilerin üzerine çekmeyi ve Büyük Devletlerin Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasını temin etmeyi² ve yabancı basında çarpıcı haberler yayımlatıp Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne güvenin sarsılmasını amaçlamaktaydı.³ Ancak bu şekilde Avrupalıların Ermeni istekleri konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaları söz konusu olabilecekti. Bu amaçla gazetelerde makaleler yayınlanıyor, kitaplar basılıyor ve çekilen telgraflarda verilen yanlış bilgilerle insanlar galeyana getiriliyordu.⁴ Hatta bazı devletlere, mesela İngiltere'ye şikâyetnameler gönderiliyordu.⁵

¹Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), V.cilt, belge numarası 63, s.262.

² Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878–1896*, London, 1993, p.61; Bayram Kodaman, "Abdülhamid ve Paul Terziyan", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, S.37, Ocak-Şubat 2001, s.283.

³Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt II, Ankara, TTK Yay., 1989, belge numarası 313, s.619.

⁴OBE, VII. cilt, belge numarası 3, s.15; belge numarası 35, s.144–147; belge numarası 68, s.255–257.

⁵Mesela, Hagopian'ın 1889 yılında tutuklanmasından sonra konunun İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir White 'a şikâyet edilmesi hakkında bkz. Şimşir, a.g.e, belge numarası 325, s.632.

Ermeniler, yabancı basın yoluyla propaganda yapmalarının yanı sıra bunun için kendi kurdukları gazeteleri de kullanıyorlardı. Mesela “Haissadan” gazetesi, Osmanlı Devleti’nin Ermeniler için vaat ettiği ıslahatların yapılması için kamuoyu oluşturmak ve “Büyük Devletler” nezdinde girişimde bulunmak için kuruldu. Söz konusu gazete, Paris’te Fransızca ve Ermenice olarak 15 günde bir çıkarılmaktaydı.¹

Bulgaristan’a özerklik verilmesi Ermenileri çok etkiledi. Onlar da muhtariyet elde etmek için kendi kurdukları gazete ve dergilerde Osmanlı Devleti’ni kastederek “*karındaşlarımızı katl ve hemşirelerimizi itlaf ediyorlar*” şeklinde haberler yayınladılar. Bu gazetelerin kurulmasının amacı bu tarz yayınlar yaparak Amerika ve Avrupa kamuoyu karşısında Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakmaktı.²

Basın yoluyla dünya kamuoyunu etkilemeye çalışan komitelerin kurduğu sistem şöyle işliyordu: Anadolu’da Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları saldırılar Avrupa’daki gazetelerde hiç yer almıyor ya da kısa ve ayrıntısız anlatılıyor, Müslüman halkın bir bölümünün Ermenilere karşı yaptığı misilleme ve ardından yaşanan üzücü çatışmalarla ilgili ayrıntılar ise geniş bir şekilde yayımlanıyordu.³ Öte yandan Anadolu’da küçük bir olay çıkarılıyor, bunu yerel makamların Ermenileri tutuklaması takip ediyordu. Sonra olay orada bulunan Ermeni din görevlisi tarafından Ermeni Patrikhanesine; konsolos, bağlı olduğu kuruma; misyoner de kendi teşkilatına ve istediği gazete ve sefaletlere bildiriyordu. Bu şekilde konu dünyanın gündemine giriyor ve komiteler amaçlarına ulaşıyordu.⁴

Daily News, 27 Mayıs 1889 tarihli nüshasında Londra Ermeni Yurtseverler Derneği’nin verdiği bilgilere dayanarak bir Ermeni köyünün Türkler tarafından basılmasından sonra bazı Ermenilerin yakıldıkları ve Ermeni kızlarına tecavüz edildiği haberine yer verdi.⁵ Aslında “Daily News” Ermenilerin sesi durumundaydı. Bu gazetenin sahibinin bir akrabasına ait olan “Morning Leder”, “Manchester Guardian” ve “Reuter” Ermenilerin Anadolu’da zulme uğradığı hakkında uydurma haberler yapan diğer basın kuruluşlarıydı.⁶ Bu

¹OBE, V.cilt, 102, s.454.

² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri(1839–1895), C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası:85, Ankara, 2007, s.50.

³BOA, Hariciye Siyâsi Evrakı (HR. SYS), 37/54 (1 Ekim 1896). Ayrıca bkz. Nejla Günay, Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları, İstanbul, IQ Yay., 2007, s.217.

⁴OBE, XI. cilt, belge numarası 34, s.146; Salt, a.g.e, s.63.

⁵OBE, VII. cilt, belge numarası 45, s.184–187.

⁶OBE, XIII. cilt, belge numarası 69, s.276; belge numarası 73, s.305–306; belge numarası 50, s.229–231; belge numarası 39, s.201; belge numarası 68, s.275; belge numarası 58, s.251.

yönde çıkan haberlerin asılsız olduğu sonradan anlaşılrsa da devleti zor duruma düşürmesi üzerine Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler almak zorunda kaldı. Ermenilerle ilgili davaların süratle sonuçlandırılarak kararların gazetelerde ilan edilmesi, Avrupa gazetelerinde çıkan yanlış haberlerin hemen tehzibi ve bazı yerlere telgraf çekerek boş yere ortalığı karıştıranların cezalandırılması, bu tedbirlerdendi.¹

Ermeniler basını taraftar sayılarını artırmak için de kullanıyordu. 10–15 Mayıs 1891 tarihlerinde Haik gazetesinde geçen şu ifadeler bu açıdan oldukça ilginçtir:² “...Avrupa ve Amerikan basını Ermeni sorununu konuşmaktan geri durmuyor. İngiliz Meclisi bütün oturumlarında bu konuyu tartışıyor. Bütün politikalar başımızdaki belalara duydukları yakınlığı bize göstermektedir. Avrupa bir kongreyle bizim sorunumuza koruyuculuk yapıyor. Devletleri, orduları ve donanmaları bizi kurtarmak için bir araya geliyor...”.

Ermeniler izledikleri propaganda metodu sayesinde Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri gibi liberal demokrasinin hâkim olduğu ülkelerin kamuoyunu Ermeniler lehine kazanmayı başardılar. Bu ülkelerdeki Ermeni başarısı sadece demokrasiye bağlanmamalıdır. Adı geçen ülkelerin Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist emellerini³ ve Ermenilere karşı beslenen dinî sempatiyi de göz ardı etmemek gerekir.⁴

Londra’daki “Ermeni Yurtseverler Derneği”nin başkanı olan Hagopyan, İngiltere Dışişleri nezdinde girişimlerde bulunarak Ermeni meselesini gündemde tutmaya çalışmaktaydı. Hagopyan’ın Türkiye Ermenilerini temsil etmediği, İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından İngiltere’ye bildirildiği⁵ hâlde İngiliz hükûmeti onunla yazışmakta ve Hagopyan, Ermenilerin katledildiği yönündeki listeleri mektuplarına ekleyerek Londra basınına dağıtmaktaydı. Times, Daily News, Manchester Guardian gibi gazeteler bu haberlere geniş yer vererek Osmanlı Devleti’nin Ermenileri katlettiğini okuyu-

¹OBE, VII. cilt, belge Numarası, 36.

²BOA. HR. SYS., 60/46 (26 Mayıs 1891). Ayrıca bkz. EK 1.

³Bu emeller için bkz. Mîm Kemâl Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s.47-54; Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması, Ankara, 1986; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, TTK Yay., 1985; Azmi Süslü v.d., Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara, 2001; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmancı, 2.baskı, II. Cilt, İstanbul, e Yay., 1983; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987.

⁴Salt, a.g.e, s.67; Kodaman, a.g.m, s.283.

⁵Şimşir, a.g.e, II. cilt, belge numarası 241, s.502.

cularına duyurmaktaydı.¹Osmanlı Devleti bu asılsız haberleri tekzip ettirse de² Avrupa’da Ermenilerin Osmanlı ülkesinde katledildiklerine inananların sayısının artmasına engel olamayacaktır.

Propaganda çalışmalarında din unsuru ile birlikte Anadolu’da kadın ve çocukların kötü muameleye maruz kaldığı konusu işlenmekteydi. Mesela Amerika Birleşik Devletleri’nde “Women Journal” gazetesinde 1896 tarihinde yayınlanan bir makalede, Maraş’ta yaşayan Ermeni kadın ve çocuklarının Müslümanların saldırısına uğradıkları anlatılıyordu.³

Avrupalı ve Amerikalıların Müslümanlara ve Hristiyanlara karşı yapılan katliam hikâyelerine karşı bakış açıları farklıdır. Hristiyanlar böyle bir musibete kurban oldukları zaman olay başmakalelere mevzu olup “kanlı katil Türklerin” faaliyetlerinin yeni bir örneği olarak gösterilirken masum Müslümanlar kurban oldukları zaman mesele sükûtle geçiştirilmiş veya tahrif olunmuştur. Bu keyfiyet bilhassa İngilizleri Ermenilerin koruyucusu yapan Berlin Antlaşması’ndan beri iyice açığa çıkmıştır.⁴

Ermeniler yabancı ülkelerdeki neşriyatlarını gayet sistemli ve disiplinli olarak yapıyorlardı. Hatta bunun için eski New York Başşehbenderi ve hâlen New York Matbuat Cemiyeti üyesi olan Oskanyan’a, Amerika’da bulunan tüm Ermenilerin temsilcileri tarafından bu yayınların sorumluluğu verildi.⁵Hatta Ermeniler, isteklerini kendi kurdukları gazetelerin yanı sıra Amerikan gazetelerinde de dile getirmek için olağanüstü çaba gösteriyorlar ve bunu kabul eden Amerikan gazetelerine en az 10 bin Ermeni’nin abone olacağını vaat ediyorlardı.⁶ Bu çalışmalar sonucunda Amerikan gazetelerinin birçoğunda ortak noktası Osmanlı Devleti’nin Ermenilere yaptığı baskı ve kötü tutum olmak üzere Avrupa’dan gelen telgraflarla Amerika’da ikamet eden Ermeniler tarafından gönderilen yazılar yayınlanmaya başladı. Gönderilen yazılarda Ermenilerin Hristiyan oldukları için bu baskılara maruz kaldıkları vurgusu özellikle dikkat çekiciydi.⁷ Avrupa ve Amerikan basınının oluşturduğu kamu-

¹OBE, V.cilt, belge numarası 69, s.294–296; belge numarası 70, s.297; belge numarası 95, s.396–397; belge numarası 97, s.411.

²OBE, V.cilt, belge numarası 64, s.271–272; belge numarası 66, s.276–281; belge numarası 68, s.284–285; belge numarası 86, s.368.

³ BOA. Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT. MHM), 715/8 (1312 M 03/). Gazete bu haberinde kendi isteğiyle bir Müslüman’a kaçıp onunla evlenen ve ihtidâ eden bir Ermeni kızının hikâyesini “*Ermeni kızlar zorla Müslüman yapılıyor!*” şeklinde işlemiştir. Bkz. Ek 2.

⁴ Ernest Jackh, Yükselen Hilâl Bir Milletlin Yeniden Doğuşu Türkiye’nin Dünü, Bugünü, Yarını, çev. Perihan Kuturman, 1999, Temel Yay., İstanbul, s.72.

⁵ Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.55.

⁶ Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.58-59.

⁷ Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.131.

oyu İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya gibi bazı devletlerin dikkatlerini sürekli olarak Osmanlı Devleti üzerinde tutmalarına sebep oluyordu.¹

Amerika'daki Ermeni basın, bir taraftan Anadolu dışındaki Ermenilere ve Amerikalılara Anadolu'daki Ermenilerin çektiği acıları anlatırken bir taraftan da Anadolu'daki Ermenileri, izleyecekleri yol konusunda yönlendiriyordu. Ermeni isteklerinin Amerika'daki propagandasını yapan en önemli gazete "Haik" idi. Bu gazete, hem Anadolu'da olup bitenleri okuyucularına kendi gözüyle aktarıyor hem de Ermenileri nasıl davranmaları gerektiği konusunda yönlendiriyordu. Şöyle ki 1 Temmuz 1891 tarihli "Haik" gazetesinde yayınlanan "Ermeni Milletinin Ordu Gücü" adlı yazıda Ermeniler isyana ve Osmanlı Devleti ile mücadele etmeye çağrılıyor ve bunun için şu planın uygulanacağı duyuruluyordu:²

"A- Millet in maddi ve manevi gücü üzerinde yoğunlaşarak planlı programlı bir biçim vermek,

B- Millet in zayıflayan güçlerini, özellikle askerî ruhunu uyandırmak ve işlemek. 1891 yılı bitmeden millet "Merkez Komitesi"nin kendini birinci şıkka vakfettiğini görecek.

Aynı zamanda ikinci şıkkin gerçekleşebilmesi için askeri eğitimi işleyen resimli bir kitap hazırlanacak...Bir amacımız var. Ermeni milletinin varlığını koruyup kollamak! Bunun için iki araç var: Evrim ya da devrim. Evrim Ermenistan hedefini izler, devrim 'Hınçak'ın hedefine odaklanır. İki temel yapı da zorunludur..."

"Haik"te 9 Mayıs 1891 tarihinde V. F.Bahlan imzasıyla "M.S.G.W.Benjamin'e Cevap" başlığı ile yayınlanan yazıda, Ermenilerin Türk baskısı altında çektiği acılar uzun ve detaylı olarak anlatıldıktan sonra Hristiyan Avrupa'ya "Hristiyan dünya ayağa kalkmalı, Türk'ü devirmeli, dünyanın her yanındaki Ermeniler bir araya toplanmalı, Ermenistan yaylasına tekrar yerleştirilmeli ve onlara bağımsızlık sorununu çözme fırsatı sunulmalıdır." çağrısı yapılmaktaydı.³

Haik gazetesini çıkaranlar Ermeni haklarını en iyi savunacak kişinin Patrik İzmirliyan olduğuna inandıklarından onun görevde kalması için kampanya düzenliyor ve İzmirliyan'ı doktrine bağlı kalması konusunda uyardı da ihmal etmiyorlardı. Öte yandan gazete Zeytunla ilgili olarak okuyucularına şu bilgileri veriyordu: "Zeytun'daki isyanın nasıl sonuçlanacağı tam olarak bilinmese de bu Ermenistan'ın dertli yüreği için bir tesellidir. Başka her yerde milletler Müslümanlarla birleşerek Ermenileri öldürmeye çalışırken yalnız

¹ Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914), Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2001, s.22–23.

² BOA.HR.SYS., 61/4 (16 Temmuz 1891).

³ Aynı belge.

Zeytin buna direnebildi. Zeytinlular sadece Türk halkıyla değil aynı zamanda düzenli orduyla da savaşılabildi. Top, tüfek ve yedek kuvvetlerle kaleyi tutabildi. Bu, Ermeni özerkliğinin bir başlangıcıdır. Çünkü Büyük Ermenistan, Rusya'ya eklenmeyle büyümüş ve güzelleşmiş olacaktır. Ermeni milletinin temelini Kilikya'da aramak ve güçlendirmek gerekir.”¹

1895–1896 yıllarında Haik'te “Yazıklar Olsun” başlığıyla yayınlanan yazı dizisinde okuyuculara verilen mesajlar şu şekildeydi:² “75 bin Ermeni iki aylık sürede öldürülmüştür. Bu korkunç katliamda, bunlar sadece başlangıç olarak Sason'da öldürülmüşlerdir. Sonuç olarak büyük rakamlarla sonuçlanan kayıp sonraki ilkbahara kadar 300 bin rakamına ulaşacaktı. Gözü yaşlı binlerce evli kadın, kız kardeş ve anne vardır. Geride kalanların çoğunun evi yoktur. Onlar şimdi dağlarda ve ormanın içlerinde başıboş dolaşıyorlar. Avrupa kan içinde bulunan Ermenistan'ın iniltisini duymazlıktan geliyor. On binlerce masumun kanları içinde, Boğaz'da sağ kalanların üzerinde oturan ‘Canavar’a karşı yapılan hiçbir şey kâr etmiyor.” Bazen Anadolu'daki yandaşları veya muhabirlerinden gelen katliam rakamları o kadar abartılı olabiliyordu ki bunlara Haik gazetesini çıkaranlar bile inanmıyorlardı.³

“Haik” Osmanlı Devleti'nin iç işlerini de yakından takip ediyordu. Abdülhamit'e karşı başlatılan Jön-Türk hareketi ve askerî okul öğrencilerinin bu harekete katılmaları büyük bir sevinçle okurlara duyuruluyordu. Ayrıca Ermeniler devlete vergi vermemeleri konusunda teşvik ediliyordu.⁴

Haik 7 Mayıs 1896'da Anadolu'daki Ermenilere “Her zaman katliam ve zulme maruz kalan Ermenilerin başka yerlere göç etmek yerine kalıp mücadele etmeleri gerektiği” çağrısında bulunuyor ve “Hınçak komitesinin isyan eden Ermenilere yardım ettiğini” bildiriyordu.⁵

Almanya'da yayınlanan gazetelerde de Anadolu'da Hristiyanların çektiği acılara ayrıntılı olarak yer verilerek Ermenilere acıyan bir kamuoyu oluşturuluyordu. Mesela 1 Kasım 1895 tarihli tüm Alman gazetelerinde (Voss,

¹ BOA. HR.SYS, 65/30, 10 Mart 1896. EK 3.

² Aynı belge. Haik'te yer alan katliam ve saldırı haberleri bu belgenin bir çok bölümünde geçmektedir. Mesela 1895 yılı sonlarında Kürt aşiretlerinin Diyarbakır'da hem Müslümanları hem de Ermenileri öldürdükleri, Kürtlerin cami çıkışında Hristiyanlara saldırıp 2500 kişiyi öldürdükleri; İstanbul'dan alınan emir ile 9 Aralık 1895 tarihinde Sivas'ta 1500 Ermeni'nin öldürüldüğü, 1895 yılı sonları itibarı ile 100 bin Ermeni'nin öldürüldüğü, 500 bin Ermeni'nin evsiz kaldığı iddiaları için bkz. Aynı belge.

³ 1 Mayıs 1896 tarihli Haik gazetesinde yer alan haber “Ayıntab'tan alınan bir genelge ölü sayısını 200 bin olarak veriyor, başka bir vilayetten 150 bin kişinin şehit edildiği haberleri geliyor, ancak bu rakamların doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Haik” şeklindeydi. Bkz. BOA. HR. SYS., 65/49 (7 Mayıs 1896).

⁴ Aynı belge.

⁵ BOA.HR.SYS., 65/49 (7 Mayıs 1896).

Köln, Frankfurt, Croix, Berliner Tageblatt, Allgemeine Zeitung) Wolff ajansı-na dayanarak Ermeni Patriğinin Hristiyan cemaatinin himayesini elde etmek için yaptığı müracaatları duyururken Reuter ajansına dayanarak da “*Bitlis’teki son kargaşa sırasında 800 Ermeni öldürüldü. Türklerin pek kayda değer kaybı yok. Trabzon’dan gelen bir habere göre aralarında bir kilise mensubunun da bulunduğu üç önde gelen Ermeni, olaylarda yer aldıkları gerekçesiyle kestirmeden mahkûm oldular. Devletin onları kurşuna dizdirme niyeti vardı. Bu haber İstanbul’da büyük bir infiale yol açtı.*” şeklinde haber geçti.¹ Aynı gün Köln gazetesinde, Daily News gazetesinde yer alan bir habere dayanarak pek yakında Arabistan’da bir isyanın olacağı ve tüm Hristiyanların öldürüleceği haberi yer alırken Frankfurt gazetesinde de İstanbul muhabirinden gelen şu haber yayınlandı:²

“...Herkes giderek şuna inanıyor ki Ermeni olayları 50 yıl önce ilan edilen eski ferman ve hatlara dayanan söz vermelerle bitirilmeyecek. Hâla devamlı işkence yapılıyor, Ermeniler geceleyin ortadan kaldırılıyor, söylentisi aralıksız sürüp gitmektedir. Elleri ayakları bağlanmış çok sayıda cesedin Marmara kıyılarında bulunduğu anlatılmaktadır. Bu cesetlerin fotoğraflarının çekildiği gibi şeyler de söylenmektedir.”³

Özellikle 1896 yılının başlarında Avrupalıları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtan yazıların iyice artması üzerine Osmanlı Dışişleri, bazı ülkelerin Dışişleri nezdinde harekete geçerek Ermeni kışkırtıcılarının, Anadolu’da yeni karışıklıklar çıkartmaya yönelik basın aracılığıyla yaptıkları propaganda çalışmalarının engellenmesini istedi.⁴ Ancak bir sonuç alamadı.

19 Aralık 1895 tarihinde Frankfurt gazetesinde yayınlanan ve Osmanlı Devleti’nin Berlin Büyükelçisince yalanlanan bir başka haber de şu şekildeydi:⁵ “‘Daily News’ gazetesi Padişahın yakında tahttan indirileceğini şimdiden duyurdu...Altı vilayetteki Ermenilere yönelik katliamın bir programa göre ve sıkı bir düzenle sahneye konduğuna ilişkin her gün yeni kanıtlar ortaya çıkıyor. Bu yüzdendir ki yöneticiler olaylara hiçbir zaman vaktinde müdahale etmediler ve suçluları hiçbir zaman cezalandırmadılar. Büyük Devletler Babıali’nin suçluları cezalandırmasını ve Ermenilere yönelik canavarlıklara son vermesini istedilerse de Türkiye yararsız zorluklar çıkarıyor”.

Avrupa basınında Osmanlı Devleti’ni suçlamaya yönelik yazılar 1896 yılında iyice arttı. Mesela Almanya’da yayınlanan tüm gazetelerde Osmanlı

¹ BOA. HR.SYS., 65/30 (3 Ekim 1896).

² Aynı belge.

³ Muhabirin İstanbul’dan haber geçerken gördüklerini değil de duyduklarını yazması manidardır.

⁴ BOA. HR.SYS., 37/9 (6 Haziran 1896).

⁵ BOA. HR. SYS., 36/24 (30 Aralık 1895).

Ermenilerini konu alan yazılarda Anadolu’da yaşanan olaylar çarpıtılarak verilmekteydi. Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası’na, han bekçilerine, savunmasız insanlara karşı yapılan saldırılarla ilgili haberler kısaca geçiştirilirken Müslüman halkın bir bölümünce Ermenilere karşı yapılan misillemeler ayrıntılı ve geniş bir şekilde yayınlanmaktaydı. Küçük olaylar abartılarak yayınlanabildiği gibi bazen de tamamen uydurma haberler yayınlanıyor ve Osmanlı Hariciyesince tektip ediliyordu. Avusturya’da yayınlanan “Pester Lloyd” gazetesinde 27 Şubat 1895 tarihinde yayımlanan uydurma bir haber şu şekildeydi:¹ “*Ramazan dolayısıyla Hristiyanlara karşı kutsal cihadı bildirmek üzere İstanbul’daki birçok camiin kapısına duvar ilanları asılmıştır. Çok sayıda softa yakalanarak taşraya gönderilmiştir. Balat semtinde bir Rum kilisesi yağmalanmıştır.*” Bu durum, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki imajını o kadar çok etkilemeye başlamıştı ki Osmanlı Hariciyesi 27–28 Ağustos 1896 tarihlerinde “Gazete de L’Allemaque du Nord” gazetesinde, olayların gerçek seyrini konu alan bir yazı yayımlattı.² Öte yandan Osmanlı Devleti, aleyhinde yayınlanan olumsuz yazıların etkilerini giderebilmek için bir telgraf şirketi aracılığıyla Ermeni komitelerinin yaptıklarını Avrupa ve Amerikan gazetelerinde yayımlatma ihtiyacı duydu.³

Anadolu’da Ermenilerin öldürüldüğü yönünde haberler verilmesi sıradan bir uygulama hâline geldi. Osmanlı topraklarında kayda değer hiçbir olayın yaşanmadığı 1898 yılında Frankfurt’ta çıkan gazetelerde Maraş’ta Ermenilere katliam yapıldığı haberlerinin çıkması üzerine Tevfik Paşa Mahmut Nedim Bey’den bu haberleri tektip etmesini istedi.⁴

Propaganda Çalışmalarında Misyonerlerin Rolü

Ermeniler arasında çalışma yapan Protestan misyonerler de genel merkezlerinin tam bir onayı olmamakla birlikte Ermeni siyasî davasına katıldılar. Ermeni siyasî ve dinî önderlerini yetiştirmek amacıyla Amerika’daki merkezlerine taşıdıkları Ermeni gençler buradaki ihtilalci derneklerin doğal üyesi oldular. Önceden Anadolu’da bulunmuş Protestan misyonerlerin Amerika’da yaydıkları Ermeni sempatisi sayesinde bu ihtilalci dernek ve partilerin çok büyük maddî imkânlar elde ettikleri aşîkârdır.⁵ Amerika’ya göç eden Ermeniler, Amerikalı misyonerlerin Ermeni davasına hizmet etmemeleri durumunda

¹ BOA. HR.SYS., 189/1 (6 Mart 1895). Ayrıca bkz. EK 4.

² BOA. HR.SYS., 37/54 (15 Ekim 1896).

³ Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.205-208.

⁴ BOA. HR. SYS., 194/12 (29 Ağustos 1898).

⁵ Kemal Çiçek, “Amerika’da Türk Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti”, Ermeni Araştırmaları, ASAM, sayı 20-21, 2006.

Ermeniler üzerinde nüfuzlarının olamayacağı tehdidinde bulunuyorlardı.¹ Bunun sonucunda Osmanlı ülkesinde yaşayan misyonerlerin çoğu, iç ve dış basın birer muhabiri ve Ermenilerin haklarını savunan, onların politik temsilcileriymiş gibi davranıyorlardı. Güya Ermeni haklarının korunması için çalışan Harput'taki Amerikan misyonerlerinden Barton'un, "Herald" gazetesinde, Türklerin Anadolu'daki yanlış hareketlerini anlatan yazısı yayımlandı.²

Misyonerler, Avrupa ve Amerika'daki gazetelerde yayınlanmak üzere Ermeni amaçlarına hizmet eden makaleler yazıyorlardı. Misyonerler bazen de Anadolu Ermenilerini konu alan kitaplar yayınlıyorlardı. Misyonerlerin gerek gazetelere gönderdikleri makalelerde gerek yayınladıkları kitaplarda Osmanlı Devleti aleyhine bir tutum takınmaları Babiali'de üzüntüyle karşılanmaktaydı. Misyonerlerin şüpheli davranışlarının, zaman zaman Osmanlı hükûmeti tarafından soruşturulmak istenmesi de Avrupa basınının şiddetli tepkisine sebep oluyordu. 1895 yılında, Maraş'taki Amerikan misyonerlerinin Ermenilere silah tedarik ettiğinden şüphelenen Osmanlı Devleti, konuyu soruşturmak isteyince "Press" ve "Extraplatt" gazetelerinin "Osmanlı ülkesinde misyonerler zor durumda" şeklindeki haberleriyle karşılaştı.³ Washington Sefiri Mavroyani, 16 Ocak 1896'da Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya yalan haberlerle dolu Haik gazetesinin Amerika Birleşik Devletleri'nin her bölgesinde yayımlandığını ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne düşman bir kamuoyu oluşturduğunu bildirince Tevfik Paşa, kendisinden bu gazetede çıkan haberlerin tekdiz edilmesini istedi.⁴

Washington Büyükelçisi Mavroyani Bey, Osmanlı topraklarındaki misyonerler ve onların Amerika Birleşik Devletleri'ndeki destekçilerinin Ermeni ayaklanmalarından sorumlu olduğunu, bu tür kışkırtmaların Türk-Amerikan ilişkilerini tehlikeye attığını ve Amerikan basınında "kötü Türk" imgesi yarattığını, benzeri eğilimlerin sürmesi durumunda misilleme yapılacağını açıkladı.

¹ Mesela Amerika'nın Massasuchets eyaletinde görev yapan Ermeni Misyoner Hitckokh, ...? adlı gazetede Ermenilere hitaben Ermenice yazdığı makalede bu konuyu gündeme getirmişti. Rahip Hitckokh, Ermenice yayınladığı küçük bir risalede de şunları ifade etmiştir: "*Biliyorum serbest olmak istersiniz. Ermenilerle meskûn vilayâtın kendi mülkünüz olmasını arzu edersiniz. Milletiniz maarifte ilerledikçe ve memalik-i sairede daha ziyade nail-i hürriyet oldukça ta'diyât-ı hâzıramın te'siratını bi-t-tab' daha ziyade his eylersiniz. Diğer bil-cümle misyonerler gibi burasını bende tasdik eylerim...*" Bkz. BOA. A.MKT. MHM., 715/8 (1312 M 03/). Ayrıca bkz EK 5ab.

²BOA, HR. SYS. 73/79 (28 Mart 1896).

³BOA, Y. A. HUS. 322/109 (29 9 1312 / 26 Mart 1895). Ayrıca bkz. Günay, a.g.e, s.218.

⁴ BOA. HR. SYS., 65/30 (10Mart 1896).

dı.¹ Mavroyani Bey daha sonra Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Richard Olney'e 11 Nisan 1896'da gönderdiği notada " ...*Babialı bilir ki Türkiye'ye karşı Birleşik Devletler'deki hincin nedeni ülkemizde yaşayan Amerikan misyonerlerinin, Ermeni olaylarıyla ilgili olarak bizim kanunlarımıza muhalif olarak hazırladıkları raporların Amerikan gazetelerinde yayınlanmasıdır. Hem Amerikalı hem de İngiliz misyonerlerinin konuyla ilgili olarak yazdığı raporlar elimizdedir ve herkesin inanacağı kadar çok ve kapsamlıdır.*"² demiştir. Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa bu konuyla ilgili olarak Washington Sefiri Mavroyani Bey aracılığıyla Amerika Dışişleri Bakanlığı'na 25 Nisan 1896 tarihinde bir nota daha verdi.³

Propaganda çalışmaları yapılırken Anadolu'dan Amerika'ya göç etmiş olan Ermenilerden de yararlanılmaktaydı. Kiliselerde yapılan ayinlerde bu kişiler Osmanlı topraklarında kendilerine yapılan kötü muamelelerden bahsederek kendilerine ve Anadolu'da yaşayan Ermenilere acınmasını ve yardım kampanyaları düzenlenmesini sağlıyordu. Bu amaç doğrultusunda Ekim 1889'da Amerika Ermenilerinden yaklaşık 200 kişinin katılımıyla düzenlenen bir toplantıda Osmanlı memurlarının Ermenilere yaptıkları kötü muameleler uzun uzun anlatıldı. Ermeni Patrikhanesini temsilen toplantıya katılan Rahip Osep Efendi de yaptığı konuşma ile Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yaptığı kötü muameleleri anlattı. Toplantı sonunda Anadolu Ermenileri için bir yardım defteri açıldı.⁴ Avrupa'da Ermeniler için düzenlenen yardım kampanyalarında aynı taktik izleniyor ve bütün bu çalışmalar Marsilya'da bulunan ve Ermeniyanya gazetesini çıkaran Portakalyan tarafından organize ediliyordu.⁵

Ermeni komiteleri bütün bu propaganda çalışmalarını yetersiz bulmuş olmalı ki yaklaşık 1000 Ermeni'nin Avrupa'nın büyük şehirlerine uğrayıp Osmanlı topraklarına gitme eylemi yaparak Büyük Devletlerin Ermeni istekleri konusuna dikkatini çekmeyi tasarladılar.⁶

Ermeniler, propaganda ve yardım toplama faaliyetlerini bir arada yürütüyorlardı. Bunun için miting düzenlemek de başvurulan yollardandı. Anadolu'da katliama uğradığı ilan edilen Ermeniler için Amerikan ve Avrupa gazeteleri aracılığı ile yardım kampanyaları düzenleniyor, yardımların nasıl dağıtıldığı konusundaki bilgiler kamuoyuna yine bu gazeteler aracılığı ile veriliyordu. Gazetelerde sürekli olarak Anadolu Ermenilerinin çektiği acıların anlatılması nedeniyle teşvik ve tahrik edilmiş olan Amerika'daki Ermeniler hatta

¹ Nurşen Mazıcı, ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921, İstanbul, Pozitif Yay., 2005, s.27.

² BOA. HR. SYS., 65/46 (25 Nisan 1896).

³ BOA. HR. SYS., 65/48(5 Mayıs 1896). Bkz. EK 6ab.

⁴ Osmanlı Belgelerinde..., s.28-29.

⁵ Osmanlı Belgelerinde, C.I, s.30-31.

⁶ Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.224.

Amerikalılar bu mitinglere katılıp yardım kampanyalarına destek oluyorlardı. Boston'da 1894 yılının Kasım ayında Amis Unis de l'Armenia Cemiyeti tarafından düzenlenen mitingde etkiyi artırmak için misyonerlerin gönderdiği iddia edilen imzasız mektuplar okunmuştu.¹Bu mitingler bazen de Ermeniler ve Amerikalılar tarafından beraberce organize ediliyordu.² Hatta resmî kurumlarla da işbirliği yapıyorlardı. Mesela Amerika Kızılhaç Başkanı Miss Barton, muhtaç durumda olan Ermeniler için Boston, Chicago ve New York'ta mitingler düzenlemek suretiyle yardım kampanyası başlattı. Miss Barton 1896 yılı İlkbaharında düzenlediği yardım kampanyasında basının yardımını almıştı.³

Miss. Barton, toplanan yardımların Anadolu Ermenilerine ulaştırılması için bir savaş gemisi tahsis edilmesi konusunda Amerikan Kongresi'ne başvurdu.⁴Anadolu'da bulunan Amerikalı misyonerler, Christian Herald gazetesinin teşvikiyle Ermenilere para dağıtmak ve söz konusu yardımları ulaştırmak amacıyla Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Erzincan, Mardin ve Gerek'te yardım komisyonları kurdu. Ayrıca yakın bir zamanda Bitlis, Antep, Urfa ve Sivas'ta da yardım komisyonları kurulması planlandı. Böylece Amerikalı misyonerlerin Ermeniler üzerindeki etkinlik ve nüfuzunun artırılması planlanmaktaydı.⁵

Avrupa ve Amerikan basınında Ermenilerin açlıktan öldüğü haberlerinin çok sık yer almasından dolayı İngiliz sömürgelerinden olan Kanada Parlamentosu, bütün Hristiyan devletleri Anadolu Ermenileri için yardım kampanyası yapmaya davet etme kararı aldı.⁶ Öte yandan Anadolu'da isyan hâlinde olan Ermenilere silah alınması için Kafkas Ermenilerinin yardım kampanyası düzenledikleri "Berliner Tageblatt" gazetesinden öğrenilmektedir.⁷

Yayınlanan Kitaplar

Ermeniler, Ermeni devleti kurabilmek için Ermeni milliyetçiliğinin canlı tutulmasının önemini biliyorlardı. Bunu hem yurt dışında hem de Anadolu'da yaşayan Ermeni halk için uygulamak mecburiyetinde olduklarından Anadolu'da yapılan isyanlarda yaşanan kahramanlık hikâyelerini kaleme alıyorlardı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni bağımsızlık hareketini desteklemek amacıyla çeşitli kitaplar yazıldı. Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı is-

¹ Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.110-111. Ayrıca bkz. a.g.e, s.161-163.

² Osmanlı Belgelerinde..., C.I, s.202.

³ BOA. HR.SYS., 74/5 (7 Mayıs 1896).

⁴ Osmanlı Belgelerinde..., C.II, s.11-12.

⁵ Osmanlı Belgelerinde..., C.II, s.21-22.

⁶ BOA. HR.SYS., 74/3 (25 Nisan 1896).

⁷ BOA.HR.SYS., 36/67, (25 Mart 1896).

yanlarla ünlü olan Zeytun Ermenileri, Ermeniler arasında kahraman olarak kabul görüyordu. Bu yüzden Zeytun'u konu alan kitaplar da yazılmaktaydı. Bunlardan biri de 1884'te, Hagop Allahverdiyan tarafından kaleme alınmış olan "*Ulriya gam Zeytun: Lernayin Avan i Gilikya(Ulriya yahut Zeytun: Kilikya'da Dağlık Bir Köy)*" adlı eserdir. Bu eser 1887 yılında İzmirliants ödülünü almıştır.¹

1895–1896 Zeytun İsyanı'nı planlayan ve isyana önderlik eden "Aghassi" Fransa'ya döndükten sonra Zeytun isyanı sırasında yaşadıklarını yazarak "*Zeytun*" adı ile yayınladı. Osmanlı hükûmeti Anadolu Ermenilerinin bu risaleyi okumaları durumunda onlar üzerinde nasıl bir etki yaratacağını tahmin ederek söz konusu yazının Osmanlı topraklarına girişini yasakladı.² Aghassi'nin anıları "*Zeitoun- Depuis Les Origines Jusqu'a L'Insurrection de 1895*" adıyla 1897 yılında Paris'te basıldı. Aynı konuda yazılmış bir başka eser, 1934 yılında yayımlanmış olan Krikor Kalutsyan'ın "*Maraş gam Kermanig yev Heros Zeytun(Maraş veya Kermanig ve Kahraman Zeytun)*" adlı eserdir.³

Haik gazetesinin yazarlarından biri olan Dr. Rahip Gabrielyan, bir taraftan Filedelfiya'da "*Ermeniler veya Ararat Ahalisi*" diye yazdığı kitapta, Osmanlıların Ermenilere karşı zulmettiklerini, Kürt ve Çerkezleri korumak suretiyle Ermenilerin sorunlarına ilgi göstermediklerini ifade ederken⁴ diğer taraftan da "Haik gazetesinde yayımlanan yazılarında Müslüman bir devletten Hristiyanlara iyi davranmasını beklememek gerektiğini ileri sürerek ihtilal fikrini öğütlemekteydi.⁵

1895 yılında diğer bir kitap Frederick Davis Greene adlı bir Amerikan misyoneri tarafından yazıldı. Daha önce Anadolu'da dört yıl görev yapmış olan Greene kitabına "*Osmanlı Devleti'nde Ermeni Buhranı ve 1894 Katliamı*" adını verdi. Bu kitapta Anadolu'dan gelen imzasız mektuplar yayınlanarak Müslümanların Ermenileri katlettiği anlatılmaktaydı.⁶

Amerika'da 1896 yılında üç kitap daha basıldı. Amerikalı misyonerler tarafından yayınlanan bu kitaplarda Türk düşmanlığı aşılarmaktaydı, daha da önemlisi, bu kitaplar daha sonra yapılan çalışmalarda temel kaynak olarak kullanıldı. Bu kitaplar; Rahip Edwin M. Bliss, "*The Armenian Attrocities*",

¹Kevork Pamukçyan, Biyografileriyle Ermeniler, yayına haz. Osman Köker, İstanbul, Aras Yay., 2003, s.16; Günay, a.g.e, s.220-221.

²BOA. A.MKT.MHM., 541/9 (1315 S 11/12 Temmuz 1897).

³Pamukçyan, a.g.e, s.260.

⁴OBE, XIII. cilt, belge numarası 33, s.100.

⁵OBE, XIII. cilt, belge numarası 43, s.207.

⁶Haluk Selvi, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri (1892–1896)", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, III. cilt, Ankara, ASAM, 2003, s.33.

A.W.Williams, “*Bleeding Armenia*”, Frederic Davis Greene, “*Armenian Massacres or The Sword of Muhammed*” dir.¹ 1896 yılında basıldığı “Haik” gazetesini tarafından halka duyurulan diğer kitaplar ise; V.S. Charmetemps’in Paris’te basılan “*Bleeding Armenia (Ermeni Ölüm Listeleri)*”, Kont L. Romanovsky’nin önsözüyle Rusça yazılan ve Diltey’in makaleleriyle Gladstone’un nutkunu da ihtiva eden “*Ermeni Sorunu*” ve Mac Cole’un yazdığı “*Ermenistan Konusunda İngiltere’nin Sorumluluğu*” dur.²

Avrupa ve Amerika’da Anadolu Ermenileri ile İlgili Olarak Yayınlanan Bazı Haberlerin Uydurma Olduğu Yönünde Görüşler

Ermeni komiteleri her isyanı, bu isyandan hemen sonra Avrupalıların müdahalede bulunacakları propagandasıyla çıkarmışlar ve böylece taraftar bulmuşlardır. Bu propagandaya komitecilerden bazıları da inanmış, mesela Osmanlı Bankası’nın işgali olayında saatlerce İngiliz donanmasının gelişini gözleyen komiteci Armen Aknemi donanmanın gelmemesi üzerine kaderine küserek intihar etmiştir.³

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı’nı izlemek üzere İngiliz hükûmeti tarafından Türkiye’ye gönderilen Charles Boswell Norman, savaşla ilgili anılarını yazdı ve bu anılar 1878 yılında Cassell Yayınevi tarafından yayımlandı. Normann, daha sonra Anadolu’da gördüğü Ermeni olaylarıyla ilgili olarak hazırladığı raporunda şu ifadelerle yer vermiştir:⁴ “...Şimdiye kadar olayları sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz dostlarının heyecan çılgınlıklarıyla süslediği şekilleriyle duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliam, yağma ve kadınlara tecavüz hikayelerini bıncaya kadar duyduk, fakat bunların hiç biri bir tek Avrupalı görgü tanığı tarafından doğrulanmadığı gibi İngiltere de Anadolu’daki olayların, farkında olmadan desteklediği yaygın bir anarşist hareketin doğrudan sonucu olduğunu henüz fark etmiş değildir.”. Normann raporunun başka bir bölümünde de şunları söylemektedir:⁵ “Ermenilerin bir masumiyet modeli ve Türklerin de her türlü zulümle dolu bir canavar olduğunu kanıtlamak amacıyla o kadar çok şey yazıldı ki barış, hakikat ve adalet uğruna, Ermeni isyancıların gerçek amaçlarını ve özgürlüklerini elde etmek için kullanacakları yöntemleri anlatmak gerekli olmaktadır...Sason

¹Jeremy Salt, “A Precarious Symbiosis: Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century”, *International Journal of Turkish Studies*, Winter 1985-1986, Vol.3, No:2, p.62; Selvi, a.g.m, s.33.

²BOA, HR. SYS. 65/49 (7 Mayıs 1896).

³Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, y.y, 1982, s.23.

⁴Yavuz Ercan, “Ermenilerin Maskesi Düşüyor” , *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, S.37, Ocak-Şubat 2001, s.525.

⁵Ercan, ag.m, s.525.

halkı da 1894 sonbaharında Hınçak ve Troşak gazetelerindeki kışkırtıcı yazılar yüzünden ayaklanmaya teşvik edilmişlerdi... ”.

Yalnız Avrupa veya Amerika'daki gazeteler değil Türkiye'ye gönderilmiş görevlilerden de Ermeni konusu hakkında tarafsız tespitler yapanlar vardı. Bunlardan biri de 1896 Van İsyanı hakkında rapor hazırlayan İngiliz Konsolosu Williams'tır. Williams, Mavi Kitap'ta yayınlanan raporunda Ermeniler hakkında şu görüşlere yer vermiştir:¹ “*Gazetelerde yayınlanan Ermeni sorunu konusundaki yazılar doğru değildir. Bunlara ait yazılanların hepsi yalandır...Türkler, Anadolu'daki halkların, yalnız İslamların değil öteki ırkların da en iyisidirler. Rus ve Avrupa gazetelerinin yaptıkları suçlamalara asla layık değildirler... ”*

Sonuç

Yabancı gazetelerde yayınlanan Anadolu Ermenileri ile ilgili haberlerde hep Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından zulme uğratıldıkları ve katledildikleri okuyuculara bildiriliyordu. Bu haberler somut bilgilere değil de duyumlara dayanıyordu. Duyumlar ve tahminler doğrultusunda hükümler veriliyordu. Son derece abartılı katliam haberleri ve katledilenlerin sayıları hakkında verilen bilgiler bu haberleri yaymak amacıyla kurulmuş bazı Ermeni gazetelerinin (mesela Haik) yöneticilerini bile şaşırtıyordu.

Yardım kampanyaları gazeteler aracılığı ile yapılıyordu.

Gazetelerde Osmanlı Devleti'nin olay çıkaran Müslümanları engellemediği ve suçluların cezalandırılmadığı iddiaları sık sık gündeme getirilmekteydi.

Ermeni isteklerinin yurt dışında taraftar bulabilmesi için Ermeni Patrikhanesi'nin girişimleriyle Anadolu'dan Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiş olan Ermeniler kullanılmaktaydı.

Ermeniler yaptıkları yayınlarda Hristiyan olmalarını öne çıkararak bu dine mensup olanları kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Aynı şekilde savunmasız kadın ve çocuklara baskı yapıldığı konusu işlenerek insanların acıma duyguları harekete geçirilmek isteniyordu.

Ermeni komiteleri, misyonerleri kendi amaçlarına hizmet etmedikleri takdirde Ermeniler üzerinde nüfuzlarının azalacağı konusunda tehdit ettiler. Misyonerler de bu amaca hizmet ederek nüfuz alanlarını genişlettiler.

Ermeniler, Ermeni amaçlarını işleyen gazetelere abone olunacağı vaa-dinde bulunarak yabancı basın üzerinde ekonomik baskı kurdular.

¹ Ercan, a.g.m, s.530.

Ermeni meselesi ile ilgili olarak Avrupa ve Amerika'da anlatılanlardan hiç biri tarafsız görgü tanığı ya da belgeye dayanmamaktadır. Bu bilgiler Ermeniler ya da kendi ülkelerinin menfaatleri doğrultusunda hareket eden Büyük Devletlerin Anadolu'daki temsilcileri tarafından ortaya atılmıştır.

Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 1878 yılından sonra oluşturulan kamuoyu bugün hâla varlığını korumakta ve Ermeni amaçlarına hizmet etmeye devam etmektedir. Bazı yabancı ülkelerin parlamentolarında Ermeni iddialarının (soykırım iddialarının) kabul edilmesi de geçmişten bugüne kadar yürütülen propaganda çalışmalarının bir başka sonucudur.

EKLER:

Vai Papayan
Ms. 988/57

Extrait du journal arménien Haik
(Vois le numéro 10 du 15 Mai 1891)

Nous grondons contre les Sultans, contre les Monks Pays, contre les ennemis du dehors, mais nous ne songeons pas, hélas! que le plus terrible des ennemis: l'envie arménienne se trouve chez nous. C'est elle qui, autrefois, dévrait notre trône, c'est elle encore qui le détruirait dans l'avenir. Nos vices nous rendent faibles, empêchent la concentration de nos efforts, font avorter les entreprises utiles et ne permettent pas de défendre plus efficacement la cause arménienne.....

La presse européenne et américaine ne cesseraient de parler de la question arménienne; le parlement britannique la discuterait dans toutes ses séances; tous les politiques nous témoigneraient leur sympathie pour nos malheurs; l'Europe convoquerait un congrès pour notre question; les armées et les flottes des puissances s'uniraient pour nos intérêts et pourtant nous ne serions jamais libres d'une espérance réelle et durable si nous restons toujours

EK 1: Haik Gazetesi'nin taraftar sayısını artırmak için Avrupa ve Amerikalıların kendilerine verdiği desteği anlatan uzun yazının bir bölümü (HR. SYS. 60/46).

Հ Ա Յ Ք

Հ Ա Ն Դ Ե Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԼՂԱՔՐՎԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐՎԱԿԱՆ

HAIK

AN ARMENIAN JOURNAL

Edited by M. S. Gabriel, M. D., 202 West, 23rd St., New York, N. Y. Vol. VI, 1896.

ԲՈՒՆԵԳՐՎՈՒԹԻՒՆ

Խորագրական Ռշմարք.— 1895-1896 Ա. ւա՛դ.— Նամակ Ձեյթունէն.— Նամակք Կ. Պոլսէ.— Նամակք Հայտրեակ գաւառներէ.— Այս թերթի յաղողութեամբ զարտեղիք.— Նոր Ռրատարակութիւններ.— Ձեյթունի մասին ճեղագրութիւնք.— Այլիսոյք:

ԽՈՐԳՐՎԱԿԱՆ ՆՇԱՐԿՐ

ԱՄԵՆ Ս. ԻԶՄԻՐԼԵՆԸ Հոյրն պատրիարքական ներկայ անկեանք պատասխանատուութիւններն կրելու կարող անձնաւորութիւնն է: Հետախոհ, արի և հաստատակամ, առանց ծայրայեղ և յախուած յանդգնութեան, առանց սարսափարտ զրոյնողութեան և զուռուցութեան: Ուրախ և քիչ քիչ պիտի պաշտօնանկ անելու զուսուրբներն վրեպեցան: Անհուն աղէտից մէջ ընկղմած Ազգին մեծազպն միութարութիւնն է՛ նա, և փոփարելի է որ մնայ ի զանուն և շարունակէ նահատակ ժողովրդի իրաւունքն անկուն և անվեհեր արութեամբ Գոտադպել: Այս բոլոր արհաւիրքէն յետոյ Գրան Հետ հաշտուելու

փորձն, զոր ամանք մտածեր են, ինքնամտանութեան տխմար փորձ կը լինի:

* *

Ձե՛ցթՈՒՆ է այն յուսաւոր կեան Հայտաստեի ղէպ ուր զարձած է ամբողջ ազգին յուսաւայլ անհոտրին: Թէ ի՛նչ պիտի լինի քովոյ զաւառին այս շահատակութեան ելքն, այն յայտնի չէ, բայց եղածն իսկ Հայութեան վշտահար օրսին մեծ սիրտանք է: Անկն ուրիշ տեղ մահմետական ցեղերն սրացած ջարդ ու փշուր արին Հայ ժողովուրդն, ու միայն Ձեյթունի զաւառն եկաւ ուր Հայք ջարդ ու փշուր արին ոչ զթուրք խուժանն՝ այլ կոտորաւոր զօրքն ու տախն ամբոյն, թրնդանօթներն և 1,500 հրացաններն հանդերձ ուղղեմթերօք: Մեր Ռուբինեան զօրութեան նշույն է որ անշէջ կը մնայ ի Ձեյթունի: Երանի՛ թէ գրամի, խորհրդի և աւաճարութեան իւզն առաւարէն մտակարարուէր այդ պլլլայցող փառացն Հայութեան, որպէս զի չչիլանի, այլ անկող անի և նորագեալ Հայ ինքնօրինութեան մի սիկրան լինի: Քանի որ Մեծ Հայք այնքան ամայացաւ և Ռուսիոյ կրքուելու վճիռն պիտի ընդունի, Հայ ազգութեան խարխիւն ի կիւլիկա ողէտք է փնտակ և ամբացանել:

EK 3: Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler tarafından çıkarılan "Haik" gazetesi (HR.SYS. 65/30).

Sublime Porte

Ministère des Affaires Étrangères

Bureau de la Correspondance Chiffée

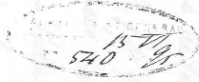
Télégramme

de S. E. Khalil Bey.

à S. E. Said Pacha.

N. C. N. S. 108.

Vienne, le 28 Février 1895.



D'après un télégramme de Belgrade publié dans le « Pester Lloyd » d'hier matin un placard aurait été affiché aux portes de plusieurs mosquées de Constantinople pour proclamer à l'occasion du ramazan la guerre sainte contre les chrétiens. — Plusieurs Softas auraient été arrêtés et envoyés en province. — Dans le quartier de Balata une église Grecque aurait été pillée. —

EK 4: Avusturya'da yayınlanan "Pester Lloyd" gazetesine yer alan Osmanlı Devleti ile ilgili uydurma haber (HR.SYS. 189/1).

صحة ما ذكره من غير شك

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
أجمعين
أما بعد

2

مدرسة علمية كبرى
اريفاره كانهما ساسا سوسنة انى امرى مسيونرى كصفونك اميدك ستميلك احنولك واسطرسه اتصاليه مفسه ايه بيجلكنه وان بونوم اتر اولده
اورتوزك سوسنه نيم قوزدم سز اولوكى سبانه اريفاره نعيم اصيلده فطربا ايشو ماروشى سكرلك واريفاره مسيونر لربه اميدك عكس اولوكى اولوك
نقصده بونولك اورنومده ك نكودلرين عاكسه ايه جيلوك عطف ميسونر خيزلى طرزنده نوزنده جيفاره ميسونر وارن سوزله لوبانكي سيز طرزنده وچله
اوروشى نكصان حانك دورمانه دوزان عتازده تديرچ اولاده مقالارن بولايه كونه بونولك جيلوه نكصان حانك هارك ايسنوم سفاره سيشه سنده
اهم اولده لا سسوم ما ينجي و بوز سبانه ايرج اولورن قزنده ايه نكصان حانك بولايه نكصان حانك ايردزم حنولك اولور

صحة ما ذكره
نعم
I

EK 5a: Ermenilerin, Amerikan misyonerlerinin amaçlarına yardım etmemeleri hâlinde Anadolu Ermenileri üzerinde nüfuz kuramayacaklarına dair tehditleri (A.MKT.MHM. 715/8).

LEGATION IMPERIALE DE TURQUIE.

Washington le 5 Mai 1896.
(1896)

No. Gl. 8689.

No. Spl. 242.

Objet.

Suite. - Brochures attaquant le
Gouvernement Impérial. -
1913. 2. -

Monsieur le Ministre,

~~1896~~
242

Par mes rapports N^o 8421/198

et N^o 8456/294 des 11 et 25 Avril 96, respectivement,

j'ai eu l'honneur de transmettre à Votre Excellence

La Excellence

Tevfik Pacha

Ministre des Affaires Étrangères de la Haute Impériale le Sultan
Constantinople.

EK 6a: Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'na verdiği nota(HR.SYS. 65/48).

Surveys again, the same to be done, to
improve the one to be done with regard
to the same place, to

Vita Gallia.

Le plus grand des plus grands.

Herzog

EK 6b

AMERİKAN MİSYONERLERİNE ANADOLU HALKININ TEPKİSİ VE BUNUN OSMANLI-AMERİKAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ilk ilişkisi Amerikalı tüccarlar vasıtasıyla kuruldu. 1797 yılında, Amerikan bayrağı taşıyan ilk Amerikan gemisi İzmir'e geldi. O yıllarda iki devlet arasında henüz bir ticaret anlaşması veya resmî bir ilişki olmadığından ilk Amerikan gemileri, Türkiye'de İngiliz Levant Company gemilerine tanınan haklardan ve ayrıcalıklardan yararlandılar. Sanki İngiliz gemileriymiş gibi kabul edildiler. Bunun sonucunda hiçbir güçlükle karşılaşmadıkları gibi İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu tarafından korundular.¹ Bundan sonra birçok Amerikan gemisi İzmir Limanı'na geldi ve İngiliz gemilerine verilen ayrıcalıklardan ve kapitülasyonlardan yararlanarak İzmir'de ticaret şirketleri kurmaya başladı. Bunların sayısı 1824 yılında dörde çıktı.² Daha sonra Osmanlı ülkesine gelen konsolos ve diplomatlar, ikili ilişkilerin artmasını sağladı.³

İki devlet arasındaki ticarî ilişkilerin iyice artmasıyla 1830 yılında, iki devlet arasında ilk ticaret antlaşması imzalandı ve bunu 1862 yılında imzalanan diğer ticaret antlaşması izledi. 1830 yılında yapılan ticaret antlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne en ayrıcalıklı devlet statüsü tanındı ve tüm imtiyazlardan yararlanma imkânı tanındı. Öte yandan, antlaşmanın üçüncü maddesiyle Amerika Birleşik Devletleri'ne, Osmanlı Devleti'nin hiçbir müdahalesi olmadan her milletten ve dinden simsar kullanabilme hakkının verilmesiyle, bu devlet, Osmanlı Ermenilerine ve Rumlarına yakınlaşma fırsatını

* Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt: 1, sayı: 2, Yaz 2008, ss.107–120.

¹ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1985, s.80.

² Şimşir, a.g.b, s.80.

³ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, Ocak Yay., 1993, s.120.

elde etti.¹ Giderek Amerika'dan alınan ve Amerika'ya satılan mallar çeşitlendi. Amerikan –Türk ticaret hacmi arttı. Bu çeşitlenmeye ve büyümeye göre Amerikalılarla iş yapan Türkiye Ermenilerinin sayısı da durmadan arttı. Türkiye'de, Amerikan tüccarlarla çalışan oldukça geniş bir Ermeni aracı, komisyoncu, toptancı, perakendeci, simsar zümresi doğdu. Bu zümre, zamanla zenginleşerek Amerikan tüccarlarının kazancından daha fazla pay almaya başladı.² İki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin hızlı gelişmesi ve yapılan ticarî anlaşmalar sonucu, 1876 yılında, ABD ile ticaret, hacmi bakımından dördüncü sırada yer alıyordu.³

Amerikalıların Ermenilere yakınlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Ermenileri himaye etmeye, hatta kendi vatandaşlığına çekmeye başladı.⁴ XIX. yüzyıl ortalarına doğru, İstanbul, İzmir gibi ticaret merkezlerinde 100–200 kişilik Amerikan kolonileri oluştu. Bu kolonilerin içinde yer alan Ermeniler birer ikişer, Amerikan vatandaşlığına geçti.⁵ ABD, vatandaşı olan tüccarlara ayrıcalıklı ticaret yapma hakkı veren “Berat(Protégé)” adı verilen bir belgeyi konsolosları aracılığıyla Osmanlı vatandaşı olan Ermenilere dağıtmaya başladı. Böylece Ermeniler devlete ödemeleri gereken vergiyi ödemekten kurtuldular. Osmanlı hükûmeti Amerika Birleşik Devletleri'ni uyararak Ermenilere berat belgesi dağıtılmamasını istedi.⁶

1870'li yılların sonundan itibaren Amerikalı misyonerlerin teşvikiyle, özellikle Doğu Anadolu'daki köylerde yaşayan sıradan halk, bu ülkeye göç etmeye başladı. Osmanlı hükûmeti bu konuda tedbirler alsa da Osmanlı Ermenilerinin Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmelerini engelleyemedi.⁷ Göç eden Ermenilerin sayısı yıllar içinde arttı. Amerikan resmî göç kayıtlarına göre 1874'te sadece sekiz Ermeni Amerika Birleşik Devletleri'ne giriş yapmışken bu sayı 1881'de 20'ye, 1890'da 2000'e yükseldi. Her ne kadar, 1892'den itibaren Osmanlı Devleti'nin göçü engelleme yönündeki çabaları nedeniyle 1892–1900 döneminde göçte bir yavaşlama görüldüyse de, yolculuk fiyatlarının düşmesi ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu engellerin kaldırılmasıyla XX. yüzyılın ilk yıllarında, Ermeni göçünde büyük patlama yaşandı. Göç edenlerin sayısı 1900'de 3962

¹Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, TTK Yay., 1991, s.1–14.

²Şimşir, *Ermeni Propagandasının Amerika*, s.82.

³İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, sayı 14, 1981, s.87.

⁴Armaoğlu, a.g.e, s.17–19.

⁵Şimşir, a.g.b, s.82.

⁶Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, İmge Yay., 2001, s.227.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadoludan Amerikaya Ermeni Göçü(1834-1915)*, İstanbul, IQ Yay., 2007.

yaşandı. Göç edenlerin sayısı 1900’de 3962 iken, 1909’da 7794’e ve 1913’te 24220’ye çıktı. Böylece 1834–1914 arasında göç eden Ermenilerin toplam sayısı 66000’i aştı.¹

Protestan misyonerler Amerika Birleşik Devletleri(ABD), Almanya ve İngiltere tarafından yönlendiriliyorlardı. Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti’ne ilk gelişleri, 1810’da Boston’da kurulan “American Board of Commisioners for Foreign Missions” adlı misyoner örgütünün, 1819 yılında, Osmanlı topraklarını programına alması ile oldu.² Bunun sonucunda, 1820’lerden itibaren Amerikalı misyonerler, akın akın Osmanlı topraklarına gelmeye başladılar ve ilk merkezlerini İzmir’de açtılar.³

Ermenilerin Protestanlıkla ilk temasları 1821 yılında Amerikan Misyonerler Kurulu’na bağlı rahip Parsons ile gerçekleşmiş ve Ermeniler arasında Protestanlık yayılmaya başlamıştı. Daha sonra misyoner Dwight, Ermenice öğrendi ve Ermeni tarihi ile ilgili araştırmalar yaparak Ermeniler konusunda uzmanlaştı. Boston’a gönderdiği raporda, Ermenilerin ilerlemeye açık bir millet olduğunu, Ermeni gençler için okul açılması ve ders kitapları hazırlanması gerektiğini yazdı. Misyonerlerin Ermenilere yönelmesinin sebepleri arasında, Osmanlı Devleti’nin halkın eğitim ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması, Ermeni sınıfları arasında yaşanan problemler ve misyonerlerin Ermeni kilisesi ile doğrudan çatışmaya girmemesi de vardı.⁴

Öte yandan, 1850 yılında Osmanlı Protestanlarına “millet” statüsünün verilmesi⁵ ve Osmanlı Devleti’nin o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu’daki misyoner faaliyetlerinin artmasına sebep oldu. Amerikalı misyonerler, önce eğitim, sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar.⁶ Protestan Ermeniler, kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulduklarından, Protestan okullarına duyulan talep arttı.⁷ “American Board of

¹Erhan, *Türk-Amerikan...*, s.305.

² Hale Şıvgın, *19.Yüzyılda Gaziantep*, Ankara, 1997, s.74.

³Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul, Aktüel, 2004, s.59–60.

⁴Dilşen İnce Erdoğan, “XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike:Misyonerler”, *Türk Yurdu*, cilt 26, sayı 225, Mayıs 2006, s.69.

⁵Gülnihal Bozkurt, “Alman-İngiliz ve Siyâsi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu(1839-1914)”, Ankara, TTK Yay., 1996, s.178.

⁶Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, sayı 3, 1992, s.3.

⁷Bazı Ermenilerin Protestanlık mezhebine geçmeye başlamaları Ermeniler arasında huzursuzluk yaşanmasına sebep oldu. Ermeni Cemaati, mezhep değiştiren Ermenilere iyi gözle bakmıyordu. Mezhep değiştirmelerin önüne geçmek için çeşitli tedbirler

Commissioners for Foreign Missions” da bu durumdan faydalanmak üzere Anadolu’ya yönelik girişimlerini artırdı.¹ Bunu başarabilmek için Anadolu’ya gönderilen Amerikan misyonerlerinin sayısı artırıldı. Anadolu’da 1836 yılında 41 misyoner görev yaparken 1836-1844 arasında 54 misyonerin daha görevlendirilmesiyle bu sayı 95’e yükseldi. Anadolu’daki Amerikalı misyonerlerin sayısı 1875’te 137’ye, 1890’da 177’ye 1913’te 209’a yükseldi.²

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması’ndan sonra Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti’ne karşı tutumu değişti. Bundan sonra her şeye rağmen yaşatılması gereken hasta adam gitmiş, yerine paylaşılacak mirası öne çıkmış “ölümcül bir hasta adam” gelmişti. Dolayısıyla Anadolu’da görev yapan Amerikalı misyonerler için de yeni bir dönem başlamaktaydı. Amerikan misyoneri Trowbridge, 1872 yılında kaleme aldığı bir raporunda şunları söylemektedir: “*Osmanlı İmparatorluğu’nun korunması uzun süredir Avrupa’daki genel barış için zorunlu sayılmıştır. İmparatorluğun dağılmasını önlemek için büyük fedakârlıklara katlanılmıştır. Bununla birlikte, tamamen kokuşmuş bir yönetimi veya halkı uzun süre muhafaza etmek imkânsızdır. Dolayısıyla Türk İmparatorluğunun ahlaki reformasyonu Avrupa’nın ortak çıkarları yönünden büyük önem taşımaktadır. Böyle bir reformasyonun gerçekleştirilebilmesi mümkün görünmektedir; ülkenin sözde Hristiyan toplumlarında bunun için bir temel vardır. Türkiye’nin tüm nüfusunun yaklaşık yarısı Rum, Ermeni ve Bulgarlardan oluşmaktadır. Amerikalılar ve diğer misyonerler bu toplumlar içinde uzun süredir çalışmaktadırlar ve özellikle Ermeniler arasında başarılı olmuşlardır. Yukarıda belirtilen doğrultuda operasyonlarını genişletmeyi önermektedirler ve bunu yaparken de Amerika’dakiler kadar İngiltere’deki dostlarının işbirliğine güvenmektedirler.*”³

Bundan sonra tüm okullarında verdikleri eğitimle bir taraftan Ermeni milli bilincinin oluşmasına katkıda bulunan misyonerler bir taraftan da bağımsız bir devlet olmalarına inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa kamuoyuna aktardılar.⁴

alıyorlardı. Hatta zaman zaman bu konudaki şikâyetlerini Osmanlı makamlarına iletiyorlardı. Bkz. BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi (DH. MUI.), 6-2/22, (1328 B 27 / 3 Ağustos 1910).

¹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s.15.

² Çağrı Erhan, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *The United States and the Middle East: Cultural Encounters*, Yale University Press, 2001, p.317.

³ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.89-90.

⁴ Nejla Günay, *Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, İstanbul, IQ Yay., 2007, s.192-193.

Anadolu’da, bu sebeplerin tesiriyle özellikle 1890’lı yıllarda Ermeni isyanları çıktı. O zamana kadar genelde huzurlu bir hayata alışık olan Anadolu insanı*, bu acıların müsebbibi olarak gördüğü kişilere, hatta kurumlara karşı öfke duymaya başladı. Olayların şiddetinin artması, halkın tepkisini çeken bazı kurumların tahrip edilmesine sebep oldu. Bu çalışmada Anadolu halkının muhatap olduğu misyonerlik faaliyetlerine karşı tepkisi ele alınarak bu tepkinin sonuçlarının Türk-Amerikan ilişkilerini nasıl etkilediği incelenecektir.

Anadolu’da Amerikan Misyonerlerine Gösterilen Tepkiler

1890’lı yıllarda Doğu ve İç Anadolu’da bulunan Amerikan misyoner okullarının sayısı arttı. Buna paralel olarak Ermeni milliyetçi hareketlerinin de artması, bu okulların öğrencileri ve mezunlarının Ermeni milliyetçileriyle bağlantılı olduklarının belirlenmesi hem yerli halkın hem de Osmanlı hükûmetinin bu okullara bakış açısını değiştirdi. Merzifon Amerikan Koleji’nde çalışan iki Ermeni öğretmen Ermeni milliyetçilerine yardım ettikleri gerekçesiyle 1893 yılında tutuklandı. Aynı zamanda kolej binasına zarar verilmesi Amerika Birleşik Devletlerinin tepki göstermesine sebep oldu. Osmanlı hükûmeti, bu tepkiyi azaltmak için Merzifon Koleji’ne verilen zararı tazmin ederek 500 Osmanlı Lirası ödedi. Öte yandan Sivas Amerikan Konsolosu Jewett ve İstanbul elçiliği sekreteri Newsberry’nin kefil olmasıyla tutuklu iki Ermeni öğretmeni serbest bıraktı.¹

Misyonerlere karşı halkın tepki göstermesiyle ilgili diğer bir haber Bitlis’ten geldi. Bitlis’teki Amerikan misyonerleri Şubat 1895’te, İngiltere Konsolosu aracılığıyla, Amerika Birleşik Devletleri elçisi Terrell’e hayatlarının tehlikede olduğunu bildirdiler. Misyonerlere göre, Sason olaylarından kendilerini sorumlu tutan Müslümanlar, her an bir saldırıda bulunabilirlerdi.² Bunun arkasından Beyrut’taki Amerikan Konsolosu Gibson, Maraş, Haçin, Antep ve Urfa’da bazı Amerikan vatandaşlarının saldırıya uğradığını bildirdi.³ Çok geçmeden Washington Sefareti’nden Babıali’ye çekilen telgrafta Merzifon, Harput ve Maraş’ta “*Amerikan mekteplerinin yağmalandığı ve ibadet yerlerinin yakıldığı*” haber verildi.⁴ Bölgede yaşayan Amerikalılar söz konusu zara-

*Burada sadece Müslümanlar algılanmamalıdır. Çünkü Ermeniler de mezhep değiştirmelere sebep oldukları için misyonerlere öfke duyuyorlardı. Bkz. Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara, ASAM, 2000; Günay, a.g.e, s.124–128. Ermeni Patrikhanesi’nin, misyonerlerin kendi cemaati üzerinde faaliyet göstermesini engelleme girişimleri için bkz. Erhan, a.g.m., s.321–323.

¹ Erhan, a.g.m, s.331.

² Erhan, a.g.e, s., 320.

³ Erhan, a.g.e, s.320.

⁴ BOA. Hariciye Nezareti Siyâsi Kısım Evrakı (HR.SYS.), 73 /22 (1895 1 28).

rın Kürtler tarafından verilmiş olduğunu, Osmanlı askerlerinin de seyirci kaldığını savunuyorlardı.¹

Misyonerlere Gösterilen Tepkilerin Türk-Amerikan İlişkilerine Etkileri

Terrell, yukarıda bahsedilen gelişmelerin haber alınmasından sonra Sadrazam Said Paşa'ya bir nota vererek Osmanlı ülkesindeki Amerikalıların can ve mal güvenliklerinin tehlikede olduğunu vurguladı ve gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasını istedi.² Bunun üzerine Babiali, "Memâlik-i Şahane" de bulunan Amerikan vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin sağlanacağına dair teminat verdi.³ Amerikan hükûmeti, misyonerlerin can ve mal güvenliğini sağlamakla da yükümlü olan Maraş Jandarma Kumandanının Maraş'taki olayları yatıştırmakta yetersiz kaldığı gerekçesiyle görevden alınmasını dahi talep etti.⁴

Ancak başta American Board of Commisioners for Foreign Missions olmak üzere birçok misyoner kuruluşunun, Amerika Birleşik Devletleri hükûmetine arka arkaya yaptığı şikâyetler Babiali'nin verdiği güvenceyi yetersiz kılmaktaydı. Washington, Nisan başında, *Marblehead* ve *San Fransisco* savaş gemilerinin İzmir, Adana, İskenderun ve Beyrut limanlarını ziyaret ederek Osmanlı hükûmetine gözdağı vermesini kararlaştırdı.⁵ Gemilerin Osmanlı limanlarına ulaşması üzerine⁶ Babiali Terrell'den ziyaretin sebebini sorduğunda, Terrell, geminin dostane sebeplerle geldiğini bildirirken bu tür savaş gemilerinin uzak bölgelerdeki Amerikan çıkarlarının korunması için imal edilmiş olduğunu vurgulayarak ziyaretin ardındaki gerçek nedeni ima etti.⁷

Diplomasi alanında Osmanlı Devleti'ni sıkıştıran Amerika Birleşik Devletleri, Kasım ayı sonlarında Amerikan müesseselerine verilen zararın Osmanlı hükûmeti tarafından tazmin edilmesini istedi.⁸ Bu konuda Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile Amerikalı yetkililer arasında birçok yazışma yapıldı. Osmanlı hükûmeti, meydana gelen olayların sorumluluğunu

¹ Erhan, a.g.e, s.325.

² Erhan, a.g.e, s.321'den naklen NARA, M-46, Mar.14,1895.

³ BOA. HR.SYS. 73 /23 (1895 1 28).

⁴ BOA. HR.SYS. 73 /43 (1895 12 4).

⁵ Erhan, a.g.e, s.321'den naklen F.R., 1895:1242, Apr.4, 1895, Apr.8,1895.

⁶ Amerikan Elçisi Terrell, İzmir'de bulunan Amerikan filosunu 22 Aralık 1895'te ziyaret etti. Bkz. BOA. HR.SYS., 36/24 (30 12 1895).

⁷ Erhan, a.g.e, s.322'den naklen NARA, M-46, Apr.21.

⁸ BOA. HR.SYS. 73 /77 (1896 3 25). Talep olunan tazminat miktarının 21870 Osmanlı lirası olduğu hakkında bkz. BOA. HR. SYS.73 /57 (1896 1 29).

kabul etmedi. 4 Aralık'ta Osmanlı hariciyesi tarafından Terrell'e verilen notada, Harput ve Maraş olaylarında, Osmanlı askerlerinin Amerikan vatandaşlarını korumak için büyük çaba gösterdiğini, Amerikan binalarının ise olayların başlangıcında Ermeni ihtilalciler tarafından yakıldığını, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin tazminat ödeme durumunda olmadığını bildirdi.¹ Fakat Harput ve Maraş'taki Amerikan misyonerlerinden İstanbul Elçiliği'ne gönderilen mektuplarda, sorumluluğun Türklere ve Kürtlere ait olduğu vurgulanmaktaydı.²

Baskıların yoğunluğu konunun Amerikan Senatosu'nda görüşülmesine yol açtı. Görüşmeler sonunda Amerika Birleşik Devletleri Senatosu, Berlin Antlaşmasınının 61 ve 62. maddeleriyle yükümlülük altına girmesine rağmen gerekli reformları yapmayan Babıali'ye, antlaşmanın imzacı devletlerinin baskı yapmasını sağlamak, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Amerikan vatandaşlarının can ve mal güvenliklerinin sağlanması için gerekli önlemleri alma ve uğranılan zararın tazmin edilmesi için daha etkili girişimlerde bulunma kararlarını aldı.³

Osmanlı Devleti konunun daha çok uzamasına mani olmak istiyordu. Bunu sağlayabilmek için Anadolu'da yaşayan tüm Amerikalıların Osmanlı askerlerince korunacağı Amerikalılara bildirildi.⁴ Bütün bu iyi niyet göstergelerine rağmen misyonerlerin Amerikan hükûmetini tahrik etmesinin önüne geçilemedi. Misyonerler, hükûmetlerinden can ve mal güvenliklerinin sağlanabilmesi için İskenderun Limanı'na bir savaş gemisi göndermesini dahi talep ettiler.⁵

Amerikan Senatosu, karar aldığı şekilde Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını artırdı, Harput ve Maraş'ta meydana gelen olaylarda ahâlinin Amerikan müesseselerine zarar verdiği, üstelik askerlerin herhangi bir tedbir alınarak bu duruma seyirci kaldıkları ifade edildi. Osmanlı Devleti'nin tazminat ödemesi gereği yeniden bildirildi.⁶ Osmanlı hükûmeti; Hariciye Nezareti ve

¹ BOA. HR.SYS. 73 /49 (1895 12 29). Ayrıca bkz. BOA. HR.SYS. 73/65 (1896 2 26).

² Erhan, a.g.e, s.325'ten naklen NARA, M-46, Dec.4, 1895. Misyonerler bir taraftan hükûmetlerini Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik ederken bir taraftan da çeşitli gazetelere Türkleri karalayıcı yazılar yazarak kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlardı. Harput misyoneri James Barton'un "Herald" gazetesinde çıkan yazısı buna bir örnektir. Bkz. BOA.HR.SYS. 73 /79 (1896 3 28).

³ Erhan, a.g.e, s.327'den naklen C.R.Senate, c.28, 54-1, 1895-96:959.

⁴ BOA. HR. SYS. 74 /22 (1896 8 11).

⁵ BOA. HR. SYS. 74 /26 (1896 8 22).

⁶ Amerikalılar, konu ile ilgili olarak Washington Sefareti'ne bir nota verdiler. Osmanlı Hariciyesi'ne Washington Sefaretinden gönderilen ve tazminat ödenmesi talebini konu alan bu notanın Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiş metni için bkz. BOA. HR. SYS. 74 /40 (16 Kasım 1896). Ayrıca bkz. BOA. Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.), 538/127 (1314 B 3/8 Aralık 1896).

Washington Sefareti kanalıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne, Ermenilerin çıkardıkları olaylar sırasında zarar gören Amerikan müesseselerine saldıranların, olayları çıkaran Ermeni isyancılar olduğunu, Osmanlı asker ve memurlarının iddia edildiği gibi herhangi bir ihmalinin olmadığını, dolayısıyla, talep edilen tazminatın Osmanlı Devleti tarafından ödenmeyeceğini ilettiler.¹

Konunun, Amerikan Senatosunda görüşülmesinden sonra senato üyeleri, konuyu, basit bir tazminat meselesi olarak değil daha çok, bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulması için Osmanlı Devleti üzerinde baskı vesilesi olarak değerlendirdiler.² Amerika Birleşik Devletleri'nde bu gelişmeler olurken İstanbul'daki Amerikan elçisi Terrell de daha önceki uzlaşmacı tavrını bırakarak olaylar sırasında Amerikalıların uğradıkları zararın ödenmesinin ve başka zararların ortaya çıkmasının önüne geçilmesinin, ancak bir güç gösterisiyle sağlanabileceğine dair raporlar göndermekteydi. Fakat Terrell'in görüşleriyle, misyonerler ve birçok kongre üyesinin görüşleri arasında temel bir farklılık göze çarpıyordu: Terrell, sorunu Amerikan vatandaşlarının gördükleri zararların tazmin edilmesinden ve bunların yeni zararlar görmemesinden ibaret sayarken diğerleri tazminat konusunu genel olarak Ermeni sorunuyla birlikte ele almakta ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermeni sorununun çözümü için Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesini istemekteydiler. Büyükelçi Terrell ise bir Amerikan müdahalesinin tek amacının, Amerikan çıkarlarını korumak olması gerektiğini ve bunun ötesine geçilmemesini savunmaktaydı.³

Babıalı'nın Harput ve Maraş'taki zararlar nedeniyle tazminat ödemeye yanaşmaması,⁴ zaten kamuoyu ve kongre baskısı altında bulunan ABD hükümetini daha etkili adımlar atmaya yöneltti. Amerika Birleşik Devletleri hükümeti müdahale ihtimalinden dolayı Mart 1896'da Terrell'den, Çanakkale Boğazı'ndaki istihkâmlara ve İstanbul çevresindeki askerî birliklere ilişkin ayrıntılı bilgi istemişti. Ulaşabildiği bilgileri Washington'a yollayan Terrell, müdahale olacaksa amacının ve sınırlarının çok iyi tespit edilmesi konusundaki görüşlerini tekrarladı.⁵

20 Kasım'da Osmanlı Devleti'nin Washington Büyükelçisi Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanına, olaylarda Osmanlı halkının ve askerlerinin bir suçu olmadığını, hatta bazı misyonerlerin olaylar sonrasında, koruyucu ve yatıştırıcı tutumlarından dolayı Osmanlı askerlerine teşekkür ettiklerini belirterek tazminat ödemeyeceklerini söylediye de Amerika Birleşik Devletleri hükümeti Osmanlı Devleti'nin tazminat ödememe gerekçelerini kabul

¹ BOA. HR.SYS. 74/41 (20 Kasım 1896).

² Erhan, a.g.e, s.327.

³ Erhan, a.g.e, s.329'dan naklen NARA, M-46, Jan.7, 1986.

⁴Bu konudaki bir başka belge için bkz. BOA. HR.SYS. 74/42 (20 Kasım 1896).

⁵Erhan, a.g.e, s.329'dan naklen NARA, M-46, Mar.9, 1986.

etmedi.¹ 3 Aralık 1896 günü Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile görüşen Amerika Birleşik Devletleri İstanbul elçisi Terrell, tazminat isteklerini bir kez daha yineleyerek o gün cevap almadığı takdirde, Osmanlı Devleti ile müzakere imkânının ortadan kalktığını Washington'a bildireceğini ifade etti. Bunun üzerine Babiali, herhangi bir yükümlülük altına girmeyecek şekilde hazırlanmış cevabî bir notayı Amerika Birleşik Devletleri elçiliğine sundu.² Ertesi gün Osmanlı Devleti'nin Washington Büyükelçisi Amerikan Dışişlerine çağrılarak Amerikan hükûmetinin bu konudaki hassasiyeti ve kararlılığını İstanbul'a iletmesi istendi.³ 23 Aralık'ta Tevfik Paşa ile bir kez daha görüşen elçi Terrell'e, Amerikan taleplerinin kabul edilmesinin güç olduğu, çünkü bunu gören Avrupa devletlerinin, kendi taleplerinin de kabul edilmesi için baskı yapmalarından çekinildiği ifade edildi.⁴

1898 yılı sonunda İstanbul'a atanan yeni Amerikan elçisi Strauss'a da hükûmeti tarafından tazminat konusunu çözmesi talimatı verildi. Strauss, bir yandan tazminat konusunda ısrarcı bir tutum sergilerken bir yandan da abartılı bulduğu miktarın düzeltilmesi için çaba göstermeye başladı. Harput ve Maraş okullarının müdürleriyle yazışmalarda bulunan Strauss, gerçekten de talep edilen miktarın, uğranılan zarardan %25 daha fazla olduğunu gördü. Bunun üzerine Babiali ile yaptığı görüşmelerde eskisine göre daha az bir miktarı talep etti.⁵

Tazminatın ödenmemesi hâlinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuvvet kullanmaya kararlı olduğunu anlayan Osmanlı hükûmeti, sorunu biraz

¹BOA. HR.SYS. 74 /46 (3 Aralık 1896).

² Erhan, a.g.e, s.332'den naklen NARA, M-46, Dec3, 1896.

³ BOA. HR.SYS. 74 /47 (4 Aralık 1896).

⁴ Erhan, a.g.e, s.332'den naklen NARA, M-46, Dec.23, 1896. 1896 yılında Erzurum, Bitlis, Maraş, Elazığ ve daha bir çok yerde yaşanan Ermeni isyanları sırasında bazı misyoner kurumları zarar gördü. Bunlar arasında Fransa'nın himayesinde olan Cizvit, Katolik ve Latin rahiplerinin kilise, mektep ve manastırları da vardı. Elazığ ve Maraş'ta bulunan Latin ve Katoliklere ait çeşitli müesseselerin zarar görmesiyle, onların koruyucusu durumunda olan Fransa, Osmanlı Devleti'nden adı geçen müesseselerin tamir ve tazmin edilmesini istedi. Bkz. BOA. Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.) ,55 /102 (t.y.). Osmanlı Devleti, bu talep üzerine yaptığı incelemede, Erzurum ve Bitlis'te bahsedilen özelliklere sahip müessese olmadığını, Maraş Sancağında Yenicekale nahiyesinde Fransisken rahiplerine ait mektep ve mabet bulunduğunu, fakat bunların ruhsatsız olmaları sebebiyle yasal dayanakları olmadığını, dolayısıyla taleplerinin karşılanmayacağını Paris Büyükelçiliği aracılığı ile Fransa'ya ilettili. Bkz. BOA. Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.), 48 /68 (1314 C 5 / 11 Kasım 1896).

⁵ Erhan, a.g.e, s.334'ten naklen NARA. M-46, Nov. 9, 1898.

daha sürüncemede bıraktıktan sonra Haziran 1901'de 19 000¹ sterlin miktarında bir tutarı tazminat karşılığı olarak Amerika Birleşik Devletleri elçisine ödedi.²

19 Temmuz 1902 tarihinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul Büyükelçisi Leishman, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya bir nota vererek Maraş'ta yaşayan Amerikan misyonerlerinden Mr. Lee'nin 28 Nisan gecesinde ahırında çıkan yangının kasıtlı olarak çıkarıldığını, Maraş'taki yöneticilerin konuyla ilgilenmediklerini ifade etti ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Amerikan vatandaşlarının can ve mal güvenliklerinin sağlanması konusunda gereken titizliğin gösterilmesini istedi. Tevfik Paşa, 30 Temmuz'da Mr. Eddy'e bir mektup yazarak Maraş'ta, Mr. Lee'nin ahırındaki yangının kasıtlı çıkarıldığı, yangın haberinin alınmasından sonra jandarma ve diğer askerî birliklerin yangın yerine sevk edilerek yangının yayılmasını önledikleri ve söndürülmesi için çaba sarf ettiklerini, ayrıca idarecilerin üzerlerine düşeni yaptıklarını, Mr. Lee'nin yaylaya gittiği dönemde evinin bir jandarma tarafından korunması talebinin de karşılandığını bildirdi.³

Sonuç

Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarındaki çıkarlarını korumak ve geliştirmek için Hristiyan azınlıkları özellikle Ermenileri kullanma yolunu seçti. Misyonerlerin Ermeniler üzerindeki etkinliğinin artması Ermeni Patrikhanesini rahatsız etti.

Misyonerlerin açtıkları okullarda Ermeni bağımsızlık hareketine yönelik çalışmalar yapmalarından dolayı onların faaliyetleri Osmanlı hükümeti ve Müslüman halkı da rahatsız etmekteydi.

Ermeni isyanlarının çıktığı yerlerde bulunan Amerikalı misyonerlere ait binalar ve onların evlerinin saldırıya uğraması sonucunda söz konusu yerlerde maddi hasar meydana geldi.

Osmanlı hükümeti, Amerika Birleşik Devletleri'nin tazminat taleplerini Amerikalı misyonerlere ait binalara saldıranların Ermeni isyancılar olduğunu iddia ederek bunu geri çevirdi. Ancak Amerikan hükümeti, Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarının can ve mal güvenliklerini sağlamakla yükümlü olduğunu, bu yüzden meydana gelen zararı ödemek zorunda olduğunu Hariciye Nezareti'ne bildirdi.

¹ Ödenen tazminat miktarının 83.600 Amerikan Doları olduğu hakkında bkz. Nurşen Mazıcı, ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921, İstanbul, Pozitif Yay., 2005, s.29.

² Erhan, a.g.e, s.335'ten naklen NARA, M-46, Jun.12, 1901.

³ BOA. HR. SYS. 83/45 (30 Eylül 1902).

Bağımsız Ermeni devleti kurulması için uğraşanlar bu durumu bir fırsat olarak değerlendirip Amerikan Senatosu'nun Osmanlı Devleti'ne Ermeni ıslahatı konusunda karar almasını sağladılar. Osmanlı hükûmeti, binalarının zarar gördüğü gerekçesiyle tazminat talebinde bulunan Fransa'yı kesin bir dille reddetmesine rağmen aynı tavrı işi Ermeni ıslahatı konusuna getirmeye çalışan Amerikalılara karşı gösteremedi. Çünkü Padişah II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin sonunu getirecek bir konu olarak gördüğü Ermeni ıslahatının gündeme sokulmasından rahatsızlık duydu. Bunu önlemek için Amerikalıların talebi yerine getirilerek Harput ve Maraş'ta bulunan Amerikan binalarına verilen zarardan dolayı 19 bin İngiliz Sterlini tazminat ödendi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.), 36/24 (30 12 1895).
- BOA. HR.SYS. 73 /22 (1895 1 28).
- BOA. HR.SYS. 73 /23 (1895 1 28).
- BOA. HR.SYS. 73 /43 (1895 12 4).
- BOA. HR.SYS. 73 /77 (1896 3 25).
- BOA. HR. SYS.73 /57 (1896 1 29).
- BOA. HR.SYS. 73 /49 (1895 12 29).
- BOA. HR.SYS. 73/65 (1896 2 26).
- BOA.HR.SYS. 73 /79 (1896 3 28).
- BOA. HR. SYS. 74 /22 (1896 8 11).
- BOA. HR. SYS. 74 /26 (1896 8 22).
- BOA. HR. SYS. 74 /40 (16 Kasım 1896).
- BOA. HR.SYS. 74 /41 (20 Kasım 1896).
- BOA. HR.SYS. 74 /42 (20 Kasım 1896).
- BOA. HR.SYS. 74 /46 (3 Aralık 1896).
- BOA. HR.SYS. 74 /47 (4 Aralık 1896).
- BOA. HR. SYS. 83/45 (30 Eylül 1902).
- BOA. Babiali Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 538/127 (1314 B 3/8 Aralık 1896).
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.) ,55 /102 (t.y.).

- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.), 48 /68 (1314 C 5 / 11 Kasım 1896).
- BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi, (DH. MUI), 6-2/22, (1328 B 27 / 3 Ağustos 1910).
- Araştırma ve Tetkik Eserler
- AKGÜN Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, sayı 3, 1992, s.1-16.
- AKTER Ahmet, *Tehcir Öncesi Anadoludan Amerikaya Ermeni Göçü(1834-1915)*, İstanbul, IQ Yay., 2007.
- ARMAOĞLU Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, TTK Yay., 1991.
- BOZKURT Gülnihal, “Alman-İngiliz ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu(1839-1914), Ankara, TTK Yay., 1996.
- ERDOĞAN Dilşen İnce, “XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike:Misyonerler”, *Türk Yurdu*, cilt 26, sayı 225, Mayıs 2006, s.67-72.
- ERHAN Çağrı, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *The United States and the Middle East: Cultural Encounters*, Yale University Press, 2001, pp.315-341.
- ERHAN Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, İmge Yay., 2001.
- GÜNAY Nejla, Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları, İstanbul, IQ Yay., 2007.
- HAYDAROĞLU İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara, Ocak Yay., 1993.
- KANTARCI Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul, Aktüel, 2004.
- KILIÇ Davut, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler, Ankara, ASAM, 2000.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Anadolu’daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara, İmge Kitabevi, 2000.
- ORTAYLI İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, sayı 14, 1981, s.87-96.
- ŞIVGIN Hale, *19.Yüzyılda Gaziantep*, Ankara, 1997.
- ŞİMŞİR Bilal N., “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1985, s.79-124.

MİSYONERLERİN OSMANLI ERMENİLERİNDE MİLLİYETÇİLİK DUYGUSUNUN OLUŞMASINDAKİ ROLÜ*

Giriş

Misyon, misyoner ve misyonerlik terimleri genel olarak evrensel bütün din, düşünce ve ideolojilerle, özel olarak da Hristiyanlık ile ilgili kelimelerdir. Kendi dinî inancını, ideolojisini ve kanaatlerini bir yerde, bir ülkede yaymaya çalışan kimselere, genel olarak, “*misyoner*” denilmektedir. Misyonerler; başka dinden, başka inançtan, başka ideolojiden olan insanları mensubu oldukları dine, ideolojiye veya düşünceye kazanma amacı güdüyorlardı.¹ Ancak misyonerlik çalışmaları da zamanın ihtiyaçlarına göre değişiklik gösterdi, kendi din ve düşüncesini yayma idealine başka amaçlar da eklendi. Bilhassa sömürgeciliğin ön plana geçtiği XIX. yüzyılda misyoner teşkilatları uluslararası değil milli bir görünüm arz etmekteydi. Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa, yerleşip sömürmek istedikleri bölgelere silahlı kuvvetlerinden önce misyoner örgütlerini göndererek oralarda kendi kültürlerini tanıtarak sevdirmeyi ve benimsetmeyi amaçladılar.² Bu çalışmada Anadolu’da görev yapan Protestan misyonerlerin, kendilerine Osmanlı Devleti tarafından verilen bazı ayrıcalıkların Osmanlı Devleti’nin aleyhine olarak ne şekilde kullandıklarının ve Ermeni bağımsızlık hareketlerindeki rollerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu makale ile Büyük Devletlerin (özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nin) Osmanlı Ermenilerini kendi çıkarları doğrultusunda nasıl kullandıkları ele alınarak bu alanda yapılacak çalışmalara katkı sağlanacağına inanılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren özellikle de yükselme döneminde, onun sınırları içerisinde yaşayan ırkı ve dini farklı olan tüm azınlıklar, köken, kültür ve inanç ayrımı yapılmadan, Osmanlı hoşgörüsünden faydalanmışlardı. Onlara hayat, özgürlük ve mallarının güvenliği, sosyal, eğitim ve

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 8, sayı: 40, Haziran 2008, ss.61–68.

¹ Abdurrahman Küçük, “Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle “Tebliğ” Arasındaki Fark), Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik, Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.19.

² Necdet Sevinç, Ajan Okulları, İstanbul, 1975, s.20–21.

dil özerkliğiyle ekonomik refah sağlanmıştı. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti o günkü Avrupa ile kıyaslandığında özellikle hoşgörü konusunda oldukça ileri bir seviyedeydi.¹ Bu Osmanlı topraklarındaki Katolik ve Protestan misyonerlerinin faaliyetlerini kolaylaştırmaktaydı.

Ermeniler, Anadolu’da misyonerlik faaliyetlerini ilk olarak başlatan Katolik mezhebinin XVII. yüzyıldan itibaren kendi cemaatleri içinde yaygınlaşmasından rahatsız oldular ve bunun önüne geçebilmek için büyük çaba sarf ettiler. Ermeni Patrikliği tarafından Katolik Ermenilerin vaftiz, düğün ve cenazeleri kabul edilmiyor, onlara para cezası, sürgün ve hapis uygulamalarında bulunuluyordu.² Misyonerlerin, faaliyetlerini gizleme gereği bile duymadan üstelik Doğu kiliselerini aşağılayıcı bir tutumla “*Hristiyanlığın daha yüksek ve mükemmel bir biçimi olarak*” kendi mezheplerini Ermenilere tanıtmaları Ermeni patriklerini öfkeliyordu.³ Hatta bazı patrikler Katoliklere karşı çok sert tedbirler aldıkları için şikâyetlere maruz kalarak görevden uzaklaştırıldılar.⁴

1828 yılında Ermeni Katoliklere karşı yapılan bir tazyik hareketi, Katolik Ermenilerin Babıali’den ayrı bir cemaat olmayı talep etmelerine sebep oldu. Bu talebin Babıali’ce 1830’da olumlu karşılanmasıyla Ermeni Katolikler, sayıları az olmasına rağmen diğer Ermenilerle aynı haklara sahip ayrı bir cemaat olarak kabul edildi ve Katolik Patriği’ne Ermeni Patriği ile eşit haklar verildi.⁵ Buna rağmen mezhep değiştirmelere yönelik tepkilerin artması, asiye ve güvenlikle ilgili problemlerin yaşanmasına sebep olunca, Osmanlı Devleti, 1834 yılında mezhep değiştirmenin yasaklandığını bir fermanla ilan etti. Fermana göre başka milletlerin kiliselerine gidip gelmemek ve kendi mezhebini yaymaya çalışmamak şartıyla Ermeni Katoliklerin ayinlerini icrasına ve Katolik papazların görevlerini yapmalarına engel olunmayacaktı. Buna riayet etmeyenler en ağır biçimde cezalandırılacaktı.⁶ Fakat Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra bu fermanın kaldırılması ve 1850’de Protestanlara da aynı

¹ Salahi R. Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, XLIX, 195, (1986), s.650–651.

² Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839–1863*, Çev. Zülal Kılıç, (İstanbul, 2004), s.47.

³ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300–1923*, Çev. Zülal Kılıç İstanbul, 2007, s.409.

⁴ Mesela 1702–1703 yıllarında Patriklik yapan Avedik Vartabet Yevtogesi Katolik düşmanı olmasıyla ünlüydü. Bkz. Murat Bebiroğlu, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul, 2003, s.23.

⁵ F.H.A.Ubucini, 1855’te Türkiye, Çev. Ayda Düz, İstanbul, 1977, s.17.

⁶ Abdullah Saydam, “Trabzon Şer’iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı”, *Tarih ve Toplum*, 34, 202, (Ekim 2000), s.192.

hakkın verilmesiyle¹ 1850'lerden sonra Katolik ve Protestanlık mezhepleri Ermeniler arasında hızla yayıldı. 1859 yılında Protestan kiliselerinin sayısı ülke genelinde neredeyse iki katına çıktı ve Diyarbakır ile Maraş'ta kilise bölgeleri oluşturuldu.² Bu duruma ilaveten 1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı ile Hristiyan misyonerlerin Osmanlı topraklarında daha aktif hâle gelmeleri ve özellikle misyonerlerin bu fermanla kendi okullarını açma hakkını elde etmeleriyle Batı kiliseleri, gerek Katolik, gerekse Protestan temsilcilerinin elinde tehlikeli bir silah hâline geldi. Bu durum yalnızca Müslümanların değil, Ermenilerin de kaygılanmasına sebep oldu.³

Maraş'ta bulunan yabancı misyonlara ait okul, yetimhane, hastane gibi müesseselerde çalışanların çoğu mezheplerini değiştirmiş olan Ermenilerdi. Protestan kiliselerinde, misyonerler tarafından mezhepleri değiştirilmiş rahipler görev yapıyordu. Üstelik Ermenilere milliyetçi fikirler aşıl原因 ve onları Osmanlı yönetimine karşı isyana teşvik edenlerin çoğu ya Amerikan okullarının mezunları ya da Amerika'ya giderek orada uyruğunu değiştirmiş kişilerdi. Bu yüzden misyonerlerle yakın ilişki içerisindeydiler. Osmanlı Devleti'nin bunu fark edip 1885'ten sonra misyonerlerin açtığı okulların bazılarının kapatılması, bazı öğretmen ve rahiplerin tutuklanması ve Ermenilerin Amerika'ya göç etmelerinin önüne engeller konulması, Amerikalı misyonerler tarafından yarım asırlık emeklerinin yok edildiği şeklinde yorumlandı. Misyonerler, isyan yanlısı Ermenileri yatıştırmak yerine, Ermeni millî davasının başarıya ulaşabilmesi için gerekli uluslararası desteği sağlama görevini üstlendiler. Ermeni millî kimliğinin oluşmasındaki katkılarını inkâr etmediler.⁴

Ermeniler arasında milliyetçilik duygusu o kadar çok artmıştı ki onlara bu duyguyu aşıl原因 misyoner örgütleri bile kimi zaman Ermenilere, Anadolu'nun gerçeklerini anlatmak zorunda kalıyorlardı. Bu gerçek zaman zaman Amerikan basınında da ele alınıyordu. Türkiye'deki misyonerlerin Boston'daki merkezlerine gönderdikleri mektuplar Amerikan basınındaki Ermenilerle ilgili haberlerinin ana kaynağıydı. New York'ta yayımlanan "Tribun" gazetesinde 21 Mart 1877 tarihinde çıkan haberlerde, Osmanlı ülkesinde 15 milyon Müslüman'a karşılık sadece iki buçuk milyon Ermeni'nin yaşadığı, dolayısıyla Müslümanlara karşı başarılı olma ihtimallerinin düşük olduğu yazılıyordu.⁵ Amerika'da Boston'da yayımlanan diğer gazetelerde de Ermeni

¹ Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyâsi Mücadeleler, Ankara, 2000, s.180-181.

² Artinian, a.g.e, s.56.

³ Finkel, a.g.e, s.408.

⁴ Çağrı Erhan, Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, Ankara, 2001, s.306-307.

⁵ BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT. MHM.), 715/8 Lef10-11.(1312.M.03 / 16 Temmuz 1894).

ihtilal hareketlerinin zor olacağı, karşılarında Osmanlı kuvvetlerinin yanı sıra Kürt ve Çerkezleri bulabilecekleri ve misyonerlerin sıkı bir şekilde takip edildiklerinden ihtilal örgütleri ile doğrudan ilişki kurmalarının zor olduğu anlaşılmaktaydı.¹

Misyonerler üzerindeki şüphelerin son derece haklı olduğunu ortaya koyan birçok delil bulunmuştu. Mesela, Hassa kazasına bağlı Ekbar nahiyesinde oturan vaiz Lovatyan'ın evinde ele geçirilen bazı evraklardan, Antep'te oturan Serkiz Lovatyan, Hamparsum Almacıyan, Antep Koleji ruhanî reisi Agop Bülbülyan ve başöğretmen Aleks Bezciyan ile Maraş'tan Zeytinlu Baron Simbat Kaprılyan adlı şahısların örgüt üyesi oldukları anlaşıldı. Halep Valisi, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne aralarında Amerikan vatandaşlarının da olduğu şahıslara nasıl davranması gerektiğini sorduğunda, kendisine; Amerikan vatandaşı olduğunu söyleyenlerin konsolosluk temsilcisinin huzurunda, diğerlerinin normal usullerde sorgulanmaları emredildi.² Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi, Sadrazama 10 Eylül 1894'te bir mektup yazarak, Maraş ve Antep'teki kolejlerde eğitimin aksamaması için, haklarında kesin delil bulunmayanların tutuklanmamalarını, delillerin kendisi tarafından görülüp değerlendirilmesini, şüphelenildiği için tutuklu bulunanların kefaletle serbest bırakılmasını, tüm sorgulamaların konsolosluk huzurunda yapılmasını, bu amaçla sefaretten gönderilecek Mr.Riddle'e bir tavsiye mektubu verilmesini talep etmişti.³ Ancak Adana Valisi'nin sunduğu belgeler adı geçen öğretmenlerin suçlu olduklarını kanıtlamaktaydı. Öte yandan Osmanlı hükûmeti, büyükelçinin isteklerini iç işlerine karışmak olarak yorumladı ve Babıali'nin Mr.Riddle'e istenilen belgeleri veremeyeceğini, ayrıca Amerikan vatandaşı olmayan tutukluların sorgulamalarının normal yapılacağını belirtti.⁴ Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi olan Terell, bu olayı 1894 yılında çıkan Amerikan Kırmızı Kitabı'na, "*Osmanlı hükûmetinden, kendi itibarıyla Amerikalı olmayan öğretmenler için taviz kopardığı*" şeklinde değerlendirdi. Hâlbuki Amerikan Hariciyesi bu duruma tepki gösterdi ve başka bir devletin iç işlerine karışamayacağı yönünde Terell'i uyardı. Konu Washington Büyükelçisi Mavroyani Bey tarafından Babıali'ye ulaştırıldı. Babıali, Terell'in Osmanlı hükûmetini küçük düşüren davranışlarından dolayı İstanbul'daki görevine son verilmesi konusunda, Amerikan hükûmeti nezdinde resmen girişimde bulundu.⁵

¹ BOA, A.MKT. MHM., 715/ 8, Lef 7-9 (1312 M 13 / 16 Temmuz 1894).

² Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), XXIX, belge numarası, 54.54.1, s.363-364.

³ OBE, XXIX, belge numarası, 54/2, s.365-368.

⁴ OBE, XXIX, belge numarası, 54/4, s.370.

⁵ BOA, Yıldız Arşivi Hususî Maruzat (Y.A.HUS.), 328/60 (26 11 1312/ 21 Mayıs 1895).

Başka bir olayda, 1894 yılında Maraş'taki Amerikan Koleji öğretmenlerinden olan ve Tarsus'taki Saint Paul Kolejini ziyaret etmek üzere yola çıkan Kirkor Behisniliyan ve dört arkadaşı tutuklandı. Osmanije'de, güvenlik güçlerinin, durumlarından şüphelenerek üzerlerinde ve eşyalarında arama yapılması sonucunda Ermeni ihtilal örgütleriyle yaptıkları yazışmalar ve bu yöndeki diğer faaliyetlerini ortaya koyan belgeler bulundu. Bunun üzerine Adana Valisi, söz konusu kişileri Aralık 1894'te tutukladı ve Sadaret makamına bilgi verdi. Sadaret makamından, adı geçen kişilerin Ermeni komiteleleriyle bağlantılı oldukları tespit edildiğinden Maraş Mutasarrıflığı'na iade edilmeleri Adana Valiliği'ne emredildi.¹

Bu gelişmeden misyonerler ve Adana'daki İngiltere Konsolosluğu aracılığıyla haberdar olan Times, Standart, Daily News gibi İngiliz gazeteleri Bitlis, Sason ve Muş'ta meydana gelen Ermeni ayaklanmaları haberleriyle beraber öğretmenin tutuklanması konusuna da geniş yer verdi. Hatta bunu "*kırk öğrencisi olan, öğretmen sayısı son derece yetersiz bir okulun öğretmenini tutukladılar*" şeklinde dramatikleştirdiler.²Bu gelişme üzerine hem Amerikan hem de İngiliz sefaretleri Osmanlı Devleti'ne birer nota vererek adı geçen öğretmenin suçsuz yere tutuklandığından bahsederek serbest bırakılmasını talep ettiler. Bu yoğun baskı üzerine Osmanlı Devleti Behisniliyan'ı serbest bıraktı ve Tarsus'a gitmesine müsaade etti³

Ermeni olaylarının ülkenin birçok yerinde aynı anda patlak vermesi Osmanlı Devleti'ni askerî tedbirlerin çok daha ötesinde çözüm aramaya itti. Devlet, sivil tedbirleri artırarak imam, muhtar gibi halkı iyi tanıyan, yabancıları tespit etmesi kolay olan görevlilere şüpheli gördükleri eşya ve kişileri arama yetkisi vererek onlarla Ermeni isyanlarının bastırılmasında işbirliği yapma kararı aldı.⁴Bunun ne kadar yerinde bir karar olduğu Maraş'ta yaşanan bir olaydan sonra anlaşıldı. Yabancı ülkelere verilen kapitülasyonların bir sonucu olarak yurt dışından gelen mal ve eşyalar Osmanlı topraklarına giriş yaptığında mühürleniyor ve bu suretle hiçbir şekilde yerli makamlar tarafından denetlenemiyordu. Bu da misyonerlerin kolaylıkla zararlı yayınları, hatta silahları Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere ulaştırmalarına sebep oluyordu. 1895 yılının Ocak ayında Maraş'ta yaşayan misyonerler İngiliz Lee ve Amerikalı Mikalem'e İskenderun Limanı ve Antep üzerinden, üzerlerinde kitap ve çeşitli eşya olduğu yazılan sandıklar geldi. Sandıklarda kitap, şemsiye gibi eşya olduğu belirtilmesine rağmen sandıkların şekli onların silah taşıma-

¹ BOA, A.MKT. MHM., 616 /1 Lef 1-10 (1312 B 4 / 31 Aralık 1894).

² BOA, A.MKT. MHM., 616 / 1 Lef 10-14(1312 B 4 / 31 Aralık 1894).

³BOA, Hariciye Siyasî (HR. SYS.), 2790 /19 (26 Ocak 1895). Ayrıca bkz. BOA, HR. SYS., 2790 /20(1895 Ocak 28).

⁴ Hasan Babacan, 1895 Maraş Ermeni Olayları ve Amerikalı Misyonerler, I. Kahramanmaraş Sempozyumu, II İstanbul, 2005, s.648.

ya uygun oldukları izlenimini vermekteydi. Ayrıca sandıklardan dışarıya yayılan koku Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin şüphelerini iyice artırdı. Misyonerlerin direnmesine rağmen sandıkların açılmasına karar verildi. Yapılan aramada sandıkların barut ve çeşitli patlayıcı maddelerle dolu olduğu görüldü.¹ Sandıklardan Amerika ve Avrupa basınında, Anadolu'daki Ermenilerin Türkler tarafından öldürüldüğü haberlerinin yer aldığı gazete ve dergiler çıktı. Öte yandan Boston'dan Misyoner Lee'ye hitaben yazılan bir mektupta, gelişmeler hakkında genel bilgi verildikten sonra Ermenilerin Maraş bölgesinde her an harekete hazır tutulmaları emrediliyordu.

Osmanlı hükûmeti ise Halep valisine emir vererek misyonerlerin konsolosları aracılığıyla hükûmeti sıkıştıracaklarını, yabancı basının olayı abartmalarına fırsat verecek hareketlerden kaçınılmasını istedi.²

Misyonerler sadece dışarıdan gelen zararlı yayınların değil, merkezi İstanbul'da bulunan patrikliklerden gelen çeşitli neşriyatın da Ermenilere ulaştırılmasında aracılık ediyorlardı. Mesela, Maraş Mutasarrıfı Abdülvahap imzasıyla merkeze çekilen şifre telgrafta; İngiliz misyoner Lee ve Amerikalı misyoner Mikalem'e, Katolik Patrikhanesi'nden mektep ve kiliselerde okutulmak üzere çeşitli eşya ve kitap gönderildiği, kitap sandıklarının kapatıldığı mühür ve kurşunlarla başkentten çıkmasından sonra oynandığı, yapılan aramalarda sandıklardan zararlı yayınlar ve okutulmasına Maarif Nezaretince onay verilmeyen bazı kitaplar çıktığı belirtiliyordu.³ Bunun sonucunda Osmanlı hükûmeti, Patrikhane ve gümrük idaresini kapsayan tahkikat yaptıktan sonra gümrük kaidelerine uyulmasında gereken özenin gösterilmesini emretti.⁴

Osmanlı hükûmetinin bu çok sıkı tedbirlerinden bunalan misyonerler, konsoloslukları aracılığı ile kendilerine gelen sandıkların İskenderun'da kontrol edildiği halde Maraş'ta yeniden aranmasının usulsüz olduğu, kendilerine gelen mektupların okunduğu, ayrıca askerlerin Misyoner Lee'nin müdürü olduğu Maraş Kız Lisesi etrafında çok dolaşmasının dedikodulara sebep olacağı konularını Babıali'ye şikâyet ettiler.⁵ Konuyu araştıran Maraş Valisi Abdülvahap, Maraş Kız Lisesi'nde okuyan kızların askerler tarafından taciz edilmesi konusunda iki tarafa ya da başkasına ait herhangi bir şikâyet olmadığını Babıali'ye bildirdi.⁶

¹BOA, A.MKT. MHM., 701 /14 Lef1-8. (19 Kânun-ı Sâni 1310 / 31 Ocak 1895).

²BOA, A.MKT. MHM., 701 / 14 Lef 12-19 (19 Kânun-ı Sâni 1310/ 31 Ocak 1895).

³BOA, A.MKT. MHM., 701 / 16 Lef 1-9 (1312 Ş 23/ 18 Şubat 1895).

⁴BOA, A.MKT. MHM., 701 /16 Lef 12 (1312 Ş 23 / 18 Şubat 1895).

⁵BOA, A.MKT. MHM., 701 / 18 Lef 1-2 (1312 Ş 30/ 25 Şubat 1895).

⁶BOA, A.MKT. MHM., 701 /18 Lef 8 (1312 Ş 30/ 25 Şubat 1895).

Daha sonra bu iftiranın bizzat misyoner Lee tarafından okulun etrafındaki asker çemberini kırmak için atıldığı ortaya çıkarıldı.¹

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik eden yayınlar yapmaya devam etmesi ve bağımsızlık çalışmalarında onlara destek olmaları üzerine Osmanlı hükûmeti 25 Nisan 1896 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ne bu konuda önlem alınmasını isteyen bir nota verdi.²

Sonuç

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Katolik ve Protestan misyonerlerin çalışmalarının hız kazanmasıyla Ermeniler arasında mezhep değiştirmeler yaşandı. Katolik ve Protestanlık mezheplerini tercih eden Ermenilerin sayısının artması Ermeni Patrikhanesi'nin kaygılanmasına sebep olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'ni de endişelendirmekteydi. Çünkü Katolik ve Protestan olan Ermeniler, adı geçen mezheplerin temsilcileri olan Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi devletler tarafından himaye edilmekteydi. Dahası Osmanlı Devleti, daha önce yapılmış olan antlaşmalar ve söz konusu devletlere verilen ayrıcalıklar sebebiyle bunu engelleyemiyordu.

Yabancı misyonlarda çalışan görevlilerin çoğu mezhep değiştirmiş olan Ermenilerdi. Misyonerlerin çalışmaları sonucunda Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçilik duygusu arttı. Çünkü Ermeni milliyetçiliği en çok Amerikan okullarında okuyanlarda ya da tabiyetini değiştirerek Amerikan vatandaşlığına geçenlerde görülmekteydi. Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler terörist eylemler yapan komitelere üye olmakta bir sakınca görmüyorlardı. Çünkü yakalanmaları hâlinde Amerikan vatandaşlarına tanınan tüm ayrıcalıklardan yararlanıp kolaylıkla serbest kalıyorlardı. Böyle durumlarda Amerikan Büyükelçileri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışacak kadar ileri gidebiliyordu. Bu da iki devlet arasında gerginlik yaşanması sonucunu doğuruyordu.

Misyoner okullarında, çoğunluğu Ermeni olan öğrencilere bağımsızlık fikri aşılanmakta ve misyonerler, bağımsız devlet kurmanın yollarını arayan Ermenilere uluslararası destek sağlamaktaydı. Öte yandan misyonerler kendilerine yurt içinden ve yurt dışından gönderilen eşyaların yerli makamlar tarafından denetlenememesinden faydalanarak zararlı yayınları Ermenilere ulaştırmaktaydı. Hatta Ermeni isyanlarında kullanılan silahlar da misyonerler tarafından temin edilebilmekteydi. Osmanlı görevlileri bu durumu tespit etmeye kalkıştığında yabancı basın olayı abartarak ele almakta ve Osmanlı Devleti'ni haksız duruma düşürmeye çalışmaktaydı.

¹BOA, A.MKT. MHM., 701/19 Lef 19(8 N 1312/ 5 Mart 1895).

²BOA, HR.SYS., 65/46 (25 Nisan 1896).



Harp sonrası yakılmış, yıkılmış manzaralar

KIBRIS'IN İNGİLİZ İDARESİNE BIRAKILMASI VE BUNUN ANADOLU'DA ÇIKAN ERMENİ OLAYLARINA ETKİSİ*

Giriş

XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin politikası, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir siyaset izlemekle beraber bunun mümkün olamadığı durumlarda devleti parçalamak yerine, bağımsızlık isteyen toplumlara özerklik vermek suretiyle bağlı devletçikler oluşturmak şeklindeydi.¹ Nitekim Yunan isyanında Osmanlı Devleti'ne muhalif olan İngiltere'nin bu tutumunu, devrin İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning “*İngiltere'nin bu tavrının Rusya ile bağdaşmak olmadığı, bağımsızlığını kazanacağı muhakkak olan Yunanistan'ın Rusya'ya borçlu olması yerine Akdeniz'de kendilerine dost bir devlet olan İngiltere'ye borçlanmasının daha doğru olacağı...*” şeklinde değerlendirmiştir.²

Rusya'nın Balkanlar ve Karadeniz'de etkin bir devlet hâline gelmesiyle İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yol ile Doğu Akdeniz'deki menfaatlerini korumak için Osmanlı Devleti'nde ve onun hâkimiyeti altındaki topraklarda cereyan eden her türlü hareketi yakından izlemeye başladı.³

Rusya, 1877 yılında Osmanlı topraklarına hem doğudan hem de batıdan saldırıya geçti. 1878 yılının ilkbahar aylarına kadar süren savaşta Osmanlı ordusu büyük kayıplar verdi. Rusya ile Osmanlı Devleti 3 Mart 1878'de Ayestefanos Antlaşması'nı imzaladı. Bu anlaşma ile Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti neredeyse son bulurken Kars, Ardahan, Batum ve Bayezit'in Rus-

* Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt: 1, sayı: 1, Kış 2007, ss.115–126.

¹ P.Philip Graves; İngilizler ve Türkler, çev. Yılmaz Tezkan, Ankara, 21.Yüzyıl Yay., 1999, s.8; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V.cilt, TTK Yayını, Ankara, 1983, s.227.

² İsmet Binark, Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, 3.baskı, Ankara, Ankara Ticaret Odası Yayını, 2005, s.24.

³ Kalerya Antonninovala Belova, “I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Savaşanların Çıkarları”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.103.

ya'ya bırakılmasıyla Anadolu da Rus saldırılarına açık hale geldi. Üstelik Osmanlı Devleti Girit, Teselya ve Arnavutluk'ta yapacağı ıslahatları Rusya ile istişare etmeyi taahhüt ediyordu. Öte yandan anlaşmanın 16.maddesindeki "*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder.*" ifadesiyle Anadolu'da, Rusya'nın desteğiyle bir Ermeni devletinin kurulmasına zemin hazırlanıyordu.¹

Rusya'nın Avrupa'da Tuna havzasına, Anadolu'da Erzurum havalisine kadar inmesi Avrupa'yı özellikle de İngiltere'yi telaşlandırdı. İngiliz hükümetinde Türkiye'yi yalnız başına Rusya'nın yutuvereceği korkusu ortaya çıktı.² İngiltere, Ayestefanos Antlaşması'nın Balkanlarda ve Anadolu'da dengeyi bozduğunu ileri sürerek bu anlaşmanın yerine Berlin'de yeni bir anlaşma yapılması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi³ ve bundan sonra geleneksel politikasını terk ederek Osmanlı topraklarının bütünlüğünü korumak yerine Hindistan sömürmesine giden yolların güvenliği için stratejik önemi olan Osmanlı topraklarını ele geçirme siyaseti izlemeye karar verdi.

Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Verilmesi ve Kıbrıs Sözleşmesi

10 Mayıs 1878 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İstanbul Büyükelçisi Layard'a Kıbrıs'a yerleşme girişiminin başlatılması için talimat verdi. Layard, 23 Mayıs'ta, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile bu konu hakkında yaptığı görüşmede; Ayestefanos Antlaşması'nın İngiltere tarafından yok sayılarak Türkiye'nin lehine bir anlaşma hazırlanacağını, Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum dışında başka bir yeri işgal etmeye kalkışması hâlinde İngiltere'nin bunu engelleyeceğini ifade ederek bunların karşılığında Doğu'da Hristiyanlar için ıslahat yapılmasını ve Kıbrıs Adası'nın idaresinin İngiltere'ye verilmesini istedi.⁴

Elçi Layard, 25 Mayıs'ta Padişah II.Abdülhamit ile yaptığı görüşmede de devletin teklifini hükümdara ilettikten sonra Ayestefanos Antlaşması'nın Devlet-i Aliyye'nin zararına olduğunu, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yardım etmek istediğini, bunun olabilmesi için de Malta ve Londra'dan donanma için araç gereç gönderilmesi gerektiğini ve bunların depolanması için Kıbrıs

¹ Enver Ziya Karal, a.g.e, VIII.cilt, s.66, 129.

² Wladimir Mayewsky, Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi, çev.Mehmet Sadık, haz.Eyüp Şahin, Ankara, 2001, s.7.

³ Karal, a.g.e, s.69.

⁴ Mehmet Nabi-Fahri Rumbeyoğlu, Kıbrıs Meselesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334, s.6.

Adası'nın idaresinin geçici olarak İngiltere'ye bırakılmasını arz etti.¹ Osmanlı Devleti bu teklife karşı çıksa da İngiltere'nin "*Ayestefanos Antlaşması'nı olduğu gibi bırakma*" tehditleri sonucunda kabul etmek zorunda kaldı.² 4 Haziran 1878'de daha Berlin Antlaşması imzalanmadan Kıbrıs Antlaşması imzalandı.³ Buna göre İngiltere adayı işgal edecek ve Padişah adına idare edecekti. Giderlerden arta kalan gelirler yıllık olarak Osmanlı hazinesine ödenecek, Osmanlılar adanın adalet, din ve eğitim kurumlarını yönetmeyi sürdürecektirdi. İngiltere de Rusların Osmanlı topraklarına saldırması hâlinde Doğu Anadolu'yu savunmak üzere gerekli bütün yardımı yapmaya söz veriyordu.⁴ Öte yandan Osmanlı Devleti İngiltere'ye, Doğu Anadolu'da Hristiyanların yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı taahhüt ediyordu.⁵ Böylece İngiltere, hem Süveyş Kanalı'nı ve hayatî önem taşıyan Hindistan yolunu korumak açısından âdeta savaş gemisi niteliği taşıyan adayı ele geçiriyor⁶ hem de Ermeni konusunu kendi menfaatleri için kullanarak uluslararası siyasetin malzemesi hâline getiriyordu.

Kıbrıs Sözleşmesi ve Ermeniler

Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçmesiyle burada yaşayan Hristiyanlar ile Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler için yeni bir dönem başladı. Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması hususunun Berlin Antlaşması'nda da yer almasıyla İngiltere, bundan sonra söz konusu ıslahatların uygulanmasını kendine vazife edinerek Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladı.⁷ Anadolu'nun birçok yerinde kurduğu konsolosluk ağı ile Ermeni halk üzerinde de psikolojik baskı kurdu. 1879'da Adana konsolos vekili Yüzbaşı Cooper'ın, halkla yaptığı sohbetlerde, Osmanlı idaresini karalayarak İngiliz adaletinin yüceliğinden ve bir gün Adana ve çevresinin de Kıbrıs gibi İngiliz idaresine terk edileceğinden bahsetmesi sonucunda Kozan, Zeytun, Dersim ve Van'ın İngiltere'ye bırakılacağı söylentileri halk arasında yayılmıştı. Adana Valisi,

¹ Mehmet Hocaoğlu, Sultan Abdülhamit Han ve Muhtıraları, Türkiye Matbaası, İstanbul, 1987, s.166-167.

² Stanford J. Shaw&Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II.cilt, e yay., İstanbul, 1983, s.238.

³ Halil Fikret Alaysa, "Kıbrıs", DİA, 25.cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2002, s. 380.

⁴ Ali Fuat Türkgeldi, Mesâil-i Mühime-i Siyâsiyye, II.cilt, TTK Yay., Ankara, 1987, s.338-339.

⁵ Karal, a.g.e, s.130.

⁶ Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim Yay., 4.baskı, İstanbul, 2005, s.102.

⁷ Kemal H.Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), çev.Bahar Tırnakçı, İstanbul, TVYY, 2003, s.92.

özellikle Müslüman halkın paniğe kapılmasından endişelenerek ne yönde hareket etmesi gerektiğini Babialı'ya sormuştu.¹

1882 yılında İngiltere Büyükelçisi Lord Dufferin, Padişahın huzuruna çıkarak Anadolu'daki valilerin kötü idareleri sonucunda Ermeni halkın haksızlık ve zulme uğradığını, oralarda bulunan İngiliz konsoloslarından bu konudaki şikâyetleri içeren birçok evrak geldiğini, bağlı olduğu devletinden aldığı emir gereğince bunları arz etmeye mecbur olduğunu söyleyip söz konusu evrakı takdim etme girişiminde bulundu. Görüşme sırasında Büyükelçi, ıslahat yapılmasının Berlin Protokolü içerisinde yer almasının yanı sıra bu girişimlerin Kıbrıs Sözleşmesi'nden kaynaklandığını ima edince kendisine, söz konusu anlaşmanın "*Osmanlı Devleti'nin haklarına zarar gelmemesi*" şartıyla onaylandığı ve "*bir zaman sonra İngiltere tarafından böyle yersiz ve kabul edilemez bir teklif sunulmasına meydan vermemek*" düşüncesi olduğu hatırlatılmıştır.²

Anadolu'da zararlı faaliyetlerinden dolayı tutuklanan Ermeniler söz konusu olduğunda İngiltere ve onun Anadolu'daki uzantısı olan Protestan misyonerlerle konsoloslar, Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulduklarında Kıbrıs Sözleşmesi'ndeki "*Padişah, Anadolu'daki Hristiyan tebaasıyla diğer ahalinin himayesi için bu bölgenin idare şeklinde ıslahat yapılması sözünü verir.*" maddesini hatırlıyorlardı.³ Öte yandan Anadolu'da bulunan misyonerler, Kıbrıs Sözleşmesi'ni Avrupa devletlerinin Anadolu'daki Ermeni olaylarına müdahale etmesini sağlamak için de kullanıyorlardı. McColl adlı rahip, Sason isyanı nedeniyle Anadolu'da Ermenilere zulüm yapıldığını öne sürerek Berlin ve Kıbrıs antlaşmalarının şartlarının yerine getirilmesi için İngiltere'yi göreve çağırmıştır.⁴

Baskıların artması sonucunda İngiltere Büyükelçisi Sir Philip Currie Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek Berlin ve Kıbrıs antlaşmalarının imzacısı olma sıfatıyla Ermenilerin zulüm ve haksızlığa uğramasına izin vermeyeceğini, Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerinde güvenlik ve huzurun devamını sağlayacak önlemlerin alınmasını istemek zorunda olduğunu, Sason olaylarında suçlu olan ve işten el çektirilen memurların görevlerine son verilmesi durumunda bu memurların, kendi memurlarının da hazır bulunduğu Divan-ı

¹ BOA, Yıldız Perakende Dâhiliye, 1/31(1297 M 1/15 Aralık 1879); Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1845-1890), I.cilt, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2004, s.28-29. Ayrıca benzer bir belge için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895), III.cilt, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., Ankara, 2006, s. 38.

² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1891-1893), II.cilt, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2004, s.73.

³ Osmanlı Belgelerinde, II. cilt, s.124-130.

⁴ Osmanlı Belgelerinde, III.cilt, s.84.

Harp'te yargılanması veya Tahkikât Komisyonu vasıtasıyla incelemelerde bulunulması gerektiğini, gün geçtikçe bu işin öneminin arttığını, Babıali'nin kararını bir an önce vermesini, aksi takdirde konsoloslarını inceleme yapmak üzere Sason'a göndereceğini bildirdi. Önerilerinin kabul edilmemesi durumunda konunun bir Avrupa sorunu haline geleceğini ve bunun sonuçlarının Padişahın hoşuna gitmeyecek şekilde olabileceği tehdidinde bulunmayı da ihmal etmedi. Ayrıca görüşme ve konuşmaların uzaması halinde İngiltere'nin daha ağır istekleri olacağını vurguladı.¹

İngiltere, Kıbrıs Sözleşmesi'ni kullanarak hem Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurdu hem de bu sözleşmeye dayanarak Osmanlı iç işlerine karışmayı alışkanlık haline getirdi.² İngiltere Büyükelçisi Sir Philip Currie, 28 Nisan 1899'da Padişah ile yaptığı görüşmesinde Kıbrıs Sözleşmesi'ni ortaya atarak Ermeniler lehine bazı düzenlemeler yapılmasını talep edince Padişah II.Abdülhamit son derece sert bir üslupla şu cevabı verdi: *“Gerçekte Berlin Antlaşması'nda Anadolu ıslahatı yer almakta, fakat bir Ermenistan'ın kurulmasından söz edilmemektedir. Kıbrıs Sözleşmesi'nde de buna benzer uygulamalara yer verilmekte, ancak benim haklarımın ihlal edilmemesi hususu da açıkça belirtilmektedir. İngiltere büyükelçisi ile anlaşma sağlandığı üzere bu sözleşme her iki devletin menfaatinde. Böyle büyük bir adanın İngiltere'ye terk edilmesi 'hükûmet içinde bir hükûmet kurulması' amacına yönelik olsaydı asla bizim menfaatimize uygun olmayacağından ve aksine devletin hukukunun çiğnenmesi anlamına geleceğinden böyle bir fedakârlığı seçmeye hiç gerek yoktu. Bu da askerî ve stratejik açıdan önemi ortada olan Kıbrıs Adası gibi büyük bir toprak parçasını bir Ermenistan kurulması için vermişiz anlamına gelirdi. Devletimizin hukuk ve çıkarına aykırı bir önlem alınması konusunda fedakârlık etmenin acaba ne gereği vardır?”*³

Kıbrıs'ta Ermeni nüfusu Bizans döneminden beri vardı ve Kıbrıs Ermenilerinin yerleşmeyi tercih ettikleri yerlerden biriydi. 1375'te Kilikya Prensiği'nin sona ermesiyle Kilikya'da yaşayan Ermenilerin büyük kısmı Kıbrıs, Rodos, Girit, İzmir ve Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine göç etmişlerdi. Burada yaşayan Ermenilerin kökenleri Suriye, İran ve Kilikya Ermenilerine dayanmaktaydı.⁴ Kıbrıs'ta 1831 sayımında 14983 Müslüman, 29190 gay-

¹ Osmanlı Belgelerinde, III.cilt, s.88-89.

² Osmanlı Belgelerinde, III.cilt, s.103.

³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1896-1922), IV.cilt, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2006, s.75.

⁴ Vartan Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Aras Yay., 2004, s.18. Kıbrıs Ermenilerinin kökenlerinin Kilikya Ermenilerine dayanması hakkındaki şer'îye sicili kayıtları için bkz. Ali Efdal Özkul, “XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo Ekonomik Durumları”, Hoşgörü

rimüslim yaşamaktaydı.¹ Adada 1874'te 44000 Müslüman 100000 gayrimüslim nüfus vardı.² Kıbrıs'ta yaşayan gayrimüslimler arasında Ermenilerden başka Rumlar ve Yahudiler vardı.³

Kıbrıs'taki Hristiyan nüfus diğer Osmanlı topraklarında olduğu gibi burada da misyonerlik faaliyetlerinin gösterilmesine sebep oldu. Kıbrıs'ta Amerikan misyoner örgütü American Board of Commissioners for Foreign Missions'a bağlı olarak üç misyoner görev yapmaktaydı.⁴ İngiltere, Kıbrıs'ta bir Ermeni okulu açarak Ermeniler arasında Protestanlık mezhebinin yayılmasını ve kendine bağlı Ermeni gençler yetişmesini sağladı. Hatta bu öğrenciler arasında Anadolu'da çıkan Ermeni isyanlarında görev alanlar vardı.⁵

Kıbrıs Ermeni komitelerine yataklık yapan önemli yerlerden biriydi. Taşnak Komitesi'nin Mısır, İskenderiye ve Kıbrıs'ta şubeleri vardı.⁶ "Ermeni Muhibbanı Cemiyeti"nin merkez komitesi Kıbrıs Adası'nda kuruldu. Bu komite Ermenilerin tarım, ticaret ve sanatla uğraşmasını amaçlamaktaydı. 1896 yılında çıkarılan isyanlarda ölen Ermenilerin eşlerinin Kıbrıs'a yerleştirilmesi amacıyla "Armenian Refugees Fund" Komitesi kuruldu. Birkaç bin lira toplandığından Madam Sheldon Amosi 1896 yılı Eylül ayında Dr.Charlotte Hall ve Madam Rice ile Kıbrıs'a gidip Limasol'da bir düşkünler yurdu açtılsa da bu yurt bir süre sonra Larnaka'ya nakledildi. İlk sığınmacı kafilesi İstanbul'dan ve 200 sığınmacı ise 1897 senesinde Bitlis ve Antep'ten geldi; daha sonra bunlara iş bulunarak çalışmaları sağlandı. "Cyprus Relief Fund" Komitesi: Keswick'te kurulan bir komiteden Rahip Canon Evans aracılığıyla alınan 500 lira sayesinde sekiz sene süreyle St.Macar Manastırı'ndan 100 dönüm arazi alınarak birkaç aile yerleştirilmiş ve ipek böceği yetiştiriciliğini öğretmek üzere Mösyö Von Milingen'in gözetimi altında bir okul açılmıştır. Bu okuldan çoğu Ermeni olan 60-70 kişi yetişmiştir. "Eastern and Colonial Association" Komitesi: Bu komite Kıbrıs'taki çiftçiler ile göçmenlerin durumunu düzeltmek ve böylece tarım yapabilecek Ermeni sığınmacılara iş bul-

Toplumunda Ermeniler E.Ü. I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, I.cilt, Kayseri, 2007, s.353.

¹ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu(1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev.Bahar Tırnakçı, TVYY, İstanbul, 2003, s.154.

² Karpat, a.g.e, s.157.

³ Ali Efdal Özkul, Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s.213.

⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika 19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1991, s.63.

⁵ Mim Kemal Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923, İz Yay., İstanbul, 1996, s.153.

⁶ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, 2.cilt, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1998, s.348.

mak amacıyla Profesör Patrick Gedez tarafından kurulmuştur. Komite üyelerine göre Kıbrıs Adası, İngiliz hükûmetinin büyük harcamalar yapması neticesinde bayındır hâle gelmekte ve ticarî açıdan önemli başarılar beklenmektedir.¹

Merkezi Londra'da olan İngiliz Ermenileri Cemiyeti, Minas Tcheraz tarafından kuruldu. Hedefe varmak için birden ihtilale teşebbüs etmek yerine, politik durumdan yararlanarak Osmanlı Devleti'nin gücünün az olduğu yerlerde eşkiya çeteleri oluşturup Osmanlıların, Ermenilere zulüm ve işkence yaptığına Avrupalıları inandırmaya çalışmak bu cemiyetin ana amacıydı.² Kıbrıs'ta Hınçak Cemiyeti de etkiliydi. Bu cemiyetin Kıbrıs şubesinin başkanı Magosa'da avukatlık yapan Sivaslıyan'dı. Sivaslıyan, Londra'daki cemiyet adına (Hınçak) Kıbrıs'taki Ermenileri örgütlüyor ve onları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyordu.³ Anadolu'da bulunan Ermeni komitelerinin üyeleri, Avrupa ile haberleşmelerini Kıbrıs'a gelen Fransız ve İngiliz gemileri aracılığıyla yapmaktaydılar.⁴

Kıbrıs, Ermeni isyanlarında kullanılan silahların Anadolu'ya sevk edildiği yer olarak da dikkat çekmekteydi. Ermeni isyanlarında kullanılan silahların önemli bir bölümü komitelerin Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da topladıkları paralarla alınmaktaydı. Silahlar Osmanlı ülkesine genellikle deniz yoluyla güney veya kuzey sahilleri kullanılarak sokulmaktaydı. Avrupa ve Amerika'dan getirilen silahlar, İngiltere'nin yönetimindeki Mısır ve Kıbrıs Adası'nda bulunan komite üyeleri tarafından depo ediliyor, buralardan da İskenderun, Adana ve Mersin sahillerine boşaltılarak isyan bölgelerine gönderiliyordu.⁵

İngiliz gemileri serbestçe Osmanlı sularına girip çıkma haklarını kullanarak İstanbul'a dahi silah sokabilmekteydi. Güney sahillerindeki bu hareketliliğin Osmanlı hükûmeti tarafından fark edilmesinden sonra burada alınan güvenlik önlemleri artırıldı. Hatta Kıbrıs'a istihbarat toplanması için bir memur gönderildi. Memurun verdiği bilgiler doğrultusunda hükûmet, Kıbrıs Adası ve çevresini yakından izlemeye ve ciddi tedbirler almaya başladı. Bunun için Bahriye Nezareti'nden bölgede güvenliği sağlayabilecek gemi olup olmadığı sorularak olmadığı cevabı alınınca uygun hız ve donanıma sahip iki gemi bölgeye gönderilmek üzere sipariş edildi. Vakit kaybetmemek için İs-

¹ Osmanlı Belgelerinde, IV. cilt, s.61-70.

² Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), XVII. cilt, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s.XIII. Ayrıca bkz. OBE, XVII. cilt, belge numarası 38, s.267.

³ BOA, Yıldız Perakende Yıldız Perakende Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı, 24/35, lef 1 (1323 C 2/8 Ağustos 1905).

⁴ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, I.cilt, s.127.

⁵ Nejla Günay, "1895 Zeytun İsyanı", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.433.

tanbul'un güvenliğini sağlamak için aldırılan bir gemi Padişahın emriyle bölgeye gönderildi. Ayrıca Trablusgarb Vilayeti ile Bingazi Mutasarrıflığı'na, bölgede korsanlığın engellenmesi ve güney sahillerinin güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması emredildi.¹ Özellikle Mersin ve İskenderun limanlarındaki kontrollerin sıklaşması üzerine Ermeniler, gemilere sahillerden binerek Kıbrıs'a geçmişler ve Kıbrıs'ı konaklama merkezi olarak kullanmışlardır. Haziran 1899'da İskenderun Limanı'ndan ayrılan Messageries Maritimes Company vapuru, altı mil açıldıktan sonra iki sandalla gelen 30 kadar Ermeni'yi vapura alarak Kıbrıs'a götürdü.²

İngiliz hükümetinin tutumu ve komitelerin Kıbrıs'taki faaliyetleri Osmanlı Devleti'ne karşı suç işleyen Ermenilerin adaya sığınmasına sebep oldu. Mesela, Hınçak Komitesi'nin Maraş şubesinin başındaki kişi olan, çeşitli cinayetler işleyen ve Maraş ile Zeytun'da çıkan Ermeni isyanlarında asilere liderlik ederek önemli rol oynayan papaz Ter Kovanet genel af çıkarılmasından sonra Kıbrıs'a giderek faaliyetlerine orada devam etti.³ Aynı şekilde 1896 Zeytun isyanı'nda rolü olan ve Marsilya'ya sürülen dört kişiden biri Girit, ikisi Kıbrıs'ta ele geçirildi.⁴

Kıbrıs Adası, Ermenilerin hem yurt dışına kaçışlarında hem de yurda kaçak olarak girişlerinde köprü olarak kullanılmaktaydı. Mesela Marsilya'ya sürülen dört Ermeni'den ikisi farklı zamanlarda Kıbrıs'a gelip burada buluşmuşlar ve bir Fransız gemisiyle İskenderun'a çıkmışlardır. Daha sonra rıhtımdaki İngiliz zırhlısına girerek İngiliz gemici tayfası kıyafeti giyen ve eşleriyle buluşan Ermeniler, karaya çıkarak Payas kazasının Çamlık köyüne gitmişlerdir. Bu şahısların Mart'ın 15'i veya 20'sinde bir karışıklık çıkaracakları istihbaratını alan Osmanlı hükümeti, söz konusu şahısların yakalanmaları için Adana Kumandanlığı'na emir vermiştir.⁵ Bir başka olayda da Kıbrıs yolu ile geldikleri Adana sahillerinden Anadolu'ya gizlice giren ve kendilerini Mamüretü'l Aziz'e (Elazığ) götürmesi için Harputlu katırcı Mevlüt ile anlaşılan 10 Ermeni Maraş'ın Eloğlu Köyü* yakınlarında yakalandı. Ermeniler, yapılan

¹ BOA, Yıldız Arşivi Hususi Maruzat, 480/13(3 5 1323/6 Temmuz 1905).

² Ahmet Akter, Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915), İstanbul, IQ Yay., 2007, s.51.

³ BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzat(Y.PRK.ASK.), 132/45 (1315 R 20/17 Eylül 1897).

⁴ BOA, Y.PRK.ASK. 115/95 (1314 Ca 2/9 Ekim 1896).

⁵ BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, 652/4 (1314 L 10/14 3 1897)BOA, Y.PRK.ASK., 119/45'ten naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1896-1922), IV. cilt, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.45-46.

*Bugünkü Türkoğlu Kazası.

sorgulamalarında Amerika'dan geldiklerini itiraf edince tekrar İskenderun'a gönderilerek sınır dışı edilmişlerdir.¹

Ermeniler, yurt dışına genellikle Kıbrıs yolunu kullanarak kaçıyorlardı. Bu bazen doğrudan Avrupa'ya bazen de Kıbrıs –İskenderiye üzerinden oluyordu. Ermeniler, Müslüman ya da Rum kıyafeti giyerek Mersin'e geçiyorlar, oradan da Kıbrıs'a gidiyorlardı. Bunların sayıları her 15–20 günde bir 25–30 kişi idi. Amaçları ise Amerika'ya gitmekti. Aslında Ermenilerin Amerika'ya göçürülmesi bir komite tarafından yürütülen organize bir işti. Bunun için Rusya'nın Tarsus Konsolosu Mösyö Christopher, Harput'ta bağlantı kurduğu kişiler aracılığıyla temas kurduğu Ermenilere 7-8 Lira ücret karşılığında bir belge vererek Mersin'e gönderiyordu. Mersin'e gelen Ermeniler, Rusya Konsolos Vekili Andronakyan Kovasandran, Amerikalı Mösyö Tenink'in adamı Çerkez Hasan, Almanya Konsolos Vekili Chrismann, Mersin polis komiseri Mustafa ve polis Arap Ali efendilerden birine müracaat ediyorlardı. Ermenilerin, onların himayesinde Mösyö Tenink'in evinde yapılan hazırlıklar sonucunda geceleri gemilere bindirilip kaçmaları sağlanıyordu. Adana yoluyla kaçan Ermeniler de Adana polis memurlarından Agop Efendi'ye müracaat ediyorlar ve adı geçen komite üyelerinden biriyle temasa geçerek yurt dışına kaçıyorlardı.²

Komite, Kıbrıs'a gelen kişilerin Redif-i Umumiye memuru Markaryan'a yazdırılan nüfus ve yol tezkirelerini ellerinden alarak yurt dışına çıkış tezkiresi verdiği kişilerin geri dönmelerini engellemeyi amaçlıyordu. Yurt dışına giden kişilere genellikle Yunan pasaportu veriliyordu. Komite, Adana'dan Kıbrıs'a gitmek isteyenlere de "Kıbrıs'a gidiş tezkiresi" veriyordu. Kıbrıs'a gelenler arasında Osmanlı Devleti'ne karşı suç işleyenler de vardı. Bu kişiler İstanbul ya da başka iskelelerden gemici elbisesi giyerek Fransız veya İngiliz gemileriyle Kıbrıs'a ulaşıyorlardı. Mesela Arşag Çelebiyan ve Karagözyan bu yolla İstanbul'dan Kıbrıs'a gelmişlerdi. Ayrıca Anadolu'nun değişik yerlerinde Müslümanlar tarafından öldürüldü denilen Ermenilerin büyük kısmı gizlice Kıbrıs'a geçiyor, burada mahalli hükûmete 1000 Lira vergi vererek silah ruhsatı alıyor ve Anadolu'da çıkaracakları isyana talim ederek hazırlanıyorlardı.³ Osmanlı Devleti, 1897 yılında Kıbrıs'a giden Ermenilerin sayısını şu şekilde tespit etmiştir:

Limason: Burada başka yerlerden gelen 200 Ermeni vardır ve bunların tamamı Hınçak ve diğer cemiyete mensuptur. Cemiyetin başkanı kuyumcu Osepyan'dır ve Londra'ya bağlıdır.

¹ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat, 308/108(1326 Ra 18/19 Nisan 1908).

² BOA, Y.PRK.AZN., 24/35 (1323 C 2/8 Ağustos 1905).

³ BOA, Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti, 68/76 (1320 Z 29/28 Mart 1903/18 Eylül 1897).

Larnaka(Tuzla): Buraya dışarıdan (çoğu Urfa'dan) 160 Ermeni gelmiştir. Bunlar diğer cemiyetler ve Taşnak'a üyedir. Reisleri Antepli Agop Berkeryan'dır. Berkeryan, Londra ile şifreli olarak haberleşmektedir.

Lefkoşe: Burada 200 yerli, 400 başka yerlerden gelen 600 Ermeni vardı. Bunların çoğu Urfa, Diyarbakır ve Antepli'dir. Az sayıda Zeytunlu ve İskenderunlu da vardır. Anteplilerden Smoil, fişek imali ile uğraşmaktadır.

Seles: Burada çoğu Zeytun'dan gelen 120 Ermeni vardır. Bunlar Esrop adlı kişi önderliğinde büyük manastırda silah talimi yapmaktadırlar.

Magosa: Burada az sayıda yerliden başka diğer yerlerden gelmiş 60 kadar Ermeni vardır. Bunların reisi eğitimini Londra'da almış olan Sivashlı Can(Diran)'dır.

Karaköy: Burada Sivas ve Harput'tan gelen 80 kadar Ermeni vardır. Diğer köylerde 25-30 Ermeni bulunmaktadır. Bunların reisi İskenderunlu kunduracı Kırkor'dur.¹

Sonuç

Osmanlı Devleti, İngiltere ile yaptığı Kıbrıs Sözleşmesi ile Kıbrıs gibi stratejik önemi olan bir yeri kaybetti. İngiltere, bu sözleşmeye dayanarak Hristiyan azınlıklar lehine Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştı. Kıbrıs Sözleşmesi, Berlin Antlaşmasından daha önce imzalanmıştı ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılmasını içeren bir hükmü vardı. Bu, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Ermenileri kullanacağını ilk göstergesidir. Zaten İngiltere, 1878'den sonra Osmanlı Devleti'ne ıslahat yapılmasını hatırlattığı her ortamda Berlin Antlaşması ile beraber Kıbrıs Sözleşmesi'ndeki bu maddeyi de öne sürmüştür. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Kıbrıs Sözleşmesi'nin "*Padişahın hükümranlık haklarına zarar gelmemek koşuluna*" bağlı olduğunu düşünüyor ve İngiltere'nin buradan kaynaklanan baskılarına karşı çıkıyordu.

Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ın idaresini İngiltere'ye bıraktıktan sonra ada Ermeni komitelerinin faaliyetlerine sahne oldu. Osmanlı hükûmeti, güney sahillerinden içeriye silah ve eşkıya sokulmasına engel olamadı ve bunun sonucunda da Anadolu'da çok sayıda Ermeni isyanı yaşandı. Kıbrıs, Anadolu'ya sokulmayı bekleyen silahlara depo ve Ermeni isyancıların eğitim aldığı bir kamp haline geldi.

¹ Aynı belge.

1909 OLAYLARININ ADANA ÇEVRESİNDEKİ YANSIMALARI VE YARGILAMALAR*

Giriş

Meşrutiyet'in ilân edilmesinden önce Hınçak, Taşnaksutyun, Ramgavar gibi Ermeni komiteleri Osmanlı Devleti tarafından birer terör örgütü olarak kabul ediliyordu. Bunun sebebi komitelerin ayrılıkçı fikirler taşımaları ve amaçlarına ulaşmak için de terör ve propagandayı bir yol olarak seçmeleriydi. Ermeni tarihçileri komitelerin birçok konuda görüş ayrılığı olduğunu, o nedenle de bir araya gelemediklerini söylerler. Bu kısmen doğru da olsa komitelerin kuruluşlarının temel amacı Ermeni ayrılıkçı hareketleridir. Osmanlı Devleti açısından ise komitelerin kendi iç karışıklıkları değil bu amacı taşımaları önemliydi. Dolayısıyla Türk tarih yazımında bağımsızlık ya da otonomi kararını hangi Ermeni komitesinin aldığı değil bu kararın Ermeniler tarafından alınması hususu daha çok irdelenmiş, komitelerin içyapısı pek de merak edilmemiştir. O açıdan Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin detayları Türk tarih yazımının eksikliğidir ve bu eksiklik giderilmelidir.

Ermeni komitelerinin güney bölgelerinde Meşrutiyet'ten sonra da Kilikya Ermeni Krallığı'nı yeniden canlandırma amacıyla çeşitli çalışmalar yaptıkları Osmanlı makamlarınca tespit edilen bir durumdu. Ancak bu yeni ortaya çıkan bir amaç olarak algılanmamalıdır. Nitekim Hınçak Komitesi 1887 yılında kurulduktan çok kısa süre sonra 1891'de Adana ve çevresinde örgütlenmiş, 1895'te Zeytun'da isyan başlatarak Büyük Devletlerin konuya müdahil olup arabuluculuk yapmasını sağlamış ve bazı isteklerini hükûmete kabul ettirmeyi başarmıştı.¹

* 1909 Adana Olayları/Makaleler, Editör: Kemal Çiçek, TTK, Ankara 2012, ss.283–321.

¹ Adana ve çevresinde Hınçak Komitesi'nin ilk kuruluşu, üyeleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, İstanbul, IQ Yay., 2007, s.263-279. Komitenin bölgede çıkardığı isyanlar için bkz. aynı yer, s.287-321.

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından itibaren örgüt üyesi olduklarının Osmanlı hükûmetince tespit edilmesinden dolayı yurt dışına kaçan çok sayıda Ermeni yurda döndü.¹ Çünkü Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra daha önce terör örgütü kabul edilen Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri yasal siyasî partiler hâline geldiler.² O sırada hükûmet “her şeyi serbest bıraktığı gibi” silah ticaretini ve ithalatını da serbest bırakmıştı.³ Bu, Ermenilerin hızla silahlanmalarına zemin hazırladı. Ermeniler, Meşrutiyet idaresinin kendilerine verdiği geniş özgürlükten yararlanarak, “ilk aşamada kendilerini savunmak”, daha sonra da “hak iddialarını saldırgan biçimde elde etmek” amacıyla ülkeye kolaylıkla silah ve mermi sokabiliyorlardı.⁴ Büyük Devletler Akdeniz ve Bağdat Demiryolu nedeniyle stratejik önemi olan Çukurova’da bir Ermeni devleti kurulması konusunda Ermenileri tahrik etmişlerdi. Öte yandan Bulgar, Sırp ve Girit hareketleri ve iç isyanlar Ermeni komiteleri tarafından bir fırsat olarak kabul edildi. Onların yaptıkları plana göre; Ermeniler ayaklanıp olaylar çıkaracaklar ve hükûmete karşı direneceklerdi. Bunun üzerine Avrupa devletleri olaylara müdahale ederek zırhlılarını Mersin’e gönderecekler ve Kilik-

¹ Bu konuda bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918*, cilt IV, Genelkurmay Başkanlığı Atase ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006, s.3, 5, 7 vd. Recep Karacakaya, “İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1.cilt, Ankara: ASAM, 2003, s.390; Yalçın Özalp, *Millet-i Sadıka Paturtısı ve Maraş*, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul: t.y., s.226.

² Komiteler Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde şubeler açmak isteyince yerel makamlar o güne kadar terör örgütü olarak kabul edilen komitelerin bu girişimlerini merkeze bildirip nasıl hareket edeceklerine dair görüş sorunca kendilerine Taşnak ve Hınçak komitelerinin İstanbul’da şube açmalarına izin verildiği dolayısıyla taşrada da şube açmalarında bir sakınca olmadığı bildirildi. Bu konuyla ilgili olarak oldukça fazla yazışmanın (45 varak) yer aldığı belge için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS.), 65/2.

³ Cemal Paşa, *Hatırat*, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul: Arma Yay., 1996, s.359. Cemal Paşa’nın “Hatırat”ının baskıları arasında bazı farklar olmasından dolayı eserin diğer baskılarında Adana Ermeni olaylarının anlatıldığı bölümler için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959, s.348-355; Cemal Paşa, *Hatırat(1913-1922)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, *Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi*, Nehir Yay., İstanbul, 2006, s.348-357. Silah almanın ne kadar kolay ve sıradan bir iş olduğu konusunda bkz. Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2007, s.215.

⁴ Salâhi R. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)”, *Belleten*, C.LI, S.201, Ankara: TTK Yay., Aralık 1987, s.1267.

ya'yı Ermenilere vereceklerdi.¹ Hatta "Büyük Ermenistan"ın kurulması Avrupa Devletleri tarafından onaylanacaktı.²

Komiteler, bu amaçlarına ulaşabilmek için Doğu illerinden Adana'ya nüfusa kaydettirmeksizin birçok Ermeni göç ettirdiler. Adana'ya yurt dışından gelen Ermeniler de köylere dağıtılarak yerleştirilmekteydi.³ Öte yandan mevsimlik işçi oldukları bahanesiyle Maraş, Harput ve Diyarbakır'dan çok sayıda Ermeni bölgeye getirilerek işgal edilen boş arsalarda ya da kasabalardaki Ermeni evlerinde barındırıldılar.⁴ Ermeniler, bir taraftan da propaganda çalışmalarını hızlandırdılar. Çıkardıkları çeşitli gazetelerde kıtlık nedeniyle yoksul düşen Ermenilerden, mesela Zeytun Ermenilerinden bahsedip Osmanlı Devleti'nin zor ve şiddet kullanarak vergi topladığını bildiren haberler yaydılar. Yaklaşan tehlikenin farkına varan Osmanlı hükûmeti bir taraftan bu haberlerin doğru olmadığına halkı ikna etmeye çalışırken diğer taraftan tekzip metinleri yayınlattı.⁵ Meşrutiyet idaresinin getirdiği serbestlik ortamı, yönetimin zayıflığı ve coğrafi durum Anadolu'ya silah sokmayı kolaylaştırmaktaydı. Bunların sonucunda Ermeni komiteleri tarafından taraftarlarına kolayca silah dağıtmak üzere Anadolu'da silah depoları oluşturuldu. Adana ve Maraş da önemli silah dağıtım merkezleriydi. Ermeni komitelerinin Ermenileri silahlandırma çalışmalarıyla beraber Müslüman ahalide silahlanmaktaydı⁶

¹ Ahmet Rüstem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, çev. Cengiz Aydın, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001, s.41; *Talât Paşa'nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yay., 2003, s.24; Esat Uras, *Tarih'te Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2.b., İstanbul: Belge Yay., 1987, s.551; Cemal Paşa, *Hatırat*, 2006, s.353; Süleyman Kâni İrtem, *Ermeni Meselesinin İyüzü*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yay., 2004, s.150. İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Rusya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ait savaş gemilerinin Mersin Limanı'na geldikleri hakkında bkz. Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2008, s. 271.

² Arsen Avagyan&Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev.Mutlucan Şahan, İstanbul: Aras Yay., 2005, s.16-17, vd.

³ Adana'nın bazı köylerinde saklandıklarının güvenlik birimlerince haber alınmasından sonra kaçan ve daha sonra Maraş civarında yakalanan 20 kişilik Ermeni grubunun Harput ahalisinden oldukları ve Amerika'dan geldiklerini itiraf etmeleri konusunda bkz. BOA. Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Evrakı, 38/36, (1326 Ra 19/ 20 Nisan 1908).

⁴Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK Yay., 1982, s.24.

⁵ Takvim-i Vekayi, I.se., ad.151, Pazartesi, 2 Mart 1325(15 Mart 1909)'dan Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler", *Belleten*, C.LV, S.212-214, Ankara: TTK Yay., 1991, s.835.

⁶ Erzurum, Van, Bitlis, Siverek, Trabzon, Samsun, Antep, Bursa, İzmit, Adapazarı ve İstanbul diğer silah dağıtım merkezleri olarak kullanılmaktaydı. Bkz. Erdal İlter,

Bölgede Ermenilerle Türkler arasında gerginlik çıkmasının diğer bir sebebi de Balkanlardan gelen Müslüman göçmenlerin bölgeye iskân edilmesinin Ermenilerin hoşuna gitmemesi ve dağlık bölgelerde mesela Haçın'de* oturan Ermenilerin Çukurova'ya inme çabalarıydı.¹

Adana Olaylarının Sebepleri

Adana Ermeni Murahhasası Episkopos Muşeg,² Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamın da etkisiyle gizlenme gereği duymadan kilise, okul ve meydanlarda konuşmalar yaparak halkı ayaklanmaya ve Kilikya Krallığı'nı kurmaya davet etti.³ Aslında Muşeg, Ermenilerin bu ortamı kullanarak bağımsızlığını kazanacağına inanıyordu. Bu amaçla isyan komiteleri kurdu. Hatta gelecekteki Ermeni Kralı ve başlıca yöneticileri ilan etmeye ve Ermenilerden vergi tahsilâtına başladı. Ayrıca bunları Müslümanlara göstermekten ve Kilikya Kralı'nın kostümünü giyip poz vermekten çekinmedi.⁴ Ermeni gençler

Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele'de Ermeniler (1890–1923), Ankara, Turhan, 2005, s.39–40. Silahlanmanın bölge genelinde olduğunu anlamak için Maraş'ta Müslüman halkın silahlanması ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerini artırması hususunda bkz. Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877–1936*, Wien, 1995, no.662; HA PA XII 198 no. 15/E, cilt IV, s.3340'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt.IV, Viyana, 2004.

*Bugün Adana'ya bağlı Saimbeyli kazası.

¹ Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Otile Jakob, 2006, p.107–108.

² Papaz Muşeg, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Ermenilerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin zamanının geldiğini söylüyordu. Çünkü artık herkes serbestçe kendi partisini kurabiliyor, fikirlerini ifade edebiliyordu. Bu serbestlik ve hürriyet havası ahaliyi o kadar çok etkilemişti ki hiç kimse hükümet memurlarını ciddiye almıyordu. Aynı zamanda Hınçak komitesine üye olan Muşeg, bu hürriyet ortamını kullanarak hem Müslümanları hem de Hristiyanları tahrik edecek davranışlarda bulunmuş ve Adana ahalisinin birbirini kirmasına sebep olmuş ve olayların başlamasından hemen sonra Mısır'a kaçmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *Hatırat*, 357–358; Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni*, s.33.

³ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: University of Utah, 2005, p.33; Nurşen Mazıcı, *Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920)*, 2. b., İstanbul: Pozitif Yay., 2005, s.69-70.

⁴ Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul, Bilge Karınca, 2007, s.284.

*Vartana Bayramı; o dönemde ateşe tapmakta olan İranlıların, Hristiyanlığı seçen Ermenilerle MS 451 tarihinde yaptığı din savaşının anısına kutlanan bayramdır. Aslında savaş yitirilmiştir. Ancak Başkumandan Vartan'ın efsanevi cesareti, halkın, orduyla omuz omuza savaşması ve savaşın sonunda yine Hristiyan kalmış olması nedeniyle bu savaşın Ermenilerin tarihinde, büyük zaferlerden daha

Muşeg'in Meşrutiyet devriminin liderlerinden biri ve Hınçak üyesi olmasından dolayı da sosyal bir misyonun temsilcisi olduğuna inanılmaktaydı. Bu nedenle Müslümanlara tepki duyan herkes için Muşeg önemli bir kişiydi. Bunun farkında olan Muşeg, Vartana Bayramı*’nda Ermeni milliyetçiliği ve bağımsızlığını öne çıkaran bir tiyatro oyununu kiliselerde oynatmaktan çekinmedi.¹ Bağımsız Ermenistan’a kavuşabilmek amacıyla Avrupa’dan tüfek ve tabanca getirtilip² bunları Ermenilere dağıttı.³ İngiltere’nin Mersin Konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, Büyükelçi Lowther’e gönderdiği raporda anayasanın yeniden uygulanmaya başladığı tarihten Nisan 1909’a kadar geçen sürede vilayete 40000 silah, tabanca ve otomatik tabanca getirildiğini bildirmekteydi.⁴ Kaçak olarak yurda sokulan silah ve cephane kiliselerde depolandı ve bunların daha sonraki dağıtımını kolaylaştırmak için kiliselerden evlere uzanan tüneller açıldı. Muşeg, ayakları dizlikli tek tip elbise giymiş, Amerika ve Rusya’da askerî eğitim almış, “Postallı” da denen özel bir birlik kurmuştu. Bu birlik her gün dağlarda eğitime devam etmekteydi. Öte yandan portakal deposu adı altında 400–500 m. uzunlukta ve o ölçüde eni olan kışlalar inşa etmişti.⁵

Piskopos Muşeg, Cebel-i Bereket Sancağı’nda yaklaşık bir ay süren bir seyahate çıkarak burada yaşayan Hristiyanlara hem kendilerini hem de Meşrutiyet’i korumak için silahlanmalarını tavsiye ederken bir yandan da halkı galeyana getirecek söylemlerde bulundu. Dört Yol’da oturan Hristiyanları ziyaret ettiğinde onları vergi, bedel-i askerî ve belediye rüsumlarını ödememeye teşvik etti. Bunun sonucunda Dört Yol’daki Hristiyan köylerinden tahsil edilen verginin miktarı düştü.⁶ Hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler adeta isyanın bir an önce çıkması için sabırsızlanıyor ve bunun için Müslümanları tahrik ediyorlardı.⁷ Ermenilerin üzerine Ermenistan arması işlenmiş kapları ve Ermeni-

önemli bir yeri vardır. Vartana Günü’nde, savaşta yitirilen bini aşkın insanın anısına, herhangi bir kutsal güne bağlı isimleri olmayanların isim günü kutlanır. Bkz. <http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=6> (9 Mayıs 2009).

¹ Kévorkian, *Le Génocide*, p.104–105.

² Cemal Paşa, *Hatırat*, 1996, s.358; ayrıca bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.353.

³ Silahlar sadece Adana ve çevresinde oturan Ermenilere değil Maraş, Zeyton gibi bölgelerde oturan Ermeni halka da dağıtıldı. Silah ve revolverler önde gelen Ermenilere hediye edilirken diğerlerine piyasa değerinin çok altındaki fiyatlarla satılmaktaydı. Zeyton Murahhasası Vagarşak Efendi’nin bu konuyla ilgili ifadesi için bkz. BOA. İrade Askeri (İ.ASK.), 1327 Z/21.

⁴ Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine*, s.1269.

⁵ Bu özel birliğin 300 kişiden oluştuğu hakkında bkz. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni*, s.10.

⁶ İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.165.

⁷ Ermenilerin tahrik eden tutumlarının Alman ve İngiliz belgelerinde de açıkça gösterilmesi Ermeni yazarlarının bu durumu inkâr edememelerine sebep olmaktadır. Adana

ce yazılar yazdıkları sigara kâğıtlarını piyasaya çıkarmaları Müslüman ahaliyi endişeye sevk etmekteydi.¹ Öte yandan ayrılıkçı emelleri olduğu bilinen Taşnaksutyun ardından Hınçakların da Adana’da “Milli Lokal” açması ve buralarda bağımsız Ermenistan özlemini dile getiren konferanslar verilmesi Ermenilerin Müslümanlara olan düşmanlığını daha da artırmaktaydı.²

Ermenilerin bu şekilde hazırlık yapmaları Müslümanların gözünden kaçmıyor ve bu durum iki taraf arasında kin ve nefret duygularının artmasına sebep oluyordu. Buna rağmen Adana’daki yerel hükûmetin bu durumu düzeltme çabası göstermemesi ve iki taraf arasında birbirlerine beslenen kötü duyguların her geçen gün artması sonucunda Müslümanlar ve Ermeniler arasında silahlanma yarışı başladı. Ermeni gazeteleri Ermeniler için silahlanmanın Meşrutiyeti, şahıslarını, şereflerini, mallarını korumak ve savunmak için elzem olduğunu sorumsuzca yazıyorlardı. Ermenilerin silahlanmasını Müslümanlara yönelik bir saldırı olacağı şeklinde yorumlayan Müslümanlar da dindeşlerini hazır olmaları için uyarıyorlardı. Üstelik her iki taraf da satın aldıkları silahlarını bağlar arasında, şehrin civarında, hatta şehir merkezinde denemekten çekinmiyorlardı.³

Ermenilerin bu davranışlarını Meşrutiyet idaresine bağlayan bazı Müslümanlar bu durumun sorumlusu olarak gördükleri İttihat ve Terakki Partisi’ni Ermenilerle işbirliği yapmakla suçlamaktaydı. Bu iki uç düşünce kısa sürede şehirde Ermenilerin askerî garnizona hücum edip hâkimiyeti sağladıktan sonra Türklerin üzerine saldıracakları şayiasının yayılmasına sebep oldu. Ermenilerin Meşrutiyet’in getirdiği serbestlik ortamında ayrılıkçı fikirlerini açıkça beyan etmesi de Müslümanları rahatsız etmekteydi.⁴ Nitekim Meşrutiyet’in ilanı ayrılıkçı fikirleri olan Ermeni komitelerini ortadan kaldırmadığı gibi bu gizli teşkilatların alenileşip meşruiyet kazanmalarına vesile oldu.⁵ 4 Ocak 1909’da Maraş’tan Kilikya’ya gönderilen bir Fransız diplomatik mesajında; yeni rejimin yerleşmesi için çaba gösteren İttihatçıların mahallî liderleriyle

Vilayeti İngiliz Konsolos Muavini Doughty Wyllie, Ermenilere atfen şöyle demiştir: “Fazlasıyla yaygın ve Türkler’e doğrultulan, şiddetli ve tahkirkar lisan. Müselleh Ermeni’nin patırtısı ve devasız gevezeliği Türkü tahrir etti...” Britanya Hariciye Arşivi, FO, 24/220, genel rapor s.70, ek no.48’den Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Yay., 2004, s.6.

¹ *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908–1909)*, Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yay., 1996, s.71.

² Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni*, s.284.

³ İrttem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.158–160.

⁴ Kévorkian, *Le Génocide*, p.102–103.

⁵ İrttem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.154.

önde gelen Hristiyanlara karşı baskı ve kıtal tehlikesinden söz edilmekteydi.¹ Öte yandan Adana'da Ermenilerin Meşrutiyetin en ateşli savunucuları olup Meşrutiyet'in ilanını uzun süren etkinliklerle kutlamaları burada gerginliği iyice tırmandırdı.² Bu durumu fark eden İttihat ve Terakki Partisi'nin yerel birimleri çeşitli tedbirler alma ihtiyacı duyarak Çukurova'da eski rejim yandaşları ve nüfuzlu aşiret liderlerinin baskısından çekinen Hristiyan ileri gelenlerinin korkularını hafifletmek amacıyla bölge askerî valisiyle Adana Valisi Bahri Bey'i görevden aldırdı.

Adana Valiliğine 13 Eylül 1908'de verilen iradeyle tayin edilen³ Cevat Bey, 15 Ekim'de Adana'ya ulaştıktan sonra şehirdeki durumu kaygı verici bularak Şam'dan takviye kuvvet istedi.⁴ Ancak Adana'da iki taraf arasındaki gerginlik azaltılmadı Ermeni Papaz Muşeg, Vali Cevat Bey ve Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey'i ziyaret ederek "Ermeniler Müslümanların saldırısına maruz kalıyor, tedbir alınız ve Ermenilerin silahlanmasına müsaade ediniz" dedi. Vali Cevat Bey buna izin veremeyeceğini bildirerek hükûmete Muşeg'in Ermenileri kışkırttığına dair bir rapor hazırladı. Bütün bunlar Adana'da Meşrutiyet'i isteyenlerin de istemeyenlerin de durumdan memnun olmadığını ortaya koymaktaydı. Öte yandan Meşrutiyet'i savunan Türkler ve Ermeniler birlikte hareket edebiliyorlardı. Mesela 14 Şubat 1909'da özgürlükleri kısıtlayıp basına sansür koyan bir yasanın çıkarılmasını protesto etmek isteyen 10 bin civarında Türk ve Ermeni toplanarak valiliğe yürüyüp bir protesto gösterisi yaptılar.⁵ Adana'da genel durum her geçen gün kötüye gitmekteydi. Üstelik Meşrutiyet'ten evvel Adana'da iki, Dört Yol ve Haçın'de birer tabur asker bulundurulmaktayken Meşrutiyet'ten sonra bu askerlerin adı geçen yerlerden kaldırılmış olması yüzünden bölge askeri kuvvetten yoksun kalmıştı.⁶

Adana'da isyan öncesindeki bu durumu görmezden gelip Adana olayları için soykırımın provasıydı diyen⁷ bazı Ermeni tarihçilerinin şu soruları cevaplaması gerekir: Acaba İttihatçılarla birlikte hareket eden ve Meşrutiyet'i

¹ Kévorkian, *Le Génocide*, p.101.

² Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2008, s.270.

³ BOA. İrade Dâhiliye (İ.DH.), 1326/Ş-64.

⁴ Kévorkian, *Le Génocide*, p.101.

⁵ Kévorkian, *Le Génocide*, p.103.

⁶ Ayrıca aynı dönemde güney sahili boyunca bulunan gözetleme kulelerindeki muhafızların da kaldırılması yurda kaçak silah, mal ve insan girişine sebep olmuştur. *Abdurrahman Şeref Efendi*, s.72, 77.

⁷ Dadrian, o dönemde Osmanlı ordusu ve siyasetindeki bölünmüşlükleri ve hâkimiyet mücadelesini görmezden gelerek Adana'da Osmanlı ordusunun sistemli bir kıyım yaptığını ve Ermenilerin silahsız olduğunu iddia eder. Bkz. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi*, s. 270.

şiddetle savunan, hatta dini, ırkı, mezhebi ne olursa olsun bütün Osmanlı vatandaşlarını partilerine davet eden¹ ve ayrıca Adana olaylarından sonra da bu işbirliğine devam eden Taşnaklar mı soykırım yapmıştır? Yoksa olaylardan sorumlu tutulup tahttan indirilen ve buna engel olamayacak kadar gücünü kaybeden II. Abdülhamit² mi? Siyasetle uğraştığı için kendi işini unutan, İstanbul'daki kargaşayı kontrol edemeyen hatta Adana'da askerî birlik bulundurmeyen Osmanlı ordusu mu? Yoksa Mersin ve İskenderun Limanlarında hazır bekleyen yabancı donanmaya güvenen Ermeniler mi?

Bu çalışmada karışıklıkların Adana çevresine özellikle Antakya'ya ve bağlı kazalara yayılmasıyla³ olaylardan sonra yapılan yargılamalar ele alınacaktır. Çalışmada, yargılamalar sırasında mahkeme tarafından tutulan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan kayıtlar en önemli kaynaklardır.

Adana'da Olayların Başlaması

Mart ayı başlarında Adana'da söylentiler ve tahrik edici eylemler arttı. Örneğin Ulu Cami kapısına pislik sürülmesi, eylemin faili olarak iki papaz adayının bekçiler tarafından yakalanması şehirde tansiyonu iyice yükseltti. Öte yandan "İtidal" gazetesi Ermenilerin yeraltındaki gizli bir geçitten faydalanarak askerî depoyu basacaklarına dair haberler yapınca olaylar çıkması engellenemez hâle geldi. Adana olaylarının başlangıcının 9 Nisan 1909 Paskalya gününde iki Türk'ün bir Ermeni tarafından katledilmesi olduğu konusunda bütün kaynaklar hemfikirdir.⁴ Bazı batılı yazarlar Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Ermenilerle Müslümanların eşit hâle gelmesi ve Ermenilerin Müs-

¹ BKZ. BOA. DH.SYS., 65/2, lef. 9.

² Olaylardan sonra yapılan soruşturma raporuna göre II. Abdülhamit'in herhangi bir sorumluluğunun bulunmadığı açıktır. Konuyla ilgili olarak bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı*, Ankara, TTK, 2008, s.57, 65.

³ Bu konuyla ilgili olarak daha önce Maraş'ta olayların yayılması ve suçluların yargılanması ele alınmıştı. Bkz. Nejla Günay, "1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve Maraş Divanı Harbi Örfisi'nin Yargılamaları", *Ermeni Araştırmaları, ASAM*, Sayı 29, 2008, s.87-118.

⁴ Kévorkian, *Le Génocide*, p.109. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Mersin Konsolosu Daras, vatandaşı Halep Konsolosu Xanthopulo'ya konuyla ilgili olarak gönderdiği 15 Nisan 1909 tarihli mektubunda olayların iki Müslüman'ın Ermenilerce öldürülmesi sebebiyle başladığını, Müslümanların katilleri yakalayıp linç ettiklerini, bununla da yetinmeyerek Ermeniler üzerine saldırdıklarını yazmış ve tahminen 2000 kişinin hayatını kaybettiğini ve bunlardan 300'ünün Müslüman olduğunun tahmin edildiğini bildirmiştir. Ayrıca Adana'daki askeri birliklerin yetersiz kaldığını, bu sebeple Beyrut'tan gelecek takviye birliklerin yola çıkarıldığını ifade etmiştir. Bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.669; HA PA XII 198, cilt IV, s.3368-3373'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

lümanlara oranla daha müreffeh bir hayat yaşamasının özellikle Kürt ve Arapların tepkisini çekmesi sebebiyle olayların önceden planlandığı, hatta Adana'da sivil makamlar, askerî güçler ve Müslüman çoğunluğun Ermenilere karşı işbirliği ve dayanışma içinde olduklarını vurgular.¹Ancak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlara verilen hakların ilk örneği olmadığı gibi Ermenilerin Müslümanlara göre daha müreffeh bir hayat yaşamaları da ilk defa gün ışığına çıkmıyordu. Aslında burada ilk defa karşılaşılan durum Ermeni komitelerinin bağımsız Ermenistan devleti kurma amaçlarıyla ilgili çalışmalarını alenen yapabilmeleri idi.

Adana'da büyük çaplı olaylar yaşandığının duyulması üzerine İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Rusya, Almanya ve A.B.D. donanmaları olmak üzere yedi ülkenin savaş gemileri Mersin açıklarına geldiler. Ancak bunlar sadece kendi vatandaşlarının can güvenliği konusunda ilgilendiler. Ermenilerin beklentilerine karşılık vermediler.² Hâlbuki Ermeniler bu savaş gemilerinin bölgeye asker çıkarıp Kilikya'da bir Ermeni devleti kurulmasına vesile olacağını umuyorlardı. Mersin Limanı'nda demir alan gemiler, Ermenilerin cesaretini iyice artırarak onların duruma müdahale etmelerini temin etme gayreti içine girmelerine ve bunun sonucunda olayların çığırından çıkmasına sebep oldu.³Çünkü Ermeni komiteleri, İstanbul'da karışıklıklar çıktığını ve devlet otoritesinin ortadan kalktığını haber almışlardı ve bu fırsatı kullanmak istiyorlardı.⁴

Adana'da başlayan olayların esef verici boyutlara ulaşması üzerine Şeyhülislam Efendi'nin olayların durdurulmasını isteyen "...devam eden mukâtele İslam-ı mukaddese-i şeriâta ve bütün insâniyete mugayir olduğu gibi Hristiyanların muhafaza-i hakikide evamir-i canîye-i diniyeden olduğundan..." ifadelerinin yer aldığı çağrısı Adana Müftüsü aracılığıyla Müslüman ahaliye duyuruldu. Ermeni Patrik Kaymakamı Ohannes Efendi'nin 17 Nisan 1909'da Adana Murahhasası'na gönderdiği ve karışıklıklara bir an evvel son verilmesini istediği telgrafı ise şu şekildedir: "*Bahçe Kazasında mukâtelenin mateessüf devam etmekte olduğu işitildiğinden teskîn-i hâdise evvelsi gün devamı keşide olunan telgrafnamelerin vilayet valisi ma'rifetiyle serîan cevaplarının ifasıyla sükûnete fevkalade gayret olunması ve mukâteleye*

¹ Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim, 2005, s.403.

² Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s.271–272.

³ Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.551. Avusturya- Macaristan İmparatorluğu Mersin Konsolosu Daras'ın söz konusu gemilerin gelmesiyle olayların yatıştığı hakkındaki görüşü için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.679; HA BA Konstantinopel 412 no. 287, s. 3401'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, s.85.

kat'iyen nihayet verilmesi şiddetle tavsiye ve böyle bir zaman-ı hürriyette muhalif-i Meşrutiyet ahvalinin esbab-ı zuhuru anlaşılacağı beyan olunmuştur.

Şeyhülislam Efendi hazretleri tarafından ahali-i İslamiyyeye vesaya-i lazime icra edilmiştir.”¹

Adana'da Başlayan Olayların Çevreye Yayılması

Adana ve çevresinde çıkan olayların çok şiddetli olmasından dolayı bu olayların çevre vilayetlere sıçraması ihtimali vardı. Özellikle Adana'ya komşu olan Halep vilayetinde hem Müslüman halkın hem de Ermenilerin silahlanmış olması bu endişeleri artırmaktaydı. Asayişin bozulmaması için çabalayan Halep'teki güvenlik birimleri, “Asayiş-i lâzime icrasıyla her ikisine de kendilerine tecavüz vuku' bulmadıkça hiç kimseye taarruz etmeyeceklerine” dair yemin ettirdiler. Asayişin temini için de güvenlik önlemlerini artırarak vilayete acil olarak takviye birlikler gönderilmesini hükûmetten istediler.²

Adana'da Ermenilerle Müslümanlar arasında 14 Nisan'da başlayan olaylar, yaklaşık bir hafta içinde Mersin, Tarsus, Payas, İskenderun ve Dört-yol'a,³ ardından da Kırıkhan ve Antakya'ya yayıldı. 16 Nisan'da Nacarlı Ermenileri ellerindeki dört topla civardaki Müslüman köylere ateş açtı. Yolda Koziçli İmamı Gök Müftü ile birçok Müslüman'ı öldürdüler, birçoğunu da yaraladılar.⁴ Adana çevresinde Kürt ve Türkmen aşiretlerinin olması ve onların da olaylara karışması hükûmetin olayları kontrol etmesini zorlaştırdı.⁵ Öte yandan olayların duyulması çevre köy ve kazalarda farklı etkilere sebep oldu. Mesela 16 Nisan'da Zeytun Ermenileri silahlarını alarak Adana'ya doğru yola çıktılar. Bu da hem Müslüman ahaliyi hem de hükûmeti endişelendirdi.⁶

¹ İkdâm, 18 Nisan 1909.

² Nejla Günay, “1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve Maraş Divan-ı Harbi Örfisinin Yargılamaları”, *Ermeni Araştırmaları*, S.29, s.92; *Sabah*, 27 Nisan 1909.

³ *Sabah*, 20 Nisan 1909. Ayrıca Avusturya Macaristan İmparatorluğu Halep Konsolosu Xanthopulo'nun İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'ye gönderdiği mektup için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.686, HA BA, cilt IV, s.3381-3382'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

⁴ Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni*, s.68-70. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermeniler'in Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara, Kök Yay., 1999, s.50-51.

⁵ Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında*, s.217.

⁶ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.670; HA BA Konstantinopol, cilt IV, s.3374'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

Dışarıdan gelen Çerkez, Afşar ve Çeçen atlılarının Kozan Sancağı'nın merkezi Sis'e doğru gelmeye çalışması kasabada büyük bir heyecan ve endişeye sebep olmuş ve bölgeye asker sevk edilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine hükümet, Silifke'den bir alay ile İkinci Ordu'dan iki tabur askerin Kozan'a sevk edilmesini kararlaştırdı.¹ Bölgeye gelen jandarma ve redif askerlerinin müdahalesiyle heyecan yatıştı. Öte yandan Sis'e sevk edilen iki bölük nizamiye askerinin ulaşmasıyla olayların buraya sığmaması engellendi. Haçin'de ise durum Ermenilerin evlerine kapanıp yoldan gelip geçen Müslümanlara ateş etmeleri, üstelik kendilerine eylemden vazgeçmeleri için gönderilen nasihat heyetiyle Feke Redif Taburu'nu² içeriye almamaları sebebiyle daha ciddi boyutlardaydı. Haçin'de Müslümanların Ermeniler tarafından öldürüldüğü haberlerinin duyulması üzerine Aziziye ve diğer yerlerden gelen Çerkezler ve aşiret halkının Haçin civarında toplanmasıyla olayları yatıştırmaya çalışan güvenlik güçlerinin işi daha da zorlaştı. Haçin Murahhaslığı, 19 Nisan'da Ermeni Patrikhanesi'ne bir telgraf çekerek Adana ve civar yerlerdeki karışıklıkların devam ettiğini, şehir halkının dışarıya çıkamadığını, açlık tehlikesinin baş gösterdiğini bildirerek yardım talebinde bulundu.³

22 Nisan 1909 tarihli Sabah gazetesi, 20 Nisan günü itibariyle Adana, Mersin ve Tarsus'ta olayların yatıştığını, ancak Cebel-i Bereket Sancağı'nın Dörtüyol, Hassa, Osmaniye ve Bahçe kazalarıyla bazı köylerinde adam öldürme, gasp ve yağmalamanın devam ettiğini, hatta olayların duyulması üzerine Sivas ve Halep vilayetlerinde oturan bazı Kürt aşiretleriyle Çerkez ve Çeçenlerin yağma amacıyla Sis, Kars ve Haçin'e doğru gelmeleri ve yol üstünde bulunan köylere baskınlar yapmalarının olayları daha da büyüttüğünü ve destek kuvvet gerektiğini okurlarına duyurdu. Ayrıca *Osmanşer Lloyd?* gazetesine dayanarak verilen haberde 20 Nisan'da Kırıkhan'da yaşayan Ermeniler üzerine yapılan saldırıda erkeklerin birçoğunun öldürüldüğü, Maraş'ta da birçok Ermeni'nin katledildiği yazılmaktaydı. *La Turkiyya* gazetesi muhabirine dayandırılan habere göre ise İskenderun'da da karışıklık hüküm sürmekteydi.⁴

Haçin'den Dr. Nakkaşyan'ın 28 Nisan'da gönderdiği telgraf olayın boyutunu şu şekilde ortaya koymaktaydı:⁵ “*Şehirde dehşet hüküm sürmektedir. Sekiz günden beri muhasaradayız. Burada bulunan 10 bin kadar Hristiyan imdat istiyor. Ermeni manastırı ile 1000 mütecaviz hane ve bahçe yanıp harap*

¹ *İkdam*, 18 Nisan 1909; *Sabah*, 20 Nisan 1909.

² Haçinli Ermeniler tarafından içeri sokulmayan bu taburun iki bölüğü daha sonra Yerebatan ve Kal'a Dere köylerine gönderilmiş geriye kalan iki bölüğü de Feke'ye dönmüştür. Bkz. *Sabah*, 4 Mayıs 1909.

³ *İkdam*, 22 Nisan 1909.

⁴ *Sabah*, 22 Nisan 1909.

⁵ *İkdam*, 1 Mayıs 1909.

olmuştur. Dükkanlar kapalıdır. Zaten ahali kıtlık ve açlık içindeydi. İki gün evvel kiliseden beyaz bayrak çekilmiş ise de tekrar kurşun indihatinde devam olunmuştur. Bugün şimdi ikrâr edeceklerdir. Müracaatlarımız semeresiz kalıyor.” Hükümet, Harbiye Nezareti’nden karışıklıkların devam ettiği Haçin ve Bahçe’ye acil olarak asker sevk etmesini istedi.¹ Olaylar silahaltına alınan Misis Redif Taburu’nun Haçin’e girmesiyle yatıştırılabildi.²

Maraş’ta meydana gelen ilk olaylarda da dört kişi öldü, 13 kişi yaralandı. Komşu vilayetlerden Adana’ya yağma maksadıyla gelenlerin de olaylara karışması, asker sayısının bu durumu düzeltmek için yetersiz kalması ve Müslüman ahaliden bazılarının olaylara son vermeleri konusunda yapılan uyarılara aldirmamaları sonucunda üzerlerine topçular tarafından ateş edildi. Olayların Antakya’ya da sıçradığı bilgilerinin gelmesiyle ne yapılacağı hususunda Harbiye Nezareti’nin acil çözüm bulması beklentisi iyice artmaktaydı.³

Dörtyol ve Erzin taraflarına Antakya Redif Taburu’ndan asker sevk edilmesi acil koduyla emredilmişse de depoda yeteri kadar teçhizat olmaması bunun gecikmesine sebep oldu. Dörtyol Ermenileri mükemmel bir şekilde silahlanmış olduklarından Dörtyol’a girmek isteyen kalabalığı içeriye sokmayarak Beşinci Ordu’dan kuvvetler gelinceye kadar 13 gün mukavemette bulundular.⁴ Bazı Ermeni yazarlar Haçin, Sis, Dörtyol, Hasanbeyli ve Şarderesi’nde meydana gelen çatışmalarda Ermenilerin Osmanlı düzenli birliklerine karşı kahramanca savaşarak galip geldiklerini ifade eder.⁵ Karışıklıklar sırasında çıkan yangınlarda bazı Ermeni evlerinde bulunan bomba ve dinamitlerin patlaması zayıyatı artırmıştır. Olayların durulmasından sonra bu evlerde yapılan aramalarda; Ermenistan arma ve bayrakları, silahlı fedai fotoğrafları, henüz patlamamış bomba, dinamit ve kapsülleri, kırma ve mavzer tüfekler ele geçirildi. Ayrıca Dörtyol taraflarında üzerleri ağaçla kaplanarak gizlenen ve su borularının demir çemberle güçlendirilmesiyle imal edilen ve olaylar sırasında kullanıldığı belirlenen iki top bulunması⁶ Ermeni yazarın Türk askerlerine epey zayıyat verildiği iddiasını doğrulamaktadır.

¹ *Sabah*, 22 Nisan, 1909.

² İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.195. Sevki kararlaştırılan askerlerin ulaşmasından sonra Haçin’deki karışıklıkların sona erdiği konusunda İstanbul’da bulunan Amerikan misyonerlerine çekilen telgrafla bilgi verildiği hakkında bkz. *İkdam*, 2 Mayıs 1909.

³ *Sabah*, 22 Nisan 1909.

⁴ İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.193.

⁵ Y.K. Sarkisyan, *Eksansionistkaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye, İz-vo Akademi Nauk Armyanskoy SSR*, Yerevan, 1962, s.260,266, 312-313’den Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci*, Ankara, TBMM Yay., 2009, s.214.

⁶ *Abdurrahman Şeref Efendi*, s.85.

Antakya¹'da 19 Nisan 1909'da halk arasında “*Ermeniler, Adana’da binlerce masum Müslüman’ı öldürüyorlar*” şeklinde şayia yayılması kısa sürede Müslüman ahalinin galeyana gelip Ermenilere saldırmasına sebep oldu. *La Turkiyya* muhabiri bu saldırıların Payas Hapishanesi’nden kaçan 500 kadar mahkûm tarafından yapıldığını haber vermektedir.² Saldırılar neticesinde bazı Ermeniler öldürüldü, malları yağmalandı, ev ve dükkânları yakıldı. Öte yandan olayların başlamasının ardından asayişin sağlanmakla görevli zaptiyelerden bir kısmı canla başla görevlerinin gereğini yerine getirmeye çalışırken bir kısmı da saldırıları gerçekleştirenlerin yanında yer aldı. Bunun sonucunda iki-üç gün süren olaylarda Ermeni Mahallesi’ni teşkil eden 75 ev yağmalanıp yakıldı. Osmanlı belgelerine yansıdığına göre mahallenin 240 Ermeni sakininden 173’ü öldürüldü.³

The Times gazetesinde Adana olayları anlatılırken Antakya’da meydana gelen olaylardan da söz edilmektedir. 28 Nisan 1909’da yayımlanan söz konusu haberin Antakya ile ilgili kısımları İskenderun’daki misyoner papaz S.H.Kennedy’den alınan telgraftan aktarıldığına göre şu şekildedir:⁴

“*İskoçya ve İrlanda’daki Presbiteryen kiliseleri Antakya’da ortak bir misyona sahiptir. Suriye’deki Halep, İdlip, İskenderun ve Belfast’taki misyon kuruluşunun sekreteri, İskenderun’da görevli misyoner Rev. S.H. Kennedy’den şu telgraftı almıştır:*

Antakya’da Ermeniler katledildi. Yüzlerce dul ve yetim var. Dr. Martin ve ailesi güvende. Burada durum çok ciddi. Kiliseler sığınmacılarla doldu. İki yüz tanesi benim evimde. Yabancılar korunmaktadır.”

Sabah gazetesi, 24 Nisan’da yine La Turkiyya muhabirine dayanarak okurlarına; Almanya’nın Lorley adlı savaş gemisinin 22 Nisan akşamı, İngil-

¹ 1900 yılında Antakya; Kuseyr, Karamurt, Süveydiye ve Harbiye nahiyelerinden oluşan ve Halep Vilayeti’ne bağlı bir kaza iken bkz. Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Ankara, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000, s. 151; 1908 yılında Süveydiye, Karamurt ve Harbiye nahiyelerinin bağlı olduğu Halep Vilayetine bağlı bir kazadır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Haleb (SVH)*, sene 1326 (1908), s.286–288. 1908 yılında Antakya’da toplam 70836 Müslüman, 3023 Ermeni, 554 Protestan ve 113 Katolik yaşamaktaydı. Kazada ayrıca 6586 Rum ve 299 Yahudi bulunmaktaydı. Bkz. *SVH*, 1326 (1908), s.299.

² *Sabah*, 24 Nisan 1909. Payas Hapishanesi’nde bulunan 400 mahkûmun Dörttyol Ermenilerinin Kaymakam’a baskı yaptıkları baskı sonucunda serbest bırakıldıkları, serbest kalan mahkûmların da Halep üzerinden Lübnan’a kaçtıkları hakkında bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.687,HA BA, cilt IV, s.3420–3422’den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

³ BOA. İ.ASK., 1327/B-63.

⁴ İlay İleri, *The Times Gazetesi’ne Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908–1918)*, Ankara, Turhankitabevi, 2006, s.258.

tere'nin Çiyoptisor? ve Fransa'nın Victor Hugo adlı kruvazörlerinin 23 Nisan sabahı Mersin Limanı'na geldiklerini, ayrıca İngiliz bandıralı Karatif zırhlısının 21 Nisan günü İskenderun Limanı'na geldiğini, Viyana zırhlısının da gelmek üzere yola çıkarıldığını, duyurdu.¹

Olayların büyümesi üzerine Antakya ve civarında oturan Ermenilerden bir kısmı çareyi kaçmakta buldu. Kesb ve Karaduran civarında Ermenilerden 2500 kişi Lazkiye'ye kaçtı. Söz konusu Ermenilerin Sebestiye iskelesinde barındırılarak koruma altına alındığı Beyrut valisi Ethem Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 2 Mayıs 1909'da haber verilmekteydi.² Öte yandan Adana ve Mersin'den Mısır'a giden Ermenilerin önemli bir kısmı Kahire'de Ermeni Patriği tarafından misafir edildi.³ Kıbrıs'a kaçan Ermeniler de vardı.⁴

Maraş ve Antakya'da Örfi İdare İlan Edilmesi ve Divan-ı Harbi Örfi Tesisi

Otoritenin tamamen ortadan kalkması ve ahalinin evlerini terk etmesinden dolayı bazı Kürt ve Arap aşiretleri yağmalama amacıyla Antakya tarafına gelmekteydi. Üstelik Antakya'ya gönderilen askerler bunu önleyecek güçte değildi. Halep mebusu Bereket zade Ref'et, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'e bir mektup yazarak olayların önlenmesi için Antakya'nın köylerinde de örfi idare ilan edilmesi hususunu meclis gündemine taşımamasını istedi.⁵ Benzer bir talep Maraş Kumandanlığı'ndan da geldi. Çünkü Maraş'ta da halkın heyecanı henüz yatışmamıştı. 3 Mayıs 1909 günü kocaları tutuklanarak Halep'e gönderilen ve sayıları 240 civarında olan kadın bu durumu protesto etmek üzere hükûmet önünde toplanarak hükûmet binasını taşladı. Bu sırada Hıristiyan halk kiliselerde toplanmış ve tedirgin olan esnaf da dükkânlarını kapatmıştı.⁶ Bu gelişmeler üzerine hükûmet, konuyu Meclis-i Vükela'da görüşerek 14 Mayıs 1909'da Maraş ve Antakya'da örfi idare ilan edilmesini benimsedi ve olaylar 25 Mayıs'ta tamamen yatıştırıldı. Hükûmet ayrıca olayların soruşturulması için İskenderun, Beylan ve Kesb bölgelerine heyet gönderilmesine ve Antakya ile Maraş'ta Divan-ı Harb oluşturulmasına karar verdi. Olaylara karıştıkları gerekçesiyle gözaltına alınanların sayıca fazla olması

¹ *Sabah*, 24 Nisan 1909.

² BOA. Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi (DH. MUI.), 2-1/3 (1327 Ca 16/5 Haziran 1909).

³ *Sabah*, 27 Nisan 1909.

⁴ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.694, HA BA, cilt IV, s.3443'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cit IV.

⁵ BOA. DH.MUI., 2-1/3 (1327Ca 16/5 Haziran 1909). Ayrıca bkz. Muhammet Erat, "1909 Adana Ermeni Olaylarının Antakya ve Havalisine Etkisi", *IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996) Bildirileri*, Antakya, 1997, s.13.

⁶ BOA. İ.ASK., 1327/R-45.

nedeniyle bu kararın bir an önce uygulanması icap etmekteydi. Nitekim 30 Mayıs 1909'da İskenderun Redif Alay Kumandanı Sadık Paşa Maraş, Kaymakam Tahsin Bey de Antakya Divan-ı Harbi başkanlığına tayin edildi. Öte yandan olayların tekrarlamaması için çok sayıda kişi gözaltında tutulurken Konya'dan Maraş'a redif taburu sevk edildi.¹

Olayların İstanbul'da duyulmasının ardından Ermeni Patrikhanesi Adana'ya bir heyet göndererek durumu daha yakından takip edip ihtiyaç sahiplerine yardım etme kararı aldı. Ermeni Patrikhanesi,² daha sonra bölgeye gönderdiği heyetin Mersin'den Kumkapı'ya ilettiği rapor doğrultusunda Patrik kaymakamı vasıtasıyla Sadaret'e ve Dâhiliye Nezareti'ne birer dilekçe vererek birçok konuda şikâyetçi oldu. Patrik kaymakamı gönderdiği dilekçede, Adana'da Ermeni halkın can ve mallarına tecavüz edildiğini ve hükümet görevlilerinin bu durum karşısında pasif kaldığını, bu durumdan cesaret alan Maraş ahalisinin Zeytun üzerine yürümeye hazırlandığını iddia etti.³ Bu iddialar üzerine harekete geçen Dâhiliye Nazırı, Adana ve Halep valiliklerinden durumu sordu. Halep Valisi ayrıntılı bir rapor hazırlayarak iddialara şu şekilde cevap verdi: "*Halep vilayeti dâhilindeki olaylar Maraş, Antakya, Kesb ve Kırıkhan ile pek az olarak İskenderun karyesine münhasırdır. Mülhakat ile yapılan yazışmalar ve tahkikat neticesinden anlaşıldığına göre; Maraş'ta kasaba içinde ve iki köyde 43, Andırın nahiyesi dâhilinde 25, Antakya'da 172, Kesb'de 113, Kırıkhan'da 93⁴, İskenderun'da 8 olmak üzere toplam 454 nüfus telef olmuştur. 6797 nüfus yardıma muhtaç durumda olup her birine günlük 60 para hesabıyla akçe ve zahire verilmekte ve meskenlerinin tamirine çalışılmaktadır. Yağmalanan eşya için de bölge bölge memurlar tayin edilip gönderilerek mülhakata tebligat ve ta'kibat-ı müessire icra edilmiş, şimdiye kadar birçok eşya ve hayvan geri alınmıştır ve hala da alınmaktadır. Bölgelere gönderilen tahkik heyetleri vasıtasıyla yaptırılan tahkikatta olaylara önyak olanlarla bilfiil katliama cüret ettikleri ortaya çıkan 200 kadar kişi tutuklanıp hapsedildiğinden tahkik evraklarıyla beraber oluşturulacak Divan-ı Harb'e tevdileri kararlaştırılmıştır. Babî'li'ye, Patrikhane'ye ve diğer mahallere Halep'ten, Maraş'tan ve hiç ilişkisi yokken Yozgat'tan ve daha başka yerler-*

¹ BOA. DH.MUİ., 2-1/11, 1327 Ca 7 / 7 Haziran 1909). Maraş ve çevresinde meydana gelen olaylar ve yargılamalarla ilgili olarak bkz. Günay, *1909 Adana Olaylarının*, s.93-117.

² Konuyla ilgili olarak bkz. *Sabah*, 18 Mayıs 1909.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s.93-94.

⁴ İkdam gazetesi 2 Mayıs 1909'da yayınlanan nüshasında Jamanak gazetesine dayanarak Kırıkhan'da yaşayan bütün Ermenilerin öldürüldüğü haberini yazmaktadır. Bu bilgi başka kaynaklarda teyit edilmemekle beraber Kırıkhan'dan geçen Kürt amelenin ortalığı korkuttuğu bilgisi Abdurrahman Şeref Efendi tarafından ifade edilmektedir. Bkz. *Abdurrahman Şeref Efendi*, s.129.

den gerçek dışı birçok ve müracaat olması garazkâranedir. Geçen gün Maraş'tan Londra'ya yazılmış olan telgraf ile güya Antakya, Kırıkhan ve İskenderun'da 1500'ü müteceviz maktul olduğu, çoğunun evlerinin yakıldığı ve yağma edildiği, 12000'den fazla yetim, dul, aç ve hasta olduğu, büyük kısmına iâne verilmediğinden yardım gönderilmesi ve tehdit ile Müslüman olan kadın ve kızların murahhaslıklara teslim ettirilmesi hususlarında Halep Murahhaslığı'ndan Patrikhane'ye ve Puzantiyon gazetesine yazılan telgraf gerçek dışıdır..."¹. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini, kendi Dışişleri Bakanlığı'na Adana olaylarıyla ilgili olarak 28 Nisan 1909'da gönderdiği raporunda Antakya ve çevresinde toplam 328 Ermeni'nin öldürüldüğünü bildirdi.²

Antakya Divan-ı Harbi Örfisi'nin Yargılamaları

Antakya'da meydana gelen olayların bir kısmı çok kalabalık gruplar tarafından yapılırken bir kısmı da küçük gruplar tarafından gerçekleştirildi. Ermeni Mahallesi'ni basıp 75 evin yağmalanıp yakılması ve 173 kişinin katledilmesi suçuna iştirak edenlerin Antakya Divan-ı Harbi Örfisi'nde yargılanmaları sonucunda mahkeme 24 Temmuz 1909 günü karar aşamasına geldi. Buna göre olaylara ön ayak olup halkın galeyana gelmesinde birinci derecede sorumlu olup karışıklıkların daha da büyümesini teşvik eden altı kişi Mülkiye Ceza Kanunu'nun 56. maddesine göre idam cezasına çarptırıldı. Suça iştirak eden üç kişi 10; altı kişi yedi ve beş kişi ikişer sene kürek cezasına* çarptırıldı.³

¹ *Tanin*, 4 Haziran 1909. Ayrıca Adana ve Halep valilerinin konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri raporların tam metni için bkz. Karacakaya, *Türk Kamuyu ve Ermeni*, s.94-97.

* Kürek cezası, 1274(1857) tarihli ceza kanununun 19-21. maddelerinde yazılı olup devletçe, memleketin münâsip yerlerinde tesis edilecek umumî hapisanelerde, ayaklarına demir vurularak hidemât-ı şakka (meşakkatli hizmetler) da kullanılmak suretiyle infaz olunan ceza yerinde kullanılır bir tabirdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II. cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s.342. Hidemât-ı şakka toprak kazmak, taş taşımak gibi muayyen ve ağır tahkimat işleridir. İster müebbet ister muvakkat olsun bu cezaya çarptırılanların teşhir edilmesi de usuldendi. Teşhir mahkûmun ceza hükmünün iri yazılarla yazılmış bir nüshasının göğsüne iliştirilerek cezasını çekeceği şehir meydanında iki saat süre ile halka gösterilmesi ve ayaklarına demir bağlanıp ceza mahalline tekrar gönderilmesidir. Bkz. Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfiler (1877-1922)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara 1996, s.134.

² Ohandjian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no. 678; HA PA XII 198 no.8576, cilt IV, s.3421'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

³ BOA. İ.ASK., 1327/B-63.

Antakya'da 19 Nisan 1909 Pazartesi akşamı meydana gelen diğer bir toplu olay Ermeni Kilisesi'nin basılması ve kilise eşyasının yağmalanıp Papaz Ermenek Efendi'nin öldürülmesiydi. Olayın bitmesinin ardından polise müracaat eden Muhtar Agop veled-i Karabet şikâyetinde bulundu. Divan-ı Harbi Örfî tarafından yapılan muhakeme sonucunda Papaz Ermenek'i öldürdüğü belirlenen Antakyalı Kara Kadir'in oğlu Debbeğ İsmail 10, suça iştirak eden Toprakçı Emin bin Mehmet ise beş yıl kürek cezasına çarptırıldı.¹

Antakya'da yaşanan olaylarda toplu hareketlerin yanı sıra münferit vakalarda meydana geldi. Mesela olayların ikinci günü Antakya'nın Sofya İslam Mahallesi'nde Serkis veled-i Muhtar Agop'u önceden planlamaksızın öldüren Sofular Mahallesi'nden Simsar Hacı Ahmet oğlu Hacı Ali 15 sene ve suça iştirak eden Uzun Çarşı esnafından Ahmet oğlu Zeki beş sene kürek cezasına çarptırıldı.²

Başka bir olayda altı kişilik bir grup Ermeni kilisesi ve Badegözü ailesinin evine saldırıp oğulları Davut Leon ve Lutfi'yi yaralayıp öldürdükten sonra eşyasını yağmaladılar. Üstelik bu olayın ertesi günü damadı Kırkor'u öldürüp kızını kaçırdılar. Olaylara şahit olan maktullerin annesi Hatun binti Vartamis'in şikâyeti üzerine yapılan muhakeme sonucunda olaylarda suçlu oldukları tespit edilen Abdullah oğlu Dellal Mustafa'nın 15 sene; Nalbant Salman oğlu Mehmet bin Mustafa ile Ahmet oğlu Çubukçu Ömer'in 10'ar; Dörtayak Mahallesi'nden Güdük oğlu İbrahim bin Recep'in yedi, Deruniye Mahallesi'nden Hacı Hamit oğlu Kör İzzet'in beş ve Cemile Mahallesi'nden Hamdoş'un oğlu Hamit bin Şeyh Mehmet İbrahim'in üçer sene küreğe konmalarına karar verildi.³

19 Nisan 1909 Pazartesi akşamı Ermeni Mahallesi'nde meydana gelen bir başka olayda Kalaycı Ohannes öldürülerek eşyası yağmalandı ve Kundakçı Serkis'in karısı Feride'nin yedi bin kuruşu çalındı. Olayın faili oldukları yapılan muhakeme ve şahitlerin ifadesi doğrultusunda tespit edilen Nalbant Salman oğlu Zekeriya bin Hacı Mustafa 15 sene ve Ohannes'in yaralanması suçuyla birlikte yağmaya iştirak ettiği belirlenen Kasım Hoca oğlu Fazıl bin Davut yedi sene kürek cezasına çarptırıldı.⁴ Aynı gün Kuruzade Kazım Ağa'nın Antakya yakınlarındaki bahçesinde işçi olarak çalışan Serkis'i hep birlikte öldürdükleri yapılan muhakeme sonucunda tespit edilen Karsu köylü Derviş bin Dursun yedi, Barbaron köyünden Kazmacı Ali bin Mehmet beş ve Kandıra Mahallesi'nden Ömer bin Hacı Halil üç sene kürek cezasına çarptırıldı.⁵ 19 Nisan Pazartesi günü, Antakya'da ipek böcekçiliği işi ile uğraşan

¹ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-13.

² BOA. İ.ASK., 1327/Ş-16; DH.MUİ., 2-3/22(1327 N 19/ 4 Ekim 1909).

³ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-17; BOA. DH.MUİ., 2-3/22 (1327 N 19/ 4 Ekim 1909).

⁴ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-42.

⁵ BOA. İ.ASK., 1327/N-88; BOA. DH. MUİ., 26-1/43 (1327 L 11/26 Ekim 1909).

Yoğunluk Köyü'nden Kunduracı Kiforok veled-i küçük oğlu ile arkadaşları Honan, Bogos, Nişan ve Bedros çalıştıkları bahçenin sahipleri olan Arap Ahmet'in oğlu Arap Bekir, Ali Baba'nın oğulları Nuri ve Ömer, Dükkâncı Ali Efendi bin Bilal ve Kabancı Hacı Avni tarafından Müslüman olmaya davet edildi. Ermeniler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra bir odaya hapsedildi. Ancak ertesi gün öldürüldü. Olay Antakya Divan-ı Harbi Örfisi'nde muhakeme edildikten sonra adı geçen Ermenilerin, suçlanan kişilerce müştereken öldürüldüğüne hükmedilerek olaya karışan yedi Müslüman yedişer yıl kürek cezasına çarptırıldı.¹

Antakya Divan-ı Harbi Örfisi, 19 Nisan Pazartesi günü Antakya'da meydana gelen olaylara iştirak ettiklerini yaptığı muhakeme sonucunda belirlediği 18 şahsı işledikleri suçta göre şu cezalara çarptırdı.²

Kimliği	Aldığı Ceza ve Türü	İşlediği Suç
Halil Mahmut oğlu Zeki	Yedi sene kürek	Adam öldürme ve yağmalama
Halil Mahmut oğlu Abdi	Yedi sene kürek	Aynı
Fırıncı Halil bin Şahin	Aynı	Aynı
Hamil Hacı Mustafa oğlu Behman	Aynı	Aynı
Kasap İskender bin Süleyman	Aynı	Aynı
Tekneci Fazıl bin İstanbullu Sadi	Aynı	Aynı
Kel Yusuf oğlu Kazım	Beş sene kürek	Aynı
Kel Yusuf oğlu Şevket	Aynı	Aynı
Sirro Hüseyin bin Hacı Yusuf	Aynı	Aynı
Kaşıkcı Rekuşa oğlu Durmuş bin Ahmet	Aynı	Aynı
Kahveci Şakir bin Hüseyin	Üç sene kürek	Hücum ve Yağmalama
Cemile'nin oğlu İsmail bin Şaban	Aynı	Aynı
Çapar Ali bin Şakir	İki sene kürek	Aynı
Kayserili oğlu Zeki bin Ahmet	Aynı	Aynı

¹ BOA. İ.ASK., 1327/ N-105; BOA. DH. MÜİ., 26-1/42 (1327 L 11/26 Ekim 1909).

² BOA. İ.ASK., 1327/ N-43.

Fırıncı Şahin oğlu Halil bin Ahmet	Aynı	Aynı
Hocam oğlu Ali bin Mustafa	Aynı	Aynı
Kel Yusuf bin Durmuş	Aynı	Aynı
Kel Yusuf oğlu Rıfat	Aynı	Aynı

Antakya Divan-ı Harbi Örfisi, olayları yatıştırmadığı hatta tahrik ettiği kanaatinde olduğu bölge ileri gelenlerinden bazılarına çeşitli cezalar verdi. Buna göre mahkeme, nüfuzlarından dolayı halk üzerinde söz sahibi oldukları bilinen ve olayların önüne geçmeleri için kendilerinden teminat alındığı hâlde olaylar çıkmasını engellemeyen Kayserizade Nihat Ağa'nın Trablusgarb'a, Bereketzade Refet Ağa¹ ve Halefzade Hüsnü Ağa²'nin Suriye dışında bir yere sürgün edilmelerine ve Antakya eski kaymakamı Muharrem Şerif'in ömür boyu devlet hizmetinden men edilmesine karar verdi.³ Mustafa Şevki Paşa da Kırıkhan'da çıkan olayları kıskırttığı gerekçesiyle gözaltında tutulmuşsa da Divan-ı Harbin yargılamaları sonucunda suçsuz olduğu anlaşılacak serbest bırakılmıştır.⁴

Antakya'ya Bağlı Kaza ve Köylerde Meydana Gelen Olaylar ve Yargılamalar

Olayların başladığı 19 Nisan Pazartesi günü, Antakya ve diğer bölgelerde Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan olayların duyulması üzerine Antakya'ya bağlı Kısacık Köyü'nde, Antakyalı bakkal Hacı Abdi bin İbrahim ile Kısacık Köyü'nden Tekerek oğlu Hasan bin Mehmet ve Bıçakçı Hasan bin Ahmet ipek böceği öğretmenliği yapan Kesepli Artin Ekiş, kardeşi Şamo ve yardımcıları Meşbor ile Panos'un silahlarını alıp onları Müslüman olmaya davet ettiler. Adı geçen kişiler kendilerine söyleneni yaptıkları halde ertesi Çarşamba günü sabahı toplanan bazı kişiler bu ortamda Ermenilerin ihtidâsının kabul olunamayacağını ifade edip onları öldürdüler. Olaya iştirak ettiği öldürülenlerin hanımlarının şahitliği ve yapılan muhakeme sonucunda belirle-

¹ Bereketzade Refet Ağa'ya; 12 sa 1312 tarihinde "Saniye" rütbesi tevcih edilirken 12 C 1314'te "Mecidi" nişanı verilmişti. Bkz. Mehmet Tekin, *Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzade Süreyya Bey*, Antakya, 1993, s.23.

² Halefzade Hüsnü Ağa'nın 1900–1909 arasında Antakya Nüfus Memuru olduğu hakkında bkz. Tekin, *Antakya Tarihinden Yapraklar*, s.25.

³ BOA. İ.ASK., 1327/L-130.

⁴ Tekin, *Antakya Tarihinden Yapraklar*, s.26.

nen Bakkal Hacı Abdi bin İbrahim Antakya Divan-ı Harbi Örfisi tarafından yedi sene kürek cezasına çarptırıldı.¹

20 Nisan Salı günü Kısacık Köyü'nde meydana gelen bir başka olayda Kara Ali adlı kişi köy camiine sığınarak imamdan yardım isteyen Haçer'i önce elindeki çifte ile göğsünden vurmuş sonra ölmediğini görünce bakan insanların da yardımıyla sopa ile öldürerek cesedi Asi Nehri'ne atmıştır. Daha sonra olaya karışanlar Hacer'in karısı Öski'yi alıkoyarak Güllü adlı kadının evine kapatmışlardır. Öski'nin bu sırada Recep adlı kişinin tecavüzüne maruz kaldığı yapılan muhakeme ve şahitlerin ifadesi sonucunda tespit edilince mahkeme tamamı Kısacık Köyü'nden olan suçluları şu cezalara çarptırmıştır: Tekerek oğlu Hasan bin Mehmet yedi sene kürek, Bıçakçı Hasan bin Ahmet ile Kara Ali bin Ali beşer sene kürek ve tecavüz suçunu işleyen Koddosoğlu Receb bin Halil üç sene kürek.²

21 Nisan Çarşamba günü Halepli Yorgancı İlyas'ın Antakya'daki bahçesinde ipek böceği işiyle uğraşan Hızır Bey Köyü'nden Vanis veledi Bedros'u öldürdükleri iddiasıyla yargılanan Antakya jandarmasından Cısr-i Şügurlü³ Vaiz oğlu İbrahim bin Mehmet ve Alabaş Köyü'nden Ali bin İbrahim Şaban, Antakya jandarmasından Mehmet Emin bin Mustafa, Alabaş Köyü'nden Mahmut bin Hacı Cuma ve Fazıl bin Dibo'nun bahsedilen suçü işledikleri mahkemece tespit edildiğinden İbrahim bin Mehmet ve Ali bin İbrahim Şaban yedişer, Mehmet Emin bin Mustafa beş ve Mehmet bin Hacı Cuma ile Fazıl bin Dibo ikişer sene kürek cezasına çarptırıldı. Ayrıca İbrahim bin Mehmet ile Mehmet Emin bin Mustafa'nın jandarmadaki kaydı silindi.⁴

19 Nisan Pazartesi günü Güldüren Köyü'nde ipek böceği yetiştirmekle uğraşan Betas Köyü'nden Bedros'un Kalli Mehmet'in oğlu Kel Mustafa tarafından öldürüldüğü şahitlerin ifadesi ve mahkeme tarafından yapılan muhakeme sonucunda belirlendiğinden Kel Mustafa yedi sene kürek cezasına çarptırıldı.⁵

Olayların köylere sıçraması ve her yerde hem Ermenileri hem de Müslümanları galeyana getirecek söylentilerin yayılması sonucunda iki tarafın da tahrik olması kayıpların daha da artmasına zemin hazırladı. Mesela olayların başlamasından önceki Pazar günü (18 Nisan) Antakya'nın Sofular Mahallesi'nden Berber Kiforok, oğulları Asador ve Hancıyan, diğer Kiforok'un oğlu Aram ve yanlarında bulunan beş Ermeni ile beraber Ma'sukiye Köyü'ne git-

¹ BOA. İ.ASK., 1327/N-111; BOA. DH. MUİ., 26-1/45 (1327 L 1126 Ekim 1909).

² BOA. İ.ASK., 1327/ N-69.

³ Cısr-i Şüğü Kazası'nda 24354 Müslüman, 1234 Ermeni, 889 Protestan ve 197 Ermeni Katolik bulunmaktaydı. Bkz. *S/H*, 1326 (1908), s.364.

⁴ BOA. İ.ASK., 1327/N-103; BOA. DH.MUİ., 26-1/41 (1327 L 11/26 Ekim 1909).

⁵ BOA. İ.ASK., 1327/N-73; BOA. DH. MUİ., 26-1/44 (1327 L 11/ 26 Ekim 1909).

mişler, olayların çıkmasıyla da geri dönemeyip orada geceleme zorunda kalmışlardı. 20 Nisan Salı günü, Ma'şukiye Köyü'ne de Ermenilerin her tarafta öldürüldüğü haberlerinin ulaşması üzerine Berber Kiforok ve beraberindekiler herhangi bir saldırıya uğramamak için hızla köyden ayrılmaya çalışmışlarsa da kendilerini takip eden 15 civarında silahlı kişinin saldırısına uğramışlar, eşya ve paraları çaldıktan sonra altısı öldürülmüş, sadece Panon oğlu Aranya ile Serkis veled-i Kunduracı Hancıyan kaçmayı başarabilmişti. Onlar da saldırganlar tarafından takip edilmiş ve açılan ateş sonucunda yaralanan Serkis ve Panon Asi Nehri'ne atlayarak kurtulmaya çalışmışlar, ancak nehrin karşısına yüzerek geçtikten sonra Serkis de ölmüştür. Mahkemenin yaptığı tahkikat sonucunda ayrıntılarının bu şekilde olduğu tespit edilen olayda tamamı Ma'şukiye köyünden olan suçlular şu cezalara çarptırılmışlardır: Mehmet bin Mehmet Kazaz yedi sene kürek, Kasım bin Mehmet Tehni, Hamid bin Mehmet Tehni, Selim bin Mehmet Tehni ve Osman bin İbrahim el Mesut katle iştirak etmek suçundan beşer sene kürek cezasına çarptırılırken yağmalama suçunu işleyen Reşit bin Hamdi, Reşit bin İbrahim Ali ve Ali bin Kasım üçer sene kürek cezasına mahkûm edildiler.¹

Antakya'ya bir saat uzaklıkta bulunan Narlıca Köyü'nde olayların duyulmasının ardından köyün muhtarı ve ihtiyar heyetinin Pazartesi günü akşamı köyde oturan Ermenilerin evlerini dolaşarak ellerindeki silahları topladıkları, ertesi gün sabah saatlerinde köyün Ermeni sakinlerinden Moses, Ohannes, Berer, Şamo, Kozakçıyan oğlu Agop, Tomas, Çolak Agop, Artin, Avadis ve karısı Çuher, Serko ve Ohannes Kiragosyan'ı yaralayıp katlettikleri ve ayrıca sanıklardan Kir'a Ali bin Mustafa'nın Begos kızı Meryem'in bekâretini bozduğu iddiasıyla açılan davada mahkeme deliller ve şahitlerin ifadeleri sonucunda şu kararları aldı: Taammüden cinayet suçundan dolayı Muhtar Harputliyan oğlu Mehmet bin Mustafa'yı 15 sene kürek, katl suçu ile birlikte Meryem'in bekâretini bozan Kir'a Ali bin Osman'ı yedi sene kürek, katle iştirak etmeleri sebebiyle Alaattin oğlu Halil bin Yusuf, Arap Sait bin Mercan ve Çolak Ali bin Abdülkadir'i beşer, Mehmet bin Çolak Osman, Abdülkadir bin Abbas Mustafa ve Abdülcemel bin Mustafa'yı üçer sene kürek cezasına çarptırdı.²

Olayların ikinci günü olan 20 Nisan Salı günü, Beynû'l Harab Köyü'nde bulunan bahçelere yapılan hücumda Antakyalı Molla oğlu İzzet Efendi'nin bahçesinde ipek böceği işiyle uğraşan Yoğunluk Köyü'nden İbrahim veled-i Panos, Sabuncu Ermenek, Kalaycı Kiforok, Bogos ve oğlu Serkis öldürüldü. Divan-ı Harbi Örfi tarafından yapılan tahkikat sonucunda adı geçen kişileri öldürdükleri tespit edilen Antakya'dan Topal Selim bin İbrahim ve

¹ BOA. İ.ASK., 1327/N-72.

² BOA. İ.ASK., 1327/N-64; BOA. DH. MUI., 24-1/36 (1327 L 6/ 21 Ekim 1909).

Kapancı Hacı Avni bin Abdullah yedişer, Beynü'l Harab Köyü'nden bahçıvanlık yapan Kasım bin Şaban, Haim bin Şeyh Ali ile Halil bin Şeyh Ali ikişer sene kürek cezasına çarptırıldı.¹ Aynı gün Baroda adıyla da bilinen Toprakhisar Köyü'nde Akil Ağa'nın bahçesinde ipek böceği işi yapan Dikran'ı yaralayıp öldürdükleri şahitlerin ifadesi ve deliller ile tespit edilen Hasan bin Ahmet Ziro on, Muhittin bin Maro beş ve İbrahim bin Abdüssalman üç sene kürek cezasına çarptırıldılar.²

Olayların ikinci günü meydana gelen bir başka olayda Antakya'nın kenar mahallesinde bulunan Antakya Belediye Reisi Ziver Paşa'nın sabunhanesine yapılan hücumda olayların çıkmasıyla oraya sığınmış olan Ziver Paşa'nın bahçıvanlarından Artin, oğlu Bogos ve eniştesi Musa veled-i Apan?'ın öldürülmesi suçunu işledikleri Antakya Divan-ı Harbi Örfisi tarafından belirlenen Antakyalı Halili Hacı Mazlum'un oğlu Hamdo 15, Kör Cuma'nın oğlu Ali 10, Nacar Hacı Hamid bin Hacı Mustafa beş, Çamlıca Mahallesi'nden Bilal bin Emin Polat üç ve Salih Ağa bin Faik Bey iki sene kürek cezasına çarptırıldılar.³ Aynı gün meydana gelen bir başka olayda Nalbant İbrahim oğlu Dikran ve Kazgancı Nesre oğlu Azar'ı öldürdükleri iddiasıyla mahkemeye şikâyet edilen ancak katli gerçekleştirdikleri ispat edilemeyen sadece Ermeni Mahallesi'ne hücum edip yağmaladıkları tespit edilen Kasap Ali Ebu Mar'a ve Değirmenci Mahmut Hacı bin Süleyman üçer yıl kürek cezasına çarptırıldılar.⁴

The Times gazetesi Antakya Divan-ı Harbi Örfisi'nin aldığı kararları okuyucularına 23 Eylül 1909'da yayınlanan nüshasında yayınlanan haberde şu şekilde duyurdu:⁵ “*Antakya'daki Askerî Mahkeme'nin son katliamlara karışan kişileri yargılaması sonucunda, suçlananlardan on beş kişi ölüm cezasına çarptırılmıştır. Buna ek olarak kentten bir grup ileri gelen kişisi sürgün edilmiştir. Bölgedeki kuşatma kaldırılmıştır.*”

Suveydiye Olayları

Antakya kazasına bağlı Suveydiye nahiyesinde görev yapan İkinci Ordu 37.Redif Karaman Alayı'nın Birinci Karaman Taburu'nun Üçüncü bölümünden olan ve Suveydiye'de görev yapan Mülazım İbrahim Efendi 9 Haziran 1909'da çevredeki köyleri dolaştığı sırada Kebusiye Köyü'nde misafirlikte bulunan Antakyalı avukat Ermenak ile tartışmış ve daha sonra Ermenek'in misafir kaldığı eve 30 askerle birlikte giderek onu öldürmüştür. Bu müessif

¹ BOA. İ.ASK., 1327/N-80; BOA. DH. MUİ., 26-1/47 (1327 L 11/ 26 Ekim 1909).

² BOA. İ.ASK., 1327/N-68.

³ BOA. İ.ASK., 1327/ N-74; BOA. DH. MUİ., 4-1/46 (1327 L 6/ 21 Ekim 1909/ 4 Ekim 1909).

⁴ BOA. İ.ASK., 1327/N-71.

⁵ İleri, *The Times Gazetesi'ne*, s.259.

olay neticesinde çevre köylerde tedirginliği artan halkın heyecanı yatıştırıldı. Ayrıca Antakya Divan-ı Harbi Örfi tarafından yapılan muhakeme sonucunda mahkeme Mülazım İbrahim Efendi'nin 15 yıl süreyle küreğe konmasına ve askerlik görevinden atılmasına karar verdi.¹

İskenderun Kazası²'nda Meydana Gelen Olaylar

17 Nisan 1909 günü, İskenderun'a bağlı Nergislik Köyü'nden Ördek oğlu Kiforok ile amcasının oğulları Avadis, Osep ve Mikail'in Karaağaç Değirmeni civarında katledildiği iddiasıyla dava açıldı. Bunun üzerine yapılan tahkikat sonucunda aynı köy ahalisinden olup suçu müştereken işledikleri tespit edilen Kordoş Mehmet bin Süleyman ile redif askerlerinden Çiftahanlı Süleyman bin Ali 15'er, denizci askerlerden Abacalı Osman bin Cemal ile Ali bin Durmuş ve yine Nergislik Köyü'nden Emiroğlu Mehmet, Kaşıkçı Musa bin Mustafa, Kürekçi Şakir bin Ali ve Sivaslı Mehmet bin Osman yedişer ve İskenderunlu Hacı Hamid bin Hacı Ahmet üç yıl kürek cezasına çarptırıldı.³

Beylan'da Meydana Gelen Olaylar

Beylan'a⁴ bağlı Oyuk Köyü'ndeki Ermeni hanelerini yağmalayıp yakma ve adam öldürme suçlarını işledikleri yapılan muhakeme sonucunda tespit edilen İskenderun Nahiyesi Samanlı Köyü Muhtarı ile oğlu Ali 15'er, Sakit? Köylü Hamza oğlu Musa ve Ali Müstecik oğlu Hüseyin yedişer, Çertmanlı Köyü'nden Vesil oğlu İsmail, Sakit Köyü'nden Kel Koca oğlu Osman, Dizibüyük oğlu Mehmet bin Mehmet ve Çıka Köyü'nden Dingil Musa oğlu Halil ve Sarıhacı Köyü bekçisi beşer yıl kürek cezasına çarptırıldı.⁵

Cebel-i Bereket Divan-ı Harbi Örfisi'nin Yargulamaları

Mahkeme kayıtlarına göre; olayların patlak vermesinden sonra Ermeniler güvendikleri Müslümanların evlerine sığındılar. Ancak bunu haber alan bazı fanatik Müslümanlar, bu durumda olduklarını duydukları Ermenileri

¹ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-4.

² Toplam 19509 nüfusun yaşadığı İskenderun Kazası'nda bu nüfusun 14406'sını Müslümanlar, 1942'sini Rum Ortodokslar, 167'sini Rum Katolikler, 1104'ünü Ermeniler, 80'ini Ermeni Katolikler, 78'ini Süryani Katolikler, 84'ünü Mevraniler, 30'unu Latinler, 1540'ını yabancılar, 20'sini Protestanlar ve 58'ini Yahudiler oluşturmaktaydı. Bkz. *SVH*, 1326 (1908), s.277.

³ BOA. DH. MUİ., 2-3/22, (1327 N19/ 4 Ekim 1909).

⁴ Halep Vilayeti'ne bağlı Beylan Kazası'nda 9720 Müslüman, 2353 Ermeni, 221 Ermeni Katolik, 173 Protestan ve 647 yabancı yaşamaktaydı. Bkz. *SVH*, s,331.

⁵ BOA. DH. MUİ., 23-1/31 (1327 L 4/ 19 Ekim 1909).

*Dört Yol'un eski adı.

buldukları evlerden alarak katlettiler. 15 Nisan 1909 Perşembe günü Ayas Nahiyesi'nin Herekli Köyü'nde oturan Mustafa Ağa'nın evinde misafir olarak bulunan Çokmerzimenli* Kara Yakup oğlu Kiforok bir grup Müslüman tarafından bulunduğu evden alınarak katledildi. Cebel-i Bereket Divan-ı Harbi Örfisi'nce yapılan tahkikat sonucunda Kiforok'un, adı geçen köye kalabalık bir grup hâlinde gelenlerden Ayı Yusuf oğlu Hüseyin'in arka arkaya attığı iki kurşunun isabet etmesi sonucunda öldüğü, bu nedenle Ayı Yusuf oğlu Hüseyin'in idam cezasına çarptırılmasına ve kalabalıkta bulunanların öldürme suçuna iştirak etmediklerinden dolayı beraatlarına karar verildi.¹ Benzer bir olay da 16 Nisan 1909 Cuma günü Haçin'in Karik Uşağı Köyü'nde yaşandı. Çilingir oğlu Karabet'i İblis Yusuf'un evinden alarak öldüren Don Ali oğlu Osman aynı mahkeme tarafından idam cezasına çarptırıldı.²

18 Nisan 1909 Pazar günü, Aziziye* Kazası'nın Memmetbey Köyü'nden Çerkez Ali Ağa, Haçin'e gelirken Çatak civarında Hazar denilen yerde saldırıya uğradı ve eşyası yağmalandıktan sonra katledildi. Saldırığı gerçekleştirenlerden Acem oğlu Karakin Ali Ağa'yı öldürdüğünü itiraf etti ve mahkeme onu idam cezasına çarptırdı. Olaya iştirak edip silahlı olarak gasp suçunu işledikleri yapılan muhakeme sonucunda kesinleşen Bıçakçı Karabet, Aşıroğlu Karabet, Dr.Hacı, Kara Demirci oğlu Setrak, Paşa Panos'un eniştesi Bağırdar oğlu Hamparsum ve Konşu Parsom 10'ar yıl kürek ve Hanisoğlu Kanos ise bir yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Olay yerinde buldukları halde karışmadıkları şahitlerin ifadeleriyle tespit edilen Tavriz oğlu Kiforok, Bıçakçı Asador, Tahsildar Hamparsum ve Osep Hoca'nın ise beraatlarına karar verildi.³

Olaylar Bahçe kasabasına da yayıldı. Bahçe'de, Ermenilerin Müslümanlara saldırıları sonucunda bazı Müslümanların şehit edilmesi kazada gerginliği artırdı. Bunun üzerine Kaymakam Sait Efendi Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey'den kazaya acil olarak takviye birlikler göndermesini isteyerek aksi halde çok sayıda insanın telef olabileceği uyarısında bulunmuştu. Ancak Asaf Bey'in elinde Bahçe'ye gönderebileceği destek kuvvetler bulunmaması sebebiyle bu talep karşılanamamıştı. Öte yandan Hasanbeyli Ermenilerinden silahlı bir grubun Bahçe'ye saldırması⁴ buradaki Müslümanların can güvenliğini tamamen ortadan kaldırdı. Bu duruma devletin tedbir alamaması ve devlet otoritesinin tamamen kaybolması sonucunda bazı kişiler otoriteyi ele almaya çalıştı: Mahkeme kayıtlarına yansdığına göre, şahitler* şu şekilde

¹ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

² BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

*Bugün Kayseri'ye bağlı Pınarbaşı ilçesi.

³ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

⁴ Abdullah Remzi Gül, *1909 Adana Olayları ve Bahçe'de Kurtuluş Mücadelesi*, yy, 2006, s.47-49; Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni*, s.40.

ifade verdi: Bahçe Müftüsü İsmail Efendi, “Bahçe’de Müslüman halkın Ermeni zulmü altında ezilmesine, Müslümanların keyfi şekilde öldürülmesine, malların, canların, ırzların Ermenilerin ayakları altına düşmesine dışarıdaki Müslümanların tarafsız kalması şe’ran uygun değildir. Bu, Ermeni zulmünü kırmak, Müslüman’ı kurtarmak, dışarıdaki ve içerideki her Müslüman’ın üzerinde farz-ı ayndır.”¹ şeklinde fetva verdikten sonra hükûmete giderek kaymakam Mehmet Sait Efendi’ye “Ermenilerin öldürülmesi hakkında şifreli telgraf geldi, niçin saklıyorsun?” diyerek saldırıda bulundu. Ardından camiye gelen cemaati Ermenilerin öldürülmesi konusunda kıskırttı. Onun kıskırtmaları sonucunda Cuma Fakılı Köyü’ne kalabalık bir grup giderek köyde yaşayanlardan bazıları öldürdü. Eski Müftü İsmail Efendi, kaymakamın haberi olmaksızın onun imzasını atıp Maraş Mutasarrıflığı’na telgraf çekerek yalanyanlış bilgiler aktardı ve karışıklıklardan yararlanarak Alman mühendislerinin oturduğu evi 30 Lira karşılığında karışıklıklardan koruyacağını taahhüt edip² Reji Müdürlüğünü üzerine aldı. Müftü kardeşi Yusuf Efendi’nin güvenliğini sağladıktan sonra diğer kardeşi Ahmet’e “Hamidiye ve Osmaniye bitti, siz de gerekli tedbiri alınız” diyerek bilgi verdi. İsmail Efendi, daha sonra Cuma günü Bahçe’ye gelip beraberindeki askerlerle beraber Almanların evinden Keşiş Bogos ve Levon’u tehditle alıp camiye götürdü. Ardından galeyana gelen cemaatin adı geçen kişileri camiden çıkarıp katletmeleri suçuna iştirak ettiği, Cumartesi günü Ziya Efendi’nin evinden Polatyan Baros’u cebren alarak katlettiği ve bütün bunların yanı sıra telgrafhaneye gelen tüm telgrafları aldığı da şahitlerin ifadesiyle sabit olduğundan Eski Müftü İsmail Efendi ve kardeşi Yusuf idam cezasına çarptırıldılar. Bahçe’deki karışıklıklar sırasında elindeki baltayla önüne geleni yaralayıp katlettiği ve kanlı baltayla dolaştığı herkes tarafından görülen ve Jandarma Serkis’i katleden kişi olduğu da belirlenen Baltacı Ökkeş de idam cezasına çarptırıldı.³ Olayın bazı görgü tanıklarının aktardıklarına göre çatışmalardan ürken bazı Ermeniler güvenliklerini temin etmek amacıyla camiye sığınmışlar, ancak bunlardan bir kısmı da dışarıya çıkarılarak öldürülmüştü.⁴ İdama mahkûm edilen eski Bahçe müftüsü İsmail Efendi ile kardeşi Yusuf Efendi, Kurban Bayramı arifesinde infaz edil-

*Din ve mezhepleri belirtilmemiştir.

¹ Gül, *1909 Adana Olayları*, s.51–52.

² Bu taahhütnamenin bir nüshasının Alman gazetelerinde yayınlandığı bilgisi için bkz. İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.194. Olayların sona ermesinin ardından Alman hükûmeti Alman vatandaşlarının uğradığı zararın karşılanması talebiyle Osmanlı hükûmetine başvurdu. Aynı doğrultuda talepler Fransa ve İtalya elçiliklerinden de geldi. Bkz. İleri, *The Times Gazetesi’ne Göre*, s. 258.

³ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

⁴ 1330 doğumlu Mayıloğlu Durdu Mehmet Dağ ve 1327 doğumlu İsmail Doğru’nun büyüklerinden duydukları olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardır. Bkz. Gül, *1909 Adana Olayları*, s.54–55.

diler. Cezaevinde bulunan diğer mahkûmlar, müftü ve kardeşinin suçsuz olduğunu, asılmalarına izin vermeyeceklerini ifade ederek gardiyanların mahkûmları almasını önlemek için kapının arkasına yatak, dolap v.s. ile destekleyip açılmasını engellediler. Uzun süre direndilerse de kapının açılıp mahkûmların alınmasının önüne geçemediler.¹

14 Nisan 1909 günü, Osmaniye'den Nuri Mehmet'in arabasıyla Hamidiye'ye giden Ermeni ileri gelenlerinden Haruniye Ruhani Reisi Ohannes, Hasanbeyli Ruhani Reisi Kundakçıyan Agop, Bahçe Vaizi Agopyan Takor, Osmaniye Vaizi Küpeliyan Karabet ve Maraşlı bir kunduracı Çayağzı olarak da bilinen Yassıca Köyü'nde katledildiler. Olaya karıştıkları için yargılanan kişiler yapılan muhakemeleri sonucunda şu cezalara çarptırıldılar: Olayların kışkırtıcısı ve baş faili olduğu belirlenen Aziziyeli Mehmet Efendi idam, Yassıcalı Berber Osman ile Dâil onar yıl kürek, Abdoş, Kasım Hüseyin ve Turab üçer yıl kürek; Göde Ali beş yıl kürek ve Aziz Leyli Ömerli? Ali Mustafa, Berber Ömer ve Ahmet bin Salih 15'er yıl kürek cezasına çarptırılırken olay yerinde buldukları halde olaya iştirak etmeyen Arabacı Nuri Mehmet, Fettahoğlu Efrahim, İbrahim, Köse Mehmet ve Tahir'in beraatlarına karar verildi.²

Hassa Kazası'na bağlı Eğri Bucak Köyü'nde oturan 27 nüfus Hristiyan'ın evlerinin yakılıp eşya ve mallarının yağmalanması suçlarını işledikleri yapılan tahkikatla belirlenen Kürt Murat ve firarî Ali Bey gıyaben idam cezasına çarptırıldılar.³

Maraş'ın Göksun Kazası, Andırın Nahiyesi Anacık Köyü'nde Meydana Gelen Olaylar

Göksun Kazası'nda meydana gelen olayların soruşturulabilmesi için bölgeye Maraş Divan-ı Harbi Örfisi tarafından seyyar tahkikat komisyonu gönderildi. Bu komisyonun çalışmaları sonucunda olayların daha çok Anacık Köyü'nde meydana geldiği tespit edildi.

Beşinci Ordu 37. Nizamiye Alayı'nın 3. Taburu Dördüncü Bölük efradından ve Maraşlı olarak bilinen Göksun Kazası'nın Andırın Nahiyesi'ne bağlı Ağcakoyunlu Köyü'nden Halil oğlu Bayram, dokuz ay süreyle hava değişikliği maksadıyla memleketine gittiği sırada Adana'daki olayların çevreye yayıldığı duyulması üzerine köyünden çıkıp civar köyleri dolaştı. Bu

¹ Kadir Aslan, *Milli Mücadelede Dörtüyl, Hatay*, 1991, s.13. Müftü İsmail Efendi'nin asılması Müslüman halkı derinden etkiledi ve bununla ilgili birçok ağıt yazıldı. Örneğin bkz. Ali Osman Öztürk, *1909 Adana -Ermeni Olaylarına Bir Tanık: Kibaroğullarının Ağıtı*, Milli Folklor Dergisi, S.81, s.18-26.

² BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

³ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

esnada Bayram'ın aslında Anacık Köyü'nden olan fakat olayların duyulmasıyla heyecanlanıp karısıyla beraber komşu Kızak Köyü'nde Kemal Feke oğlu Ali'nin evine sığınan Vartuvar'ı katlettiği, Anacık Köyü'nde de Molla Mehmet'in evine sığınan Davut'un karısı Ahzu'yi omuz ve belinden, Güdük Panos'un karısını da öldürmek kastıyla göğsünden yaraladığı iddiası nedeniyle Maraş Divan-ı Harbince yapılan muhakeme sonucunda Bayram suçunu inkâr etse de şahitlerin ifadesi ve deliller neticesinde mahkeme heyeti tarafından suçlu bulunarak ölüm cezasına çarptırıldı.¹

Anacık Köyü'nden Gügük oğlu Vanis'i gra tüfekle öldürdüğü şahitlerin ifadesiyle belirlenen Tokmaklı Köyü'nden Küçük Ali de Maraş Divan-ı Harbi tarafından idam cezasına çarptırıldı.² Yine Göksun'un Boynu Yakutlu Köyü'nde, aslen Tartatlı Köyü'nden olan Davit oğlu Değirmenci Kırca veled-i Atom'u öldürdüğü iddia edilen Balık Köyü'nden Barutçu Ali bin Ahmet hakkında yapılan tahkikat sırasında komisyon olayın gelişiminin şu şekilde olduğunu tespit etti. "Karışıklık çıkması üzerine Tartatlı Köyü'nde oturan birkaç hane Ermeni köylerinde dükkâncılık yapan Boynu Yoğun? Köylü Sarı Fakik oğlu Molla Abdullah ve kardeşi Mustafa'ya sığınarak Boynu Yoğun Köyü'ne giderek Abdullah ve kardeşinin misafiri oldular. O sırada Ermenilerin öldürüldüğü haberinin köye ulaşmasıyla ev sahibi kardeşler can güvenlikleri için Müslüman olmalarının en doğrusu olacağını söylemişler, hatta 1895-96 Zeytun İsyanı'nda yakınları Ermenilerce öldürülenlerin intikam hırsıyla etrafı kuşatmaları üzerine bir olaya meydan vermemek için Ermeni erkekler sünnet edilmişlerdi. Ancak Koca veled-i Atom İslamiyeti kabul etmek istemeyince Zeytun İsyanı'nda anne, baba ve kız kardeşi Ermeniler tarafından öldürülmüş olan Dükkâncı Bekir bin Durdu onu öldürmek istemiş, ev sahibi bunu engellemek için Koca'ya sarılmış ancak Abdullah'ın kolunu kama ile yaralayarak Koca'yı evin dışına çıkarıp Barutçu Ali ile beraber Değirmenci Koca'yı öldürmüşlerdir. Müslüman ve gayrimüslimlerin ifadeleri doğrultusunda olayın bu şekilde geliştiğini tespit eden mahkeme Dükkâncı Köşker Bekir bin Durdu'yu idam, Barutçu Ahmet oğlu Ali'yi 15 yıl kürek cezasına çarptırdı.³

Maraş ve Antakya dolaylarında meydana gelen olaylarda yaralama, öldürme ve kundaklama suçlarını işledikleri Maraş, Antakya ve Cebel-i Bereket Divan-ı Harbi Örfilerince yapılan tahkikat ile kesinleşmiş olan Acem oğlu Karekin, Aziz ..?. Mehmet Efendi, Don Ali oğlu Osman, Yusuf oğlu Hüseyin, Tahsildar Mustafa bin Mehmet, Punluk Ali bin Mehmet, Kanbur Ali bin Ali Osman, Kürt Murat, Küçük Köylü Ömer Hoca, Eski Müftü İsmail, Müftizade Yusuf, Baltacı Ökkeş, Küçük Mustafa, Mustafa bin Ahmet, Ömer oğlu Halil, ..?. oğlu Ali, Hacı bin Ali, Akbıyık oğlu Hüseyin bin Osman,

¹ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

² BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

³ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

Dükkancı Köşker bin Durdu, Maraşlı Halil oğlu Bayram, Kürt Ali bin Osman ve..?.. bin Hasan isimindeki 23 kişinin idamlarına ve isimleri mazbatalarda yazılı 49 kişinin çeşitli derecelerde ceza almalarına karar verilmiştir.¹

Divan-ı Harbi Örfi Kararlarına İtirazlar ve Af Konusu

Antakya Divan-ı Harbi Örfisi'nin aldığı bazı kararlara itiraz edenler çıktı. Bazı tutuklu yakınları “tahkikatın adalet ve hakkaniyet içinde” yapılmasına dair dilekçeler hazırlayarak Harbiye Nezareti'ne verdiler.² Bazı mahkûm yakınları ve mahkûmlar da suçsuz olduklarını iddia ederek af talebinde bulundular. Bereketzade Ref'et Efendi'nin affedildiği haberinin gelmesi özellikle gayrimüslim halkın galeyana gelip hükûmet önünde toplanarak gösteri yapmasına sebep oldu. Hâlbuki Ref'et Ağa'nın affı söz konusu olmamakla beraber Adana Divan-ı Harbince yeniden yargılanması hakkında Meclis-i Vükelâ'da karar alınmış, halk bunu duyunca tepki göstermişti. Bereketzade Ref'et Ağa ve arkadaşlarının yeniden yargılanmaları sonucunda Bereketzade Ref'et Ağa ile Halefzade Hüsnü Ağa üç yıl hapsine, Kayserizade Hacı Nihat Ağa'nın da beş yıl süreyle Sinop'a sürgün edilmesine karar verildi.³

Maraş Divan-ı Harbi Örfisi tarafından idam cezasına çarptırılan Murat oğlu Ali ve Küçük Mustafa'nın cezası 7 Eylül 1909'da müebbet kürek cezasına çevrilmiştir.⁴ Aynı şekilde idam cezasına çarptırılan Bekir bin Durdu, Yusuf oğlu Hüseyin ve Don Ali Osman'ın cezalarının müebbet kürek cezasına indirilmesine 7 Eylül 1909'da Padişah iradesiyle karar verilirken diğer mahkûmların cezaları onandı.⁵ Antakya Divan-ı Harbi Örfisi'nin yargılamaları sonucunda idam cezasına çarptırılan 11 kişinin cezasının müebbet kürek cezasına indirilmesi hususu Adana Kuvve-i Mertebe Kumandanı Miralay Mehmet

¹ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69. Maraş'ta 1909 yılında meydana gelen olaylardan sonra büyük acılar yaşayan halk ağıtlar yazmıştır:

“Caminin taşları kan ile yundu

Mer'aş vilayeti şerike döndü

Dördüncü Orduyu fesâda verdi

Söylendi diller de hâlin Adana” şeklindeki ağdın tamamı için bkz. Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Haz. İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, UKDE, Kahramanmaraş, 2008, s.140–141.

² BOA. DH. MUİ., 2-3/23 (1327 N 19/4 Ekim 1909); BOA. DH. MUİ., 18-1/37 (1327 N 19/4 Ekim 1909); BOA. DH. MUİ., 2-3/56 (1327 L 16/ 31 Ekim 1909). Ayrıca Bereketzade Ref'et Efendi'nin dilekçesi için bkz. BOA. DH. MUİ., 14-1/24 (1327 N 10/25 Eylül 1909).

³ BOA. DH. MUİ., 2-5/31 (1328 Ş 14/19 Ağustos 1910).

⁴ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

⁵ BOA. İ.ASK., 1327/Ş-69.

Ali Bey'in girişimleri sonucunda, 29 Aralık 1909'da Padişah iradesiyle kabul edildi.¹

Divan-ı Harbi Örfi yargılamaları sonunda Antakya'da olaylara karıştıkları muhakemeleri sonucunda tespit edilen 101 kişiden sekizi 15, 18'i on, 23'ü yedi, 37'si beş, üçü üç ve 12'si iki sene olmak üzere hapis cezasına çarptırıldı. Bu kişilerden 24'ü muhakemelerinden yaklaşık bir yıl sonra kendilerine haksızlık yapıldığını, Ermenilerin tehdit yoluyla yalancı şahitler bulmak suretiyle kendilerine iftira attıklarını iddia ederek affedilmelerini talep ettiler. Hatta konuyla ilgili olarak kendi köy veya mahallelerinin ileri gelenlerinin şahit olduklarını belirten imzalı yazılarını dilekçelerine eklediler.²

Örfi İdare'nin Sona Ermesi ve Divan-ı Harbi Örfi Heyeti'nin Bölgeden Ayrılması

Antakya, Kesb, Kırıkhan ve İskenderun'da meydana gelen karışıklıkları soruşturmakla görevli Antakya Divan-ı Harbi Örfi Heyeti, tahkikatı tamamladıktan sonra hazırlanan evrakın bir nüshasını Harbiye Nezareti'ne göndermiş bir nüshasını da mahalli idareye teslim etti. Bundan sonra bölgede daha önce ilan edilmiş olan örfi idare 2 Eylül 1909'da kaldırılarak Divan-ı Harbi Örfi Heyeti bölgeden ayrıldı.³

3 Eylül 1909'da Antakya Kaymakamlığı'nın Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre; Antakya Divan-ı Harbi Örfisi tutuklu bulunan 311 sanık için çeşitli kararlar verdi. Antakya ve Kesb'deki olaylardan dolayı çeşitli müddetlerde kürek cezasına çarptırılan ve cezaları Padişah iradesiyle onanan 131 kişiden beşer ve üçer sene kürek cezasına çarptırılan 56 kişinin merkez vilayet hapisanesine, ikişer yıl kürek cezası alan 21 şahsın kaza hapisanelerine sevk edilmesi, daha uzun süre ceza alanların izdiham yaratmamak için başka bölgelere gönderilmesi kararlaştırıldı. 15, 10 ve yedi sene kürek cezasına çarptırılan 54 kişi cezalarını çekmek üzere Kastamonu Vilayeti'nde bulunan Sinop kürek bölgesine gönderildi. Bir yıl müddetle mahkûmiyet alan suçlulardan 107'si Cısr-i Şugur Hapishanesi'ne konmuş ve hapishanedeki toplam mahkûm sayısı 477'ye ulaşmıştır.⁴

Antakya'da olaylar cereyan etmesini müteakiben vekâleten Antakya Kaymakamlığı görevine getirilen İbrahim Paşa'nın olayların yatıştırılması için gösterdiği gayret gerek suçluların adalete teslim edilmesindeki başarısı nedeniyle Antakya Divan-ı Harbi Örfi heyeti tarafından terfi ettirilmesi konusunda

¹ BOA. İ.ASK., 1327/Z-262.

² BOA, DH.MUİ., 98-2/15 (1328 B 10/17 Temmuz 1910).

³ BOA. DH.MUİ., 2-2/88 (1327 Ş 28/14 Eylül 1909)

⁴ BOA. DH.MUİ., 2-3/22 (1327 N 19/4 Ekim 1909).

Dâhiliye Nezareti'ne tavsiyede bulunması¹ üzerine kendisine takdirname verilmiştir.²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 1908'de Meşrutiyet'i ilan etmesinin ardından büyük bir hürriyet ortamı oluşmasının ardından halk serbestçe silahlandı. Aynı zamanda fikir özgürlüğü yaşanmasıyla Ermeni komiteleri faaliyetlerini alenen yürütebildiği gibi bağımsız Ermenistan kurulmasına yönelik düşüncelerini serbestçe anlatma imkânı buldu. Bu Adana'da hem Müslüman ahaliyi hem de Ermenileri büyük bir gerginlik içerisine soktu. Ermeniler, adeta bağımsız devlet olmak için en geçerli yol olarak gördükleri silahlarını kullanmak için sabırsızlandılar. Dönemin Rusya İstanbul Büyükelçisi Avusturya Macaristan Büyükelçisi'ne Mersin Konsolosu'ndan aldığı rapora dayanarak bir mektup yazmış ve mektubunda Müslümanların çok sayıda Ermeni'yi öldürdüklerini vurguladıktan sonra olaylara Ermeni çetelerinin sebep olduğunu yazmıştır.³ Bu durumda olayların en büyük sorumlusunun Ermeni çeteleri ve onları yönlendirenler olduğu söylenebilir. Nitekim Adana'daki Ermeni çetelerinin faaliyetleri Müslüman ahalinin bağımsızlığını kaybetme korkusuna kapılmasına ve Ermenilere karşı iyi duygular beslememesine yol açmıştır. Bu durum ise şehirde başlayan olayların çığırından çıkmasına, hatta komşu Halep Vilayeti'nde de bazı bölgelere sıçramasına sebep olmuştur. Halep Vilayeti'nde 11 Müslüman ile din ve mezhepleri tetkike muhtaç görülen 95 kişi ve 556 Erme-

¹ BOA. DH. MUİ., 2-3/25 (1327 N 20/ 5 Ekim 1909).

² BOA. DH. MUİ., 2-3/26 (1327 N 20/ 5 Ekim 1909). Ancak İbrahim Paşa'nın Antakya'ya tayin edilmeden önce görev yaptığı Zeytun Kaymakamlığı döneminde Zeytun'da olaylar çıkmasını engellemediği gerekçesiyle Maraş Divan-Harbi İbrahim Paşa'ya üç yıl devlet memurluğundan men cezası verdi. Bu ceza 26 Kasım 1909 tarihinde Paşa'nın Antakya Kaymakamlığı görevinden alınmasıyla uygulandı. Olayın duyulmasıyla Zeytun'un aralarında Müslüman ve Hristiyanların bulunduğu ileri gelenleri, Meclis-i Mebusan Başkanlığına altında yaklaşık 50 kişinin imzasının bulunduğu bir dilekçe sunarak İbrahim Paşanın Adana olayları sırasında gösterdiği başarılı idarecilik sayesinde bu olayların Zeytun'a sıçramasını engellediğini, hatta bu başarılarından dolayı ödüllendirilerek Antakya Kaymakamlığı'na terfi ettirildiğini anlattılar. İbrahim Paşa da Dâhiliye Nezareti'ne arz ettiği savunmasında kaymakamlık yaptığı dönemde Zeytun'da büyük olaylar çıkmadığını, bir ferdin dahi burnunun kanamadığını kendisi hakkında anlatılanların tamamen iftira olduğunu bildirerek affedilmesini istedi. Ancak Divan-ı Harp kararları kat'i olduğundan başka türlü bir uygulamanın söz konusu olamayacağı Dâhiliye Nezareti'nden Halep Valiliği'ne bildirilmiştir. Bkz. Günay, *1909 Adana Olaylarının*, s.111.

³ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.674; HA BA, Konstantinopel 412 no.229, cilt IV, s.3381-3382'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.

ni olmak üzere toplam 662 kişi ölmüş, 7000 civarında insan yardıma muhtaç hâle gelmiştir.¹

Halep Vilayeti dâhilinde Maraş, Antakya ve Cebel-i Bereket Divan-ı Harbi Örfilerinde yargılamalar esnasında hem olayla ilgili olarak toplanan belgeler hem de olayın şahitlerinin verdiği ifadeler dikkate alınarak sonuca ulaşılmaya çalışıldı. Şahitlerin kimliği hakkında genellikle açık bilgi verilmemişken şahitlerden bazıları öldürülen kişilerin birinci derecede yakınlarıydı. Mahkeme öldürülen kişinin karısının ya da annesinin ifadesi doğrultusunda mahkûmu idam cezasına çarptırılmış ve çoğunlukla bu cezayı uygulamıştır. Mahkûm edilenler ise mahkemelerdeki şahitliklere itiraz ederek onların yalancı şahitler oldukları iddiasında bulundular. Mahkemenin en çok dikkate aldığı diğer bir husus olaylara ön ayak olanlarla kendini olayın içinde bulması sonucunda suç işleyenleri farklı kategorilerde değerlendirmesidir. Buna göre ikisi de adam öldürdüğü hâlde olayın başlamasına sebep olup diğer insanları galeyana getirenler kesinlikle idam cezasına çarptırılırken kendini olayın içinde bulup suç işleyenler müebbet kürek ya da 15 yıl kürek cezalarına mahkûm edilmişlerdir.

Divan-ı Harbî Örfi yargılamalarında bir vaka dışında yargılanıp mahkûm edilenlerin tamamı Müslüman'dır. İdam cezasına çarptırılanların bir kısmının cezası bekletilmeden infaz edilirken bazılarının cezası Ramazan ayının gelmesi sebebiyle Padişah iradesiyle müebbet hapse çevrilmiştir. Kürek cezasına çarptırılanların cezalarını en ağır şekilde çekmek üzere Sinop Cezaevi'ne gönderildikleri ve kaçmamaları için sıkı tedbirler alındığı anlaşılmaktadır.

Olayların Adana dışındaki yerlerde yayılmasının, Adana'da Müslümanların Ermeniler tarafından öldürüldükleri şayiasının ortaya çıkmasından sonra olduğu düşünülebilir. Ayrıca İstanbul'da da siyasî kargaşanın olması ve kriz yönetimi oluşturacak bir otoritenin bulunmayışı olayların hem Adana'da yattıktan sonra tekrar başlamasına hem de Adana çevresine yayılmasına yol açtı.

Adana olaylarından sonra Taşnaksutyun ve Hınçak komiteleri Ermenileri silahlandırmak için yeniden harekete geçtiler. Komitelerin bütün birimlerine gönderilen talimatnamelerde, her Ermeni'nin silahı olmasının önemi vurgulanmıştır. Bu da Ermenilerin bağımsız devlet olmak için silahlı direnişi metot olarak belirlediklerinin bir göstergesidir.²

¹ İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, s.205.

² Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.715, HA PA XII 201 no.133/G, cilt V, s.3573–3576'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi* cilt IV; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya*, s.215.

Adana olaylarından sonra gerek yerli gerek yabancı basın İttihat ve Terakki'nin izlediği "Osmanlıcılık" politikasının devam etmesi gerektiği yönünde yayınlar yaptı. Tanin gazetesinde 20 Mayıs 1909 tarihinde yayımlanan "Adana Fecayii- Kafkasya Ermenilerinin Fikri" başlıklı yazıda bu düşünceye sebep olan şu satırlar yer almaktadır:¹ "Bir dafa daha beyan eylediğimiz gibi bütün Ermeni mebuslarıyla ferik-i siyasiye mensubîni Meşrutiyet'i takviye ve tahkim için Genç Türklere yani İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muavenette bulunmalı, bu suretle Devr-i Hamidî'nin avdeti ihtimalini men eylemek için elden geleni yapmak mecburiyetindeyiz. Buhran-ı hazırda Ermenilerin en büyük, en mühim vazifeleri Genç Türklerle müttehiden ve müttefiken çalışmak, onlarla yürümekten ibarettir." Hatta Patrikhane de İttihat ve Terakki'nin izlediği politikanın Ermenilerin menfaatine olduğu uyarısında bulunarak olaylara son verilmesi çağrısı yapmıştır. Dolayısıyla Adana olaylarının İttihatçılar tarafından tertiplendiği iddiaları mesnetsiz ve dayanaksızdır. Nitekim 13 Nisan 1909'da İstanbul'da yaşanan olaylardan dolayı İttihatçıların durumu belirsizdir ve aynı zamanda olayların meydana geldiği tarihte İttihatçılar siyaseten güçlü değildir.

Olaylardan sonra II. Abdülhamit'e düşman olan bazı Türk aydınlarının olayların sorumlusu olarak Padişahı gösterme çabaları Batılıların olaylarla ilgili olarak Osmanlıların aleyhinde bir düşünceyi savunmalarında etkili olmuştur. Özellikle Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit imzasıyla 23 Mayıs 1909'da yayımlanan yazı bunun en etkili örneğidir. Hüseyin Cahit, Adana'daki olayları II. Abdülhamit'in organize ettiği tezini ortaya atıp Batılıların olaylarla ilgili yaklaşımlarının kabul edilmesini, böylece II. Abdülhamit'in nasıl bir hükümdar olduğunu herkesin görmesi gerektiğini savunmuştur.² Yani Adana olaylarında ortaya çıkan tablonun sorumlusu olarak II. Abdülhamit'i göstermek suretiyle böylesine önemli bir konuyu kendi politik amaç ve hırsları için kullanarak bütün Türk milletini vebal altına sokacak yaklaşımlardan çekinmemiştir.

Adana olaylarındaki kayıp sayısı da çok tartışılmış ve genelde sayının yüksek gösterilmesi de kuşkuyla karşılanmıştır. Nitekim Tanin'in 24 Mayıs'ta çıkan nüshasında, Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa ile yapılan mülakat yayımlanmış ve Dâhiliye Nazırı'na olaylarda kaç kişi öldüğü, olayların sebeplerinin ne olduğu sorulmuştur. Ferit Paşa, bu soruya "Sualinize kat'i bir cevap vermek için lâzım gelen vesâike haiz değilim. Şu noktada hakiki telefât miktarını ben de bilemem. Fakat dört beş güne kadar hakikati anlayacağız. Hakikat meydana çıkıncaya kadar şunu söyleyebilirim ki Adana vilayetinde 40 bin kadar Ermeni vardır. Bunlardan 20-25 bini hiç iğtişâş zuhur etmeyen havalide bu-

¹ Tanin, 20 Mayıs 1909.

² Tanin, 23 Mayıs 1909.

lunmaktadırlar. Kısım-ı küllisi de Lazkiye filan gibi yerlere firar etmişlerdir. İttihaz ettiğimiz tedabir üzerine memleketlerine avdet eylemektedirler. Bu hâlde nasıl olup da bu kadar çok Ermeni katledilebileceğini anlayamıyorum. Hiçbir fikr-i hakikiye katılmaksızın sırf hakikâti meydana çıkarmak maksadıyla hareket ettiğimiz için bu mütaalaatı kat'i olarak dermeyan ettim. Tahkikâtın neticesinin istihsal edilmesini daha makul bulurum. Maktûlinin miktarını kol kol geziyorlar. İğtişaş zuhur eden her kasabaya, köye gidecekler. Nüfus defterlerini araştırıp, soruşturup tahkik edecekler. Neticeyi birer birer kayd edip sonra yekun toplanacak... Vakanın sebepleri hakkında tahkikât ve resmî belgeler ortaya çıkarılmadan bir şey söylenemez. Bu gibi mesâilde fikr-i tarafgiriye kapılmamak i'râz-ı ihtirasât-ı siyasiyeye düşmemek elzemdir. Bunun için vesâik-i mutebere elde etmeye çalışıyoruz.” cevabını vermiştir.¹

1909 yılı İlkbaharında İstanbul’da meydana gelen olaylar tamamen politik olaylardır ve Türk-gayrimüslim çekişmesi söz konusu değildir. Hâlbuki Adana olayları tamamen Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan etmiştir. Adana ve İstanbul’da 13 Nisan 1909’da patlak veren olaylar, Meşrutiyet’in zarar görmesini engellemek isteyen birçok farklı grubun bir araya gelmesine sebep oldu. İstanbul’da yayımlanan “Puzantion” gazetesinde Puzant Keşişyan’ın yazdığı “Günün Krizi” adlı makaleye göre; İttihat ve Terakki, Ahrar, Devrimci Ermeni Federasyonu ve Hınçak ve diğer gruplardan 30 temsilcinin yaptığı toplantıda Meşrutiyet’i savunma kararı alındı.² Bazı Ermeni tarihçiler Adana olaylarının soykırım provası olduğunu iddia ederler. Hâlbuki olayların hemen ardından kurulan mahkemelerde suçlular tespit edilmeye çalışılmış, bunun için görgü tanıklarının şahadetine başvurulmuş ve ahalinin galeyana gelerek birbirine girdiği ortaya çıkmıştır.

Adana olaylarından sonra can ve mal güvenliği kaygısı taşıyan birçok Ermeni çareyi başka ülkelere göç etmekte buldu. Bu göçler zaman zaman topluca yapılmaktaydı.³

¹ Tanin, 24 Mayıs 1909.

² Kévorkian, *Le Génocide*, p.99.

³ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.696, HA BA Konstantinopel 412, no.59/C, cilt IV, s.3453–3458’den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt IV.



1911-1912 Maraş Amerikan Kız Kolejinin Ermeni öğrencileri



1914 Maraş Merkezi Türkiye Kız Koleji öğrencileri

1909 ADANA OLAYLARINDAN SONRA YAPILAN YARDIM ÇALIŞMALARI*

Giriş

Ermeni komiteleri, 1905 yılında Paris'te yaptıkları bir kongrede, ne suretle olursa olsun, Kilikya yani Adana ve Maraş civarındaki bölgelerin bağımsızlığının kazanılmasına karar verdi. Bu kararda, Adana, Maraş ve İskenderun'daki Ermeniler arasında Ortodoksluğu yayıp kendine bir nüfuz alanı oluşturduktan sonra Akdeniz'e ulaşmaya çalışan Rusların da parmağı vardı.¹ Komiteler, bu kararın alınmasından sonra hazırlıklara başlayıp isyan çıkarılması planlanan Adana'da Ermeni nüfusun artırılması ve Ermenilerin silahlandırılması çalışmalarını hızlandırdılar.

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından itibaren örgüt üyesi olduklarının Osmanlı hükûmetince tespit edilmesinden dolayı yurt dışına kaçan çok sayıda Ermeni yurda döndü.² O sırada hükûmet “her şeyi serbest bıraktığı gibi” silah ticaretini ve ithalatını da serbest bırakmıştı.³ Bu, Ermenilerin hızla silahlanmalarına zemin hazırladı. Ermeniler, Meşrutiyet idaresinin kendilerine

* Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt: 2, sayı: 4, Yaz 2009, ss.113–123.

¹ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Hareket-i İhtilaliyyesi*, Haz.H.Erdoğan Cengiz, Ankara: 1983, ss.73-74.

² Bu konuda bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918*, cilt IV, Genelkurmay Başkanlığı Atase ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006, s.3, 5, 7 vd. Recep Karacakaya, “İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1.cilt, Ankara: ASAM, 2003, s.390; Yalçın Özalp, *Millet-i Sadıka Paturtısı ve Maraş*, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul: t.y., s.226.

³ Cemal Paşa, *Hatırat*, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul: Arma Yay., 1996, s.359. Cemal Paşa'nın “Hatırat”ının baskıları arasında bazı farklar olmasından dolayı eserin diğer baskılarında Adana Ermeni olaylarının anlatıldığı bölümler için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959, s.348-355; Cemal Paşa, *Hatırat(1913-1922)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, *Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi*, Nehir Yay., İstanbul, 2006, s.348-357. Silah almanın ne kadar kolay ve sıradan bir iş olduğu konusunda bkz. Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2007, s.215.

verdiği geniş özgürlükten yararlanarak, “*ilk aşamada kendilerini savunmak*”, daha sonra da “*hak iddialarını saldırgan biçimde elde etmek*” amacıyla ülkeye kolaylıkla silah ve mermi sokabiliyorlardı.¹ Büyük Devletler Akdeniz ve Bağdat Demiryolu nedeniyle stratejik önemi olan Çukurova’da bir Ermeni devleti kurulması konusunda Ermenileri tahrik etmişlerdi. Öte yandan Bulgar, Sırp ve Girit hareketleri ve iç isyanlar Ermeni komiteleri tarafından bir fırsat olarak kabul edildi. Onların yaptıkları plana göre; Ermeniler ayaklanıp olaylar çıkaracaklar ve hükûmete karşı direneceklerdi. Bunun üzerine Avrupa devletleri olaylara müdahale ederek zırhlılarını Mersin’e gönderecekler ve Kilikya’yı Ermenilere vereceklerdi.² Hatta böylece “*Büyük Ermenistan*”ın kurulması Avrupa Devletleri tarafından onaylanacaktı.³

Komiteler, bu amaçlarına ulaşabilmek için Doğu illerinden Adana’ya nüfusa kaydettirmeksizin birçok Ermeni göç ettirdiler. Adana’ya yurt dışından gelen Ermeniler de köylere dağıtılarak yerleştirilmekteydi.⁴ Öte yandan mevsimlik işçi oldukları bahanesiyle Maraş, Harput ve Diyarbakır’dan çok sayıda Ermeni bölgeye getirilerek işgal edilen boş aralarda ya da kasabalardaki Ermeni evlerinde barındırıldılar.⁵ Adana Ermeni Murahhasası Episkopos Muşeg,⁶ Meşrutiyet’in getirdiği serbest ortamın da etkisiyle gizlenme gereği

¹ Salâhi R. Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909), *Belleten*, C.LI, S.201, Ankara: TTK Yay., Aralık 1987, s.1267.

² Ahmet Rüstem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, çev.Cengiz Aydın, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001, s.41; *Talât Paşa’nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yay., 2003, s.24; Esat Uras, Tarih’te Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2.b., İstanbul: Belge Yay., 1987, s.551; Cemal Paşa, a.g.e., s.353; Süleyman Kâni İrtem, *Ermeni Meselesinin İcyüzü*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yay., 2004, s.150.

³ Arsen Avagyan&Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev.Mutlucan Şahan, İstanbul: Aras Yay., 2005, s.16-17, vd.

⁴ Adana’nın bazı köylerinde saklandıklarının güvenlik birimlerince haber alınmasından sonra kaçan ve daha sonra Maraş civarında yakalanan 20 kişilik Ermeni grubunun Harput ahalisinden oldukları ve Amerika’dan geldiklerini itiraf etmeleri konusunda bkz. BOA. Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Evrakı, 38/36, (1326 Ra 19/ 20 Nisan 1908).

⁵ Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK Yay., 1982, s.24.

⁶ Papaz Muşeg, Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra Ermenilerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin zamanının geldiğini söylüyordu. Çünkü artık herkes serbestçe kendi partisini kurabiliyor, fikirlerini ifade edebiliyordu. Bu serbestlik ve hürriyet havası ahaliyi o kadar çok etkilemişti ki hiç kimse hükümet memurlarını ciddiye almıyordu. Aynı zamanda Hınçak komitesine üye olan Muşeg, bu hürriyet ortamını kullanarak hem Müslümanları hem de Hristiyanları tahrik edecek davranışlarda bulunmuş ve

duymadan kilise, okul ve meydanlarda konuşmalar yaparak halkı ayaklanmaya ve Kilikya Krallığı'nı kurmaya davet etti.¹ Aslında Muşeg, Ermenilerin bu ortamı kullanarak bağımsızlığını kazanacağına inanıyordu. Bu amaçla isyan komiteleri kurdu. Hatta gelecekteki Ermeni Kralı ve başlıca yöneticileri ilan etmeye ve Ermenilerden vergi tahsilâtına başladı. Ayrıca bunları Müslümanlara göstermekten çekinmediği gibi Kilikya Kralı'nın kostümünü giyip poz verdi.² Ermeni gençler Muşeg'in Meşrutiyet devriminin taşıyıcısı ve Hınçak üyesi olmasından dolayı da sosyal bir misyonun temsilcisi olduğuna inanmaktaydı. Muşeg'in faaliyetleri sonucunda Ermenilerin yaptığı hazırlıklar Müslümanları tedirgin etti ve onlar da silahlandı. Bunun sonucunda 14 Nisan 1909'da Adana'da başlayan olaylar kısa sürede Halep Vilayetine de sıçradı. İki tarafında silahlanmış olması kayıpları artıran en önemli faktör olmuştur. Bu makalede Adana'da olaylarının yayılması neticesinde Halep Vilayeti'nde zarara uğrayanlara yapılan yardımlar ve olayların tekrarlamaması için alınan tedbirler incelenecektir.

Olaylar Sonrasında Hükûmetin Aldığı Tedbirler ve Ahaliye Yapılan Yardımlar

14 Nisan 1909'da Adana'da başlayan olaylar kısa sürede Mersin, Tarsus, Antakya, Dörtyol, Cebel-i Bereket ve Maraş gibi geniş bir alana yayıldı ve bazı yerlerde 15 günden fazla sürdü. Olayları bastırmakta zorlanan hükûmet çareyi örfî idare ilan etmekte buldu. Olayların yatışmasından sonra sıra yaraların sarılmasına geldi. Hükûmet bunun için bir taraftan olayların yaşandığı bölgeye doktor ve tıbbi yardım ulaştırmaya çalışırken bir taraftan da karışıklıklar nedeniyle yağmalanıp yakılan binaların dökümünü çıkardı.³ Acil

Adana ahalisinin birbirini kırmasına sebep olmuş ve olayların başlamasından hemen sonra Mısır'a kaçmıştır. Bkz. Cemal Paşa, a.g.e., 357–358; Mehmed Asaf, a.g.e. s.33.

¹ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: University of Utah, 2005, p.33; Nurşen Mazıcı, *Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920)*, 2. b., İstanbul: Pozitif Yay., 2005, s.69-70.

² Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul, Bilge Karınca, 2007, s.284.

*Vartana Bayramı; o dönemde atese tapmakta olan İranlılar'ın, Hıristiyanlığı seçen Ermeniler'le MS 451 tarihinde yaptığı din savâsinin anısına kutlanan bayramdır. Aslında savaş yitirilmiştir. Ancak Başkumandan Vartan'ın efsanevi cesareti, halkın, orduyla omuz omuza savaşması ve savaşın sonunda yine Hristiyan kalmış olması nedeniyle bu savâsin Ermenilerin tarihinde, büyük zaferlerden daha önemli bir yeri vardır. Vartana Günü'nde, savaşta yitirilen bini aşkın insanın anısına, herhangi bir kutsal güne bağlı isimleri olmayanların isim günü kutlanır. Bkz. <http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=6> (9 Mayıs 2009).

³ BOA. Dâhiliye Mektubü Kalemi (DH. MKT.), 2875/38 (1327 C 25); Sabah, 12 Mayıs 1909.

önlem olarak bölgeye ilk etapta 15 doktor yollandı, Ermeni Patrikhanesi iki doktor gönderirken yabancı devletlerin doktor göndermelerine müsaade edildi.¹ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, muhtaçlara ve hastalananlara yardım götürmek amacıyla bir komisyon oluşturdu. Madam Mari Ağaçyan Fikri'nin başkanlığındaki komisyon İdare Müdürü Raif Bey, bir veznedar, iki doktor, bir eczacı ve 15 hasta bakıcıdan oluşmaktaydı.²

Babiali, 13 Mayıs'ta Maraş, Haçin, Cebel-i Bereket vesair mahallerin acil ihtiyaçlarının karşılanması için 800 Lira gönderdi.³ Antakya, Kesb, İskenderun, Beylan ve Maraş'ın Göksun Kazası'nın Andırın Nahiyesi'ne bağlı Anacık Köyü'nde muhtaç aileler olduğunun ilgili birimlerce hükûmete bildirilmesi üzerine konu Meclis-i Vükela'da ele alındı. Evi yanan ve malları yağmalanan halkın barınak ihtiyacının kış gelmeden karşılanabilmesi önem taşıyordu ve hükûmetin hedefi de bu yöneydi. Bunun için Adana ve Halep vilayetlerine toplam 120 bin Lira ödenek ayrılması ve bu iki vilayetteki yardıma muhtaç halkın ihtiyaçlarının bir an önce karşılanması hususu Meclis-i Vükela'da kabul edildi.⁴ Osmanlı hükûmeti, daha sonra Adana ve Halep'te oturan tüccarların olaylarda zarar gördükleri gerekçesiyle borçlarının ertelenmesi yönündeki kararını Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'a ilettiler. Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde Halep'teki olayların tüccarın durumunu etkileyecek boyutlarda olmadığı gerekçesiyle sadece Adanalı tüccarların borçlarının ertelenmesine karar verildi.⁵ Adana'daki karışıklıklar nedeniyle zarara uğrayanlarla ilgili olarak alınan şu kararlar Padişah iradesiyle belirlendi:⁶

1-Karışıklıklar sırasında yanan mabet, mektep ve meskenlerin inşası, açıkta kalanların korunması ve ziraat ve sınaî erbabının ihtiyacı olan alet ve edevatın temini için Halep Vilayeti'ne 20 bin ve Adana Vilayeti'ne 100 bin liralık ödenek tahsis edilmiştir.

2-Olaylar sırasında zarar gören zanaat, ticaret ve ziraat erbabının işlerini yeniden yürütebilmeleri için hükûmet tarafından ayrıca 100 bin lira tahsis olunmuştur.

3-Bu emirlerin yerine getirilmesinden Maliye Nazırı sorumludur.

¹ Adana olaylarıyla ilgili olarak Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa ile yapılan mülakatın tamamı için bkz. Tanin, 24 Mayıs 1909.

² Sabah, 23 Mayıs 1909.

³ Sabah, 14 Mayıs 1909.

⁴ BOA. MV, 132/69 (1327 N 25/ 10 Eylül 1909).

⁵ Takvim-i Vekâyi, 11 Haziran 1909.

⁶ İnkılâb, 31 Temmuz 1909. Zarar gören halka yapılan yardımlarla ilgili olarak bkz. Sabah, 7 Mayıs 1909; Sabah, 15 Mayıs 1909.

Bu ödeneğin 100 bin Lirası Adana, 20 bin lirası Halep Vilayeti için ayrıldı.¹ Hükûmet ayrıca Adana Vilayeti için 100 bin Lira daha ödenek ayırarak bu paranın tüccar, sanatkâr ve çiftçilere kredi olarak verilmesini kararlaştırdı.² Kredi olarak verilecek bu paranın ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması için eski Aydın Defterdarı emekli Kemalettin Efendi'nin başkanlığında Adana Nafia Başmühendisi ve Osmanlı Bankası Adana şubesi direktörü ile vilayetten iki kişiden oluşan bir komisyon tesis edildi.³

Kesp'te yakılan ev, dükkân ve mabetlerin kış gelmeden yeniden inşası için ayrılan bir milyon kuruşun yetmeyeceğinin bildirilmesiyle on beş bin Lira daha ödenek tahsis edilmiş ve bunun on bin lirasının hazinece karşılanması geri kalan beş bin lirasının toplanacak yardımlarla karşılanacağı bildirildi. Ayrıca kazada ciddi bir açlık tehlikesi baş gösterdiğinden yardıma muhtaç 4020 kişi olduğunun bildirilmesi üzerine açlıkta ölümlerin önüne geçmek için daha önceden teşkil olunan yardım komisyonu uyarıldı ve bölgeye zaten yapılmakta olan buğday yardımının miktarı artırıldı. Antakya Kaymakamlığı tarafından Antakya'da halka ekmek dağıtıldı ve zarara uğrayan ahaliden büyüklere 60 ve küçüklere 40 para yevmiye verildi. Yardım Komisyonu'nun topladığı paranın 1142 kuruşu çift sahibi Ermenilere sermaye olarak verilirken 7830 kuruşu da yalnız kalan Ermeni dul kadınlara nüfusları nispetinde tahsis edildi. Öte yandan kızıl, kızamık, çiçek ve tifo salgını görülmesi nedeniyle 70–80 civarında çocuğun ölmüş olması bu hususta da tedbir almayı zorunlu kılmaktaydı.⁴

Antakya Kaymakamlığı'nın talebi üzerine Antakya'da tahrip edilen Ermeni, Protestan ve Latin Kiliselerinin ta'miri için gerekli olan toplam 8821 kuruşun harcanmasına izin verildiği Halep Valisi Reşit tarafından 31 Mayıs 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.⁵ Ayrıca Osmanlı hükûmeti, olaylar sonucunda dul ve yetim kalanlara beş yıl boyunca maaş ödeyecek ve tahrip olan Ermeni okulları ve kiliseler için 14000 paund ödeyecekti.⁶ Halep Valiliği 1 Haziran 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne, "*Antakya'da tamir edilmekte olan 71 Ermeni hanesinden 50'sinin tamiratının bittiğini, geriye kalan 21'inin tamirinin üç güne kadar bitirileceğini ve sahiplerinin evlerine yerleştirilmeye başlandığını*" arz etti.⁷ Öte yandan Halep Valisi Reşit Bey durumu yerinde gör-

¹ BOA. DH. MUİ., 2-6/6 (1328 R 15).

² Cemal Paşa, a.g.e., s.362.

³ Recep Karacakaya, *1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2005, s.113.*

⁴ BOA. DH. MUİ., 2-6/6 (1328 R 15).

⁵ BOA. DH. MUİ., 2-6/6 (1328 R 15).

⁶ Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no.712; HA BA Konstantinopel 412, no. 16/H, cilt V, s.3563-3564.

⁷ Takvim-i Vekayi, 4 Haziran 1909.

mek ve gerekli ihtiyaçları temin etmek amacıyla 15 Haziran 1909'da Antakya'yı ziyaret etti ve bölgedeki durumla ilgili olarak ayrıntılı bir rapor hazırlayarak Dâhiliye Nezareti'ne sundu.¹

Adana'ya yapılan yardımları ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak amacıyla hükûmet tarafından teşkil olunan yardım komisyonunun yanı sıra yabancı memleketlerden gelecek yardımları toplayıp dağıtmak üzere İngiliz ve Amerikan konsoloslarının da dâhil bulunduğu bir heyet bulunacaktı ve bu heyetler birbirleriyle temas kuracaklardı. Adana olaylarını soruşturmakla görevlendirilen heyet Adana'ya ulaştığında işe yardım faaliyetleriyle başladı. Yardım amacıyla İstanbul'da kurulan komisyona üye olarak atanmış olan Yusuf Kemal, Rum ve Ermeni önderleriyle Fransız ve İngiliz konsoloslarını komisyonun toplantılarına çağırdı. Hükûmet Konağı'nda düzenlediği bir toplantıda komisyon üyelerinin görevlerine son verildiğini açıkladıktan sonra toplantıda hazır bulunan mebusların onayıyla yeni bir yardım komisyonu oluşturuldu. Bu komisyonda eşraftan Suphi Paşa, ruhani reislerden üç kişi, İstinaf Müdde-i Umumisi Azmi Efendi, Kalost Bey, İstapan Efendi bulunmaktaydı ve komisyonun başkanlığına Suphi Paşa seçilmişti.² Ayrıca Adana Olayları'nda zarar gören halka yardım amacıyla uluslar arası bir yardım komisyonu tesisi edildi. Bu komisyonun başkanlığına "American Board of Commisioners for Foreign Missions"un İstanbul şefi William Peet getirildi. Uluslararası Yardım Komisyonu'nun Adana'daki bölge başkanı ise Amerikalı misyoner William Nesbitt Chambers oldu. Adana Valisi Cemal Paşa da yardım çalışmalarında bu komisyonla zaman zaman anlaşmazlığa düşse de işbirliği yaptı.³ Mösyö Peet, öncelikle acil yardıma ihtiyaç duyanların belirlenebilmesi için Galata'daki Ticaret Odası'nda bir toplantı yaptı. Bu konuda Ermeni Patrikhane-si'ne yapılan ihbarlar ve yabancı misyonların verdiği bilgiler dikkate alındı. Buna göre komisyon İran'dan gönderilen 5000 Liranın ihtiyaç duyan mahallere dağıtılmasını kararlaştırdı. Ayrıca ziraat için alet-edevat alımına 500 Lira ayrılarak bu tür ihtiyacı olanlara beşer lira ödenmesi, İskenderun'a 200, Antakya'ya 100 Lira gönderilmesi ve Haçin'deki muhtaçlar için Patrikhane tarafından gönderilen 335 Liranın ihtiyaç sahiplerine ulaşması için gerekli giri-

¹ Muhammet Erat, "1909 Adana Ermeni Olaylarının Antakya ve Havalisine Etkisi", *IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996) Bildirileri*, Antakya, 1997, s.13.

² Karacakaya, a.g.e., s.111-112.

³ Cemal Paşa'nın komisyonla ters düşmesinin sebebi çocukların herhangi bir cemaatin üyesi olarak yetiştirilmesini uygun bulmayarak birer Osmanlı vatandaşı olarak eğitim almalarını istemesinden kaynaklanmaktaydı. Bkz. Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim, 2005, s.404-406.

şimlerin yapılması kararları alındı.¹ Çıkan olaylardan en çok masum halk etkilendi birçok aile muhtaç duruma düştü. Hükümet, muhtaç duruma düşen Zeytun Ermenilerine 500 Lira ek ödenek ayrılmasına karar verdi.²

Hükümet, asayişini temin ettikten sonra olayların tekrarlamaması için de tedbirler aldı ve suçluların yakalanıp cezalandırılması çalışmalarına başladı. Halkın elindeki silahların toplanması bu tedbirlerin en önemlilerindendi. Hükümet bu konudaki kararlılığını göstermek amacıyla öncelikle devlet memurlarının evini arayıp silahlarını aldı.³Karışıklıklar çıkması üzerine Lazkiye'ye kaçan ve olayların durulmasıyla geri dönen Halep vilayetine bağlı Kesp kazası Ermeni ahalisinden 5000 kişinin barınma ihtiyacının karşılanması için acil olarak 300 çadır kurulması konusunda Harbiye Nezareti görevlendirildi.⁴ Korkup evini terk eden 1000 kadar Haçinli de evlerine döndüler, barınma ihtiyacı duyanlar boş evlere yerleştirildiler ya da çadırlarda barındırıldılar.⁵

Yetim kalan çocukların barındırılması önemli ve acil çözülmesi gereken bir problem idi. Bu amaçla hızla yetimhaneler inşa edildi. Eylül ayı içerisinde Ermeniler Maraş'ta 178 kişilik bir yetimhane açtılar. Haçin'de kız ve erkek çocukların barındırılması için 350 kişilik bir yetimhane açılırken Ekim ayında Antep'te 85, Hasanbeyli'de 175 ve Dörtöl'de 273 kişilik yetimhaneler açıldı. Bu konuda misyonerlerin de çalışmalar yaptığı anlaşılıyor. Amerikan misyonerleri Haçin'de 350 yetim için yetimhane açarken İngilizler Antep'te 100, Maraş'ta 200 çocuk için yetimhane tesis ettiler. Almanlar Maraş'ta 720 yetimin barınabileceği bir yetimhane açtı. Osmanlı hükümeti de Maraş ve Dörtöl'de iki yetimhane açtı.⁶Maraş'ta açılan yetimhaneye Adana'dan 100, bir o kadar da Hamidiye, Osmaniye ve dağ köylerinden yetim getirildi.⁷ Yetim kalan 120 kız çocuğu da Maraş'taki Alman hastanesine kabul edildi.⁸

Olaylar sırasında ev ve dükkânları yağmalanıp yakılan Ermeni ileri gelenleri 25 Ekim 1909'da Padişah'a bir dilekçe yazarak zararlarının karşılanmasını talep ettiler.⁹Şikâyetlerini içeren dilekçenin bir nüshasını da Ermeni

¹ Sabah, 7 Mayıs 1909; Tanin, 21 Mayıs 1909.

² BOA. DH. MÜİ., 1-10/9, (1328 Ca 5/15 Mayıs 1910). Ayrıca bkz. BOA.DH.MÜİ., 83/33, (1328 Ra 30/11 Nisan 1910)'den Günay, a.g.m., s.100.

³ İlk aramanın Defterdar Efendi'nin evinde yapılmasıyla ilgili olarak bkz. Tanin, 26 Mayıs 1909.

⁴ Sabah, 12 Mayıs 1909.

⁵ Tanin, 30 Mayıs 1909.

⁶ Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jakob, 2006, p.124.

⁷ Kieser, a.g.e., s.406.

⁸ Günay, a.g.m., s.100.

⁹ BOA. DH. MÜİ., 31-1/49 (1327 L 24).

Patrikhanesi'ne gönderdiler.¹ Aynı şekilde zarara uğrayan Müslümanlar da zararların karşılanması isteyen dilekçeler sunmaktaydı. Kırıkhan'daki olaylarda dükkânları yakılan İbrahim, dükkânlarının inşası ve bundan doğan zararlarının karşılanması için Meclis-i Mebusan Başkanlığına bir telgraf çekti.² Ancak Meclis-i Vükela bu dilekçenin yazılmasından 15 gün önce 10 Ekim 1909'da, karışıklıklar sonunda evleri yanan ve zarar gören ahaliye hükümet tarafından yardım edilmesi ve tapuları kaybolan Ermenilere verilecek tapu senetleri için bir defaya mahsus olmak üzere harç ve pul parası alınmamasını kararlaştırmıştı.³ Halep Vilayeti'nde evi yananlara iki sene içinde bedava ev tapulanması kararı alındı.⁴ Ayrıca Adana'da bir inşaat komisyonu oluşturulması barınma ve ev sorununun çözümünü hızlandırdı.⁵

Olaylarda zarar görenlere yardım etmek amacıyla uluslararası yardım kampanyaları düzenlendi. Buna göre Paris bankerleri 15 bin, Şark Cemiyet-i Hayriyesi de yedi bin Franklık yardımı muhtaçlara ulaştırması için Hariciye Nezareti'ne verdi.⁶ Ayrıca muhtaçlar için Fransa'dan 170700, Amerika'dan 70500 ve Girit'ten 160 Frank gönderilmiştir.⁷ Amerika Birleşik Devletleri hükûmeti de 50000 Dolar, Beyrut Amerikan Koleji Müdüriyeti 5000 Dolar Rusya 5000 Frank ve çeşitli Rus şirketleri de 350 Osmanlı Lirası yardımda bulunmuşlardır.⁸ Ayrıca Beyrut Amerikan Konsolosu'nun başkanlığında yardım kampanyası başlatıldı. 1909 Haziran'ında Maraş Papazı F.W.Macallum, evlerini ve işlerini kaybetmiş olan Ermenilere yardım amacıyla Amerika, Kanada ve Brezilya'dan toplanan paraların bir an önce nakledilmesinin iyi olacağını bildirdi.⁹ Ağustos ayının sonuna kadar geçen sürede Suriye, Mısır, Amerika ve İngiltere'den toplam 840 bin kuruş toplandı. Bunun 700 bin kuruşu köylerde oturanlar da dâhil olmak üzere zarar gören Ermeni halka dağıtıldı. Ayrıca felâketzedelerin kışlık ihtiyaçlarını karşılamaları için 600 liralık zahire satın alınarak Lazkiye'de depolandı.¹⁰

Yabancı ülke vatandaşları olaylar sırasında uğradıkları zararı tespit ederek mensup oldukları sefaretlere verdiler. Buna göre Siyonof Ticarethanesi

¹ BOA. DH. MKT., 2841/86 (1327 Ca 24).

² Erat, a.g.b., s.13.

³ BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 138/9 (1328 Ra 01/).

⁴ BOA. DH. MUİ., 2-6/6 (1328 R 15).

⁵ Cemal Paşa, Hatırat, s.362.

⁶ Tanin, 18 Mayıs 1909.

⁷ Sabah, 20 Mayıs 1909.

⁸ Sabah, 23 Mayıs 1909.

⁹ Robert Mirak, *Torn Between Two Lands Armenians in America 1890 to World War I*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1983, s.55.

¹⁰ İnkılâb, 25 Eylül 1909.

Rusya Sefareti'ne 1800 Liralık zarar ziyan cetveli takdim etti.¹ Olayların başladığı 14 Nisan'dan 5 Mayıs'a kadar üretime ara veren Anadolu Pamuk Şirketi de zararlarının karşılanması için Osmanlı hükûmetinden talep edilmesi konusunda kendi hükûmetine müracaat etti. Buna göre şirket yöneticileri 26 Nisan'da olayların yeniden başlamasıyla fabrikanın avlusunun Osmanlı askeri güçlerince Ermeni sığınmacılar için açılmasını istendiğini ve yaklaşık 4000 Ermeni'nin fabrikanın avlusunda barındığını, bunların fabrikanın mobilyalarını kullanarak zarara yol açtıklarını, yaralıların bakımı için fabrika bahçesinde bir seyyar hastane açıldığını ve aynı zamanda fabrika işletmesinin Ermeni sığınmacıları günlerce beslemesinden doğan zararlarının karşılanmasını talep etti.²

Bölge halkının yardıma muhtaç hâle gelmesi Protestan misyonerler gibi Katolik misyonerleri de harekete geçirdi. Adana Vilayeti'ne bağlı Kars Kazası'nda görev yapan Fransisken rahibi İspanyol Peder Emmanuel Grasya'nın halkın bu durumundan faydalanarak Ermenileri Katolik mezhebine çekmeye çalışması şikâyetlere sebep olmuş ve Adana Valisi durumu Mersin Fransız Viskonsolosluğu'na yazarak engellemesini istemiştir. Fransız rahiplerinin aynı şekilde İslahiye kazasının Şeyhli ve Hassa'nın Ekyaz köylerinde de benzer davranışlarda bulunması üzerine Osmanlı yetkili makamları Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği nezdinde etkili tedbirler alınmasını, rahiplerin eğitim hizmeti vermenin dışına çıkmamaları konusunda uyarılarda bulundu.³ Öte yandan Adana ve Halep vilayetlerinde bu olaylar sırasında ve olaylardan sonra paniğe kapılan bazı Ermeniler yabancı konsoloslar ve misyonerler aracılığıyla yabancı ülkelere göç etmeye başladılar.⁴

Sonuç

1909'da Adana ve çevresinde meydana gelen olaylar, can ve mal kayıplarının yanı sıra geniş bir alanın yıkıma uğramasına sebep oldu. Aynı günlerde İstanbul'da yaşanan siyâsi belirsizlik ve karışıklık Adana olaylarına karşı alınması gereken tedbirlerin gecikmesi sonucunu beraberinde getirdi. Olaylar ancak örfî idare ilan edilmesinden sonra sonlandırılabilirdi.

Hükûmet, bölgeye öncelikle tıbbi yardım ulaştırdı. Bu konuda Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve yabancı misyon kuruluşlarının katkısı oldu. Ardından

¹ Sabah, 20 Mayıs 1909.

² Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877-1936*, Wien, 1995, no.699; HA BA Konstantinopel 413, cilt IV, s.3466-3468.

³ Ali Özoğlu, *Belgeler, Mektuplar ve Resmî Yazışmalarla Türk Soykırımında Fransız Ermeni İlişkileri*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2007, s.319-326.

⁴ Mirak, a.g.e., s.55.

evini kaybedenlerin barındırılması için çadırlar kuruldu. Açlıktan ölümlerin önüne geçmek için halka ekmek ve yevmiye dağıtıldı.

Adana ve Halep Vilayetlerine Meclis-i Mebusan kararıyla ihtiyaçları nispetinde ödenek tahsis edildi. Yıkılan ev ve binaların tamiratının kış gelmeden tamamlanması için tüm imkânlar seferber edildi. Öte yandan olaylarda zarar gören Ermeni, Protestan ve Latin kiliselerinin tamirat masraflarını Halep Valiliği üstlendi.

Zarar görenlere yardım etmek maksadıyla hükûmetin çalışmalarının yanı sıra uluslararası yardım kampanyaları düzenlendi. Ayrıca bu yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması için ulusal ve uluslararası yardım komisyonları oluşturuldu. Öte yandan olayların tekrarlamasından çekinen hükûmet halkın elindeki silahları topladı. Başka yerlere kaçan vatandaşların geri dönmesi temin edilerek bunların barınma ve diğer ihtiyaçları karşılandı. Öksüz ve yetim kalan çocukların barınması için çeşitli ülkelerin misyon kuruluşlarıyla işbirliği yapılarak yetimhaneler tesis edildi.

Olaylar nedeniyle ortaya çıkan karışıklıklar bölgedeki Katolik ve Protestan misyonerlerin halk üzerindeki etkisini artırdı. Bazı Ermeniler de yabancı ülkelere göç ettiler.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Nezareti (DH. MUİ.), 1-10/9(1328 Ca 5).

DH.MUİ., 2-6/6 (1328 R 15).

DH.MUİ., 31-1/49 (1327 L 24).

DH. MUİ., 83/33, (1328 Ra 30/11 Nisan 1910).

Dâhiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT.), 2875/38 (1327 C 25).

DH. MKT., 2841/86 (1327 Ca 24).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 132/69 (1327 N 25).

MV., 138/9 (1328 Ra 01/).

Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Evrakı, 38/36, (1326 Ra 19).

TBMM Kütüphanesi Mikrofilm Bölümü Gazeteler Arşivi

İnkılâb, 31 Temmuz 1909.

İnkılâb, 25 Eylül 1909.

Sabah, 7 Mayıs 1909.

Sabah, 12 Mayıs 1909.

Sabah, 14 Mayıs 1909.

Sabah, 15 Mayıs 1909.

Sabah, 20 Mayıs 1909.

Sabah, 20 Mayıs 1909.

Sabah, 23 Mayıs 1909.

Takvim-i Vekâyi, 4 Haziran 1909.

Takvim-i Vekayi, 11 Haziran 1909.

Tanin, 18 Mayıs 1909.

Tanin, 21 Mayıs 1909.

Tanin, 24 Mayıs 1909.

Tanin, 26 Mayıs 1909.

Tanin, 30 Mayıs 1909.

Araştırma ve Tetkik Eserler

AHMET RÜSTEM BEY, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, çev.Cengiz Aydın, İstanbul 2001. TALÂT PAŞA'NIN ANILARI, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 2003.

ANADOL Cemal, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul, Bilge Karınca, 2007.

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ 1914–1918, cilt IV, Genelkurmay Başkanlığı Atase ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006.

AVAGYAN Arsen & MINASSIAN Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev.Mutlucan Şahan, İstanbul 2005.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959.

CEMAL PAŞA, *Hatırat(1913-1922)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 2006.

CEMAL PAŞA, *Hatırat*, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul 1996.

DADRİAN Vahakn N., *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul 2007.

ERAT Muhammet, “1909 Adana Ermeni Olaylarının Antakya ve Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18–19 Ekim 1996) Bildirileri*, Antakya 1997.

ERMENİ KOMİTELERİNİN ÂMÂL VE HAREKET-İ İHTİLALİYYESİ, Haz.H.Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.

İRTEM Süleyman Kâni, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2004.

KARACAKAYA Recep, “İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1.cilt, Ankara: ASAM, 2003.

KARACAKAYA Recep, *1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005.

KÉVORKIAN Raymond H., *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jakob, 2006.

KIESER Hans Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2005.

LEWY Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: University of Utah, 2005.

MAZICI Nurşen, *Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920)*, 2. b., İstanbul 2005.

MEHMED ASAF, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1982.

MİRAK Robert, *Torn Between Two Lands Armenians in America 1890 to World War I*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1983.

ÖZALP Yalçın, *Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş*, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul t.y.

ÖZOĞLU Ali, *Belgeler, Mektuplar ve Resmî Yazışmalarla Türk Soykırımında Fransız Ermeni İlişkileri*, İstanbul 2007.

SONYEL Salâhi R., İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909), *Belleten*, C.LI, S.201, Ankara Aralık 1987.

URAS Esat, *Tarih'te Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2.b., İstanbul 1987.

İnternet

<http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=6> (9 Mayıs 2009).

II.BÖLÜM

XX. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİNİ ELE ALAN MAKALELER

CUMHURİYET ÖNCESİNDE MARAŞ'TAKİ YABANCI OKULLAR*

XIX. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim cemâat okullarının sayılarının artmasının yanı sıra yabancı okullarda da hızlı bir artış oldu. Osmanlı Devleti, 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni yayınlıyarak, yerli okulların yanı sıra gayrimüslim okulları ve yabancı okullar ile ilgili düzenlemeler yaptı. Özellikle, Nizamname'nin 129. maddesi ile Gayrimüslim okulları ve yabancı özel okulların açılmasını kontrol altına almak amaçlanmaktaydı.¹ Klasik devirlerde, gayrimüslimlere ait kilise ve okul açılması, tamir edilmesi, ferman ve fetva alma kısıncasında iken, 1856 tarihli İslahat Fermanı ile “ *ahalinin tamamı bir mezhepte bulunan şehir, kasaba ve köylerde icrâ-yı ayine mahsus binalar, mektepler, hastaneler v.s. mahallerin eski halleri üzere tamiirlerine engel olunmaması, bu tip mahallerin yeniden inşası halinde patrik veya cemaat reisleri tarafından tasvîbi ile resmi ruhsat alınması...*” yönünde uygulama başlatılmıştı. Ayrıca, İslahat Fermanı ile her milletin belli şartlar içerisinde okul açmaya izinli olduğu ve bu konuda kontrolün Maarif Meclisi'ne ait olduğu ilan edilmişti.²

İslahat Fermanı ile okulların açılmasına izin verildi, ancak teftişleri ile ilgili bir düzenleme yapılmadı. 129. maddenin düzenlenme sebeplerinden bir tanesi de teftiş ile ilgili boşluğu doldurmaktı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi şu şekildeydi:

a-Özel okullar; cemâatler, Osmanlı tebası şahıslar veya yabancılar tarafından ücretli ya da ücretsiz olarak tesis edilen okullar şeklinde tarif edilmiş ve bu okulların masraflarının kurucuları tarafından ya da bağlı oldukları vakıflarca karşılanması.

b-Osmanlı Devleti'nde bu tip okulların kurulması için, öğretmenlerin, Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresi tarafından verilen diplomaya

* Atatürk Araştırma Merkezi ATAM Dergisi, cilt XXII, Mart-Temmuz-Kasım 2006, Sayı: 64-65-66, ss.387-414.

¹ Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, İstanbul 2005, s. 25.

² Mutlu, Osmanlı Devleti'nde...,s. 25-26.

sahip olmaları, ayrıca devletin düzenine ters düşen ders okutulmaması, ders programı ve ders kitaplarının Maarif Nezareti ya da mahalli maarif idaresi tarafından onaylanması.

c-Ruhsat verme yetkisi vilayet maârif idaresi, vilayet valisi, İstanbul'da ise Maarif Nezareti'ne verilmesi.¹

Bu şartlar yerine getirilmedikçe okul açılmasına ve devamına ruhsat verilmeyeceği, aksi davranışlarda okulların kapatılacağı bu madde ile kayıt altına alındı. Bu okullarda ders veren öğretmenlerin ellerindeki diplomaları, Maarif İdaresi'ne tasdik ettirmeleri şart koşuldu.²

Alınan bu tedbirlere rağmen, bu okulların sayıları o kadar hızlı arttı ki II. Abdülhamid; 1887, 1891, 1903 yıllarında 129. maddeyi yeniden düzenleyen kararlar almak zorunda kaldı.³

Osmanlı Devleti'nin tüm bölgelerinde yabancı okulların sayıları hızla arttı. Maraş'ta da Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere çok sayıda okul açtı. Bu okullar, ayrı bölümler halinde ele alınacaktır.

FRANSIZ OKULLARI

Haçlı seferlerinden sonra memleketlerine dönmeyerek Kudüs'te ve bazı bölgelerde kalmış olan Katolik rahipler, Franciscains ve Jésuite olmak üzere iki ayrı tarikata mensuptular. Osmanlı topraklarına ilk gelen Hıristiyan Katolik misyoner tarikatı Franciscains idi. Bunlar; İstanbul, İzmir, Suriye, Kıbrıs'ta faaliyet gösteriyorlardı. Birçok rahip, Türkiye'nin çeşitli bölgelerine dağılmıştı.⁴

Franciscains rahiplerinin en önemli görevleri, Ortodoks Hıristiyanların, Katolikleştirilmesi sureti ile Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleştirilmesini sağlamaktı. Öte yandan, Katoliklerin kendi dinlerini unutmamaları için çalışıyorlardı. Bunun için Latin ailelerin çocuklarını kiliselerinin yanında açtıkları okullarda eğitiyorlardı.⁵

Franciscains rahiplerinin, misyonerlik görevlerinin yanı sıra fakir veya terkedilmiş çocukları toplayıp yetiştirme görevleri de vardı. St. Franciscains

¹ Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihî Bir Bakış, Ankara, 1964, s. 110.

² Mutlu, Osmanlı Devleti'nde...,s.26.

³ Bu düzenlemeler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.Mutlu, Osmanlı Devleti'nde...,s. 27-47.

⁴ Ahmet Refik," Türkiye'de Katolik Propagandası", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 5/82, İstanbul, 1340, s. 257.

⁵ Polvan, Türkiye'de Yabancı...,s. 69-70.Katolik misyonerlerinin amaçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nahid Dinçer, Yabancı Özel Okullar, İstanbul, t.y., s. 35-38.

çocukları denilen bu çocuklara, modern eğitimden uzak, daha çok anaokuluna benzeyen kurumlarda eğitim verilmekte idi. Burada çocuklara okuma-yazma ve hesap bilgilerinin yanı sıra Hıristiyanlık öğretilmekte idi. Daha sonra fakir çocuklar için ücretsiz özel okullar tesis edildi.¹Fakir ve kimsesiz çocukları iş sahibi yapabilmek için terzilik, kunduracılık gibi meslek okulları açıldı. Buldukları bölgede halkın, özellikle de fakirlerin sempatisini kazanmak için hastaları tedavi ettiler, onlara ilaç yardımında bulundular. Ayrıca, İsteyenlere ücretsiz olarak Fransızca öğrettiler.²Bütün bu çalışmalar sonucunda Katoliklerin sayılarının artması, Fransa kralının Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha çok karışabilme imkânı bulmasına sebep olacaktı.³

Katolik misyonerleri, Maraş'ta da kendilerine verilen görevleri yerine getirmekteydiler. Burada, Franciscains rahipleri, kendilerine ait manastırın içinde bir de okul açtılar.⁴Aslında yerli halk bu okulların sayılarının artmasından rahatsızlık duymakta idi. Çukuroba mahallesinde bulunan Franciscain Manastırı'nda baş rahip olan Père Marcellino, 1892 yılında, burada okul açmayacaklarına dair, mahalli yöneticilere taahhüt senedi vermişti.⁵Bu taahhüt senedine ve okul açmak için resmi izin almak gerekmesine rağmen söz konusu manastırda ve Maraş'ın diğer bölgelerinde Fransız okullarının sayısı hızla arttı. Bu arada zaman zaman Osmanlı Devleti de okul açılmasına izin verilebilmekteydi.1895 tarihli bir belge, Fransız Antra Saint rahiplerinin resmi izin ile ev ve okul inşa ettiklerini göstermektedir.⁶Fransız Sefareti, 1896 Ermeni isyanı sırasında zarar gördükleri gerekçesi ile Yenice kale, Mucuk Deresi ve Döngel Köyü'nde manastır, kilise ve okul inşası için ruhsat verilmesini istedi. Devlet adı geçen yerlerde bahsedilen müesseselerin açılmasına izin verdi.⁷

Franciscains rahipleri, XX. yüzyıl başlarında Maraş genelinde eğitim-öğretim faaliyetlerini iyice artırdılar.1901 yılında, Fransa, Maraş'ta adı geçen rahipler tarafından açılan okul ve dersane için ruhsat verilmesini istedi.⁸

Osmanlı Devleti, 1869 tarihinde eğitim işlerine çeki düzen vermek amacıyla Maarif Nizamnamesi çıkarmıştı. Nizamname'nin 129. maddesi ile de yabancı devletlere ait okullar ile özel okulların kontrol altına alınması

¹ Polvan, Türkiye'de Yabancı...s. 71.

² Dinçer, Yabancı Özel Okullar, s. 40-41.

³ Ahmed Refik, Türkiye'de..., s. 258.

⁴ Şerife Yorulmaz, Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Kültür Kurumları, OTAM, S.11, 2000 , s. 733.

⁵ Mutlu , Osmanlı Devleti'nde..., s. 171.

⁶ BOA .Sadâret Mektubî Mühimme , (A.MKT.MHM.) , 646/32.

⁷ Müesseselerin açılması ile ilgili yazışmalar ve kilise, manastır ve okul planları için bkz. BOA. Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 1478/13.

⁸ Yorulmaz , Osmanlı-Fransız...745. Mutlu , Türkiye'de...,s. 161.Esasen bu müesseseler ruhsatsız olarak faaliyet göstermekte idi.

amaçlanmıştı. Ancak 129. maddenin varlığı yabancı okulların sayılarının artmasını engelleyemedi. Ülkede bulunan Fransız okullarının sayısı her geçen yıl biraz daha arttı.1869 yılında 76 civarında olan Fransız okulları, 1876’da 93, 1905 ‘te 198’e ulaştı.¹ Bu sayı, 1912’de 370’e çıktı. Aynı yıl, Fransız okullarında okuyan öğrenci sayısı da 108112 idi.²

Maraş’ta da her seviyede (iptidâî, rüşdiye, idadî) Fransız okulları açıldı. Fransız Katolik adı ile açılan, dört ilkokuldan biri sadece erkek öğrencileri kabul etmekteydi ve 1899 yılında 25 öğrencisi vardı. Diğer üç okulda karma eğitim verilmekteydi. Bu okullarda; 120 erkek, 110 kız olmak üzere toplam 230 öğrenci okuyordu. Yine Fransız Katolik ismi ile karma eğitim veren ortaokulda okuyan 90 öğrencinin 50 ‘si erkek, 40 ‘ı kızlardan oluşuyordu. Fransız Katolik İdadisi’nin 1899’daki öğrenci sayısı 30 erkek, 20 kız toplam 50 idi.³

Fransa devletine bağlı olarak faaliyet gösteren bir diğer kurum, idadî seviyesindeki Terre Saint Okulu idi. Terre Saint rahipleri tarafından idare edilen bu okulun öğrenci sayısı yıllara göre şu şekildeydi:

Tablo I: Terre Saint Rahipleri Tarafından İdare Edilen Okulun Öğrenci Sayısı.

	Erkek	Kız	Toplam
1898 ⁴	65	48	113
1900 ⁵	60	50	110
1903 ⁶	55	47	102

Ne zaman açıldıkları belli olmayan ve tamamı ruhsatsız olan Fransız okullarında, 1899 yılında toplam 480 öğrenci eğitim almaktaydı. Her cemaat ve milletten öğrenci kabul edilmesine rağmen, bu okulların öğrenci kitlesini Ermenilerin, özellikle de Katolik Ermenilerin çocukları oluşturmaktaydı.⁷

¹Mutlu , Osmanlı Devleti’nde...,s. 142.

² Adnan Şişman, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Fransız Sosyal ve Kültürel Müesseseleri”,

² Adnan Şişman, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Fransız Sosyal ve Kültürel Müesseseleri”, CİEPO XIV.Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000 Çeşme, TTK Yay., Ankara, 2004, s.730.

³1317 (1899) Tarihli Maarif Nezareti Salnamesi (MNS), s. 1130–1133.

⁴ 1316 (1898) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi (HVS), s. 1016–1017.

⁵ 1318 (1900) Tarihli HVS. s.1270–1271.

⁶ 1321 (1903) Tarihli HVS. s.467.

⁷ Cuinet, La Turquie, s.95. Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918) , C.II, Ankara, 2005, s.XXXI.

1912 yılında Maraş'ta, "Pensionnat de garçons" ve "Écoles de village" adlı Fransız okulları da eğitim vermekteydi.¹

Özel statüde olan Fransız okullarında, öğrencilerden okullara göre değişen miktarlarda ücretler talep edilmekteydi.² Okulların en önemli finans kaynağı ise Fransa idi.³

Fransız okullarının çok büyük kısmında öğrencilere, keman ve piyano gibi güzel sanatlarla ilgili dersler de okutulmakta idi.⁴ Öte yandan bu okullarda, halka yönelik çeşitli faaliyetlerin yapılabilmesi için tasarlanmış çok geniş salonlar vardı.⁵ Franciscains rahiplerinin okulları daha çok meslekî eğitime yönelikti. Bu okullarda öğrencilere; marangozluk, oymacılık, bahçıvanlık, saatçilik gibi sanatların öğretildiği atölyeler bulunuyordu.⁶

Fransa'nın taşrada bulunan okullarının programlarında bir standart olmamakla beraber, şehirlerdeki ilk ve orta dereceli okullarda okutulan dersler genellikle ahlâk, Fransızca, okuma-yazma, gramer, güzel yazı, ilm-i eşya, hesap, geometri, tabii bilimler, tarih, coğrafya, yabancı dil, müzik, resim, dikiş ve jimnastikten ibaretti.⁷

Fransız okullarında yerli Rum, Bulgar, Ermeni, Marunî, Türk öğretmenlerin yanı sıra Alman ve İngilizler de istihdam edilmekteydi. Fransız misyonerleri, öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere; Rodos, Kudüs, Suriye ve Kayseri'de (kadın ve erkekler için ayrı ayrı 2 okul olmak üzere) öğretmen okulları açtılar.⁸ Maraş'ta bulunan manastırlarda, Fransa himayesinde olan görevliler farklı milletlere mensup olabiliyorlardı. Ancak, bu görevliler arasında özellikle İtalyan asıllı olanlar önemli bir yer tutmaktaydı.⁹

ALMAN OKULLARI

Almanya, 1871 yılında birliğini kurdu ve kendini dünyanın önemli güçlerinden biri olarak görmeye başladı. Almanya, gücünü iyice artırmak için, Osmanlı Devleti'nin Asya'da kalan topraklarını hedef seçti. Osmanlı ordusundaki bozuklukları ve bürokrasisindeki aksaklıkları gidermek amacıyla Osmanlı ülkesine, Alman heyetlerinin gelmesi ve Bağdat demiryollarının

¹ Şişman, XX.Yüzyıl Başlarında..., s.735.

² Mutlu, Osmanlı Devleti'nde..., s.147.

³ Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ocak Yay. , Ankara, 1993, s.72-73.

⁴ Polvan, Türkiye'deYabancı..., s.188.

⁵ Polvan, Türkiye'de Yabancı..., s.158.

⁶ Mutlu, Osmanlı Devleti'nde..., s.147.

⁷ Mutlu, Osmanlı Devleti'nde..., s. 149.

⁸ Mutlu, Osmanlı Devleti'nde..., s. 148.

⁹ Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 87/75 (1313.Z.28).

yapımı Almanya'nın Osmanlı ülkesindeki nüfuzunu artırdı.¹ Almanlar, Türkiye'deki ekonomik nüfuzlarını kültürlerini kullanarak takviye etmek istemekteydiler. Pancermenistlerden, Devis Trietsch; Doğu'da Alman dilinin yayılması gerektiğini ifade etmekteydi. Almanya, Türkiye'deki yenileşme hareketlerinin Alman bilimi ile desteklenmesini istemekteydi. Bu da ancak, Alman eğitim kurumları ile mümkün olabilirdi.²

Bu amaçları taşıyan Almanya, Yakındoğu'daki Alman çıkarlarının ve ekonomik faaliyetlerinin ihtiyaç duyacağı elemanları yetiştirmek için okul, hastane, yetimhane vb. müesseseler açmaya ihtiyaç duydu. Bu müesseseler, daha çok, Bağdat Demiryolu çevresinde, özellikle Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakır, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da açıldı.³

Öte yandan, Alman kültür ve dilinin yaygınlaştırılmasında, eğitim kurumlarının yanı sıra Alman doktor ve sağlık kuruluşlarının da önemli rolü oldu. Özellikle, XIX. yüzyıl sonlarında yaşanan Frengi salgını Almanların bu alanda da Osmanlı'ya yaklaşmalarına fırsat verdi.⁴ Aynı salgın Maraş'ın bağlı olduğu Halep vilayetinde de vardı.⁵

Almanların kendilerine hedef olarak seçtikleri yerlerden biri de Maraş şehriydi.1890'lı yıllardan itibaren dinî kimliği olan ve olmayan Almanlar, Maraş'ı ziyaret etmeye başladılar. İlk olarak 3 Nisan 1888'de, Berlin Müzesi direktörü Mösyö Hama; Halep, Antep ve Maraş'ı kapsayan bir ziyaret programı gerçekleştirdi.⁶Daha sonra Alman İmparatoru II. Wilhelm ve İmparatoriçe 1898 yılında, Osmanlı ülkesini ziyaret ettiler. Bu ziyaretin en önemli ayakları İstanbul, Kudüs ve Filistin topraklarıydı.⁷

1898 yılından itibaren Alman nüfuzu Maraş'ta da hissedilmeye başladı. Bu tarihte Maraş'ta bulunan Alman papaz Pastör Brunneemann, burada padişahı öven konuşmalar yaptı. Alman rahip, konuşmalarında, Alman ve Osmanlı

¹ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İletişim Yay. , İstanbul, 1998, s. 55–59.

² Kemal Turan, Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi gelişimi, İstanbul, 2000, s. 55–56.

³ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda..., s.92.

⁴ Turan, Türk-Alman..., s.58.

⁵ BOA. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), 1485/84, DH.MKT. 1505/63 (1305.Ş.20).

⁶ BOA. DH.MKT.1498/97 (1305.B.22).

⁷ BOA. Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 44/8 (1316.C.14).Bu ziyaretten sonra Almanya sürekli olarak kilise, okul, yetimhane gibi kurumlar açabilmek için Kudüs ve Filistin'de arazi almaya başladı. Almanya, hangi tarikat ve dinden olursa olsun Filistin'de Almanca konuşan kalabalıkların yerleşmesini istiyordu. Bkz. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda..., s.99.

hükümdarlarının dostluğunun iki ülke için ne kadar önemli olduğunu, bu dostluğun her iki ülkenin de çıkarlarına hizmet ettiğini anlattı.¹ İmparatorun ziyaretinden sonra, Maraş'ta Alman propagandasının artmasının altında yatan sebep burada bulunan Ermeni nüfustu. Çünkü Almanya, Maraş Ermenilerini, kendi siyasî, kültürel ve ekonomik nüfuzunu genişletecek önemli bir kaynak olarak görmekteydi. Bu yüzden Maraş'ta çeşitli Alman müesseseleri açılmaya başlandı.

Maraş'taki ilk Alman müessesesi 1898 yılında, Divanlı mahallesindeki Alman Yetimhanesiydi. Yetimhanenin müdürlüğünü Pastör Brunnemann yapmaktaydı. Bu yetimhanede, erkek çocukların kaldığı bölüme "Beitshalom" (Barış Evi) , kızlar için açılan yetimhaneye " Bethel" denilmekteydi. Beitshalom'da kalan çocuklar iyi bir eğitim almaktaydılar. Öğretmenlerinden bir kısmı Almanya'da eğitim görmüştü. Bir kısmı da Osmanlı'daki çeşitli kolejlerden mezundu. Buranın ilk Alman yöneticisi olan Herr Speaker, öğrencilerin meslekî açıdan eğitim alabilmeleri için gerekli olan imkânları sağladı. Özellikle, dokumacılık, halı dokumacılığı, ayakkabıcılık eğitimi için gerekli olan alet ve edavâtı temin etti.²1920 yılında Alman yetimhanesi, Amerikan Kızılhaç hemşirelerinden Miss Frances Buckley idaresindeydi. Hilfsbund misyonundan Maria Timm ona yardım etmekteydi. Yetimhanede, tamamı Ermeni olan öğretmenlerden eğitim alan 400 civarında erkek öğrenci bulunmaktaydı.³

Öğrencilere meslekî eğitim vermenin yanı sıra; yetimhane içerisinde, 1909 yılında, ilk, orta ve idadî derecesinde ve gündüz eğitim veren bir okul açıldı.⁴Protestan cemaatine ait olan erkek okulunun, iki öğretmeninden biri Ermeni, diğeri İngilizdi. Okulu Alman Pastör Brunnemann idare etmekteydi. Okulun, açıldığı 1909 yılında 150 öğrencisi vardı.⁵

1910 yılında, kızlar için de Zonbatanlı mahallesinde bulunan kız yetimhanesi içinde eğitim vermek üzere adı geçen derecelerde okul açıldı.⁶Matmazel Stokmann idaresindeki bu okulda; Usana Günciyan, Deşgon

¹ BOA. Y.PRK.UM., 44/91 (1316.Ş.21).

²Kerr, The Lions of Marash : Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922 , Albany: State University of New York Pres , 1973 , s.74.

³ Kerr, The Lions of Marash.. , s.74.

⁴BOA. İrade Maarif, 2/3 (1327.Z.17).

⁵BOA. Ş.D. 2245/3.

⁶BOA. Dahiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUİ.) , 53/25 (1327.Z.29). Esasen Almanlar, erkek okulu için aldıkları ruhsatın bu okul için de geçerli olması için uğraşmışlar, ancak Osmanlı makamları bunu kabul etmemişlerdir. Bkz. DH.İD.117/33.

Kocaoğlanyan, Husrevitoht Kilikyan ve Lusiya orbaciyen isimli Ermeni ğretmenler ders vermekte idi. 8 yıl olan okulun programı Şu Şekilde idi:¹

Maraş'ta bulunan Alman Kız Rüşdi-İdadi Mektebi'nin Programı

Birinci Sene

Türkçe okuyup yazma

İlm-i eşya

Diyanet talimi

Hesap

Terennüm

Jimnastik

İkinci Sene

Aynı Dersler

Üçüncü Sene

Osmanlıca

Ermenice

Diyanet Talimi

Hesap

Maraş Şehri ve Sancağının coğrafyası

Dördüncü Sene

Osmanlıca

Ermenice

Diyanet Talimi

Hesap

Memalik-i Osmaniyye'nin coğrafyası (Osmanlı Coğrafyası)

Resim

Jimnastik

Terennüm

¹BOA. DH. İD. 117/33.Bkz. Ek I.

Beşinci Sene

Osmanlıca

Ermenice

Diyanet Talimi

Hesap

Coğrafya

Tarih-i tabii

Hülasa-i Tarih-i Osmaniye

Ermeni Tarihinden bazı mühim vakalar

Resim

Terennüm

Jimnastik

Altıncı Sene

Osmanlıca

Ermenice

Diyanet Talimi

Hesap

Coğrafya

Tarih-i tabii

Tarih

İlm-i Hikmet-i sade tecrübeler

Kimyadan Sade Tecrübeler

Resim

Terennüm

Jimnastik

Yedinci Sene

Osmanlıca

Ermenice

Diyanet Talimi

Almanca

İngilizce

İlm-i Hendese

Sade ilmi meseleler
Coğrafya
Tarih-i tabii
Tevarih
İlm-i Hikmet-i Tabîiyye ve kimyadan sade tecrübeler
Resim
Terennüm
Jimnastik
İlm-i Hikmet-i Tabiyye ve kimyadan sade tecrübeler

Sekizinci Sene

Yedinci senede olduğu gibi

Bu okullarda okutulan ders kitapları da ayrıntılı olarak ilgili makamlara bildirildi.¹

1913–14 öğretim yılında kız ve erkek idadîlerinde 16 öğretmen, 140 öğrenci vardı.² 1916 yılında “Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient” adlı cemaat tarafından finanse edilmekte olan bu okullarda çalışan 2 müstahdem ile 8 öğretmenin tamamı Ermeni idi. Ermeniler, Almanlara ait yetimhane, hastane gibi diğer müesseselerde de istihdam edilmekteydi.³

Öte yandan bu okullardan mezun olanlar, mezun oldukları okulları örnek alarak çeşitli yerlerde yeni okullar açmaya teşebbüs etmekte idiler. Maraş Alman kız okulundan mezun olan iki kız, Zeyton kazasının Frensi(Fırnız) nahiyesinde, yöre halkının muvaffakiyetini almak sureti ile okul açmak istediler. Açılması istenilen okulun her türlü masrafının Almanlar tarafından karşılanacağı, her türlü yardımın yapılacağı, hatta bölgede ihtiyaç duyulan yolun Alman devleti tarafından yapılacağına vaat edildiği⁴ görülmektedir ki Almanlar kendi mezunlarını kullanarak nüfuz alanlarını genişletme çabası içindedirler.

¹ Ders kitaplarının ayrıntılı listesi için bkz. Mutlu, Osmanlı Devleti’nde...,s. 108-110.

² Adnan Şişman, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Alman Müesseseleri”, Ata dergisi, S.7, Konya, 1997, s.145.

³ BOA.Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM.5. ŞB.) , 27/16 (1334.L.08). Bkz. Ek. II.

⁴ BOA. DH.İD., 117/39 (1329.C. 6).

AMERİKÂN OKULLARI

Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ilk karşılaşması Amerikalı tüccarlar ve misyonerler vasıtası ile oldu. Daha sonra Osmanlı ülkesine gelen konsolos ve diplomatlar ikili ilişkilerin artmasını sağladı.¹İki devlet arasındaki ticarî ilişkilerin iyice artması ile² 1830 yılında, iki devlet arasında ilk ticaret antlaşması imzalandı ve bunu 1862 yılında imzalanan diğer ticaret antlaşması izledi.³

Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne ilk gelişleri, 1810'da Boston'da kurulan "American Board of Commisioners for Foreign Missions"(BOARD) adlı misyoner örgütünün, 1819 yılında, Osmanlı topraklarını programına alması ile oldu. Bunun sonucunda, 1820'lerden itibaren Amerikalı misyonerler, akın akın Osmanlı topraklarına gelmeye başladılar ve ilk merkezlerini İzmir'de açtılar.⁴

1850 yılında Osmanlı Protestanlarına "millet" statüsünün verilmesi⁵ ve Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerinin artmasına sebep oldu. Amerikalı misyonerler, önce eğitim, sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar.⁶Öte yandan, Protestan Ermeniler de kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulduklarından, Protestan okullarına duyulan talep arttı.⁷BOARD misyo-

¹ Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda... , s.120.

² İki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin hızlı gelişmesi ve yapılan ticarî antlaşmalar sonucunda, 1876 yılında, A.B.D. ile Osmanlı ticareti, hacmi bakımından dördüncü sırada yer alıyordu. Bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler" , Amme İdaresi Dergisi, C.14, 1981, s. 87.

³ 1830 yılında yapılan ticaret antlaşması ile A.B.D.'ye en ayrıcalıklı devlet statüsü tanındı ve ona tüm imtiyazlardan yararlanma hakkı verildi. Öte yandan, antlaşmanın üçüncü maddesi ile , A.B.D.'ne, devletin müdahalesi olmadan, her milletten ve dinden simsar kullanabilme hakkının verilmesi ile , bu devlet, Osmanlı Ermenilerine ve Rumlarına yakınlaşma fırsatını elde etti.Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri , TTK . Yay. , Ankara, 1991, s. 1-14.Amerikalıların Ermenilere yakınlaşması ile, Amerikan Devleti Ermenileri himaye etmeye, hatta kendi vatandaşlığına çekmeye başladı. Armaoğlu, Türk-Amerikan... , s.17-19.

⁴ Şenol Kantarcı, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, İstanbul, 2004, s.59-60.

⁵ Gülnihal Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyâsi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914) , TTK Yay. , Ankara, 1996, s. 178.

⁶ Seçil Akgün , "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları" , OTAM, S.3, 1992, s. 3.

⁷ Bazı Ermenilerin Protestanlık mezhebine geçmeye başlamaları Ermeniler arasında huzursuzluk yaşanmasına sebep oldu. Gregoryen Ermeni Cemaati, mezhep değiştiren

nu da bu durumdan faydalanmak üzere Anadolu'ya yönelik girişimlerini artırdı.¹

BOARD, Anadolu'yu 3 misyon bölgesine ayırdı. Buna göre Antep ve Maraş merkez misyonunu; Van, Erzurum, Harput, Bitlis ve Mardin Doğu misyonunu; İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri, Trabzon ve Merzifon da Batı misyonunu oluşturmaktaydı.²1848 yılında Antep'te misyoner istasyonunun kurulmasının ardından; Musul'da 1850, Arapkir'de 1853, Tokat ve Kayseri'de 1854, Maraş, Halep, Sivas ve Harput'ta 1855, Urfa, Antakya ve İzmit'te 1856, Diyarbakır'da 1857, Mardin, Bitlis ve Edirne'de 1858, Adana'da 1863'te arka arkaya misyon istasyonları kuruldu.³Bu merkezlerin her birinde Amerikan binaları kuruldu. İngilizce dersleri ücretsiz olarak verildi. Öyle ki, 1860'larda yerli Protestan Ermeniler, artık Amerikan kitaplarını ve süreli yayınlarını anlayabilmekteydi.⁴

Misyonerler kendi okullarını açma faaliyetlerinin yanı sıra, Ermeniler tarafından açılmış olan cemaat okullarında da etkili oluyor; Protestan Ermeni okullarına öğretmen yetiştirip onlara araç-gereç ve maddi yardımda bulunuyorlardı.⁵

Maraş'ta, 1899 yılında, Protestan Ermeniler tarafından açılmış, ancak Amerikalılar tarafından himaye edilen 15 okul vardı. Bunlardan dokuzu ilkokul derecesindeydi. Bu okullardan ikisi, kız ve erkek okulu olarak ayrı bir nitelik taşıırken, geriye kalan yedi okulda karma eğitim verilmekteydi. Protestanlara ait beş rüştiye vardı. Bu rüştiyelerle tek idadîlerinde karma eğitim verilmekteydi.⁶Marhas Efendi, 1858 yılında Maarifperver İlkokulu'nu kurdu. Ruhsatsız faaliyet gösteren bu okul ancak 1890 yılında ruhsat aldı. Bu okul dışında kalan diğer okulların kuruluş tarihlerine kayıtlarda rastlanılmamaktadır.⁷

Ermenilere iyi gözle bakmıyordu. Mezhep değiştirmelerin önüne geçmek için çeşitli tedbirler alıyorlardı. Hatta zaman zaman bu konudaki şikayetlerini Osmanlı makamlarına iletiyorlardı. Bkz. Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUI) , 6-2/22, (1328. B. 27).

¹Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19 yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3. Baskı, Ankara, 2000, s. 15.

²Nejdet Sevinç, Ajan Okulları, İstanbul, 1975, s. 32.

³Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika..., s. 69.

⁴Kantarci, Amerika Birleşik..., s. 61.

⁵Erdal Açıkse, Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, 2003, s. 54.

⁶1317 (1899) Tarihli MNS. s. 1128-1129. Bu okullardan üçü; Şekerdere, Çavuşlu ve Divanlı mahallelerinde açılmış idi. Bkz. BOA. Yıldız Sâdâret Resmî Mârûzât Evrakı (Y.A.Res.), 122/88.

⁷1317 (1899) Tarihli MNS. s. 1130-1131.

1862 yılında açılmış olan ve Dârü'l Feyz adını taşıyan bir başka Protestan idadîsi daha vardı ki burada sadece erkek çocuklarına eğitim verilmekteydi. Bu okul da ruhsatını, ancak, 1890 yılında Simon Posliyan adına alabildi. ¹Şehirde 1893 yılında, 1867 yılında açılan ve karma eğitim veren, Amerikan misyonerlerine ait olan dört ilkokul vardı. İlginç bir şekilde Maraş'ın merkezinde Protestan nüfusun varlığına rağmen ² dört ilkokul açıldığı halde, Andırın, Elbistan, Zeytun gibi kazalarında ve bunlara bağlı köylerde Protestan nüfus yok, ya da çok az iken dokuz tane daha Amerikan okulu açıldı. Zeytun'daki tek okula sadece kız öğrenciler devam ediyorken, Andırın ve Elbistan'daki okullar erkek öğrenciler içindi. ³

1860 yılında, kız öğrenciler için Maraş Kız Lisesi açıldı. L.Coffing, bu liseye 45 genç kız seçerek eğitime başladı. Bu okuldan 25 bayan öğretmen yetiştirildi. Maraş Kız Lisesi Maraşlıların çok yoğun tepkisini çekmekteydi. Bu yüzden okul 1879'da Haçin'e taşındı ve Haçin Ev Okulu adını aldı. ⁴ Maraş'taki Amerikan misyonerleri, kızlar için 1880 yılında idadî seviyesinde bir okul daha açtılar. ⁵Yatılı olarak açılan kız okullarının amacı, kızların eğitim seviyelerini yükseltmenin yanı sıra, bayan öğretmenlerin yetiştirilmesini sağlamaktı. Öğretim süresi 3 yıl olan bu okula girebilmek için, okuma-yazma ve dört işlem bilmek yeterliydi. Eğitimin Türkçe ve Ermenice yapıldığı, İlkokulun devamı niteliğindeki bu okullarda şu dersler okutulmaktaydı. ⁶

¹ 1316 (1898) Tarihli MNS. s. 1014-1015.

² Maraş'ta 1881 yılında 3482 Protestan yaşamaktaydı. Bkz. Kemal Karpat , “Ottoman Population Records And The Census of 1881/82 – 1893” , International Journal of Middle East Studies , S.9 (1978) , s.263. Mutlu , Osmanlı Devleti'nde... , s. 303. Atilla Çetin , Zühdü Paşa'nın, konu ile ilgili olarak hazırladığı raporuna dayanarak Maraş merkezinde , iki Amerikan Protestan ilkokulundan söz ederken bkz. Mutlu , Osmanlı Devleti'nde... , s.303 , bunun eksik yazıldığı kanaatindedir. Karşılaştırmak için ayrıca bkz. Atilla Çetin , “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu” , Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi , S.10-11 , 1981-82 , s. 210.

³ Bu okullardan beşi Andırın kazasının köylerinde olup, 1880–1885 yılları arasında açılmıştır. 1898 yılında kazada hiç Protestan nüfusun olmaması, burada misyonerlerin başarısız olduklarını ortaya koymaktadır. Bkz. 1316 (1898) Tarihli HVS. s. 321.

⁴ Stephan Astourian, Testing World-System Theory, Cilicia (1830s-1890s): Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography, Ph.D. Thesis , University of California , Los Angeles , 1996 , s.547. Bu okul ilk açıldığında halkın tepkisini çekti. Hatta okula önemli ölçüde zarar verildi. Ancak, devlet suçluları yakalayıp gerekli cezai işlemleri yaptı. Bkz. BOA. Sadâret Mektubü Umum Vilayetler Tahrirâtı (A.MKT.UM.) , 397/4 , (1276.B.27).

⁵ 1317 (1899) Tarihli MNS. , s.1132–1133.

⁶ Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 64.

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
İncil okuma	İncil okuma	İncil okuma
Aritmetik	Aritmetik	Aritmetik
Ermenice Gramer	Ermeni Coğrafyası	Ermeni Coğrafyası
Coğrafya	Müzik	Müzik
Yazı	Kompozisyon	Kompozisyon
Müzik	Fizyoloji	Tarih
Kompozisyon	Astronomi	Teoloji

Tablo II: Amerikan Kız Okullarının Ders Programı

Bu okullarda okuyan ya da mezun olan kızlar aracılığı ile bir tür halk eğitim programları da yürütülmekteydi. Meselâ, 1862 yılında Maraş'ta kız öğrenciler, kendi okul saatleri dışında, ders başına aldıkları çok cüzî bir ücret karşılığında 200 kadar yetişkin kadına eğitim vermişlerdi.¹

XX. yüzyıl başlarında, Osmanlı sınırları içerisinde 400 civarında Amerikan müessesesi vardı. Okul, kilise, hastane, yetimhane v.b. müesseselerden sadece 83 tanesi ruhsatlı veya fermanlıydı.² Osmanlı Devleti, 1903 yılında, bu müesseselerin ruhsatlı olanlarının devamına, ruhsatsız olanlarının durumunun araştırılmasına karar verdi. Devlet, ruhsatsız olanların kapatılması niyetindeydi. Bu yüzden Amerikan hükümetinin, ruhsatsız olan müesseselerine ruhsat verilmesi yolundaki isteklerini cevapsız bıraktı. Bunun üzerine; Amerikan elçisi, hiç değilse, 10 müessesenin tescilini istedi. Aksi takdirde hükümetinin diplomatik münasebetleri keseceğini söyledi. Tescili istenen müesseseler şunlardır:

1-Kayseri ve Talas'taki erkek ve kız mektepleri, çocuklar için bahçe mektebi, hastane, misyoner ikamet haneleri ve eczane.

2-Tarsus Koleji.

3-Selanik'te mabet, misyoner evi ve müştemilatı.

¹Kocabaşoğlu , Anadolu'daki Amerika..., s. 64.

² Mutlu , Osmanlı Devleti'nde..., s.319.Ayrıca bkz.Yahya Akyüz , “Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge” , A.Ü.Eğitim Fakültesi Dergisi , 1970 , C.3 , No:1-4 , s. 122-123.

4-Van’da erkek ve kız mektepleri, yetimhane, hastane, eczane, misyoner evleri ve müştemilatı.

5-Selanik’te sanayi ve ziraat okulları.

6-İzmir’de erkek ve kız okulları.

7-Adana’da misyoner evleri.

8-Sivas’ta erkek ve kız okulları, mabet ve misyoner evleri.

9-Maraş’ta Kız Koleji, Teoloji Semineri ve misyoner evleri.

10-Beyrut Koleji ve müştemilatı.¹

Amerikan misyoner eğitimini dinî ve laik olarak iki kategoriye ayırırsak dinî eğitim, Maraş Teoloji (ilâhiyat) Okulu’nda; laik eğitim, Merkezî Türkiye Kız Koleji’nde verilmekteydi.

a-Maraş Teoloji Okulu

Maraş Teoloji Okulu, 1866 yılında, Mr.Trowbridge idaresinde açıldı. Mr.Pery ve Mr.Montgomery bu okula tayin edilen diğer misyonerler idi.² Bu okul ile Harput ve Mardin’de kurulmuş olan diğer teoloji okullarına hazırlık sınıfları mahiyetinde olan “academy” ya da “training school” adı verilen orta dereceli okullar açıldı. Okula, Antep Koleji’ni bitiren öğrenciler arasından seçilenler gelebiliyordu. Maraş ve Mardin’de açılan bu okullar ile teoloji eğitimini güçlendirmek amaçlanmaktaydı.³

Maraş Teoloji Okulu’nda öğrencilere okutulan dersler şunlardır: ⁴

1-Arapça

2-Yunanca

3-Kitâb-ı Mukaddes

4-Kitâb-ı Mukaddes Mukaddimesi

5-Tarih-i Kitâb-ı Mukaddes

6-Tarih

7-Talimat-ı Din-i Mesihî

8-İlm-i İlâhî-i Tabîî

9-İlm-i İlâhî-i Muntazam

10-İlm-i Edyân-ıTevâif

¹Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul, 1963, s. 36–37.

²Uğuroğul Barlas, Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları, Karabük, 1971, s. 20.

³Kocabaşoğlu , Anadolu’daki Amerika..., s. 136.

⁴Mutlu , Osmanlı Devleti’nde..., s. 293.

11-Usûl-ı Mevâiz

12-İlm-i Ahlak

13-Kilisenin Usûl-ı Teşekkül ve Nizâmâtı

14-Hüsn-i Kıraat

15-Ruhanî İlahiyat Terennümü

Maraş Teoloji Okulu 3 yıl, buna karşılık Bebek İlahiyat Okulu 4 yıldır. Programı da Maraş'takinden farklıydı. 1860'ta Merzifon'a taşınan Bebek İlahiyat Okulu'nda; dinî ilimlerin yanı sıra aritmetik, cebir, trigonometri, İngilizce, felsefe gibi birçok farklı ders okutulmaktaydı.¹

Tüm giderleri BOARD tarafından karşılanan Teoloji Okulu'na öğrenci bulmakta sıkıntı çekiliyordu. Hatta Mr.Cristicesine, Boston'a müracaat edip Antep Tıp Okulu'nun Maraş Teoloji Okulu'na öğrenci bulunamaması sebebiyle kapatılmasını istedi. Ancak bu istek kabul edilmedi.²

Aslında öğrenci bulma sıkıntısı sadece Maraş Teoloji Okulu'nda yoktu. Öğrenci bulmakta zorlanan Harput İlahiyat Okulu'nda öğrencilere okulu cazip kılabacak çalışmalar yapılmaktaydı. Örneğin; bekâr olanlara 21 kuruş, evli olanlara 28 kuruş haftalık ödeniyordu. Diğer tüm Amerikan okullarının paralı olduğu düşünülürse, ilahiyat okullarına maddi imkânı olmayanların gittikleri sonucuna varılabilir.³ Nitekim 1899 yılında Maraş Teoloji Okulu'nun sadece 6 öğrencisi vardı.⁴

Okulun eğitim kadrosunu, bizzat Amerika'dan gelen kişilerin yanı sıra, Türkiye'deki misyoner okullarından mezun olduktan sonra, Avrupa veya Amerika'ya gönderilerek eğitim alan ve döndüklerinde öğretmenlik yapan kişiler oluşturuyordu. Türkiye'deki ilahiyat okullarından mezun olanlar da öğretmenlik yapabilmekte idi. Mesela, Bebek İlahiyat Okulu'nu bitiren Alexan Bezciyan, eğitim için Amerika'ya gönderilmeden önce, Maraş Teoloji Okulu'nda açılan bir bölümün başına gönderilmişti.⁵ Öte yandan Maraş İlahiyat Okulu mezunlarından Haroutoun K. Avakion, American Board'ın Harput'taki okullarında yabancı dil ve matematik dersi vermekteydi.⁶ Bir diğer mezun Haygazyaş, Tarsus'taki St. Paul Enstitüsünde öğretmenlik yapmıştı.⁷

¹ Kocabaşoğlu , Anadolu'daki Amerika..., s. 61-62.

² Barlas , Gaziantep Tıp..., s.24.

³ Açıkse , Amerikalılar'm..., s.86.

⁴ 1317 (1899) Tarihli MNS. , s. 1132-1133.

⁵ Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara, 1991, s. 111.

⁶ Açıkse, Amerikalılar'm..., s. 165. Ancak Maraş Teoloji Okulu'nun programı söz konusu dersleri vermek için uygun değildi. Avakion , yabancı dil ve matematik ile ilgili bilgileri mezun olduğu kolejden öğrenmiş olmalıdır.

⁷ Tozlu, Kültür ve Eğitim..., s.105.

b-Merkezî Türkiye Kız Koleji

1882 yılında açılan kolejin amacı; Adana, Antep, Maraş gibi şehirlerdeki orta dereceli okullardan gelen kız öğrencilere daha ileri derecede eğitim imkânı sağlamak ve adı geçen yörelerdeki okulların öğretmen ihtiyacını karşılamaktı.¹Öte yandan, Hıristiyanlığı yayabilecek ve Ermenileri aydınlayabilecek yerel kız liderler yetiştirmek te amaçlanmaktaydı.²Bu okulun öğrencileri; Haçin, Zeytun, Elbistan, Urfa, Antep, Kilis, Halep, Beylan, Sis, Adana ve Tarsus'tan geliyordu.³

Kolejin finansmanı kadın misyoner heyeti “Women’s Board of Missions of the Interior” (WBM) ve Maraşlı iki zengin Protestan Ermeni tarafından karşılanmaktaydı.⁴Okul, Amerikalıların hâkim olduğu bir mütevelli heyeti ve yöredeki misyonerler ile yerli halkın eşit ağırlıkta olduğu bir kurul tarafından yönetiliyordu.⁵

Okulun öğrenim süresi, iki yılı hazırlık sınıflarında olmak üzere 6 yıldır. Ancak okulun son 2 yılı orta öğretimin üstünde sayılabilecek nitelikteydi.⁶Bununla beraber, bu okuldan mezun olanların aldıkları diplomalar, Osmanlı Maarif Nezareti tarafından onaylanmakta, hatta bu okulun mezunlarına ülkenin herhangi bir yerinde öğretmenlik yapma hakkı verilmekteydi.⁷

1890’lı yıllarda, okulda, Türkçe, Ermenice, İngilizce, Doğa Bilimleri, Fizyoloji, Cebir, Psikiyatri, Genel Tarih, Dinler Tarihi, İngiliz Edebiyatı, Ev Ekonomisi gibi dersler okutuluyordu.⁸Okutulan dersler arasında; Psikiyatri, Fizyoloji ve dinle ilgili derslerin olması, mezun olanlara öğretmenlik hakkı verilmesi ile ilgili olmalıdır. Ev Ekonomisi dersleri, bayan misyonerler ile erkek misyonerlerin eşleri tarafından verilmekteydi. Bu derste öğrencilere, çeşitli el işlerinin yanı sıra dikiş öğretilmiştir. Bu şekilde öğrenciler, ördükleri danteller ile el işlerini satarak gelir elde ediyorlardı.⁹

Merkezî Türkiye Koleji’ne Ermenilerin yanı sıra zaman zaman Müslümanlar da ilgi gösteriyordu.1886 yılında, yöredeki tanınmış bir Müslüman ailenin iki kızı, 1890 yılında ise önemli bir devlet memurunun kızı burada öğrenim görmüştü.1891–1892 ders yılında, okulun 61 öğrencisinden ¹⁰58’i

¹ Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika..., s.158.

² Tozlu, Kültür ve Eğitim..., s. 111.

³ Astorian, Testing World..., s. 548.

⁴ Astorian, Testing World..., s.548.

⁵ Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 158.

⁶ Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika..., s. 158-159.

⁷ Mutlu, Osmanlı Devleti’nde...,s. 303.

⁸ Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika..., s.159.

⁹ Açıkse, Amerikalılar’ın..., s. 146.

¹⁰ Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika..., s.134.

Ermeni, biri Rus, biri Amerikalı, biri de Müslüman'dı. Kolejde 1893–1894 öğretim yılında, kolejdeki 29 öğrenciden ikisi Müslüman'dı. Öğrencilerden altısı hazırlık sınıflarında okurken, 23'ü kolej sınıflarındaydı. Aynı yıl, bu okulda ikisi Amerikalı olmak üzere, dört öğretmen görev yapmaktaydı.¹1907 yılında, okulda hiç Müslüman öğrenci yoktu. 90 kişiden ibaret olan öğrencilerin tamamı Protestan mezhebine mensup Ermenilerdi. Misyoner Lee idaresindeki okulun tüm öğretmenleri ise Amerikalıydı.²Bu öğretmenler genellikle diğer devletler veya misyoner teşkilatları tarafından görevlendirilir, Osmanlı Devleti de bu görevlendirmeleri onaylardı.³Öğretmenlerin maaşları ve her türlü ihtiyaçları BOARD misyon teşkilatı tarafından tespit edilip karşılanmaktaydı.⁴

Maraş Koleji, bir yüksek okul olmadığı için mezunlar eğitimlerini İstanbul Kız Koleji'nde tamamlayabiliyorlardı.⁵

c-Diğer Eğitim Müesseseleri

Amerikalı misyoner, Mr.Mikalem tarafından açılan müesseselere 1896 yılında Amerikan Yetimhanesi eklendi.⁶ Yetimhanede 1900 yılında 420 çocuk barınmaktaydı.⁷ 1907 yılında, Astarçıyan tarafından idare edilen ve 140 kız öğrencinin kaldığı bu yetimhanede meslekî eğitim verilmekteydi.⁸

1912 yılında, Amerikan misyonu Restebâiye mahallesinde bir kıraathane eğitimi verecek “Kıraathane Gece Mektebi” adı ile bir okul daha açmak istedi. Amerikan Koleji Müdürü Mösyö Godsell tarafından açılan bu okul, gündüzleri kapalı olacak, sadece geceleri bir-iki saat eğitim verecekti. Meslekî okul tarzında olan bu “Çıracık Mektebi” padişah iradesi ile kuruldu.⁹ Okulun müdürü olan Mösyö Godsell Kaliforniya Dârü'l Fünûnu'ndan mezundu. Müdür muavini Serkis Çobanyan ile öğretmenlerden Nerses Sarıyan Tarsus Amerikan Koleji, öğretmen Ağya Behisnilian ise Antep Amerikan Koleji'nden

¹ Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika..., s.159.

² BOA. Yıldız Perâkende Evrakı Maarif Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.MF.), 5/20 (1325.R.02).

³ Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze..., s. 81.

⁴ Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze..., s.79. Avrupaî tarzda inşa edilmiş olan Amerikan Koleji'nin bugünkü hali için bkz. Ek. III.

⁵ Tozlu, Kültür ve Eğitim...,s.111.

⁶ BOA. Y.A. Res. 122/88.

⁷ Adnan Şişman, Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri, Alem Basım-Yayın, Balıkesir, 1994, s.26.

⁸ BOA. Y.PRK.MF., 5/20 (1325.R.02).

⁹ BOA. İ.MF. 2/5 (1330.Za.10).Ayrıca bkz.BOA. DH. İD. 163/4.

mezundu.¹Öğrenim süresi iki yıl olan okulda dersler Osmanlıca, İngilizce, Ermenice ve Fransızca olarak yapılmakta idi.²

Padişah iradesi ile açılan bir diğer eğitim kurumu da bir nevi konservatuvar özelliği taşıyan “Musiki Okulu” idi. Maraş Kız Okulu’nun hemen yanında, Alaaddin Bey Vakfı’na sonradan eklenmiş bir arazi üzerinde inşa edilen ve Mr. Mikelam adına ruhsat verilmiş olan bu okulun, tüm giderleri BOARD³ tarafından karşılanacaktı.

İNGİLİZ OKULLARI

İngiltere,1898 yılında, Zonbatanlı mahallesinde, Miss Salmond idaresinde iki yetimhane açtı.⁴Bu yetimhanelerden erkekler için olanı Ebenezer, kızlar için olanı Bevlah adını taşıırken Ebenezer’de barınan çocuklara fırıncılık eğitimi verilmekteydi.⁵I.Dünya Savaşı’nın başlaması ile bu yetimhaneler, Amerikalılara devredilmesine rağmen faaliyetleri yine İngilizler tarafından devam ettirildi.⁶ Miss Salmond’un,1920 yılına kadar yöneticilik yaptığı⁷bu yetimhane Maarif Nezareti’nin emriyle kapatıldı ve 500 yataklı Müslüman yetimhanesine dönüştürüldü.⁸

İngiltere, 1912 yılında, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin devam edebileceği bir okul açmak için Osmanlı yetkililerinden izin istedi. İngiltere Devleti adına okulu açmakla görevlendirilen Mr. Mikalem tarafından Maarif Nezareti’ne bu konudaki isteğini belirten bir dilekçe verildi. Ancak dilekçede; okulun Maraş’ın hangi mahallesinde açılacağı, derecesi, kızlara mı, erkeklere mi hitap edeceği yoksa karma mı olacağı hususları belirtilmemişti. Devlet, bu okulun açılmasında bir mahzur görmemekle beraber okulun teftişinde ve okutulacak kitapların kontrol edilmesinde zorluk çıkarılmasından çekiniyordu. Bu konudaki hassasiyetlerini belirtip bir zorlukla karşılaşmamak kaydıyla açılışa izin verdi.⁹

¹ BOA. ŞD.ML.NF.MR. 229/1 (1330.Za.01) . Bkz. Ek. IV.

² BOA.ŞD.ML.NF.MR. 229/1(1330.Za.01) .

³ BOA. DH. İD. 163/33 (1332.M.3).

⁴ BOA. ŞD. 2744/33, lef 45.

⁵ Kerr , Lions of..., s.74.

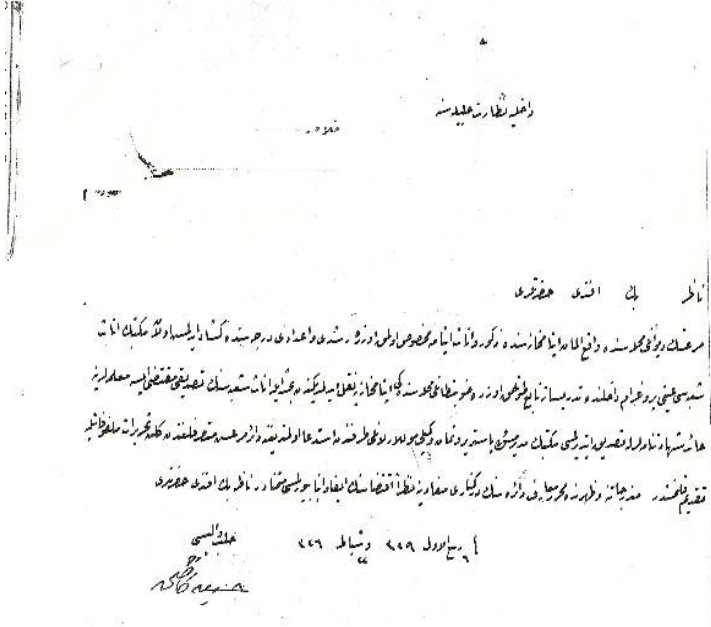
⁶ BOA. DH. EUM.5.ŞB, 12/31 (1333.C.26).Yetimhanenin müdiresi Miss Josephin Monet adlı bir İngiliz, müdürü de Kanadalı Mr.Wodlider idi.

⁷ Bkz. Kerr , Lions of..., s.74.

⁸ Atalay , Maraş Tarihi...,s.155.

⁹ Hatta okutulacak kitaplar ve okulun teftişinde zorluk çıkarılmaması için okul müdüründen yazılı bir taahhütname alındı. Bkz.BOA. DH. İD. 117/29 (1329.R.24) . Bkz. Ek. V. Ayrıca okulun bugünkü görünüşü için bkz. Ek. VI.

EKLER:



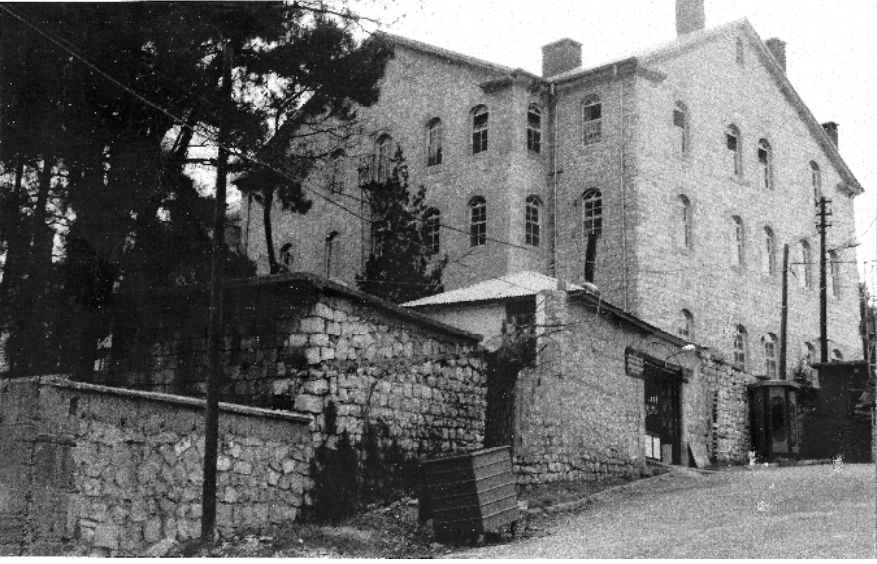
Ek-I/a: Alman Yetimhanesinin İçinde Okul Açılmasına Dair İzin Belgesi, BOA., DH. İD. 117/33.

Handwritten list of names and titles in Ottoman Turkish script, likely a record of employment or status. The text is arranged in a list format with some entries grouped by brackets. The names and titles include:

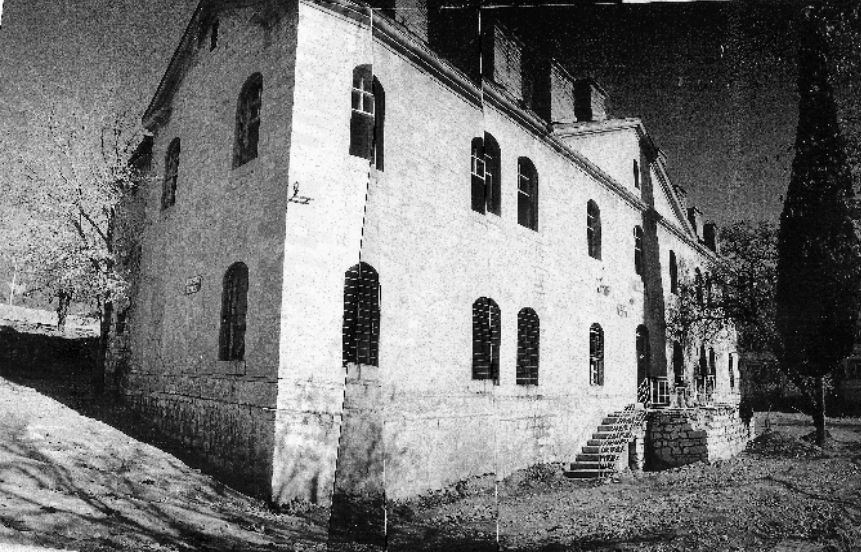
- جان قاسم اوغلی
- صاحب دستا = اوغلا
- نوزی = موسی
- ملاک = اوغلا
- برادری = مودت
- بر = ابراهیم
- موسلی = زکریا
- نیزونلی = ریضان
- توزلی = ابراهیم
- توزلی = ابراهیم

There are also some additional handwritten notes and a signature at the bottom of the page.

Ek II/c: Alman Yetimhanesi'nde 1916 yılında istihdam edilen Ermeniler, BOA, DH. EUM. 5.Şb. 27/16.



Ek III: Avrupai tarzda inşa edilmiş olan Amerikan Binasının Bugünkü Görüntüsü.



Ek IV: İngiliz Okulu'nun Bugünkü Görüntüsü.



1.8.1935 yıllarında şehrin genel görünüşü

1935 Yılında Maraş'ın genel görünüşü



Eski Maraş'ta Taş Medrese'den Kale'nin görünümü

MARAŞ ERMENİLERİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ*

Osmanlı Devleti; sağlık, sosyal güvenlik, yardımlaşma, dînî işler ve nüfus idaresi alanlarında olduğu gibi, eğitim sahasında da gayrimüslim toplulukları serbest bırakmıştı. Devlet, eğitim faaliyetlerini din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak görmekte idi. Gayrimüslimler mabetlerini nasıl idare ediyorlarsa, mekteplerini de cemaat teşkilatları vasıtası ile kurup işletmekte idiler. Her cemaatin, kilise havra v.b. mabetlerinin yanında bunlara bağlı okulları da vardı. Eğitimin ilk kademesinde yer alan okullar mahalli cemaatler; orta dereceli mektepler ile öğretmen yetiştiren okullar ise millet teşkilatları tarafından yönetilmekte idi. Her kilise, dînî liderlerinin denetimi ve gözetimi altında gerçek birer eğitim kurumu halinde hizmet görüyordu. Kiliselerin yanında açılan okullar, genellikle ilkokul seviyesinde idi.¹Okulun masrafı kilise gelirlerinden veya yapılan bağışlardan karşılanmaktaydı.²

Osmanlı topraklarında bulunan gayrimüslim tebaaya ait olan okulların menşeyini Bizans İmparatorluğu'na kadar götürmek mümkündür. Bizans Devleti, hem yeni müttefikler elde etmek hem de ekonomisini güçlendirmek amacı ile Venedik, Cenova, Pizza gibi Latin devletlerine çeşitli imtiyazlar verdi. Hatta onların İstanbul'da, ayrı ayrı mahalle, çarşı ve ticaret kolonileri açmalarına müsaade etti.³Daha sonra gerçekleşen Haçlı Seferleri sonucunda, 1204

* Erciyes Üniversitesi, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği Uluslar Arası Sempozyumu, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Haz. Metin Hülalü vd., cilt: III, Kayseri 2007, ss.385-400.

¹Bu duruma örnek olarak bkz. Maraş'ın Zeytun kazasına bağlı Fırnis Nahiyesi'nde kilisenin yanında açılan okul ve planı için bkz.Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA.),Yıldız Tasnifi Sadaret Resmî Mâruzât Evrakı(Y.A.Res.),109/69(1318.9.17).

² Bilal Eryılmaz," Azınlık Okulları" ,Osmanlı Ansiklopedisi, Ağaç Yay. ,3. Baskı, İstanbul 1995,s.212.

³ İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı Okullar, Ankara 1993,s. 4.

yılında İstanbul'da bir Latin Krallığı kuruldu. Bu da Bizans topraklarında bir Latin topluluğunun oluşmasına sebep oldu.¹

İstanbul'un, 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından feth edilmesi ile Osmanlılar, İstanbul ve diğer topraklarında yaşayan gayrimüslim cemaatler ile ilgili düzenlemeler yaptı. Fatih, ilan ettiği bir ferman ile; ilk olarak Latinler'e verdiği hakları daha sonra diğer gayrimüslim cemaatlere de bahşetti. Onları ayrı ayrı tanıdı ve çeşitli dîni özgürlükler verdi. Bu cemaatler arasında Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Latin Katolikler vardı.²

Ferman, Latin topluluklarının işlerine bakacak bir teşkilat kurulması hakkını da tanımakta idi. Latinler bu haklardan yararlanarak teşkilatlandılar, kendilerine bir cemaat vekili seçtiler. Latin cemaat vekilinin ünvanı "*Vekil-i Millet-i Reayâ-ı Latin*" idi. Vekil bu ünvanı taşıyan bir mühür kullanıyordu. Emrinde de "*Vekil-i Mahalle-i Galata Millet-i Latin*" ünvanını kullanan bir yardımcısı vardı. Osmanlı Devleti içerisinde teşkilatlanan Latin topluluk, ibadetleri ile beraber âdetlerini de devam ettirmek amacını taşımakta idi. Bu yüzden din adamı yetiştiren seminer okulları açtılar. Daha sonra bu okullara özgün eğitim-öğretim veren bir kimlik kazandırdılar.1583'te İstanbul'a gelen Cizvitler, birer öğretim kurumu olan gayrimüslim okullarını açmaya başladılar.³

İstanbul'da ve Anadolu'da yerleşen Latin topluluk, buralarda kendi mezhepleri olan Katoliklik'i yaymaya çalışmakta idi. Özellikle de bölge hristiyanlarını, mesela Ermenileri kendilerine hedef kitle olarak belirledi. Papa XXII. JEAN(1316-1334) zamanında, Dominicain misyonerleri Ermeniler arasında propoganda faaliyetlerinde bulundular. Bunun sonucu olarak bazı Ermeniler, Katolik mezhebini kabul ettiler ve 1328'de "Birleşmiş Kardeşler" ("Freres Unis" veya "Uniates") tarikâtını kurdular.⁴

Türkiye deki Katolik Ermeniler'in menşeiini bu tarikât üyeleri oluşturmakta idi. Ancak, misyonerler ile Ermeniler'in farklı diller konuşmaları aralarında iletişim sıkıntısı yaşanmasına sebep olmakta idi. Papa XXII. JEAN, hem bu sıkıntıyı gidermek, hem de Ermeniler'in Katolik mezhebinin gereklerini yerine getirmelerini sağlamak amacı ile Latince öğretecek okullar açtı. Bu şekilde misyonerler bir taraftan yerli halkın dilini öğrenmeye çalışırken, bir taraftan da Roma kilisesinin genel dili olan Latince'yi öğretmeye çalışacaklardı.⁵

¹ George Ostrogorsky, Bizans Devleti tarihi, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayını, Ankara 1999, s.390-395.

² Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda... s.5.

³ Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda... s.6.

⁴ Nurettin Polvan, Türkiye'de Yabancı Öğretim, C.I, İstanbul 1952, s.55.

⁵ Polvan, Türkiye'de Yabancı...s.56.

Ermeni eğitim sisteminin oluşmasını; Venedik, Eçmiyazin ve Moskova gibi Ermeni kültürünün gelişip yayıldığı odakların varlığı da etkiledi. Özellikle Venedik'te, Saint Lazar Adası'nda, Mekhitaristler ortaya çıktı. Tarikatın kurucusu olan Abbot Mekhitar, XVII. yüzyılın sonlarına doğru Sivas'ta doğdu. Genç yaşında din adamı oldu. Mekhitar, Ermeni Patrikliği ile Roma Kilisesi'ni birleştirerek Ermeniler'e koruma sağlamak istiyordu. Daha sonra İstanbul'a gelen Mekhitar burada ilk kitabını bastırıldı. İstanbul'da rakiplerinin saldırılarından bunalınca Venediklilerin elinde bulunan Modon'a gitti. Venedikliler, Mekhitar öğrencilerini himaye ettiler. Ancak Modon'un Osmanlılar'ın eline geçmesi ile Mekhitar rahipleri Venedik'e geçtiler.1715 yılında, Venedik Senatosu'ndan Saint Lazar Adası'nın kendilerine verilmesini sağlayan bir karar çıkarttılar. Adayı imar ederek bir dînî merkez haline getirdiler.1740 yılında dînî ve ilmî müesseselerin kurulması tamamlanmış idi. Latin tesiri altında olan Mekhitaristler, Avrupa'da yayımlanan önemli eserleri Ermenice'ye çevirdiler ve kendi matbaalarında basarak Ermeni dünyasına dağıttılar. Saint Lazar'ı bu işin merkezi haline getirdiler. Abbot Mekhitar öldükten sonra, burada kurulan Saint Lazar Akademisi ve matbaasının yönetimi, İstanbullu Ermeni ilim adamlarından Melişor'un eline geçti.1773'te Mekhitaristler arasında çıkan uzlaşmazlık sonucu içlerinden bazıları Trieste'de ayrı bir grup kurdular. Burasını Napolyon'un istila etmesinden sonra bir grup 1811'de Viyana'ya taşındı. Venedik ve Viyana'daki bu iki merkezde Avrupa dillerinden Ermenice'ye çeviriler yapıldı. Ermeni milli bilincini oluşturmakta etkili olan eski Ermeni eserleri yayımlandı.¹Hazırladıkları Ermeni diline ait olan "Saint Lazar Kâmusu" Ermeni uyanışına büyük katkı yaptı. Viyana merkezi 1825'te Pangaltı'da erkekler için bir okul açtı.²

Osmanlı Devleti içindeki Ermeni okullarının sayılarının artması ve bunların bir okul sistemi geliştirmeleri XVIII. Yüzyılda olmakla beraber bu kurumların yaygınlaşması XIX. yüzyılda oldu. Ermeni yazar Azadyan'ın raporuna göre İstanbul'un fethinden XVIII. Yüzyılın okul denilebilecek müessese çok az olmakla beraber belli kişiler, belli süreler içerisinde kiliseler veya başka mekânlarda Ermeni çocuklarına eğitim vermekteydiler.³ XV. yüzyılda Bitlis dolaylarında "Amlorti" adı verilen manastırda bir de mektep kuruldu ve burada ilahiyattan başka felsefe ile mantık dersleri de okutulmaktay-

¹ Bu yönde yazılmış olan eserler ve konuları için bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2. Baskı, İstanbul1987,s.8.

² İlhan Tekeli-Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, 2.Baskı, Ankara 1999, s.35.

³Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi,C.1-2, İstanbul 1977 , s.750-751.

dı.¹1707’de Etmidzian Manastırı’ndan İstanbul’a gelen rahip Asvazadur, beraberinde Ermenice gramer kitabı getirdi.²

Ermeni eğitim sisteminin gelişiminde dönüm noktası, Amira Şinork Mıgırdıç Miricanyan’ın 1790 yılında devletten izin alarak, ilk resmi okulu Kumkapı, Fıçıçı Sokağı’nda açması oldu. Kumkapı okulu gramer eğitimi ile diğer okullardan ayrılıyordu. 1803-1812 tarihleri arasında İstanbul’un tüm semtlerinde ücretsiz eğitim yapan Ermeni cemaat okulları açıldı.1824 yılında Patrik Karabet, Kumkapı’daki okulu himayesine alarak programını değiştirdi. Türkçe eğitimine ağırlık vererek burayı bir yüksekokul haline getirdi.³

XIX. Yüzyılın başlarında, İstanbul’da bulunan Ermeni cemaatine ait tüm okullarda aynı ders programı uygulanmakta idi. Söz konusu program şu şekildeydi⁴:

1-Ermenice: Alfabe, Kıraat, Dîni Kıraat.

2-Din: Hristiyanlığın Esasları, Dualar, İlah.

3-Yazı: Alfabe(sıra yazı), Ermenice ve Türkçe yazmak.

4-Hesap yada Rakam: Türkçe işlenirdi ve 4’e ayrılırdı.

a-Kara cümle

b-Çıkma

c-Zarb

d-Taksim

Patrik Karabet, 10 Temmuz 1824 tarihinde Anadolu Ermeni Cemaati’ne bir genelge göndererek, her cemaatin okul açmasını istedi.⁵Ermeniler, hızla okullaşmanın yanı sıra, dış ilişkilerini de hızla artırmakta idiler.1810’da Paris’teki Yaşayan Diller Okulu’na, 1816’da Moskova’da kurulan Lazaryan Enstitüsü’ne, 1823’te Tiflis’te kurulan Nersesyan Semineri’ne öğrenci göndermeye başladılar.⁶

Ermeniler’in eğitim anlayışlarını, 1830 yılında hazırladıkları Nizamname’nin bazı kısımlarından anlamak mümkündür: “*Öğretmenler, öğrencileri dayakla değil, sözle eğitmelidir ve dayağın her çeşidi yasaktır. Öğretmenler, misafır kabul etmekle, birisi ile konuşmakla vakit kaybetmeyip, öğrencilerin dersleri ile ilgilenmelidirler.*” Yine bu belgede yer alan, aşağıdaki ilke, Ermeniler’in de Rumlar gibi, dilin, varlıklarını ve benliklerini korumadaki önemini

¹ Ergin , Türk Maarif...,s.750.

² Tekeli-İlkin, Osmanlı İmparatorluğu’nda...,s.36.

³ Tekeli-İlkin, Osmanlı İmparatorluğu’nda...,s.36.

⁴ Ergin, Türk Maarif...,s.752.

⁵ Ergin, Türk Maarif...,s.753.

⁶ M.Hidayet Vahapoğlu, Osmanlılar’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Ankara 1990, s.10.

çok iyi anladıklarını gösterir: “*Öğretmenler, öğrencilerin yalnızca Ermenice konuşmasına ve yabancı kelime kullanmamasına özel bir önem vermelidirler*”¹

Bundan sonra Anadolu’da bulunan Ermeni okullarının sayıları hızla arttı.1834 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan bir istatistiğe göre; Anadolu’nun çeşitli yerlerinde 120 Ermeni okulu bulunmakta idi. Ermeni yazar Azadyan’ın anlattıklarından, bu tarihte Maraş’ta da en az bir Ermeni okulunun olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.²

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Ermeniler, Maraş’ta da kendi cemaat okullarını kurmaya başladılar. Maraş Ermenileri arasında Gregoryen³, Katolik ve Protestan mezheplerini benimsemiş olanlar vardı. Bu cemaatler, okullarını da kendi kiliselerinde açtılar. Bu okullar; ibtidâî denilen ilkokul, rüşdiye adı verilen ortaokul ile idâfî olarak adlandırılan ve yüksek okullara talebe yetiştirmeyi amaçlayan okullar şeklinde derecelendirilmiştir.⁴

Maraş’ta bulunan Ermeni okullarının birçoğunun kuruluş tarihleri belli değildir. 1899 yılında her üç Ermeni cemaatine ait olarak ibtidâî seviyesinde 14 okul vardı. Bu okullardan dördü Gregoryen, biri Katolik, geriye kalan dokuz da Protestan Ermenilere aitti. Gregoryen okullarının biri erkek diğer üçü karma idi. Protestan okullarının da biri erkek, biri kız, diğerleri ise karma idi. Katoliklerin sahip oldukları okulda da karma eğitim verilmekte idi.⁵ İlkokul seviyesindeki bu okullarda toplam 1972 öğrenci okumakta idi. Bunlardan 1202’si erkek, 770’i kız öğrenci idi. Bunu cemaatlere göre ayrı ayrı gösterecek olursak, Gregoryen cemaatinin 4 okuluna giden toplam öğrenci sayısı 333’ü erkek, 75’i kız olmak üzere 408 idi. Katolik okulunda 15 erkek, 20 kız olmak üzere toplam 35 öğrenci vardı. Protestanlar’a ait olan 9 okulda öğrenim gören 1529 öğrencinin 854’ü erkek, 770’i kızlardan oluşuyordu.⁶

Burada son derece ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, 1899 yılında Maraş’ta yaşayan Ermeni cemaatlerinin nüfus yapıları şu şekilde idi: Gregoryen Ermeniler; 4655’i erkek, 4669’u kadın olmak üzere toplam 9324 kişi idiler. Katolik Ermeniler; 1571 erkek, 1712 kadın olarak toplam 3283 kişilik bir nüfusa sahiptiler. Protestan Ermeniler ise 1354 erkek, 1540 kadın, toplam 2894 kişi ile nüfusu en az olan cemaat idi.⁷ Bu durumda toplam Protestan nüfusun %52.83’lük kısmı ilkokullarda eğitim görmekte idi. Bu durum

¹ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi-Başlangıçtan 1999’a-,7.Baskı, İstanbul 1999, s.88.

² Ergin, Türk Maarif...,s.753.

³ Osmanlı kaynakları bu cemaat için sadece “Ermeni” ifadesini kullanmaktadır.

⁴ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1999,s.66,91,114.

⁵ 1317(1899) Tarihli Maarif Nezâreti Salnâmesi (MNS) , s.1128-1131.

⁶ 1317(1899) Tarihli MNS, s.1128-1131.

⁷ 1317(1899) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi(HVS), s.327.

Protestan Ermeniler'den birçoğunun genç oldukları izlenimini vermektedir. Gregoryen Ermenilerin ilkokula gidenlerini nüfuslarına oranladığımızda %4.3'lük bir sonuç çıkar. Katolik Ermenilerin ilkokula gidenleri %1 civarındadır. Genel olarak Ermenilerin, özellikle XIX. yüzyılda eğitime verdikleri önem düşünülürse, bilhassa son iki cemaatin kendi okulları dışında çeşitli devletler tarafından açılmış olan okullara, ya da Protestan okullarına devam etmiş olabilecekleri ihtimali vardır. Nitekim aynı yıl, Fransa'ya ait olan Katolik okuluna devam eden öğrenci sayısı;145 erkek, 110 kız olmak üzere toplam 255 idi.¹Bu öğrencilerin tamamının Katolik oldukları varsayılırsa, ilkokula giden Katolik Ermeniler'in nüfuslarına oranları %8.8'dir. Bu durumda; 1899 yılında, Maraş Ermenilerinin eğitim durumları kendi içlerinde değerlendirildiğinde, Protestanlar'ın nüfusça diğerlerinden daha az olmalarına rağmen, hem okul, hem de öğrenci sayısı bakımından diğer cemaatlere göre daha gelişmiş oldukları anlaşılmaktadır.²

1899 yılında ilkokuldan sonra gidilen rüşdiyelerin toplamı yediydi. Bunların ikisi Gregoryen, beşi de Protestan mezhebindeki Ermenilere aitti.³Fransa Devleti'nin himayesinde bir rüşdiye daha vardı.⁴Gregoryen Ermenilerine ait olan rüşdiyelerden biri sadece erkekler içindi ve 60 öğrencisi vardı. Diğeri ise 60 erkek ve 32 kız öğrenciye sahipti. Protestan rüşdiyelerinin tamamında karma eğitim verilmekte idi. Bu okullarda 347 erkek, 287 kız olmak üzere toplam 634 öğrenci bulunmakta idi.⁵Katoliklere ait rüşdiye olmakla beraber, Fransız Katolik rüşdiyesinin 50 erkek, 40 kız toplam 90 öğrencisi vardı.⁶

Buna göre, Maraş'ta rüşdiyelere giden 876 Ermeni öğrenci vardır. Aynı yıl şehirde Müslümanların sahip oldukları tek rüşdiye vardır. Orada da 95 öğrenci vardır.⁷

İdâdî derecesinde iki okul vardı. Bunlardan ilki Divanlı Mahallesinde, Protestanlarca açılmış olanıdır ki 24 erkek, 28 kız öğrencisi vardır. Diğeri

¹ 1317(1899) Tarihli MNS, s.1130-1133.

² Vital Cunet,1890'lı yıllarda tarihli Maraş'ta Katolik öğrenci ve okul sayısının diğer cemaatlere göre daha fazla olduğu, Katolikler'in mezhep ve millet ayrımı yapmaksızın öğrenci kabul ettikleri görüşündedir. Hatta Protestan okullarının çok az olduğu ve bu okulların daha az öğrenci kabul ettikleri kanaatinde dir. Bkz.La Turquie D'asıe, C.II, İstanbul 2001, s.95.

³ 1317(1899) Tarihli MNS, s.1128-1131.

⁴ 1317(1899) Tarihli MNS. s.1130-1131.

⁵ 1317(1899) Tarihli MNS. s.1128-1131.

⁶ 1317(1899) Tarihli MNS. s.1130-1131.

⁷ 1317(1899) Tarihli MNS. s.1111.

Amerikalıların 1883¹ yılında açmış oldukları ve 54 öğrencisi olan kız kolejidir.²

1900 yılında, Osmanlı Devleti tarafından tutulan kayıtlardan rüşdiye ve idâdî sayısının daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Bu okullar ile ilgili olarak dikkati çeken diğer husus, okulların tamamının kız ya da erkekler için açılmış olmasıdır. Öte yandan bu okulların kuruluş tarihleri de bellidir. Buna göre; Ermeni Gregoryenlere ait olan ve Kapancıyan adlı kişi adına ruhsat alınan beş rüşdiye ve bir idâdî vardı. Rüşdiyelerden dördü erkek ve biri kızlar içindi.³Bu okulların hepsi 1846 yılında açıldı. Açıldıklarında ruhsatsız olan bu okullara 1896 yılında ruhsat verildi. Gregoryen erkek rüşdiyeleri 129, kız rüşdiyeleri 23 öğrenciye sahipti.1873 yılında açılan Protestan erkek rüşdiyesinin 36, kız rüşdiyesinin 43 öğrencisi vardı. Bu okullara da 1896 yılında ruhsat verildi.⁴

Protestan Ermeniler, 1862 yılında açtıkları, Darü'l Feyz adındaki idâdîden ⁵başka, 1888 yılında kızlar için bir idâdî daha açtılar. Bu okulun 41 öğrencisi vardı. Bir yıl sonra bir de erkek idâdîsi açtılar. Bu okulun da 40 öğrencisi var idi.⁶Maraş'ta, ne zaman kurulduğu kesin olarak belli olmayan ve Fransa himayesinde, Teresanta Rahipleri tarafından idare edilen bir idâdî daha var idi. Kız –erkek karma olarak eğitim verilen bu okulda, 1898 yılında 65 erkek, 48 kız ders görmekte idi.⁷1900 yılında 60 erkek, 50 kız öğrencisi vardı.⁸1903 yılında ise toplam 102 öğrencinin 55'i erkek, 47'si kız idi.⁹

1869 yılında ilan edilen Maarif Nizamnâmesi'nde, idâdî okulları tarif edilirken, “...rüşdiyelerden mezun olan müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğrenim yaptıkları yer” ifadesi bulunmakta idi.¹⁰Bu düzenlemeden sonra pek rağbet etmeseler de gayrimüslim öğrenciler de, Müslüman idâdilere gidebilmeye başlamışlardı. 1900-1901 öğretim yılında Maraş Mekteb-i İdâdî-

¹ Bazı kaynaklar bu okulun açılış tarihinin 1882 olduğunu kabul etmektedirler. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19 yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3. Baskı, Ankara 2000 ,s.61

² 1317(1899) Tarihli MNS. s.1132-1133.

³ 1318(1900) Tarihli MNS.s.1268-1269.

⁴ 1318(1900) Tarihli MNS. s.1268-1269.Ermeni rüşdiyelerinden 2 tanesinin karşısında kuruluş tarihi olarak 1163 yazılı ise de bunun sehven yazıldığı, doğrusunun 1263 olduğu kanaatindeyiz.

⁵1316(1898) Tarihli MNS. s.1012.

⁶1318(1900) Tarihli MNS. s.1268-1269.

⁷ 1316(1898) Tarihli MNS. s.1016-1017.

⁸ 1318(1900) Tarihli MNS. s.1270-1271.

⁹ 1321(1903) Tarihli MNS. s. 467.

¹⁰ Bkz. Kodaman, Abdülhamid...,s.115.

si'nde 110 müslüman öğrenci ile birlikte eğitim alan 11 gayrimüslim öğrenci vardı.¹

Ermeniler'in bu kadar geniş eğitim faaliyetlerine karşı Müslümanların, 1894 yılında 79 ibtidâî, bir de rüşdiye okulu vardı.²1898 yılında, geleneksel eğitim anlayışını devam ettiren ve çeşitli mahallelerde açılmış olan 20 medrese vardı. Bu medreselerde toplam 183 öğrenci eğitim almakta idi.³Maraş'ta yaşayan Müslümanlar, nüfus olarak Ermenilerin 3 katı olmalarına rağmen,⁴Ermenilerin ilk ve orta öğrenimde Müslümanlardan daha önde oldukları görülmektedir.

1906 yılında, şehirde bulunan ibtidâî okullar ve öğrenci sayıları şu şekilde idi: Protestanlar'a ait olan beş okulda 130 kız, 600 erkek toplam 730 öğrenci vardı. Gregoryen Ermenilere ait olan yedi okulda 225 kız, 335 erkek olmak üzere toplam 560 öğrenci eğitim almaktaydı. Katoliklere ait olan kız okulunda 100, erkek okulunda 200 öğrenci bulunmakta idi.⁵Buna karşılık aynı yıl çeşitli mahallelerde bulunan biri kız olmak üzere, 10 ibtidâî Müslüman okulunda toplam 530 öğrenci vardı. Bunlardan sadece 50'si kızlardan oluşmaktaydı.⁶

1906 yılında daha önce bahsettiğimiz cemaatlerin okullarına ilaveten, Çukuroba mahallesinde, üç Latin⁷ okulu ile Şekerli mahallesinde bir Yahudi okulu açıldı. Latinler'in rüşdiye seviyesindeki okulunda, 50 erkek öğrenci vardı. İbtidâî seviyesinde olan iki kız okulunda 75'erden toplam 150 öğrenci var idi. Yahudi okulunun da 75 erkek öğrencisi vardı.⁸

1908 yılında, tüm Ermeni ibtidâî okullarının 350 kız, 950 erkek öğrencisi olmak üzere toplam 1300 öğrencisi vardı. Müslüman ibtidâî okullarında ise öğrenci sayısı,10 erkek öğrencinin daha eklenmesi ile 540 olmuştu.⁹Aynı

¹ 1321(1903) Tarihli MNS. s.457.Ancak, bu öğrencilerin Yahudi ya da Ermeni oldukları konusunda bilgi yoktur.Zira Maraş'ta, Ermeniler ile birlikte Yahudiler'de vardı. Bunların 1900'deki sayıları 94 erkek, 113 kadın olmak üzere toplam 207 kişi idi.Bkz.1318(1900) Tarihli HVS. s.343.

² 1312(1894) Tarihli HVS. s.269.Bazı kaynaklarda bu sayı 57 olarak verilmektedir.Bkz. Cunen,La Turquie...,s.94.

³1317(1899) Tarihli MNS. s.1118-1121.

⁴ Maraş, 1898 yılında, 39968 Müslüman, 3283 Ermeni Katolik, 9324 Ermeni(Gregoryen), 2894 Protestan nüfusa sahipti.Bkz.1316(1898) Tarihli HVS. S.304-305.

⁵ 1324(1906) Tarihli HVS. s.459.

⁶1324(1906) Tarihli HVS. s.458-459.

⁷1905 yılında Maraş'ta daha önce rastlamadığımız halde 884 kişilik bir Latin nüfus vardır. Latinler'e ait bir de kilise vardır.Bkz.1323(1905) Tarihli HVS. s. 461,469.

⁸ 1324(1906) Tarihli HVS. s.459.

⁹1326(1908) Tarihli HVS. s.452.

yıl Latin ibtidâ okulları kapatıldı. Daha önce var olan Abarabaşı mahallesindeki Latin erkek rüşdiyesinin yanına bir de Latin kız rüşdiyesi açıldı. Erkek rüşdiyesi 100, kız rüşdiyesi 150 öğrenciye sahipti. Daha önce 75 olan Yahudi okulunun öğrenci sayısı 25'e indi.¹

29 Mart 1863'te Ermeni Patrikliği Nizamnamesi yayımlandı. Buna göre 140 kişilik bir genel meclis oluşturulacaktı. Bu meclis, İstanbul ve Kudüs Patriklerini ve 20 kişilik laik ve 14 kişilik ruhani meclisi seçecekti. Dînî meclis, dogma, dînî eğitim ve rahiplerin atama ve onaylama işlerinden, sivil meclis ise eğitim, hastahane "millet" malları, bütçe, adalet v.b. işlerden sorumlu idi. Her iki meclis te tüm kontrolü elinde tutan, Genel Meclis'e bağlı idi.²Böylece dînî ve dünyevî işleri birbirinden ayıran Ermeni cemaati, eğitim işlerini de özel bir statüye kavuşturdu ve Maarif Komisyonu kurdu. Bu komisyon, bütün Ermeni okullarında uygulanmak üzere eğitimin nasıl olacağına dair bir genelge yayımladı.³

1893 yılından itibaren, İstanbul ve Anadolu'da bulunan bütün Ermeni okulları aynı programı uyguladılar ve bu durum Cumhuriyet'in İlanına kadar devam etti. Yine 1893 yılında, Ermeni Maarif Komisyonu, Maarif Nezareti'nin izni ile yeni metodlara göre okul kitapları bastı. Düzenlenen eğitim programı; 7-9, 9-11, 11-13 yaşlarındaki öğrencilere gösterilecek dersleri ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştu.⁴

Ermeniler'in açmış oldukları okulların giderleri; kurmuş oldukları vakıflar aracılığı ile kendi cemaatleri tarafından ya da cemaat tarafından kabul edilebilir olmaları şartı ile bazı şahısların yardımları ile karşılanmaktaydı.⁵Vakıfların idaresi genellikle kiliselerin elinde idi. Kilise vakıflarının gelir getiren çeşitli mülkleri arasında dükkânlar ve bazı binalar önemli yer tutmaktaydı. Maraş'ta, 1902 yılında, Ermeni Katolik kilisesinin himayesindeki vakıf, Serpiskopos Muradyan Ohannes Efendi tarafından idare edilmekteydi.⁶Öte yandan cemaatin zengin ve ileri gelen kişileri, kendi cemaatlerine ait okulların masrafları için aidat ödemekteydiler.1905 yılında vefat eden Maraş Ermeni Katolik cemaatinin önde gelen isimlerinden Hırlakyan Kiforok Efendi'nin Maraş Ermeni Katolik Kilisesi tarafından onaylanan vasiyetnamesinde, senede beş kez, Maraş'ta bulunan kız ve erkek okullarının masraflarına karşılık, dönemin piskoposu emrine, 350 Osmanlı

¹ 1326(1908) Tarihli HVS. s.452.

² Gülnihâl Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyâsi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu(1839-1914), Ankara 1996, s. 181-182.

³Ergin, Maarif Tarihi, s.758.

⁴Ergin, Maarif Tarihi, s.759.

⁵ Cumet, La Turquie...,s.95.Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze...,s.70.

⁶ 230 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili, Belge No:5, s.11, Haz. Mehmet Kabacık, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 1996, s.52.

dönemin piskoposu emrine, 350 Osmanlı lirası verilmesi hususu yer almaktaydı.¹Zaman zaman Osmanlı Devleti de Ermeni okullarına yardım etmekteydi. Özellikle, padişahlar; cülus yıldönümleri, doğum günleri gibi özel günlerde, okulların tamiri, ya da yeni bir bölüm eklenmesi gibi düzenlemeleri üstlenebildikleri gibi para yardımıyla da bulunuyorlardı.²Ermeni okulları için özel toplantılar düzenlemek te başka bir gelir kaynağı idi. Mesela, İstanbul'da Ermeni okullarına gelir sağlamak için, 1892 yılında büyük bir balo düzenlenmişti.³

Cemaatlerin eğitim ile ilgili birimleri vardı. Bu birimler, okulların ders programlarını yapmakta ve hatta öğrencilerin diplomalarını vermekte ve öğretmenleri de bu birimler belirlemekteydi.⁴

¹234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili, Belge No:110, Haz. Şevki Karabekiroğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 1999, s.124.

² Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda...,s.75.

³ BOA. İrade Dahiliye (İ.DH.) , 99698(1309.Ş.02).

⁴ Eryılmaz , Azınlık Okulları, s.213.

XIX. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE MARAŞ'TAKİ EKONOMİK VE SOSYAL DEĞİŞİKLİKLERİN ŞEHİRDEKİ BAZI GELENEKSEL MESLEKLER ÜZERİNDEKİ OLUMSUZ ETKİLERİ*

Giriş

XIX. Yüzyılda Maraş'ın Ekonomik ve Sosyal Yapısı

Maraş, verimli ve bereketli topraklarıyla ünlü Çukurova üzerinde, Ahır Dağı eteklerinde geniş bir ovaya sahip bir şehirdir. Şehrin belli bir zenginliğe kavuşmasında, Ceyhan Nehri ve bulunduğu coğrafyanın sunduğu imkânların rolü çok büyük olmuştur. Maraş, tarihinde Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye giden kervanların güzergâhında olmasından dolayı her zaman önemli bir merkez olmuştur. Kentin bu konumu, ekonomik faaliyetlerini yönlendiren faktörlerden birisidir. Diğerleriyle; çok büyük bir ova üzerinde kurulması, geniş ormanları, su kaynaklarının bolluğunun toprağı verimli kılması, pek çok sebze ve meyvenin üretilebilmesi, büyük ve küçükbaş hayvanların yetiştirilmesiyle el sanatları ve zanaatın gelişmiş olmasıdır.

Maraş, coğrafyasının ve ikliminin uygun olması ve aynı zamanda akarsu kaynaklarının zenginliği sebebiyle tarıma elverişli bir bölgede bulunduğundan en önemli geçim kaynağı tarımdı. Halkın büyük bir bölümü tarım ve ziraatı meslek olarak icra ediyorken bir bölümü de mesleğı olmadığı hâlde kendi bağ ve bahçelerinde ziraatla uğraşmaktaydı. Dolayısıyla toprakla uğraşmak Maraş halkı için hem geçim kaynağı hem de yaşam şekliydi. Maraş'ta buğday, arpa, pirinç, yulaf, çavdar gibi tahılların yanı sıra nohut, mercimek gibi baklagiller de üretilmekteydi. Ama Maraş için en önemli gelir kaynağı cehri, pamuk gibi endüstriyel bitkilerin üretimiydi (SVH 1869: 174). Bu yüzden Maraş'ta pamuk üretimi her geçen yıl biraz daha arttı. Mesela 1869 yılında 102500 kıyye olan pamuk üretimi 1890 yılında 175.750 okkaya yükseldi (Cuinet 2001: 89). Boya sanayinin önemli hammaddelerinden olan cehrinin

* Milli Folklor Uluslar Arası Kültür Araştırmaları Dergisi, Yaz, Sayı:86, 2010, ss.163-173.

Maraş'ta üretilmesi için 1884–1890 arasında Maraş Mutasarrıflığı görevini yürüten Yahya Dede Paşa'nın halkı teşvik etmesi ve cehrinin çok para getiren bir ürün olması Maraş'ta yıllık üretimin 300000 kilograma ulaşmasıyla sonuçlandı (Doğan 1999: 286).¹

Maraş'ta diğer bir geçim kaynağı hayvancılıktı. Bunun en büyük sebebi nüfusun yarısından fazlasının konar-göçer aşiretlerden meydana gelmesi ve bu aşiretlerin de en önemli geçim kaynağının hayvancılık olmasıydı. Ayrıca köylerde yaşayan ahalinin de hayvancılıkla ilgili olarak vergi ödemesi onların da köylerinde büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirdiklerini göstermektedir (Solak 2004: 155). Maraş'a konargöçer aşiretlerin iskânının süreklilik göstermesine paralel olarak şehirde hayvancılık da her geçen yıl biraz daha gelişme gösterdi. XVI. yüzyılda en çok koyun yetiştirilen (Solak 2004: 156) şehirde XIX. yüzyılda daha çok sığır ve keçi yetiştirilmekteydi (Şemseddin Sami 1316: 4263).

XIX. yüzyılda Maraş'ta bu ekonomik faaliyetlerin yanı sıra el işçiliği gerektiren birçok sanat dalının ekonomik faaliyetler arasında olduğu görülmektedir. Bu sanat dallarından en önemlisi debbağlık (dericilik) idi. Yüzyılın sonlarında Maraş'ta 170 debbağhane ile 350 ayakkabı dükkânı bulunmaktaydı. Şehirde öne çıkan diğer bir meslek dokumacılıktı. Maraş'ta dokunan yünlü ya da ipekli kumaşların çok sayıda alıcısı vardı. Öte yandan bu kumaşlar, kenarları altın ve gümüş işlemeli giysilere dönüştürülerek de satılabiliyordu (Resim 1). Maraş'ta 1890'larda bu işleri yapan 281 atölye vardı (Cuinet 2001: 90). Maraş'ta XIX. yüzyılın sonlarında halı dokumacılığı da önem kazandı. Merkezi İzmir'de bulunan Şark Halı Şirketi, Maraş'ta da bir şube açarak buraya 100 tezgâh koydu. Maraş ve kazalarında yün ve iplikten dokunan halı ve kilimler Maraş, Antep ve Halep'te satılmakla beraber İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç edilmekteydi (Önsoy 1988: 86). Maraş'tan Avrupa'ya mal gönderilen diğer sanat kolu marangozluk ve mobilyacılıktı. Meşe, ceviz ve çınar ağaçlarından yapılan sandalye, kanepeler, masa, dolap ve diğer bazı ürünler Avrupaî tarzda imal edilmekteydi (SVH 1908:463; Resim 2)).

Maraş'ta 1868 yılında bir bedesten ve 1856 dükkân varken dükkân sayısı 1886'da 1937, 1894'te 1447 olarak tespit edilmektedir. 1905 yılında ise 1625 dükkân ile 14 hanın olduğu şehre bir de otel ve lokanta yapıldı. Ayrıca "Maraş Bank" isimli bir banka kuruldu. Şehirdeki hanların yanı sıra bir otel açılıp banka kurulması Maraş'ın yurt içi ve yurt dışındaki ticarî etkinliğinin bir göstergesidir. Nitekim o dönemde Maraş üretilen mallar ve bunların ticare-

¹ Maraş'ta tahıl ve endüstriyel bitkilerin üretimi şehrin Osmanlı hâkimiyetine girdiği XVI. yüzyıldan beri yapılmaktaydı (Solak 2004: 141–151).

ti bakımından önemli bir konumdaydı (Günay 2007: 142). Bu çalışmada XIX. yüzyılda çok önemli bir ekonomik potansiyeli olan Maraş'ın, bu potansiyeli kaybetmesiyle şehrin ekonomik yapısında meydana gelen değişikliklerin yapılmakta olan el sanatları ve zanaatlar üzerine etkileri incelenecektir. Öte yandan şehrin ekonomisinde meydana gelen değişimlerin folklorik yapıya olan etkisi araştırılacaktır.

Şehrin Sosyal ve Ekonomik Yaşantısında Meydana Gelen Değişiklikler

Maraş'ın XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı hâkimiyetine alınmasından sonra buraya çok sayıda konargöçer aşiret iskân edilmiş, bu da şehrin sosyal ve ekonomik hayatında önemli değişiklikler sebep olmuştu. Çünkü geçimini hayvancılıkla temin eden bu aşiretlerin tamamı hem ihtiyaçlarının çok büyük kısmını Maraş'tan karşılıyor hem de kendi mamullerini Maraş'ta satarak şehrin ekonomisine katkıda bulunuyorlardı (Cevdet Paşa 1991:). Yaklaşık 44000 nüfuslu¹ aşiretler Mart ayı sonundan Nisan ayı sonlarına kadar yaylaya (Uzunyayla) çıkarlar, Ekim ayı içerisinde de Maraş'a dönerlerdi. Maraş Kapalı Çarşısı bu dönemlerde bir fuar ve panayır alanını andırırdı. Aşiretler ürettikleri yün yapağı, peynir ve yağı Maraş'taki Ermeni tüccarlara ucuz fiyata satarlar, Ermeni tüccarlar da bu malları İstanbul'a ve İskenderun Limanı üzerinden Avrupa'ya ihraç ederek büyük paralar kazanırlardı (Bayazıt 2008: 41-42). Aynı şekilde kendi ihtiyaçlarını Maraş çarşılarından temin ederlerdi. Buna göre aşiretlerin en çok aldıkları ürünler hayvancılıkla ilgili malzemeler olduğundan hayvancılıkla ilgili iş kolları ve meslekler kazançlı zanaatlardı. Bu iş kollarının başında saraçlık, semercilik, debbağlık gelmekteydi. (Bayazıt 2008: 42; Atalay 2008: 206).

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra dışarıdan önemli miktarda göç alması ve Anadolu'da sık sık Ermeni isyanlarıyla karşılaşması sebebiyle birtakım idarî düzenlemeler yaptı. Özellikle Maraş'ın Zeyton bölgesinde 1860 ve 1862 yılında meydana gelen Ermeni ayaklanmalarından sonra bölgede çok ciddi tedbirler aldı. 1866 yılında gerçekleştirilen ve "Fırka-i İslâhiye" denilen düzenlemeler askerî ve idarî tedbirleri içermekteydi: Buna göre ilk olarak Çukurova'da konargöçer bir hayat tarzı süren Türkmen aşiretlerinin yeni iskân bölgeleri tesis edilip yerleşik hayata geçirilmeleri amaçlandı (Ahmet Cevdet Paşa 1991: 127). Bu düzenlemelerle ayrıca; Balkanlarda büyük toprak kaybına uğrayan imparatorluğun buradan gelen göçmenlerin iskânını

¹ Bu sayıya sadece Reyhanlı, Cerid ve Tecirli aşiretleri dâhildir. Diğer aşiretler de hesaba katılırsa Maraş üzerinden yaylaya çıkan ve kış başında geri dönenlerin sayısı çok daha fazladır (Bayazıt 2008: 41).

gerçekleştirmek, arazilerin ziraata açılması suretiyle üretimi temin etmek ve bölgede artış gösteren Ermeni isyanlarına son verip Ermenilerle bazı aşiretlerin karşı karşıya gelmesini engellemek de amaçlanmaktaydı (Yavuz 2004: 75, 82; Günay 2007:243).

Aşiretlerin iskânından sonra özellikle hayvancılıkla ilgili bazı zanaatlar büyük bir iş kaybına uğrayarak krize girmişse de 1950'li yılların sonlarına kadar Maraş'ın ekonomisi tarım, hayvancılık ve el sanatlarına dayanan zanaatlara dayanmaktaydı. Bu durum Maraş'ın 1968 yılında kalkınmada öncelikli iller arasına alınmasıyla değişmeye başladı. Şehirde, küçük çaplı sanayi kuruluşlarından farklı olarak büyük çaplı pamuklu dokuma sanayi, iplik fabrikaları, süt ürünleri, dondurma, zeytin ve ayçiçek yağı fabrikaları kuruldu (Görücü 2005: 1147).

Maraş ekonomisinde dönüm noktası denebilecek gelişmelerden bir diğeri de 1980'li yılların başlarında yaşandı. Buna göre şehirde tekstil ve çelik eşya sektörü başta olmak üzere çeşitli sanayi kuruluşlarının açılması Maraşlılara yeni iş ve istihdam imkânı temin etmesinin yanı sıra bazı ürünlerin fabrikada daha ucuza imal edilmesi, bu ürünlerin elde üretilenini arka plana attı. Kahramanmaraş'ta yaklaşık bir asır içerisinde meydana gelen sosyo-ekonomik değişim saraçlık, keçecilik, külekçilik, semercilik, yemenicilik, köşkerlik gibi geleneksel Türk el sanatlarına dayanan meslekleri ve küçük işletmeleri ortadan kaldırdı.

Şehrin Sosyal Yaşantısı ve Ekonomisindeki Değişikliklerin Etkilediği Meslekler

Aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinden sonra iç talep azalsa da Maraş'ta üretilen saraçlık ürünlerinin önemi değişmemiştir. Zira Maraş'ta üretilen at koşum takımlarının ünü Avrupa'da da biliniyor ve sırma işlemeli bu takımlar Avrupa'ya ihraç ediliyordu (Cuinet 2001: 90). XIX. yüzyılın başlarında Maraş'tan saraçlık ürünü temin edenler bunu ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra ürünlerin üzerindeki işlemlerden dolayı görsel güzelliği nedeniyle tercih ederken günümüzde bu görsellik önemini yitirmiş ve alıcılar sadece ihtiyaçlarını karşılama amacını güder olmuştur. Çünkü Maraş'ta meydana gelen sosyal ve ekonomik değişim sonucunda tarım ve hayvancılık iyice azalmıştır. Öte yandan gelişen ulaşım imkânları sonucunda at, eşek gibi binek hayvanlarının yerini arabaların almasıyla görsellik ihtiyacı tamamen ortadan kalkmıştır. Tarımda da hayvan gücü yerine traktörlerin kullanılmaya başlanması saraçlığın önemini iyice azaltmıştır.

Maraş'ta saraçlık günümüzde babadan oğla geçen bir meslek olarak icra edilmektedir. Bugün Maraş'ta bulunan altı saraç ustasından biri olan Zafer Güzlek mesleği dedesinden öğrendiğini, babası ve amcasının da saraç olduğunu, üniversitede eğitim almalarına rağmen kendi oğullarına da mesleğini öğrettiğini, ancak 40 yıldır dışarıdan çırak yetiştirilemediğini ifade ederek “Ma-

raş, Adana, Adıyaman ve Malatya'nın kaza ve köylerinden gelen müşterilere iş yapıyoruz. Çünkü buralarda bizim işi yapan hiç kimse kalmadı. Hazır ürünlerimiz de var ama daha çok sipariş üzerine çalışıyoruz. En çok inek yıralı satıyorum. Bizim mamullerimizde sağlamlık önemlidir. Geç eskidiği için müşteri sayımız sınırlıdır” demektedir (K.K: Zafer Güzlek/ Kahramanmaraş).

Saraçlıkta; köşker ve saraç keskişi, çeşitli boylarda zımba, biz, iğne ve makaslar (kuyumcu ve saraç makası olarak iki tür), pense, muşta, çeşitli ebatlarda yaylı el zımbaları, çekiç, dört parçalı pul denen çit çit malzemesi, çeşitli deriler, keçe ve süsleme malzemeleri kullanılır. Saraçlık sanatı çok dikkat isteyen bir meslektir. Çünkü kullanılan koşum takımlarının hayvanı rahatsız etmemesi, hayvanın tabii hareketlerini engellememesi ve sağlam olması zarıydı. Bu nedenle saraçlıkta kullanılan derilerin uygulandığı yerler bile farklılık gösterir. Özellikle hayvan yük hayvanı ise malzemenin daha sağlam ve dayanıklı olması için inek, öküz, camız gibi hayvanların derisi kullanılır. Çok sağlam olmayan keçi derisi cüzdan v.b malzemelerin yapımında kullanılır. Koyun derisininse esneme payı vardır. O nedenle sarılması gereken malzemelerde koyun derisi tercih edilir. Hayvanın üzerinden eğer veya semeri alındığında terlemesini önlemek için atılan malzemeye “*Belleme*” denir. Bu malzemenin altı keçe üstü çadır veya halıdır. Eyerlerde de deri, demir, ağaç ve keçe kullanılır. Hayvanın arkasına tutturulan “*Aşırma*”; keçe, ip ve halıdan yapılır. Aşırma isteye bağlı olarak deri de kullanılabilir. Hayvanın semeri kaymasın diye kuyruğunun altından geçirilen ve “*paldın*” denilen malzeme de deriden imal edilir. Eyerin arkasına takılarak eyerin kaymasını önleyen malzemeye de “*Kuskun*” adı verilir. Süsleme amacıyla da kullanılan “*Terki Bağı*”, aşırma, semer ve eyerin birbirine bağlanmasını sağlar. Boncuklarla süslenen “*Döşlük (Kantarma)*” eyerin arkaya kaçmasını önler. Saraçlar tarafından üretilen gem başlığı, bıçak ve şarjör kılıflarıyla bileklikler de deriden üretilir ((K.K: Zafer Güzlek/ Kahramanmaraş/ Kahramanmaraş; Resim 3).

Maraş'ta 1950'li yıllarda 60 farklı çeşitte yapılan saraçlık, hem mamullerinin geç eskimesi hem de kullanım alanlarının daralması sebebiyle günümüzde dört-beş türden öteye geçememektedir (Kahramanmaraş'ta 2007: 29). Ancak Maraşlı saraçların hazırladığı sırma işlemeli takımların Avrupa'ya ihraç edilmesi nedeniyle sim-sırma işlemeciliği çok büyük bir gelişme göstermiş, başlangıçta bir erkek sanatı olan sim-sırma işlemeciliği evlerde kadınlar tarafından da yapılmaya başlanmıştır (Resim 4). Günümüzde saraçlık sanatının yok olmaya yüz tuttuğu Maraş, sim-sırma işlemeciliğinin merkezi durumdadır (K.K: Lutfiye Özkömeç/Kahramanmaraş).

Şehirdeki sosyal değişimin en çok etkilediği mesleklerden biri de keçecilik. Mehmet Tutma, Maraş'ta kalan son keçeci ustalarından biridir. 67 yaşında olan usta, on yaşından beri bu işi yaptığını, mesleği dayısından öğrendiğini, kardeşiyle birlikte devam ettirdiklerini ve mesleği devam ettirecek

çıraqları olmadığını ifade etmektedir (K.K: Mehmet Tutma/ Kahramanmaraş). Hammaddesi yün, yeşil sabun ve su olan bu sanat dalı Maraş'ta tarım ve hayvancılığın önemli olduğu yıllarda çok kazançlı bir meslekti. Ancak günümüzde hem şehrin tekstil sektöründe gelişmiş olmasından dolayı el emeğine dayalı dokuma işlerine olan talep azalmış hem de teknolojinin gelişmesine paralel olarak keçenin yerini alabilecek yeni ürünlerin ortaya çıkmasıyla keçenin kullanım alanlarının daralması bu mesleğe olan rağbeti azalttı. Maraş'ta keçe üretimi 20 yıl öncesine kadar tamamen insan gücüyle yapılırken 1980'li yılların sonunda "Tepik Makinesi" denilen yün atma makinesinin kullanılmaya başlanmasıyla bu meslek erbabı da teknolojiden yararlanmış oldu (Resim 5). Zira bu makinenin kullanılmasından önce yün, Konya'da imal edilen ve koyun bağırsağından elde edilmiş yaylar vasıtasıyla atılırdı. Keçe yapımında ilk aşama yünün tepik makinesinde atılmasıdır. Daha sonra yün, preslenerek pişirme denen işleme geçilir. Bu işlemde yünün su ve sabun kullanılarak birbirine kaynaşması sağlanır. Pişirme işlemi tamamlandıktan sonra kurutulan keçeye kırmızı boya ile süsleme yapılır. Maraş keçeciliğinde siyah desen vermek isteniyorsa bu siyah yün kullanılarak yapılır (K.K: Mehmet Tutma / Kahramanmaraş; Resim 6).

Maraş'taki sosyal değişim sonucunda yok olmaya yüz tutan diğer bir meslek semerciliktir. Semercilikte; çuvaldız, testere keser, makas vb araç gereçlerle keçe, sığır derisi, gürgen, çınar, meşe gibi sert ağaçlar, telis, şekil verilmiş kalın tel, pamuklu ip ve berde (sazlıklarda yetişen bir tür bitki) kullanılmaktadır. Bu hammaddelerden berde Afyonkarahisar'dan getirilirken diğerleri Kahramanmaraş'tan temin edilmektedir (K.K: Ali Özen / Kahramanmaraş).

Semercilik, 1970'lerde Maraş Kapalı Çarşısı'nda en fazla esnafı bulunan meslek dalı iken 2009 yılında Maraş'ta iki semerci ustası bulunmaktadır. Bu ustalar da sadece Maraş'a değil Gaziantep, Malatya gibi çevre illere hatta tüm Türkiye'ye hizmet vermektedir. Nitekim bu meslek teknolojik gelişmeler neticesinde hayvan sayısının azalmasına paralel olarak Anadolu'nun birçok yöresinde yok olmuştur. Kahramanmaraş'ta ekonominin tarım ve hayvancılığa dayandığı yıllarda semercilik çok önemli bir meslekti. Bağ ve bahçeciliğin de önemli bir uğraş olduğu görülen Kahramanmaraş'ta elde edilen hasat, at ve eşeksirtında taşındığından şehrin ekonomisinde semer ustalarının önemli bir yeri vardı. Günümüzde semer üretimi daha çok sipariş üzerine yapılmaktadır (K.K: Ali Özen / Kahramanmaraş; Resim 7).

Osmanlılar döneminde Maraş'ta marangozluk mesleği de gelişmiş zanaatlardandı. Bu mesleğin bir alt kolu olan külekçilik sadece Müslümanlar tarafından icra edilmekteydi. Külek yapımında kullanılan ağacın cinsi söğüt, ceviz, çınar, dut ve gürgen olabilirdi. Günümüzde ceviz pahalı olduğu için kullanılmamaktadır. Kapların dip kısmı kavak ağacından yapılır. Bu ham-

maddenin tamamı Maraş'tan temin edilmektedir. Kereste hızarlarda biçilerek ince tahtalar haline getirilir. Daha sonra küleğin dış yüzeyinin pürüzsüz olması için tahtanın bir tarafı marangoz rendesiyle perdahlanır. Bu işlemden sonra tahtalar kıvrılabilmeleri için suya bastırılır. Şekil almaya hazır hâle gelmiş olan tahtalar mengene denilen araç yardımıyla bükülür. Ardından mıhlama, çemberleme ve dibini takma işlemi gerçekleştirilir. Arzuya göre kapak yapılabilir. Külek yapımında dövgü, çekiç, çemberi çevirmeye yarayan şinker, teste, keser, silgi ve kuşdere denen araç gereçler kullanılır (K.K: Hacı Külekçi / Kahramanmaraş; Resim 8).

Atalay, bu esnafın mamullerini çok iptidai bularak sanat eseri olarak takdimine karşı çıkar ve bu zanaat erbabı hakkında “*Bunlar sanat nâmi ile pek bayağı kovalar yaparlar ve bunları sekiz on meteliğe satmakla vakit geçirirler. Külek tahtasını çok kereler cevizden yaparlar ki onun tahtası külekten daha kıymetli ise de bunu kimse takdir etmez.*” (Atalay 2008: 208) der. Ancak külekçi tarafından tahtadan kova şeklinde yapılmış olan ve “*Yoğurt Küleği*”, “*Ekmek Küleği*” ve “*Tuz Küleği*” denilen bu kapların bölge halkı için önemi çok fazlaydı. Zira Maraş'ta kış için zahire denilen erzak hazırlanması önemli bir gelenektir. Zahire olarak hazırlanan mamullerin başında da hammaddesi yarma ve yoğurt olan tarhana gelir. Yaz aylarında bütün Maraşlılar tarhana yapma telaşına düşerler. Gerekli olan yoğurdun ekşimeden, bozulmadan köylerden şehre getirilebilmesi külek denen bu kaplarla temin edilebiliyordu. Öte yandan Maraş'ta kış için yufka ekmek hazırlayıp saklamak da adettendi. Ekmek Küleği denilen kaplar ekmeğin bayatlamadan saklanmasına imkân verdiği için hemen hemen her evde ekmek küleğine rastlanırdı. O yüzden bu kaplar ekonomik durumu ne olursa olsun tüm Maraş evlerinde önemli bir ihtiyaç malzemesiydi. Buna bağlı olarak külekçi esnafı tarafından üretilen mamullerin alıcısı çok olduğundan bu meslek rağbet gören iş kollarındandı. Ancak günümüzde cam sanayinin gelişmesiyle cam kaplar üretilmesi, Maraş'ta çelik ve alimünyüm sektöründe yaşanan gelişmeler nedeniyle alimünyüm kaplar üretilmesi ve plastik kapların da piyasada yer alması külek denen bu tahta kapların önemini kaybetmesine sebep oldu. Üstelik 1990'lı yıllardan sonra evlerde yufka ekmek yapımının yok denecek kadar azalması ve tarhananın artık evler yerine fabrikalarda üretilmeye başlanması bu kaplara duyulan ihtiyacı ortadan kaldırdı. 1990'lı yılların sonlarında Maraş'ta on olan külekçi esnafı sayısı günümüzde sadece birdir. O da 80 yaşında olduğu için iş göremez durumdadır. Dükkânını ise 50 yaşındaki kalfası işletmektedir. Arkadan gelen başka çirak olmaması bu zanaatın tamamen kaybolacağı anlamına gelmektedir. Son külekçi ustası olan Hacı Külekçi “*Maraş'ta küleğe olan talep çok azaldı. Urfa, Antep (Gaziantep), Sivas, Erzincan gibi şehirlerden sipariş alabiliyoruz. Çok para kazanamam da geçimim sağlanabiliyor. Beş- altı yıl önce çevre illerden daha çok müşterim vardı. Ancak alimünyüm, krom, plastik kapların çıkmasından sonra bunlarla rekabet edemedik. Gençler*

iş zor parası az olduğu için bu mesleğe yönelmek istemiyorlar. O yüzden kal-famın çırağı yok” demektedir (K.K: Hacı Külekçi / Kahramanmaraş). Kardeşi Hüseyin Külekçi “Mesleğim külekçilik olmasına rağmen iş ağır geldi, bıraktım. Şimdi kilim satarak geçimimim sağlıyorum. Çocuklarımın öğrenmesini de ben istemedim.” (K.K: Hüseyin Külekçi / Kahramanmaraş) demektedir.

Esas kullanım alanında artık rağbet görmeyen ancak turistik eşya olarak üretilmesiyle adeta küllerinden yeniden hayat bulan yemenicilik bugün şehrin sembollerindedir. Kahramanmaraş'ta “şefdeli yemeni” adıyla bilinen bu pabuç türünün; yemeni, çarık, postal ve edik olmak üzere dört türü vardır. Şehirde yemenicilik yapan tek aile olan Koparların en büyük üyesi Alaattin Kopar'ın anlattığına göre; dedelerinin de mesleği olan bu mesleği icra etmenin eskiden çok önemli kuralları vardı. Buna göre pabuç türlerinin uzmanlaşmış ustaları olurdu. Mesela postal ve çarık imal eden bir usta edik ve yemeni yapmazdı. Bu esnaf şeyhinin koyduğu bir kuraldı ve herkes uymak zorundaydı. Kopar, “Postal, denilen pabuç türüne deri ile genelde motifi hiç değişmeyen bir nakış işlenirdi. Bu pabuç devlet adamları tarafından alınır, Padişahlara bile Maraş'tan postal gönderildiği olurdu. Halka satılan postala nakış işlenmezdi.

Maraş'ta üretilen pabuçlarda beş renk kullanılırdı. Bu renkler tesadüfen değil kullanım alanlarına göre seçilirdi. Yeni yetişen gençlere (kız-erkek) portakal ya da narçiçeği kırmızısı, daha olgun gençlere kırmızı pabuçlar yapılırdı. Evli olanlar; sarı, hardal rengi pabuç giyerlerdi. Hatta annemin anlattığına göre; yeni evlenen genç kızlar, hardal rengi edik gelmezse baba evinden çıkmak istemezmiş. Çünkü hediye gelen dörtlük ya da sekizlik mecidiler ağız geniş bir pabuç türü olan edikten sığarmış. Gelin çocuk sahibi olduktan sonra artık siyah pabuç giymeye başlardı. Dul kadınlar ise yeşil pabuç giyerlerdi. Hatta anlatılana göre dul kadınların talipleri onları ayaklarındaki yeşil pabuçtan anlar, evlerini öğrenmek için kendilerini takip ederlerdi.” (K.K: Alaattin Kopar / Kahramanmaraş; Resim 9, 10) demektedir. Maraş'ta üretilen pabuçların en önemli hammaddesi elde üretilmiş deridir. Çünkü fabrikada üretilen deri çivi ve ip tutmadığı için istenilen sonuç alınamaz. Bir pabuçta beş farklı deri kullanılmaktadır: Pabucun taban kısmı dayanıklı olsun diye camız veya manda derisinden yapılırdı. Yüz kısmı inek, saya katlaması denen kısmı teri çektiği için koyun derisinden yapılırdı. Taban derisi sert, sağlıklı ve esnemeyen bir deri türü olan dana derisinden yapılırken kemer sızısı denen bölüm ince ve sağlam olması için keçi derisinden yapılırdı. İşlem sırasında; üç farklı boyda keski, deriyi dövmek için muşta, biz(tığ da denebilen bizin aynı anda kullanılan iki farklı iğnesi vardır), dikmek için pamuklu iplik (ip dikiş esnasında su almaması için balmumu ile mumlanır), sert çınar ağacından (erkek çınar ağacı) yapılmış çeşitli boylarda kütük ve çarık, yemeni, edik kalıpları gerekli alet edevattır. Yapıştırma işleminde de çiriş ağacı

kökünden üretilen bir malzeme kullanılırken, müşterinin farklı renkler talep etmesi durumunda da kök boya kullanılmaktadır. Yetiştirdiği altı elemandan üçünün öldüğünü ve kendi iki oğlu ile torunlarına da mesleği öğrettiğini anlatan Alaattin Kopar, 2006 yılında Kültür Bakanlığı Geleneksel Türk El Sanatları Vakfı tarafından bir plaket ve teşekkür belgesiyle ödüllendirildiğini¹ ifade ediyor. “*Bugün en çok Kültür Bakanlığı’na iş yaptıklarını, bağ ve bahçede çalışanların yemeni, kadınların plajlarda giymek için çarık aldıklarını, yerel halkın mamullerine eskiden olduğu gibi ilgi göstermediğini, elli yıl öncesine kadar Halep’ten develerle gelen Araplara mal sattıkları hâlde şimdilerde bunun söz konusu olmadığını*” anlatmaktadır. Alaattin Usta’nın oğlu Hüseyin Kopar, “*Mamullerinin %10’unun iç, %90’ının dış pazarda satıldığını, ürünlerini Amerika Birleşik Devletleri, İrlanda, Almanya gibi ülkelerde yapılan çeşitli etkinliklerde tanıtma fırsatı bulduklarını, başta Truva, Yüzüklerin Efendisi, Harry Potter, 8.Henry, Karaoğlan gibi filmler olmak üzere çeşitli filmler için farklı özelliklerde pabuç ürettiklerini*” ifade etmektedir.

Sonuç

Maraş’ın XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar konargöçer bir hayat süren ve hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin göç güzergâhı üzerinde olması sebebiyle çok canlı bir ekonomisi vardı. 1866 yılında yapılan askeri ve idari düzenlemeler sonucunda aşiretlerin yerleşik hayata geçmesiyle Maraş’ın sosyal ve ekonomik yaşantısında önemli değişiklikler oldu. Tarım da hayvancılık kadar önem kazandı. Buna bağlı olarak bazı meslekler cazibe ve canlılığını korudu. Özellikle hayvancılık ve hayvancılığa bağlı ürünlerle ilgili olan saraçlık, semercilik, külekçilik meslekleri hem Osmanlı’nın son döneminde hem de Cumhuriyet’in ilk döneminde önemini korudu.

Cumhuriyet Türkiye’si dünyada meydana gelen teknolojik değişimleri alıp uygulamaya başladı. Özellikle günlük hayatta meydana gelen bu değişikliklerle atın yerini araba, öküzün yerini traktör aldı. Kalkınma ve sanayileşme Cumhuriyet döneminin en büyük hedefi oldu. Bu hedefe bazı Anadolu şehirlerinde geç de olsa ulaşılması o şehrin sosyal ve ekonomik yapısını değiştirdi. Maraş’ta sanayileşme hareketi 1980’li yıllardan itibaren daha çok göze çarpar. Şehirdeki sanayileşmenin yanı sıra teknolojinin gelişmesi ve günlük hayatta kullanılmaya başlaması Maraş halkının alışkanlıklarını değiştirmesine sebep oldu. Şehirdeki zanaatkarlar ise bu değişime ayak uyduramadılar ve mesleklerini babalarından, dedelerinden öğrendikleri şekilde icra etmeye devam ettiler. Öte yandan yeni nesillerin eskiyi hiç bilmeden doğrudan doğruya yeni ürünlerle karşılaşmış o ürünlere alışması, eski meslek erbabıyla yeni nesiller arasında hiç bağlantı kurulamamasını beraberinde getirdi. Bu durum şehirde el

¹ Bu ödül Hacı Külekçi’ye de verildi (K.K: Mehmet Kopar /Ankara).

emeği göz nuruna dayanan bazı sanat ve zanaatların sanayi ürünleriyle baş edemeyip yok olmasına ya da yok olma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Bunların başında sadece bir tek ustası kalan külekçilik gelmektedir. Bunun dışında Maraş'ta altı saraç, iki semerci, iki keçeci ustası kalmıştır. Buna rağmen Kahramanmaraş çevre illere saraçlık ürünleri ve semer temin eden bir merkez konumundadır. El sanatlarına dayanan mesleklerden bir kısmı birbirlerini yaşatma özelliği göstermektedir. Örneğin, elde deri işleyenler varlıklarını neredeyse yemeni esnafına borçludurlar.

Yok olmaya yüz tutmuş zanaatların yaşatılabilmesi için Kahramanmaraş İl Kültür Müdürlüğü'nün teşvik edici çalışmaları vardır. Ancak yetiştirecek çırak bulunamaması sebebiyle bu amaca ulaşmak pek mümkün görünmemektedir. Bunun önüne geçmek ve geleneksel mesleklerin yok olmasını önlemek için İl kültür Müdürlüğü, ilköğretim okullarının idareleriyle işbirliği yaparak yetenekli çocukları tespit etmeli ve onlara bazı maddi ve manevi imkânlar vererek çocukların bu mesleklere yönlendirilmesini temin etmelidir.

Bu sanatların yaşatılabilmesi için mümkün olduğu kadar turistik sektör içinde yer alması gerekir. Bu yolla tüketicinin mamulleri, günlük hayatta kullanmasını temin etmek değil süs eşyası olarak kullanmak suretiyle kültürel zenginliği yeni nesillere aktarmak amaçlanmalıdır. Mamullerin tanıtımı için fuar, sergi, kermes gibi organizasyonlar yapılmalıdır. Ürünler günümüzdeki ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak işlenmiş olarak piyasaya sürülmelidir. Örneğin; keçe, deri veya saraçların yaptığı işlemlerle süslenerek ceket, yelek gibi giysilere, ya da masa örtüsü, yatak örtüsü gibi ürünlere dönüştürülebilir. Bu amaçla zanaatkârlar, şehirdeki konfeksiyon atölyeleri ve diğer girişimciler işbirliği yapabilirler.

KAYNAKÇA

- Doğan, Ayhan (1999), XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Maraş, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Bayazıt, Bekir Sami (2008), 1865-1866 Kürtdağı, Cebel-i Bereket, Kozanoğulları İsyanı ve Güneydeki Aşiretlerin İskânları, Kahramanmaraş, Ukde.
- Atalay, Besim (2008), Maraş Tarihi ve Coğrafyası, Haz. İlyas Gökhan- Mehmet Karataş, Kahramanmaraş, Ukde.
- Cevdet Paşa (1991), Tezâkir, Yay. Cavit Baysun, Ankara, TTK Yay.

- Solak, İbrahim (2004), XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563), Ankara, Akçağ.
- Kahramanmaraş'ta Kültürel Çeşitlilik Kahramanmaraş'ta Yaşayan Etnik Grupların Kültürel Mirası Projesi (2007), Ankara.
- Yavuz, Nuri (2004), Fırka-i Islahiye, Ankara, Gündüz Yay.
- Günay, Nejla (2007), Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları, İstanbul, IQ Yay.
- Salname-i Vilayet-i Haleb, 1286 (1869).
- Şemseddin Sami (1316), Kâmusu'l Â'lam, cilt VI, İstanbul.
- Görücü, Veysel (2005), "Bölgesel Kalkınmada Kahramanmaraş'ın İktisadî Potansiyeli ve Gelişme Stratejileri", I. Kahramanmaraş Sempozyumu, cilt III, Kahramanmaraş.
- Cuinet, Vital (2001), La Turquie 'asie, İstanbul, Isis.
- Sözlü Kaynaklar
- Alaattin Kopar, 75 yaşında, yemeni ustası.
- Ali Özen, semerci ustası, 55 yaşında, ilkokul mezunu.
- Hacı Külekçi, külekçi esnafı, 80 yaşında, okur-yazar değil.
- Hüseyin Külekçi, mesleği bırakmış külekçi esnafı, 70 yaşında.
- Hüseyin Kopar, Alaattin Kopar'ın oğlu, işadamı.
- Lutfiye Özkömeç, sim-sırma sanatı usta öğreticisi, 40 yaşında, üniversite mezunu.
- Mehmet Kopar, Alaattin Kopar'ın oğlu, işadamı.
- Mehmet Tutma, keçeci ustası, 67 yaşında, okur-yazar değil.
- Zafer Güzlek, Saraç esnafı, 49 yaşında, ortaokul mezunu.

İLGİLİ RESİMLER:



Resim 1: Maraş'ta yapılan altın işlemeli sabahlık.



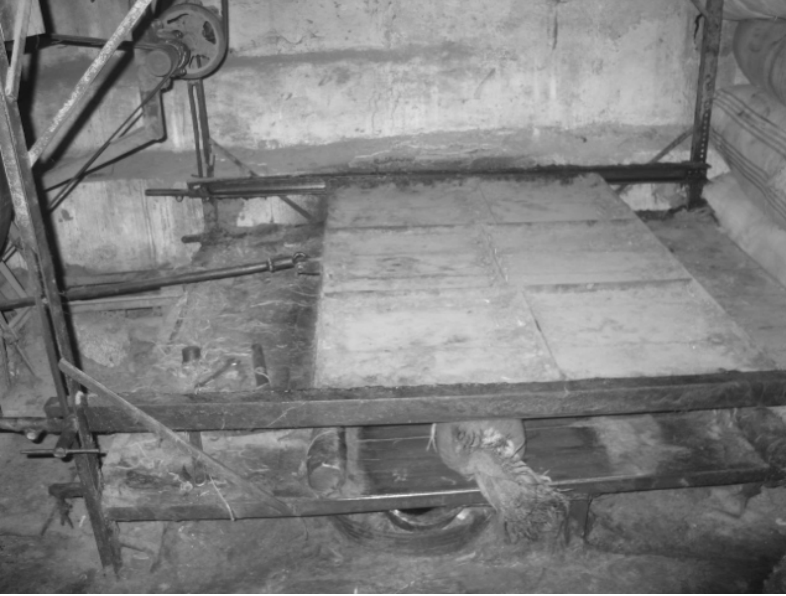
Resim 2: Avrupa'ya ihraç edilen ağaç oymacılığına ait bir örnek.



Resim 3: Maraşlı saraç Zafer Usta'nın dükkânından bir görünüm.



Resim 4: Önceleri saraçlar tarafından yapıldığı hâlde sonraları Maraşlı hanımların evlerde işlemeye başladığı sim-sırma işleminin yapılışı.



Resim 5: Keçe yapımında kullanılan yün tepme makinesi.



Resim 6: Maraş'ta keçe yapımı



Resim 7: Maraş'ta Ali Usta tarafından üretilen semerler



Resim 8: Maraş'ta son külekçi ustası Hüseyin Külekçi ve bazı mamulleri.



Resim 9: Edik ustası İbrahim Kapor.



Resim 10: Maraş'ta 200 yıl önce yapılan bir edik ve çeşitli alet edevatla karlı havalarda kaymayı önlemek için ediğin altına çakılan nalçalar.

MARAŞ'TA BAKIRCILIK SANATI VE ALİ (ARAS) USTA*

Giriş

Türkler ve Ermeniler asırlardır bir arada yaşasalar da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren aralarındaki dostluk Ermenilerin bağımsız devlet kurma talepleri dolayısıyla bozulmaya başlamıştır. Ermeniler, bu amaçlarına ulaşabilmek için Anadolu'da bulunan yabancı misyonerlerin ve büyük devletlerin konsoloslarının yardımını alarak okullarda Ermeni çocuklarına milliyetçilik ve bağımsızlık duygularını aşıladılar. Hatta komiteler kurarak çeşitli eylemler yaptılar ve böylece büyük devletlerin bağımsız Ermeni devleti kurulabilmesi için dikkatlerini çekmeyi amaçladılar. Bu eylemleri yapabilmek için de hızla silahlandılar. Maraş şehir merkezindeki ilk Türk Ermeni gerginliği 1856'da İslahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra olsa da Maraş'ın Zeytun kazası sürekli Ermeni isyanı çıkarılan bir yer olarak dikkat çekmekteydi. Zeytun'da 1860, 1878, 1879, 1895, 1915 yıllarında çıkarılan isyanlar Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırmıştı. Maraş şehir merkezinde ise ilk ciddi Türk-Ermeni çatışması 1895 yılında olmuş (Günay 2007), 1909'da Demirciler Çarşısı'nda yaşanan olaylar iki toplumun birbirine olan güvenini iyice sarsmıştı (Günay 2008). Ermeni isyanları sadece Maraş'ta değil Anadolu'nun birçok yerinde çıkarılmaktaydı.¹ Üstelik Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında bağımsız devlet kurma umuduyla bir taraftan Osmanlı'nın düşmanlarıyla işbirliği yapıp bir taraftan da isyan çıkarmak, Osmanlı ordusunun haberleşmesini engellemek Müslüman köylerini basarak köylülerin can, mal ve namuslarına kastetmişlerdi (Halaçoğlu 2006: 40–49). Bunlardan dolayı cephe gerisinde güvenliği sağ-

* Milli Folklor Uluslar Arası Kültür Araştırmaları Dergisi, Bahar, Sayı:81, 2009, ss.83-88.

¹ Bunlardan en önemlisi ve tehcir kararının verilmesinde etkili olanı Van İsyanı'dır. Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, 13 Nisan 1915'te Çatak'ta, 20 Nisan 1915'te de Van'da isyan başlattı. Bu savaşın başından beri Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını daha da artırdı. Mayıs ayı ortalarında Van, Ermeniler tarafından Ruslara teslim edildi ve burada Rus-Ermeni yönetimi tesis edildi (Sakin 2007: 197).

lamaya çalışan Osmanlı Devleti, Ermenilerin buldukları bölgelerden Deyr-i Zor, Musul ve Halep'e göç ettirilmelerine karar verdi (Halaçoğlu 2006: 51). Bu karar iki toplum arasındaki düşmanlığın biraz daha artmasına sebep oldu. Bu durumu Maraş için yansıtan bazı olaylar yazılı ya da sözlü olarak günümüze intikal etmiştir. Mesela Maraş harbini yaşayan bir kişi olan Adil Bağdatlılar 1915–1920 arasında Maraş'ta Türk-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulduğunu anlatır ve konuyla ilgili olarak şu örneği verir: “*Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesinden sonra şehir önce İngilizler tarafından işgal edilir. Bu sırada Ermeniler de göç ettikleri yerlerden Maraş'a dönmektedir. Ermenilerin Maraş'a döndükten sonra yaptıkları ilk iş İslamiyet'i seçerek Müslümanlarla evlenen Ermeni kızlarını eski dinlerine davet etmek olur. Bu konuda İngilizlerden destek alan Ermeniler bu durumdaki kadınların oturdukları evleri jandarma eşliğinde gezerek onları kiliseye dönmeye zorlarlar. 1915 yılında yaşanan zorunlu göç sırasında ailesiyle gitmeyen bir Ermeni genç kız Müslüman olarak İsa Divanlı Mahallesi'nden Karaküçük Hacı Mehmet oğlu Hacı Mehmet'le evlenir. Karaküçük Hacı Mehmet'le evlenen kız bu daveti “Zorla değil kendi isteğimle Müslüman oldum, kocamı da seviyorum.” diyerek reddettiyse de Ermeni komitecilerinin en azgınlarından olan Doktor Artin kızı zorla alarak ona çeşitli işkencelerde bulunur ve kız birkaç gün sonra çektiği acılara dayanamayarak ölür. Karaküçük ailesi bu olaydan çok etkilenir, ihtiyar kayınpeder Hacı Mehmet Efendi hastalanır ve şehrin Fransızlar tarafından işgal edildiği bir sırada ölür. Cenazesi defnedilmek üzere götürülürken Ermenilerden Bubuş adında bir kasap, birkaç arkadaşıyla silahlı oldukları halde cemaatin önüne çıkar ve cenazeyi defnettirmeyeceklerini söyler.*

Bir Ermeni kızının Müslüman olmasına sebep olduğu için Karaküçük ailesine öfke duyan Ermenilerden Bubuş “Bana borcu vardı, borcunu ödemedi cenazesini kaldıramazsınız!” diyerek Karaküçük Hacı Mehmet Efendi'nin cenazesinin defnedilmesini engellemek istediyse de devriyelerin yetişmesiyle oradan uzaklaştırılır. O ve arkadaşlarının gitmesiyle cenaze defnedilebilir. Bubuş ve arkadaşlarının amacı Karaküçük ailesine hakaret etmektir” (Bağdatlılar 1942: 30–31).

Ermenilerle Türkler arasında güven duygusunun hiç kalmadığını gösteren bir başka olay da Acemli Mahallesi'nde yaşanmıştır. Olayda adı geçen Ökkeş'in oğlu Tahsin Türkçapar hadiseyi şu şekilde nakletmektedir: “*Ailesi şehri terk etme hazırlığında olan bir Ermeni kız, komşusunun oğlu Ökkeş'e kendisiyle evlenip gitmesine engel olmasını teklif ederek ne gerekirse yapacağını vaat eder. Bunun üzerine Ökkeş Ermeni kızını evlenmek üzere yanına alır ve evine götürmek ister. Ancak olup biteni izleyen bir diğer komşu Köse Durdu, buna engel olmak için silahını Ermeni kızına doğrultarak onu alnından vurur. Ökkeş bu olaydan sonra hayatı boyunca Köse Durdu ile hiç konuşmaz.” (Türkçapar 2007: Ankara).*

Osmanlı Devleti, savaşın sona ermesinden sonra Ermenilerin memleketlerine dönebileceklerine dair kararname çıkardı. Ancak Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Maraş'ın önce İngilizler daha sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmesini fırsat olarak gören Ermenilerin bağımsız devlet olma umutları arttı. Bundan dolayı şehirdeki Ermeniler Türklere karşı Fransızlarla işbirliği yaptılar ve şehri Türklerin elinden almaya çalıştılar. 1919 yılı ortalarında başlayan işgal dönemi yılın sonlarına doğru şehirde savaş patlak vermesine neden oldu ve savaş 12 Şubat 1920'de sona erdi (Akbıyık 1999: 246). Savaştan Türkler galip çıktılar ve bu durum Fransızlarla işbirliği yapan Ermenileri zor duruma soktu. Ermenilerin çok büyük bir kısmı Fransız ordusunun ardından Maraş'ı terk ederek Amerika Birleşik Devletleri, Lübnan ve Suriye ile çeşitli Avrupa ülkelerine göç etti (Akbıyık 1999: 179–299). Bu çalışmada, Maraş İstiklal Savaşı'ndan sonra, Ermenilerin şehri terk etmeleri üzerine şehirde bakırı eritmeyi yani dökümünü yapmayı bilen hiç usta kalmaması nedeniyle bakırcılık sanatının yok olma tehlikesiyle karşılaşması sonucunda bakırcı Ali Usta(Aras)'nın Halep'e gidip ustası Artin Efendi'den döküm yapmayı öğrenmesi ve Maraş'ta bakırcılık sanatını yeniden canlandırması araştırılacaktır.

Maraş'ta Bakırcılık Sanatı

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra Anadolu ve Balkanlarda bakır madeni yoğun olarak işlenip kullanıldı. Bu dönemde sayıları oldukça fazla olan bakır madenin işlendiği atölyelerin en meşhurları Balkanlarda Üsküp, Priştine ve Saraybosna'da; Anadolu'da ise Antep, Maraş, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Muğla, Malatya, Elazığ, Erzurum, Trabzon, Giresun, Ordu, Sivas, Tokat, Kayseri, Çankırı, Çorum, Amasya, Kastamonu, Konya, Burdur, Denizli, Afyon, Kütahya, Balıkesir, Bursa, İstanbul ve Edirne'de bulunmaktaydı (Ateş Çiçeği 2005: 16). Dolayısıyla ülkenin yetiştirdiği bakırcı ustalarının en önemlileri de bu merkezlerde yetiştirilmekteydi. Bakırcılık, bulunduğu şehrin olduğu kadar ülke ekonomisini de yakından ilgilendiren bir iş ve sanat koluydu. Osmanlılar döneminde birçok Anadolu şehrinde bakırcı esnafının mesleğini icra ettiği ve aynı zamanda yaptığı ürünleri halka pazarladığı “Bakırcılar Çarşısı” denilen çarşılar vardı. Maraş'ta da bu isimle anılan bir çarşı vardı. XX. yüzyılın başlarında Maraş'ta Bakırcılar Çarşısı (Ramazanoğlu 1996: 142) olarak bilinen çarşı için Kazancılar Çarşısı ifadesi de kullanılmaktaydı (Ramazanoğlu 1996: 258, 262). Bakırdan üretilmiş mamuller kalaylanarak kullanılabilirliğinden genellikle bakırcıların hemen yakınında kalaycılar bulunurdu. Evlerde kullanılan bakır eşyanın aralıklarla yeniden kalaylanması gerektiğinden Maraşlı kalaycılar şehrin dışındaki köyleri ziyaret ederek halkın ihtiyaçlarının karşılamaaya çalışırlardı (BOA. İ.ASK., 1327 Za/66).

Maraş'ta bakırcılık sanatının başlıca özelliği “dövme” olmasıydı. Dövme tekniğinde bakır, sert bir zemin üzerinde sert bir araçla darbelenerek şekillendirilirdi (Arlı 1984: 19). Toprakta çıkarılan ham, külçe ya da hurda bakır eritilerek dövülecek hâle getirilirdi (Kazmaz 1973: 8). Bakırın eritilmesine döküm¹ denirdi ve eskiden bu iş daha çok gayrimüslimler tarafından görülürdü (Kazmaz 1973: 12). Eritilen bakır yirmi değişik boyda, demirden yapılmış örs ve çekiçlerle dövülerek şekillendirilirdi. Dövme işinde yine muhtelif büyüklükte dut ağacından yapılmış tokmaklar kullanılırdı. Yine yapılacak bakır malzemenin büyüklüğüne göre oturak olarak kullanılan dut ağacından yapılmış değişik ebatlarda kütükler vazgeçilmez edevattandı. Bakır levhaları kesmek için değişik makaslar ve elle çalışan kordon makinesi temel gereçlerdi. Günümüzde bu makinenin motorlusu kullanılmaktadır. Eskiden bakırı parlatmak için kullanılan zımparanın da yerini şimdi “Polikaj” denilen bir motorlu çark almıştır (Eskalen 2009: Kahramanmaraş). Maraş'ta bakırcı ustaları ürettikleri malzemelere toplumun genelini ilgilendiren önemli olayları nakşedebildikleri gibi kendi duygu ve düşüncelerini de işleyebilmişlerdir.

Ali Usta'nın Halep'e Gidişi ve Bunun Maraş Bakırcılığına Etkileri

Ali Usta'nın Halep'e gitmesi dönemin şartlarından dolayı çok ilginç ve cesurca verilmiş bir karardır. Çünkü Ermenilerin Maraş'tan tehcir edilmeleri, 1918'de çıkartılan geri dönüş kararnamesi sonrasında geri dönüşleri ve yabancı işgali sırasında düşmanla işbirliği yapmaları sonucunda yaşanan bazı olaylar iki toplumun birbirine karşı düşmanlık duymasına sebep olmuştur. Maraş'ta iki toplum arasında yaşanan düşmanca davranışlardan sonra mesleğini öğrenebilmek için de olsa bir Türkün Halep'e gidip canını Ermenilere emanet etmesi son derece cesur bir karardır. Ancak Ali Bey'in Halep yolculuğu iki toplum arasında husumet olsa da hem Ermenilerden hem de Türklerden bireysel olarak birbirine sevgi ve sempati duyanlar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Ali Usta'nın bu cesur kararı almasının sebebi mesleğini icra edebilme arzusunun yanı sıra Maraş'ın ekonomisini canlandırma çabasıdır. Çünkü Ermenilerin Maraş'ı terk etmesinden sonra Maraş'ın ekonomisi zora girmiş ve kaçakçılık artmıştır. Ayrıca Ermenilerin yaptığı bazı mesleklerin sürdürülebilmesi güçleşmiştir. Bakırcılık da bu mesleklerden biridir. Çünkü bakırı

¹ Döküm yapılan yerde yaklaşık 1.70 m. Yüksekliğinde bir ocak, aletler, kum ve toprak yığınları ve büyük bir körük bulunur. Bakırın eritildiği kazan ocağın altındadır; toprağa gömülmüştür. Külçe hâlindeki bakır bu ocağa konur ve üzerine eklenen kömür körük yardımıyla yakılır. Burada eriyen bakır yavaş yavaş ocağa damlar. Dışarıdan bakıldığı zaman yanan kömürün içinde kızarmış, büyük bir bakır külçesi görünür ve bakırın eriyip kazana damladığı fark edilmez. Burada üçü körükçü, biri usta olmak üzere dört kişi çalışır. Körükçülerden ikisi körüğü yandan çekerken yedekte kalan üçüncü körükçü yorulanın yerine geçer (Kazmaz 1973: 13).

eritmek Ermenilerin elindeydi ve Müslümanlar bakırı eritmeyi yani döküm yapmayı bilmiyordu.

Torunu Gülay Dinçer'in ifadesine göre; Ahmet Bey ve Gülsuna Hanım'ın oğlu olan Ali Usta 1904 yılında Maraş'ta doğmuştur. Ali Usta mesleğe önce kalaycılıkla başlamış ve ustasıyla birlikte köyleri dolaşarak kalaycılık yapmıştır. Daha sonra bakırcılık sanatına yönelerek aynı zamanda komşusu olan Artin'in yanında çıraklık yapmıştır. Maraş'ın en önemli kuyumcularından olan Sedat Zabun Ali Usta'yı şu şekilde anlatıyor: “*Bir bakırcı ustası olan Ali Usta, Ermeniler Maraş'ı terk ettikten sonra bakırı eritemediğinden mesleğini icra edemez olur. Bunun üzerine Ali Usta Halep'te yaşadığını duyduğu ustası Artin'den yardım istemeye karar verir. Ali Usta, kaçakçıların peşine takılmak suretiyle Halep'e giderek Artin Ustayı bulur ve ondan kendisine bakırı eritmeyi öğretmesini ister*” (Zabun 2007: Kahramanmaraş). Çünkü Ali Usta Maraş'ta bakırı eritmeyi denemiş ancak başarılı olamamıştır. Artin Usta, Bakırcı Ali'yi döküm yapmanın inceliklerini göstermek üzere Halep'teki evinde bir hafta misafir eder ve ona bakırı nasıl eriteceğini öğretir. Artin'in Maraş'tan gelen bir Türk'ü evinde misafir ettiğini öğrenen Halep'teki diğer Ermeniler Ali'yi öldürmeye karar verirler. Bunu haber alan Artin, Ali'ye canının tehlikede olduğunu bir an önce Halep'i terk etmesini ve bir daha da Halep'e gelmemesini söyler (Dinçer 2007: Ankara).

Ali Usta, Maraş'a döndükten sonra ustasından öğrendiklerini uygulamayı başarmış ve bakırı eriterek bakır levhalar elde etmiştir. Böylece hem kendi mesleğini yapabilmiş hem de Maraş'ta dövme bakırcılığın ölmesini engellemiştir. Öte yandan öğrendiklerini hem çağdaşı meslektaşlarına öğretmiş hem de çıraklar yetiştirerek bakırcılık sanatının gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır.

Ali Usta'nın meslekteki değişiklikleri takip ettiği de anlaşılıyor. İstanbul'da kurulan ve gelişen fabrika bakırcılığı taşradaki bakırcılığı geriletken bir unsurdur. Fabrika üretiminde kullanılan bakır Avrupa'dan özellikle İngiltere'den getirilmekteydi (Eldem 1994: 89). Levha hâlinde getirilen bakırdan, makineler vasıtasıyla yapılan çeşitli bakır mamuller ucuza mal edilmekte bu da dövme bakırcılığın fabrikasyon ürünlerle rekabet etmesini zorlaştırmaktaydı (Kazmaz 1973: 8). Ali Usta, fabrika üretimiyle boy ölçüşebilmek için 1946 yılında ikisi İngiltere'den, biri Almanya'dan olmak üzere toplam üç tane şahmerdan satın alarak Türkiye'ye ilk şahmerdanı¹ getirir (Dinçer). Şahmerdanın alınması Maraş'ta bakırcılığın büyük bir atılım yapmasına vesile olmuştur²

¹ Şahmerdan, vurucu ağırlığın, mekanik olarak yükselmesi ve düşmesi sonucu dövme işlemi yapan makine (<http://sozluk.turkcebilgi.com/%C5%9Fahmerdan>).

² Ali Usta, 1950'li yıllarda tüberküloza yakalanır ve işlerini yeğeni, damadı aynı zamanda çırağı olan Ahmet Aras'a bırakır. 1970 yılında vefat eder (Dinçer 2008).

(Cumhuriyet'in 80.Yılında 2003:134). Hâlbuki bu teknolojik gelişmeleri takip edemeyen bölgelerde mesela Kastamonu'da bakırcılık sanatı çok gerilemiştir (Kazmaz 1973: 9).

Günümüzde Kahramanmaraş'ta yaklaşık 400 bakır eşya üreticisi faaliyet göstermektedir. Üretimin %90'ı turistik süs eşyası olarak gerçekleşmektedir. Geriye kalan %10'uluk üretim ise kent içi pazara yönelik olarak kazan ve tencere gibi kullanım eşyalarıdır (Cumhuriyet'in 80.Yılında 2003:134).

Sonuç

Maraşlı Ali Usta Ermenilerin Türklerle büyük bir düşmanlık içerisinde şehri terk etmelerinden sonra mesleğinin inceliklerini öğrenmek için bir Ermeni olan kendi ustasını bulması, ustasının da ona bildiği her şeyi anlatması üstelik kendi evinde misafir etmesi iki toplum arasında kopması çok zor olan bağlar bulunduğunu gösterir. Hatta Ali Usta'nın ustasıyla şehirden ayrılmalardan sonra da irtibatını koparmadığı, birbirleriyle haberleştikleri düşünülebilir.

Osmanlı Devleti tehcir kararını alırken Ermenilerin istedikleri mal ve eşyalarını yanlarında götürebileceklerini bir genelge ile ilan etmişti (Çiçek 2005: 53). Bunun neticesinde Artin Usta'nın da mesleğini icra edeceği alet ve edevatı yanında götürdüğü ve Halep'e gittikten sonra mesleki düzenini orada da kurduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ali Usta'ya döküm yapmayı öğretebilmesi için köruk ve çeşitli alet-edevat ile kurulu bir düzen gereklidir. Ali Usta'ya gerekli bilgilerin kısa sürede öğretilmesinden bu düzenin önceden kurulmuş olduğu ve Artin dışındaki Ermenilerin de Halep'te sosyal ve ekonomik düzenlerini kurduğu düşünülebilir. Öte yandan Ali Usta'nın Halep'te ölümle tehdit edilmesi Ermenilerin burada etkin bir güç olduklarını ve nüfuslarının da az olmadığını gösterir. Bu da Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenileri yok etmediğini, onları savaşın olumsuz şartlarından korumak için güvenli bir yere nakletme niyeti taşıdığını ortaya koyar. Ancak Ermeniler savaş bittikten sonra 1919 yılında İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapıp şehri işgal edince kendi yaptıklarının sonucu olarak 1920'den sonra Maraş'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Maraş'ta ciddi bir ekonomik sarsıntıya sebep olduğundan Maraşlılar çözüm arayışına girmişlerdir. Bunun sonucunda Ali Usta, Halep'e giderek ustasından mesleğinin bilmediği inceliklerini öğrenmiş ve Maraş'ta bakırcılık sanatının ölmesini engellemiştir.

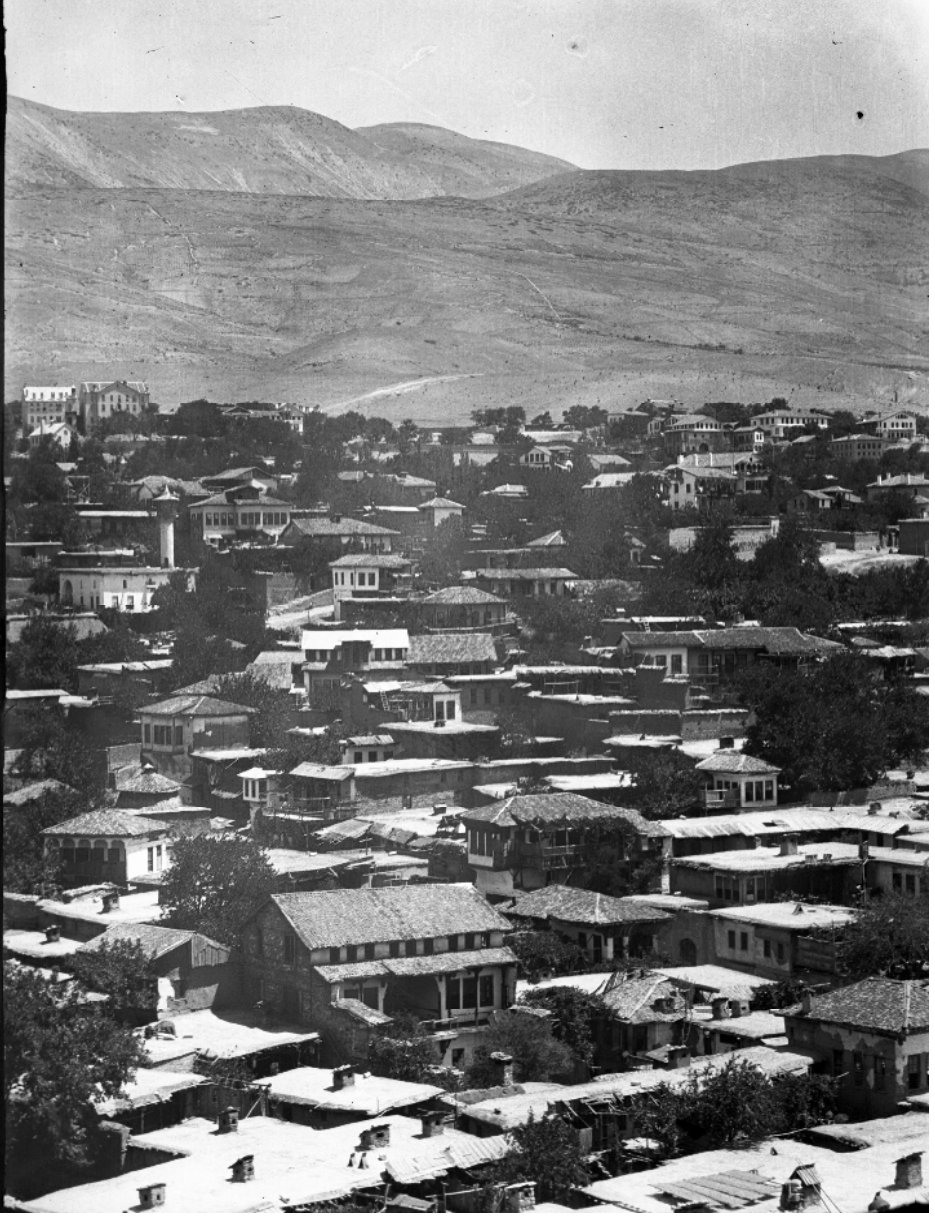
Ali Usta, teknolojik gelişmeleri takip ederek ilk şahmerdanı Maraş'a getirmiş ve bu el sanatının teknolojiye yenik düşmesini engellemiştir.

KAYNAKÇA

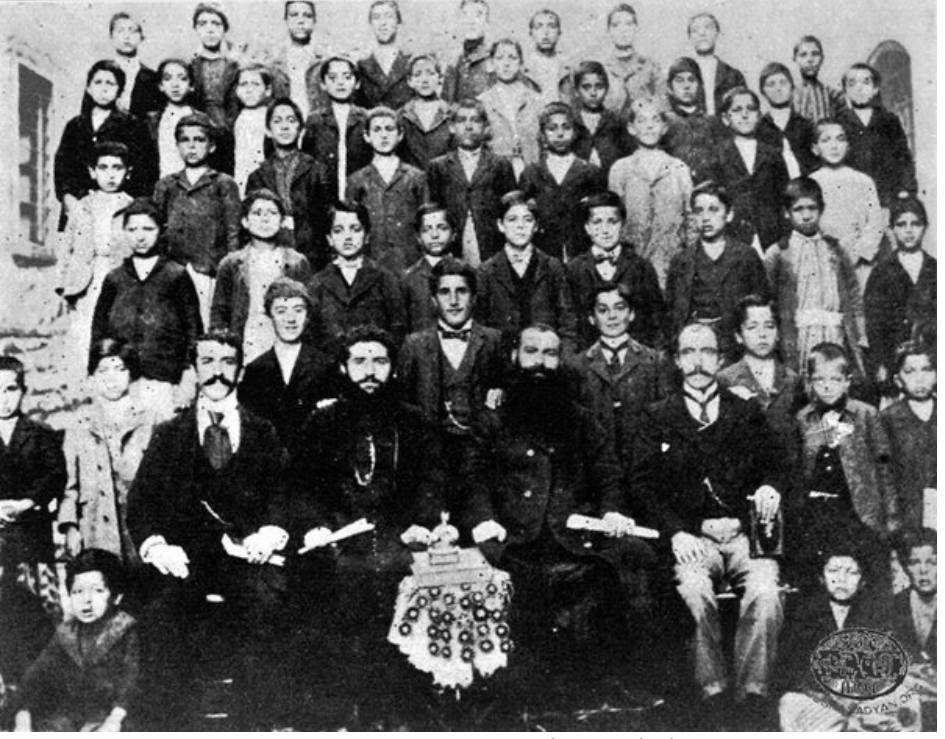
- Akbıyık, Yaşar (1999), Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara.
- Arlı, Mustafa (1984), Beypazarı'nda Dövme Bakırcılık, Ankara.
- Ateş Çiçeği Bakır ve Bakırcılık Sanatı (2005), Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu.
- Bağdatlılar, Adil (1942), Uzun Oluk, haz. Ali Rıza Pişkin, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Askerî, 1327 Za/66).
- Cumhuriyet'in 80. Yılında Kahramanmaraş'ın Ekonomisi ve Sosyal Altyapısı (2003), Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası, Kahramanmaraş.
- Çiçek, Kemal (2005), Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, TTK Yay., Ankara.
- Eldem Vedat (1994), Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara.
- Günay, Nejla (2007), Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyancıları, İstanbul.
- Günay, Nejla, "1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve Maraş Divan-ı Harbi Örfisinin Yargılamaları", ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi, sayı 29, 87-118.
- Halaçoğlu, Yusuf (2006), Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları, Babıali, İstanbul.
- Kazmaz, Süleyman (1973), Bakırcılık Küçük Sanat Alanında Bir İnceleme, Ankara.
- Ramazanoğlu Ökkeş (1996), 234 Numaralı Maraş Şer'iyet Sicili H.1332-1325/M.1904-1907, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, K.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Sakin, Orhan (2007), Ermeni İsyancı Günlüğü 1915 Osmanlı Arşivleri Yeminli Tanık İfadeleri, İstanbul.

Kaynak Kişiler

- Diñçer, Gülay (2008), Ali Aras'ın torunu, Ankara.
- Türkçapar, Tahsin (2007), Ökkeş (Türkçapar)'ın oğlu, Ankara.
- Zabun, Sedat (2007), Maraşlı esnaf, Kahramanmaraş.
- Mikdat Eskalen (2009), Maraşlı bakırcı ustası.



Harp sonrası ta'mir görmüş eski Maraş'tan bir görünüm



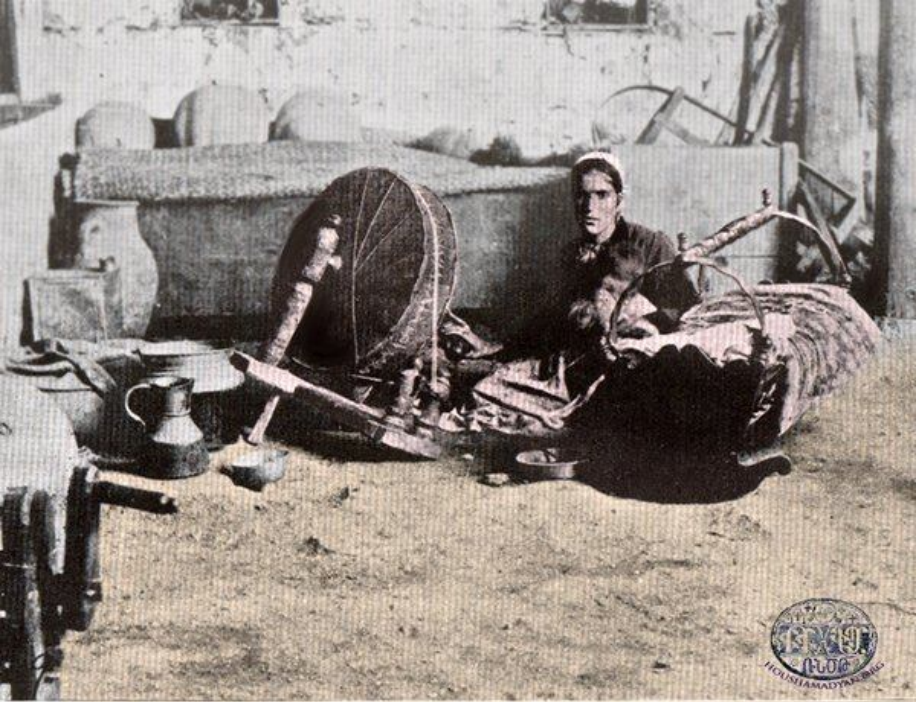
Maraş, 1904. Bir Mesrobian Okulu



Maraş, 1893. Akademi Lisesi



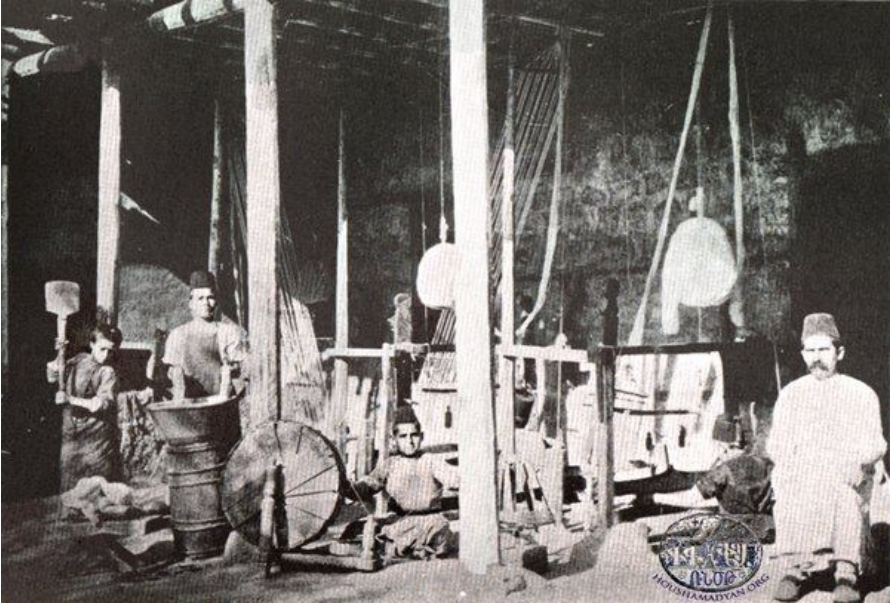
Eski Maraş'ta ekmek yapan Ermeni kızları



Eski Maraş'ta iplik dokuyan bir kadın



Eski Maraş'ta ipek işçisi kadınlar



Eski Maraş'ta bir dokuma atölyesi

UKDE KİTAPLIĞI:

YAŞAR ALPARSLAN – SERDAR YAKAR’IN EDİTÖRLÜĞÜNDE ÇIKAN YAYINLARIMIZ

MARAŞ TARİHİ SERİSİ:

1. Dulkadir Beyliği Araştırmaları I (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN, Mehmet KARATAŞ, Serdar YAKAR*
2. Dulkadir Beyliği Araştırmaları II (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN, Mehmet KARATAŞ, Serdar YAKAR*
3. İstiklâl Savaşında Maraş (2008) / *Yaşar ALPARSLAN – Serdar YAKAR*
4. Maraş Tarihi ve Coğrafyası (2008) / *Besim ATALAY*
5. Maraş Yollarında (2008) / *Hasan Reşit TANKUT*
6. Aşiretlerin İskanları (2008) / *Bekir Sami BAYAZIT*
7. Maraş Emîrleri (2008) / *Editörler: İlyas GÖKHAN / Selim KAYA*
8. Maraş'ta Misyoner Faâliyetleri ve Misyoner Okulları (2008) / *Mustafa ÇABUK*
9. Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (2008) / *A. Latif DİNÇASLAN*
10. İlkçağdan Dulkadirli'lere Kadar Maraş (2008) / *Yrd. Doç. Dr. İlyas GÖKHAN, Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA*
11. Dulkadir Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi (2009) / *Dr. İsmail ALTINÖZ*
12. İlâveli Esmârü't-tevârîh Maa Zeyl (2009) / *Mehmed Şemî Efendi, Hazırlayan: Dr. Mehmet KARATAŞ*
13. 100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları (2009) / *Yrd. Doç. Dr. Nejla GÜNAY*
14. Seyâhatnâme, Şehir Târîhi ve Coğrafya Kitaplarına Göre Maraş (2009) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
15. Maraş'ta Saçaklızâdelere ve Eski Maraş Âlimleri (2009) / *Osman SANDALOĞLU, Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN*
16. Yakın Çağda Kahramanmaraş (2009) / *Prof. Dr. Ahmet EYİCİL*
17. Eshab-ı Kehf Vukûu Şuyûu (2010) / *Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN*
18. Elbistan ve Maraş'ta Dulkadir Oğulları Hükûmeti (2011) / *Arifi Paşa, Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
19. Başlangıçtan Kurtuluş Harbine Kadar Maraş Tarihi (2011) / *Doç. Dr. İlyas GÖKHAN*
20. Maraş Milli Mücadelesinde Bayrak Olayı ve Aşıkhoğlu Hüseyin (2012) / *Serdar YAKAR*
21. Maraş-Fransız Harbi (Belgeler-Hatıralar) (2012) / *Yaşar ALPARSLAN- Serdar YAKAR*

MARAŞ KÜLTÜR VE EDEBİYATI SERİSİ:

1. Âşık Durdu Mehmet Yoksul (Âşık Mahfuzî) Hayatı ve Şiirleri (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
2. Âşık Mustafa Zülkadiroğlu Hayatı ve Şiirleri (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
3. Muhammet Kâmil Ağdaş (Bahçeci Hoca) Hayatı ve Şiirleri (2009) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
4. Maraş Merkez Ağzı (2008) / *Mine KILIÇ*
5. Mevlid / *Mar'âşî Kurâ-zâde Nâdiri* (2009) / *Hazırlayan Gülcan Tanıdır ALICI*
6. Maraş'ta Divanından Parça Kalmış Halk Şairleri (2009) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
7. Türk Edebiyatında Maraşlılar (2009) / *Yaşar ALPARSLAN, Yard. Doç. Dr. Lütfi ALICI, Serdar YAKAR*
8. Maraş Bibliyografyası (2009) / *Cavit POLAT*
9. Büyük Hiciv Şâiri Âşık Mısdılı (Mustafa Hartlap'ın) Hayatı ve Şiirleri (2009) / *Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN*
10. Maraş Ağzı Köroğlu (2009) / *Hacı Ali ÖZTURAN*
11. Maraş Merkez Ağzı Kelimeler Deyimler (2009) / *Hacı Ali ÖZTURAN*
12. Muhtelif Cönklerden Maraş Halk Şâirlerine Âit Şiirler (2009) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
13. Tertîbü'l-Ulûm (2009) / *Saçaklızâde (Eş-Şeyh Muhammed B. Ebî Bekr El Mer'âşî) - Çeviri: Doç.Dr. Zekeriya PAK - Yrd.Doç.Dr. M. Akif ÖZDOĞAN*
14. Divan-ı Hâfız-ı Mar'âşî (2010) / *Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI*
15. Kahramanmaraş'ta Çocuk Oyunları (2010) / *Hacı Ali ÖZTURAN*
16. Halîlî-i Mar'âşî Divançe ve Etvâr-ı Seb'a (2010) / *Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI*
17. Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi (2010) / *Kemalettin KOÇ*
18. Eski Maraş'ta Örf'ler, Âdet'ler ve İctimâî Hayat (2010) / *Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN - Hacı Ali ÖZTURAN*
19. Mizânüşşerîat ve Bürhânütterâkat (2010) / *Muhammet Hilmi Efendi, Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN*
20. Lutfiyye-i Vehbî (2011) / *Sünbülzâde Vehbî, Hazırlayan: Gülcan Tanıdır ALICI*
21. Nazmü'l-Fünûn (2011) / *Yemli hazâde Mustafa Kâmil, Çeviri: Doç. Dr. M.Akif ÖZDOĞAN – Uzm. Ahmet TEMİZKAN – Abdullah DİNÇ*
22. Nasihatnâme-i Vehbî (2011) / *Sünbülzâde Vehbî, Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI*
23. Eski Maraş'ta Alim Çıkarmış Aileler (2011) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*

24. Dîvân (2011) / *Sünbül-zâde Vehbî, Hazırlayan: Ahmet YENİKALE*
25. Şevk-engîz (2011) / *Sünbül-zâde Vehbî, Hazırlayan: Ahmet YENİKALE*
26. Neylü'l-Ereb fî Ma'rîfeti'l-Edeb (2011) *Mahmûd Hamdî b. Davûd el-Merâşî ed-Dimeşkî, Çevirenler: Uzm. Mehmet BALCIOĞLU-Doç.Dr. M.Akif ÖZDOĞAN*
27. Ahmed Kuddûsî İbnülmeraşî (2011) *Dr. Ali TENİK*
28. İrâdu'l-Makâle bi-Tarîki'l-Ecvibe 'alâ-Mîzânî's-Şerî'a ve Bürhânü'l-Hakîka (2011) *Hacı Nuhzâde Ahmed Efendi Hazırlayan: Ömer Hakan ÖZALP*
29. Ravzatü'l- İmân Tenkitli Metin - Sözlük – Tıpkıbasım (2012) / *Halîlî-i Mar'aşî Hazırlayanlar Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI - Arş. Gör. Gülcan Tanıdır ALICI*
30. Eski Maraş'ta Âile Ev Ekonomisi ve Zahra (2012) / *Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN - Hacı Ali ÖZTURAN*
31. Risâle-i Ahlâk I-II Çeviri Yazı – Tıpkıbasım (2012)/ *Halîlî-i Mar'aşî Hazırlayan Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI*
32. Âşık Selâmi (Ramazan Mengilli) Hayatı ve Şiirleri (2012) / *Editör: Yaşar ALPARSLAN – Serdar YAKAR*
33. Zübdetü'l- Âsâr Fî Mevlîdî'n-Nebiyî'l-Muhtâr Çeviri Yazı – Sözlük – Tıpkıbasım (2012) / *Elbistanlı-Zâde Hâfız Veliddîn Nef'î Efendi Hazırlayanlar Yaşar Alparslan - Gülcan Tanıdır Alıcı*
34. Tuhfe-i Vehbî (2012) / *Sünbül-zâde Vehbî, Hazırlayan: Ahmet YENİKALE*

KAHRAMANMARAŞ VALİLİĞİNCE YAYINLANAN ESERİMİZ

1. Maraş Meşhurları (2009) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*

